

આપણા દેશનો ઇતિહાસ (ખંડ બીજો તથા ત્રીજો)

રાજતંત્ર સહિત

પ્રિ. જ. અકબ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાશ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૧૮૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ આપણા દેશનો ઇતિહાસ
સજ્જત આરિ ૨-૩

વિષય

આપણા દેશનો ઇતિહાસ

અંડ બીજો તથા ત્રીજો

(બ્રિટિશ હિન્દના રાજતંત્ર સાથે)

(ભાગ ૩ થી ૮)

કર્તા:-

રા. શ્રિજરત્નલાલ જમનાદાસ અક્કડ,

બી. એ. એસ. ટી. સી.

(હિડમાસ્ટર. ન. ધે. ઝવેરી. જૈનહાઇસ્કૂલ, સુરત.)

બીજી આવૃત્તિ

નકલ ૧૫૦૦

પ્રકાશક

મંગલદાસ એન્ડ સન્સ, સુરત.

ફિમલ ૧-૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈર-સંગ્રહ
૧૫૧૬૩

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર:
મંગલદાસ હરજીશનદાસ એન્ડ સન્સ
ભાગાતળાવ રોડ—મુરત.

આ પુસ્તક મુરત ચૌરાના પુલ ઉપર ટાંકી પાસે 'શંકર' પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
નારાયણરાવ એલ. નીકમે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

(બીજી આવૃત્તિ)

મિત્રો તરફથી જે સૂચનાઓ મળી તેનો અને તેટલો ઉપયોગ થયો છે. જોડણી માટે એકજ આધાર લેવામાં આવ્યો છે અને તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો “ જોડણીકોષ. ”

(૨) આ આવૃત્તિમાં બીજા અને ત્રીજા ખંડને એકત્ર કરી છપાવવામાં આવ્યા છે. વર્ષ ૧૯૦૫-૨૯ સુધીના સમયનો ટુંક ઇતિહાસ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. જરૂરી ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફની સંખ્યા પણ વધારવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો થયો છે. તેમ છતાં અસલ કીંમત ૧-૮-૦ હતી તે ઘટાડીને ૧-૪-૦ રાખવામાં આવી છે.

(૩) કેળવણીમાં રસ લેતા ઘણા બાળકો તરફથી મને ઉપયોગી સૂચનાઓ મળી છે. તે સર્વેનો આ તકે ઉપકાર માનું છું. અત્રેની એક પ્રાથમિકશાળાના હેડમાસ્તર રા. ખડેરાવ પવારે પુસ્તક સીવાઈ કરવામાં મને અમૂલ્ય મદદ કરી છે. તેમનો તેમજ મારી સ્કુલના શિક્ષક રા. પી. યુ. મહેતાનો પણ તેમની કિમતી સૂચના માટે હું ઋણી છું.

શાહપોર, સુરત. }
તા. ૧૭-૩-૩૦

અિજરત્નલાલ જમનાદાસ અક્રડ.

પ્રસ્તાવના

‘આપણા દેશનો ઇતિહાસ’નો ખીજો ખંડ જલદી બહાર પાડતાં આણુધારી ઢીલ થઈ ગઈ છે એ બદલ મારે જ સહેવું પડશે એટલે કોઈની પણ ક્ષમા ન યાચું તો ચાલે તેમ છે. દરમ્યાન એક ખીના અત્રે કહી દેતાં હર્ષ થાય છે કે આજ ઇતિહાસનો પ્રથમ ખંડ, જે એક વર્ષ થયા બહાર પડી ચૂક્યો છે તે સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં ચલાવવાની મંજૂરી મળી ચૂકી છે.

મારા ગુરુવર્ય મંચેરશા પાલનજી કેકોબાદ સાહેબનો આ વખતે પણ ખરા અંતરથી ઉપકાર માનું છું કારણ કે એમણે પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે એવી નાની મોટી અનેક સૂચનાઓ સહર્ષે આપી છે. ઉપરાંત શ્રી જેઠાલાલ છ. ચૌધરી બી. એ. એસ. ટી. સી અને શ્રી. અમૃત કૃષ્ણ મોહિલે બી. એ. એસ. ટી. સી નો પણ એમણે આર્પેલ અમૂલ્ય સહાય માટે આભાર માનું છું.

અંતમાં, આ પુસ્તકની ત્રૂટીઓ તરફ જે વિદ્વાનો મારું લક્ષ દોરશે તેમનો હું સદાયનો ઋણી થઈશ. આ પુસ્તકમાં હાલ તો જરૂરી નકશાઓ આપ્યા છે. ચિત્રો મૂકવા સંબંધી તો આગળ ઉપર જોઈ લેવાશે.

તા. ૩૧-૫-૨૭ }
શાહપોર, સુરત.. }

અિજરતનલાલ જમનાદાસ અક્કડ.

અનુક્રમણિકા

ખંડ ઋજુને

ભાગ-૩ ને

મરાઠાઓનો ઇતિહાસ

	પાનાં
અકરણ ૧ હું—મરાઠી સત્તાનો ઉદય	૧-૨૧
(૧-મરાઠાઓનો પૂર્વ ઇતિહાસ	૧-૨)
(૨-શિવાજી	૨-૧૬)
(૩-સંભાળ:	૧૬-૨૧)
૨ જું—પેશવાઈ સત્તાનો ઉદય	૨૧-૨૬
(૧-શાહુ છત્રપતિ	૨૧-૨૪)
(૨-આલાજી વિશ્વનાથ પહેલો પેશવા	૨૪-૨૬)
૩ જું—પેશવાઈ સત્તાની ચઢતી કળા	૨૭-૩૨)
૪ થું—પેશવાઈ સત્તાનો મધ્ય ક્ષ	૩૩-૪૬)
(૧-આલાજી બાજીરાવ, ત્રીજો પેશવા	૩૩-૪૪)
(૨-માધવરાવ ચોથો પેશવા	૪૪-૪૬)
૫ મું—પેશવાઈ સત્તાની ઉતરતી કળા	૪૬-૫૫)
(૧-નારાયણરાવ પાંચમો પેશવા	૪૬-૪૮)
(૨-માધવરાવ નારાયણ છઠ્ઠો પેશવા	૪૮-૫૫)
૬ ઠું—પેશવાઈ સત્તાનો અસ્ત	૫૫-૬૫

ભાગ ૪ થો.

હિન્દમાં યુરોપી પ્રજાઓ

	પાનાં
પ્રકરણ ૧ હું—શકવર્તી સાલ	૬૬-૬૮
„ ૨ જી—હિન્દમાં ખીજી યુરોપી પ્રજાઓ	૬૮-૭૨
„ ૩ જી—દક્ષિણ હિન્દમાં ક્રેન્ચસત્તાનો ઉદય	૭૨-૭૯
„ ૪ થી—ક્રેન્ચસત્તાનો મધ્યાહ્ન અને અંત	૭૯-૮૫
„ ૫ મું—ક્રેન્ચ સરદારો	૮૬-૮૯

ભાગ ૫ મો

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની

પ્રકરણ ૧ હું—અંગાળામાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના	૯૦-૧૦૫
(૧-અંગાળામાં અંગ્રેજ કંપનીની દુર્દશા	૯૦-૯૪)
(૨-અંગાળામાં રાજ્યપરિવર્તન અને	
અંગ્રેજ સત્તાનો વધારો	૯૪-૯૭)
(૩-ફલાધિની જેરહાજરીમાં અંગાળાની સ્થિતિ	૯૮-૧૦૨)
(૪-અંગાળામાં નવી રાજ્યવ્યવસ્થા	૧૦૨-૧૦૫)
„ ૨ જી—કંપનીની સત્તાનું સંરક્ષણ	૧૦૬-૧૨૭
(૧-વૉરન હેસ્ટિંગ્સ	૧૦૬-૧૧૧)
(૨-મહેસૂર અને અંગ્રેજો	૧૧૧-૧૨૦)
(૩-લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ	૧૨૦-૧૨૫)
(૪-સર જૉન શોર	૧૨૫-૧૨૭)
„ ૩ જી—કંપનીની સત્તામાં વધારો	૧૨૮-૧૭૩
(૧-માર્ક્વિસ વેલેસ્લી	૧૨૮-૧૩૧)
(૨-લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ	૧૩૧-૧૩૨)
(૩-સર જ્યોર્જ બાર્લો	૧૩૨-૧૩૩)

(૪-લૉર્ડ મિન્ટો	૧૩૪-૧૩૮
(૫-માર્ક્વિસ ઓફ હેરિટગ્સ	૧૩૬-૧૪૨)
(૬-લૉર્ડ એમહર્સ્ટ	૧૪૨-૧૪૪)
(૭-લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક	૧૪૪-૧૪૯)
(૮-સર ચાર્લ્સ મેટકાફ	૧૪૯-૧૪૯)
(૯-લૉર્ડ આર્ચબેન્ડ	૧૫૦-૧૫૪)
(૧૦-લૉર્ડ એલનપેરો	૧૫૪-૧૫૬)
(૧૧-સર હેન્રી હાર્ડિન્ગ	૧૫૭-૧૫૯)
(૧૨-લૉર્ડ ડલહૌઝી	૧૫૯-૧૬૬)
(૧૩-લૉર્ડ કેનિંગ	૧૬૬-૧૭૩)

ખંડ ત્રીજો

ભાગ છઠ્ઠો

પાનાં	
મહિન્દ્રામાં બ્રિટિશ અમલ	૧૭૪-૨૦૨
(૧-લૉર્ડ કેનિંગ વાઇસરોય થયો	૧૭૪-૧૭૫)
(૨-લૉર્ડ એલન	૧૭૬-૧૭૬)
(૩-લૉર્ડ લોરેન્સ	૧૭૬-૧૭૮)
(૪-લૉર્ડ મેયો	૧૭૯-૧૮૦)
(૫-લૉર્ડ નોર્થબ્રુક	૧૮૦-૧૮૧)
(૬-લૉર્ડ લિટન	૧૮૨-૧૮૪)
(૭-લૉર્ડ રીપન	૧૮૪-૧૮૯)
(૮-લૉર્ડ ડફરીન	૧૮૯-૧૯૧)
(૯-લૉર્ડ લેન્સડાઉન	૧૯૧-૧૯૩)
(૧૦-લૉર્ડ એલન (ખીજો)	૧૯૩-૧૯૪)
(૧૧-લૉર્ડ કર્ઝન	૧૯૪-૨૦૨)

ભાગ ૭મો

નવો યુગ

પાનાં

૨૦૩-૨૨૪

લૉર્ડ મિટો, લૉર્ડ હાર્ડિન્ગ, લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ, લૉર્ડ રીડોંગ અને લૉર્ડ ધરવીન

ભાગ આઠમો

બ્રિટિશ હિન્દુ રાજતંત્ર

પાનાં

પ્રકરણ ૧ મું:—હિન્દી વજીર અને તેની સભા	૨૨૫-૨૩૧
પ્રકરણ ૨ મું—વાઇસરોય અને તેની કારોબારી સભા	૨૩૧-૨૩૯
પ્રકરણ ૩ મું—પ્રાંતિક સરકાર	૨૩૯-૨૫૧
પ્રકરણ ૪ મું—સ્થાનિક સ્વરાજ્ય	૨૫૧-૨૫૯
પ્રકરણ ૫ મું—ધારાસભા	૨૬૦-૨૭૬
પ્રકરણ ૬ મું—ન્યાયખાતું	૨૭૬-૨૮૧
પ્રકરણ ૭ મું—ગઢેર સહીસલામતી	૨૮૨-૨૮૭
પ્રકરણ ૮ મું—નાણાંખાતું અને જમીન મહેસૂલ	૨૮૭-૨૯૧
પ્રકરણ ૯ મું—પ્રજ્ઞેત્તિકારક ખાતાંઓ	૨૯૨-૩૦૦
પ્રકરણ ૧૦ મું—દેશીરાજ્યો	૩૦૧-૩૦૨

ભાગ ૩ નો

મરાઠાઓનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧ હું

મરાઠી સત્તાનો ઉદય

૧

મરાઠાઓનો પૂર્વ ઇતિહાસ.

બ્રાહ્મણી વંશની દક્ષિણમાં સ્થાપના થઈ તે પહેલાંના મરાઠા ઇતિહાસ વિગતવાર મળતો નથી. દક્ષિણમાં યદુવંશીઓનું રાજ્ય હતું અને અલાઉદ્દીન ખીલજીના વખતમાં દેવગિરિમાં રામદેવ રાજા રાજ્ય કરતો હતો એટલું જ જાણવામાં આવે છે; પરંતુ આ ઉપરથી તે વખતના મરાઠાઓના ઇતિહાસ ઉપર જોઈએ તેવું અજવાળું પડતું નથી; છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે દક્ષિણમાં મરાઠાઓ રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે મરાઠાઓના હાથમાં વિશેષ સત્તા નહોતી. અહીં તહીં નાની મોટી જગીરો અને ખીન્ન સંસ્થાઓના રાજ્યકારભારમાં હાથ એ સિવાય શિવાજીનો ઉદય થયો ત્યાં સુધી મરાઠાઓના હાથમાં વિશેષ સત્તા હોય એમ ઇતિહાસ પરથી જણાતું નથી. પરંતુ બ્રાહ્મણીવંશના તૂટીને ભાગલા બાદ અને પાંચ મોટાં રાજ્યોની સ્થાપના થઈ ત્યારથી મરાઠા સરદારો વિશેષ આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા.

કેટલાક ઇતિહાસકારો માને છે કે મરાઠાઓનો ઉદય કેટલાક આકસ્મિક કારણોને લીધે એકાએક થયો; પરંતુ એમના ઇતિહાસનું લક્ષ્યપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં આવે તો ખુલ્લે ખુલ્લું જણાશે કે એ ઇતિહાસકારોનું માનવું

સાવ સત્યથી વેગળું જ છે. દક્ષિણમાં મરાઠાઓનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ મૂળથી જ ઝંખતો આવ્યો છે. મુસલમાન પ્રજા દક્ષિણમાં જીત મેળવવા લાગી તે પહેલાંથીજ મહારાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્યજ્યોત ઝળહળી રહી હતી. મહારાષ્ટ્રની પ્રત્યેક વ્યક્તિ ચૈતન્યમય હતી. આખું મહારાષ્ટ્ર સ્વાતંત્ર્યની ભાવનામાંજ રસખરા થઈ રહેલું હતું. આનાં અનેક કારણો છે. મુખ્યત્વે કરીને જ્ઞાનદેવ, એકનાથ, તુકારામ, રામદાસ વગેરે સાધુ પુરોહિતા યોધાથી દક્ષિણનું વાતાવરણ શુદ્ધ અને તેજસ્વી બન્યું હતું. વળી મહારાષ્ટ્ર પહાડી પ્રદેશ હોવાથી ત્યાંના લોકો મજબૂત બાંધાના અને લડાયક હતા. તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણીવંશના અરન પંડી જે મુસલમાની રાજ્યો સ્થાપાયાં તેમાં, સેનાપતિ કારભારી વગેરે જોખમદારીભરેલી પદવી ઉપર મરાઠા સરદારો નીમાયા હતાં અને તેથી સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ માટેની તાલીમ મેળવી શક્યા હતા. આથી એકંદરે મહારાષ્ટ્રના ખૂણેખૂણામાં મરાઠાઓનો ચૈતન્યવંતો જુસ્સો અને જાગૃતિ ચમકવા લાગ્યાં હતાં.

પરિસ્થિતિ આવા પ્રકારની હતી તે વખતે મુગલો અકબર બાદશાહના વખતથી નર્મદાની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશો ઉપર આક્રમણ કરી જીતવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. આમ થવાથી જે મરાઠાઓ અત્યારમુધી એક ખીજાથી સ્વતંત્ર રહી માત્ર પોતપોતાની જાગીરોજ સંભાળી પડી રહ્યા હતા તેમને પોતાના રક્ષણ માટે સંઘસંઘિતની જરૂર લાગવા માંડી. મરાઠાઓમાં ચૈતન્ય હતું, સ્વાતંત્ર્યની ભાવના પણ ખીલેલી હતી, માત્ર તેમને માર્ગદર્શકની જે ખોટ હતી તે શિવાજી જેવા મહાન રાજ્યધુરંધર પુરુષ પૂરી પડી. મરાઠાઓના ચૈતન્યને યોગ્ય દિશામાં દોર્યું; તેમની સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને વિશેષ પુષ્ટિ આપી; અને એ પ્રમાણે શિવાજીએ ધીમે ધીમે મરાઠી સત્તાનો પાયો રચવા માંડ્યો. આ જ કારણથી શિવાજી મરાઠાઓનો માર્ગદર્શક, મરાઠી સત્તાનો સ્થાપક અને હિન્દુધર્મનો ત્રાતા મંનાવા લાગ્યો. એ જ કારણથી ઇતિહાસમાં તે અમર યજ્ઞ ગયો અને ભવિષ્યમાં પણ હમેશ માટે એની કીર્તિ અમર જ રહેશે.

શિવાજીના કુટુંબનો પૂર્વ ઇતિહાસ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણીવંશનાં સંસ્થાનોમાં મરાઠાઓ મુખ્ય ભાગ ભજવતા હતા. બીજાપુરમાં જદવરાવ અને શિવાજીના પિતામહ માસોજી અગત્યની ભાગવગ ધરાવતા હતા. શિવાજી ઉદેપુરના સિસોદિયા વંશનો હતો એમ માનવામાં આવે છે તે ખરું હોય કે નહિ તે પણ તેના પિતા શાહજી અને માતા જીજ્ઞ્યાઈ પ્રખ્યાત કુટુંબમાં જન્મ્યાં હતાં. જદવરાવની પુત્રી જીજ્ઞ્યાઈનું લગ્ન માસોજી ભોંસલેના પુત્ર શાહજી સાથે થયું હતું; એ લગ્ન જદવરાવની મરજી વિરૂદ્ધ કરવું પડ્યું હતું અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે જદવરાવ હમેશનો શાહજીનો દુશ્મન થઈ રહ્યો અને વખતોવખત શાહજીને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. આ ત્રાસ અને શત્રુવટ એટલે સુધી વધી પડ્યાં હતાં કે એક વખતે તે જદવરાવ લસ્કર લઈ શાહજીની પાછળ ધસ્યો. જીજ્ઞ્યાઈ તે વખતે ગર્ભવતી હતી તેથી એને રસ્તે છોડી દઈ શાહજીને આગળ આવ્યાં જવાની જરૂર પડી. જીજ્ઞ્યાઈ પોતાનાજ પિતાના હાથમાં કેદ પકડાઈ પણ એક વીરાંગનાની માફક પિતાની પણ સામે થઈ ત્યાંથી છટકી શિવનેરીના કિલ્લામાં જઈ આશ્રય લીધો.

શિવાજીના જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા.

ઈ. સ. ૧૬૨૭માં શિવનેરીના એ પ્રખ્યાત કિલ્લામાં જીજ્ઞ્યાઈએ શિવાજીને જન્મ આપ્યો. “માતાનો ખોજો એજ બાળકની પ્રથમ શાળા” છે અને માતાના ગુણોની છાપ તેના પુત્ર પર પડ્યા વિના રહેતી નથી”- આ મહાન પુરુષોનું કથન શિવાજીના સંબંધમાં ખરાબર લાગુ પડે છે. જીજ્ઞ્યાઈ એક વીરપત્ની હતી અને શિવાજીનું ચારિત્ર્ય ધડવામાં એ માતાએ જે ભાગ ભજવ્યો હતો તેને માટે એ સ્ત્રીનું નામ મરાઠાઓની જ નહિ પણ સમગ્ર પ્રજાના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. એ વીરપત્નીએ

પોતાના ચારિત્ર્યથી પુત્ર ઉપર એવી છાપ પાડી કે જેથી વીરમાતા તરીકે પ્રખ્યાતિ પામવાનું મહાભાગ્ય એને હમેશને માટે જ મળેલું રહેશે. નાનપણથીજ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનું દૂધ એ વીરમાતાએ શિવાજીને પાચું હતું. શિવાજીની ધાર્મિક ભાવના પણ એ માતાની છાપનું જ પરિણામ છે; એ માતૃભક્ત પુત્ર મહાન પદ મેળવવા સમર્થ થયો તો પણ માતાનો આશીર્વાદ લીધા સિવાય કોઈ કાર્યની શરૂઆત કરતો નહિ.

શિવાજીની દેખરેખ રાખવાનું કામ દાદોજી કોંડદેવ નામના બ્રાહ્મણને શાહજીએ સોંપ્યું હતું. દાદોજીની દેખરેખ નીચે શિવાજી પુને ઉછર્યો અને સ્વામીભક્ત દાદોજીની દેખરેખને લીધે જ પિતાની કોઈપણ જાતની દેખરેખ વગર શિવાજી મહાન કાર્યો કરવા શક્તિમાન થયો. શિવાજીનું ચારિત્ર્ય ધડવામાં માતા જીજ્ઞાષા અને દાદોજી કોંડદેવ મુખ્ય હતાં.

શિવાજીને 'મળેલું' શિક્ષણ.

દાદોજી કોંડદેવે શિવાજીને ઘોડે બેસવું, તીરંદાજી પટા ખેલવા વગેરે મરાઠા સરદારોને આવશ્યક ગણાતી કેળવણી આપી. શિવાજીને કેટલાક અક્ષરશત્રુ માને છે પણ હાલમાં મળી આવેલા પત્રો ઉપરથી મૂલમ પડે છે કે તે લખી વાંચી શકતો હતો. તેને જાગીરની વ્યવસ્થાનું અધું જ્ઞાન દાદોજી તરફથી મળ્યું હતું. પરંતુ શિવાજી એના પિતાની માફક બીજાપુરના દરબારમાં રહી મહાન ઓદ્યો ભોગવતો થાય' એ સિવાય બીજી આશા દાદોજી રાખતો નહિ. આમ છતાં વખત જતાં શિવાજી જેમ મોટી ઉમરનો થતો ગયો તેમ તેની સરદારી નીચે બ્રાહ્મણો, પ્રભુ, મરાઠા, કણ્ઠમી, મુસલમાનો વગેરે બંધી જાતના શૂર પુરુષો એકત્ર થવા લાગ્યા અને શિવાજીને એના સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના કાર્યમાં મદદ કરવા લાગ્યા.

શરૂઆતમાં શિવાજીની પદ્ધતિ દાદોજીને ગમી નહિ. પરંતુ તેણે ન્યારે જોયું કે શિવાજી માત્ર નોકરી કરવા જન્મ્યો નથી પણ ખરેખર દેશનું હરાએલું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મેળવવા જન્મ્યો છે ત્યારે તેણે પણ

શિવાજીનાં કાર્યને પોતાનો આશીર્વાદ આપ્યો. રામદાસ, તુકારામ વગેરે સાધુ પુરુષો શિવાજીને વખતોવખત મળી, ઉપદેશ આપી, તેનું કાર્ય સુલભ થઈ યશ મળે એવી ગોઠવણો કરતા રહ્યા.

આવા પ્રકારનું વાતાવરણ શિવાજીની ખીલતી જીવાનીમાં તેની આસપાસ એકઠું થતું હતું. અને તેથી જ શિવાજી મહાન કાર્યો કરી શક્યો.

શિવાજીના જન્મ વખતનું મહારાષ્ટ્ર.

શિવાજીના જન્મકાળે મહારાષ્ટ્રની રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણવાની જરૂર છે. અહમદનગરની બહાદુર સુલતાના આંદખીખીના ખુન થયા પછી એ રાજ્ય મુગલોના હાથમાં ગયું. શાહજીએ મલિકઅંબર વગેરે સરદારોની મદદથી મુગલો સામે ટક્કર ઝીલી, પણ મલિકઅંબરના મૃત્યુ પછી તેણે મુગલપક્ષ સ્વીકાર્યો અને તેને ૫૦૦૦ની મનસબદારી આપવામાં આવી. પરંતુ અહમદનગરના રાજ્યકુટુંબપર આક્રમક ઉપર આક્રમક આવવાથી ઘણી કંદેડી સ્થિતિ થવાનો સમય આવતાં મુગલોનો પક્ષ છોડી શાહજી નિઝામશાહીને મદદ કરવા લાગ્યો. આથી મુગલ શહેનશાહ ગુસ્સે થયો અને એણે ૨૫૦૦૦નું લસ્કર શાહજી સામે મોકલ્યું. ચાર વર્ષ લડ્યા પછી મુગલસૈન્યના બળ સામે નબી નહિ શકવાથી શાહજીને શરણે થવું પડ્યું અને મુગલ આદશાહની સંમતિથી જ તેણે ખીજપુરના દરબારમાં ઈ. સ. ૧૬૩૭માં પ્રવેશ કર્યો.

આ પ્રમાણે શિવાજીના જન્મકાળે દક્ષિણમાં મુગલોનો પ્રવેશ થવા માંડ્યો હતો. પરંતુ અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમય કરતાં મરાઠાઓ આજે ઘણા આગળ વધેલા હતા. તુર્ક અને અફઘાન રાજાઓના દરબારમાં નોકરી કરી તેઓએ પોતાનામાં વ્યવસ્થા આણી હતી; અને તેમના મોટા મોટા સરદારોએ લડાઈમાં બહાદુરી બતાવી નામના મેળવી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં શિવાજીનો જન્મ થયો. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને તાલીમ મળ્યાં. તે ઉપરાંત રામાયણ અને

મહાભારત શિવાજીને નાનપણથી જ પ્રિય હતાં. એને હમેશાં એવુંજ લાગતું કે તેનો પોતાનો જન્મ કોઈ મહાન કાર્ય માટે થયો છે. જ્યારે જ્યારે શિવાજી કોઈ બાબતમાં ગુંચવાતો ત્યારે એકદમ ધ્યાનમગ્ન થઈ જે કાંઈ પોતાને માર્ગદર્શક દેખાય તે પ્રમાણે અમલ કરતો. મુગલોની સામે થવામાં મરાઠા સરદારોમાં એકય હોવું જોઈએ એમ શિવાજીને જણાતાં જ દરેક જાતના શૂર પુરુષોને એણે પોતાના પક્ષમાં લેવા માંડ્યા. કાર્યદક્ષતા અને વ્યવસ્થિતપણાનો ગુણ એણે એટલો તો ખીલવ્યો હતો કે લડાઈ વખતે પણ એની પ્રજા ધંધોરોજગાર, ખેતી વગેરે પોતાનાં આજીવિકાનાં કાર્યો કરે જ નતી.

શિવાજીના કાર્યની શરૂઆત.

ઈ. સ. ૧૬૪૬માં તોરણનો કિલ્લો લીધો ત્યારથી જ શિવાજીએ પોતાના કાર્યનો આરંભ કર્યો એમ કહી શકાય. એ વખતે શિવાજીની ઉંમર માત્ર ૧૯ વર્ષની હતી. ત્યારથી તે ૧૬૮૦ સુધી એટલે લગભગ ૩૪ વર્ષ સુધી એનું જીવન રાષ્ટ્રકાર્યમાં સતત ગુંથાએલું રહ્યું. પહેલાં છ વર્ષ તો એણે પુનાની આસપાસના પ્રદેશો જીતવામાં ગાળ્યાં. એ વખતે દૂરના મુગલ આદેશો સામે અથવા ખીજપુરના રાજ્ય સામે થવાનો એણે વિચાર સરખો પણ કર્યો નહતો. પોતાની સુખા અને પુનાની જાગીરના બચાવ માટે આસપાસના પહાડી કિલ્લા લેવા અને મરાઠા સૈનિકોને એકઠા કરવા એજ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ ખીજપુરના સુલતાને વિશ્વાસઘાત કરી શિવાજીના પિતા શાહજીને કેદ કરવાથી અને શિવાજીને પકડવાને એક મોટું લક્ષ્ય રવાના કરવાથી એની સાથે શિવાજીને અથડામણ થઈ. દસ વર્ષ સુધી એ ઠેઠા ચાલ્યો અને આખરે શિવાજીએ ખીજપુરના સુલતાન પાસે પોતાને મનગમતા કરાર કરાવી લીધા. આ વખતે પણ મુખ્ય હેતુ સ્વરક્ષણ અને પોતાની હિલચાલને રાષ્ટ્રિય બાવનાનું રૂપ આપવાનો જ હતો. પણ ખીજપુર સાથેની જીતને લીધે મુગલોની સામે થવાના પ્રસંગો ઉભા થયા; આખરે

મુગલ બાદશાહ પાસે પણ એણે મરાઠી રાજ્ય કબુલ કરાવ્યું અને ચોથ તથા સરદેશમુખી જેવા હુકમે મેળવ્યા.

શિવાજીએ તોરણનો કિલ્લો લીધા પછી રાયગઢની કિલ્લેબંધી કરી અને એને મુખ્ય રાજધાની બનાવી. ત્યારપછી ચાકણ ને સિંહગઢ લીધા. સહ્યાદ્રિની હાર પર આવેલા કલ્યાણ સુધીના કિલ્લાઓ અને પ્રતાપગઢ, લોહગઢ, રાપરી જેવા દક્ષિણ બાજુના કિલ્લાઓ પણ સર કર્યા આ ઉપરથી ખીખપુરના રાજાએ શાહજીને કેદ પકડ્યો અને તેના જીવને કાંઈ આંચ આવે એ ધાસ્તીથી શિવાજીએ થોડોક સમય પોતાની હિલચાલ બંધ પાડી; એટલામાં શાહજીના મિત્રોએ પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરી તેને છોડવ્યો.

× **ચોથ:**—કોઈ પણ પરરાજ્ય એકદમ ન જતાતાં ધીમેધીમે તેના ઉપર જીત મળે છે. આવા રાજ્ય ઉપર કર મેસાટવાની શિવાજીએ નવી યુક્તિ શોધી કાઢી. આ યોજના પ્રમાણે એકદર રાજ્યની આવકનો ચોથો ભાગ આવાં રાજ્યોએ શિવાજીને આપવો અને તેના બદલામાં શિવાજીએ લશ્કર રાખી તે રાજ્યનો તેઓના શત્રુઓથી બચાવ કરવો એમ હર્થું.

સરદેશમુખી:—કોઈ પ્રાંતની જમીન મહેસુલ એકઠી કરી સરકારી તીક્તિ-રીમાં જમા કરાવી તે પ્રાંતનો બંદોબસ્ત કરવો અને તે માટે ઉપજનાં દસ ટકા પોતાને મળે એ હુકમે સરદેશમુખીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

(વેલેસ્લીએ જે સાહાય્યકારક યોજના દાખલ કરી હતી તેને મળતીજ આ વ્યવસ્થા છે; પણ જે પ્રમાણે અંગ્રેજો તે રાજ્યનું રક્ષણ કરી શક્યા તે પ્રમાણે મરાઠાઓ આગળ જતાં કરી શક્યા નહિ. જે પ્રમાણે આગળ જતાં સાહાય્યકારક યોજનાને લીધે હિન્દુસ્તાનનાં બધાં ફેશી રાજ્યો અંગ્રેજોના તાબામાં આવી ગયાં તેજ પ્રમાણે બધાં રાજ્યો એક પછી એક મરાઠી રાજ્યના તાબામાં આવત; પરંતુ પૈસા, લશ્કર, અને સંપત્તા અભાવે મરાઠા મંદળે એ તક હાથમાંથી ગુમાવી અને આગળ જતાં તેમને જ અંગ્રેજોની ચોથ જેવી યોજના સ્વીકારી પરાધીનતા ભોગવવાનો પ્રસંગ આવ્યો.)

અફઝલખાંનો વધ.

શહજુ છૂટો થતાં શિવાજીની આગલી હીલચાલ શરૂ થઈ. તેને દાખી દેવાના હેતુથી ખીજપુરના સુલતાને એક પછી એક સરદારો મોકલવા માંડ્યા. તે સધળાનો શિવાજીએ પરાજય કર્યો. તે ઉપરાંત તેને મદદ કરનારા જાવલીના સરદાર મોરે અને તેના કુટુંબીઓને પણ મારી નખાવ્યા. આ વધતા જતા ત્રાસને લીધે ખીજપુરની સરકારે શિવાજીનું નિકંદન કરવાનો નિશ્ચય કરી તે માટે અફઝલખાન (ખીજપુરનો વાઘ)ની નીમણુક કરી. શિવાજીને અફઝલખાં “દુંગરમાંનો ઉંદર” કહેતો. તેની શી વિસ્મૃત? તેને જીવતો કે મરેલો જરૂર પકડી લાવીશ. આવી પ્રતિજ્ઞા કરી તે બાર હજારના સૈન્ય સાથે નીકળ્યો. એણે પંદરપુર વગેરેના દેવળો તોડાવી નખાવ્યા. વૃધુમાં શિવાજીના ભાઈનું ખૂન કરાવ્યું. આથી શિવાજી વધારે ઉશ્કેરાયો અને તેણે વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શરૂઆતમાં તો બન્ને મિત્ર તરીકે મળ્યા. છતાં વિચક્ષણ હોવાથી એક એકની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓથી વાકેફ હતા. મુલાકાત કરતી વખતે અફઝલખાંએ દીંગણા શિવાજીને ગળચીમાંથી પકડી મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શિવાજી ચેત્યો અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છૂપાવેલા હથિયારનો સંકટ સમયે ઉપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે તરતજ હાથમાં પહેરેલા વાઘનખ અફઝલખાંને ભોંટી દીધા. અને ક્ષણમાં તેના પ્રાણ લીધા. આખરે ઉંદરે વાઘને ખાધો! અફઝલખાં મરાયાની ખબર પડતાંજ મરાઠા લશ્કર મુસલમાન ઉપર તૂટી પડ્યું અને સખ્ત હાર આપી.

કેટલાક ઇતિહાસકારો શિવાજીના આ કૃત્યને છળકપટ ગણી વખોડી કાઢે છે પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આમાં છળકપટ જેવું કશું જ નથી. શત્રુના કાવાદાવા સમજી પોતાના બચાવ માટે તૈયારી કરી રાખવી એમાં કોઈપણ રીતે ખોટું કશું એમ ન કહેવાય. અફઝલખાં જ્યારે એને કેદ કરવાને માટે પકડવા જાય ત્યારે તો પોતાના બચાવ માટે રાખેલાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવો એ એક પવિત્ર દરજ્જા થઈ પડે. આ દૃષ્ટિએ શિવાજીના ઉપર જે ટીકા કરવામાં આવે છે તે વાજબી નથી.

શિવાજી અને ઔરંગઝેબ.

મુગલો સાથેની લડાઈ એ શિવાજીના કાર્યનો ત્રીજો ભાગ છે. અત્યાર સુધી શિવાજીનો વિચાર મુગલો નેડે અથડામણમાં ઉતરવાનો ન હતો. ઉઘડું શાહજી કેદ પકડાતાં મુગલોની મદદથી શિવાજીએ પિતાનો છુટકારો કરાવ્યો હતો. જ્યારે શિવાજી ખીજપુર સાથે બાથ ભીડી રહ્યા હતા અને સુલતાનને હાંકવી રહ્યો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબ દક્ષિણનો સૂબો હતો. ત્યારપછી શાહજહાં માંદો પડતાં ઔરંગઝેબે પોતાના ભાઈઓ સાથે ગાદી પચાવી પાડવાનો વિચાર કર્યો. દક્ષિણ છોડતાં પહેલાં તેણે શિવાજીનો કોંકણ ઉપરનો હકક કબુલ રાખી પોતાને દિલ્હીની ગાદી મેળવવામાં મદદ કરવા લસ્કર લઈ આવવાનું શિવાજીને કહેવડાવ્યું હતું. પરંતુ ઔરંગઝેબ મહા ધૂર્ત હોવાથી પેતાનો માર્ગ નિષ્કંટક થયેલો નેતાંજ શિવાજી સાથે અણીને વખતે કરેલા કરાર પાળવાને બદલે તોડવાને તે લલચાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં તેણે કલ્યાણ છતી લીધું. આથી ઈ. સ. ૧૬૬૨ માં ખીજપુર સાથે સુલેહ કરી શિવાજીએ જુનરનો મકિલો હસ્તગત કર્યો અને લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી.

શિવાજી અને સાહિસ્તખાં.

ઔરંગઝેબે શિવાજીને તાબે કરવાને સાહિસ્તખાંને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. સાહિસ્તખાંએ આવી પૂતા છતી લીધું અને ત્યાં છાવણી નાખી પ્રગ્થે. પરંતુ શિવાજી ડોઈ રીતે એના સકંજમાં સપડાય એમ ન હતું. એક રાત્રે જે ઘરમાં સાહિસ્તખાં ઉતર્યો હતો તે ઘર ઉપર અચાનક છાપો મારી સાહિસ્તખાંને જીવ લઈ નાસતો કરી મૂક્યો. એ રાત્રે ઝપાઝપીમાં સાહિસ્તખાં પોતાનાં બે આંગળાં પણ ખોઈ બેઠો.

શિવાજી અને જયાસિંહ.

સાહિસ્તખાંની હાર થવાથી ઔરંગઝેબે જયાસિંહને શિવાજી સામે મોકલ્યો. શિવાજી જેવો ચતુર યોદ્ધો શા કારણે જયાસિંહ સાથે લડવાને બદલે મુગલો સાથે સુલેહ કરવા દિલ્હી જવા તૈયાર થયો તે કહી

શકાતું નથી. એની ગેરહાજરીમાં મરાઠાઓએ જે રીતે રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું તે બંનેતાં શિવાજીને કાંઈપણ ડરવાનું કારણ ન હતું. કદાચ રજપૂત રાજાઓ સાથે એ પ્રમાણે સંબંધ બાંધી પોતાનાં કાર્યમાં તેમની મદદ મેળવવાનો વિચાર હોય અને તેથી જયસિંહને સાફ લગાડવા તૈયાર થયો હોય એ વધારે સંભવિત છે. એવા જ કાંઈ ઉદ્દેશથી એણે જયસિંહને કહાલી મોકલ્યું કે હું મુગલો સાથે સુલેહ કરી કેટલાક કિલ્લા આપી દેવા તૈયાર છું. ઔરંગઝેબને એ ખબર પડતાંજ ને ખુશ થઈ ગયો અને શિવાજીને આગ્રે આવવા નિમંત્રણ કર્યું.

શિવાજીનું આગ્રામાં આગમન.

ઔરંગઝેબના નિમંત્રણને માન આપી શિવાજી આગ્રા જવા પોતાના વડીલ પુત્ર સંભાજીને સાથે લઈ નીકળ્યો. ઔરંગઝેબના હુકમથી રસ્તે ઢેકેઢેકાણે શિવાજીનું સન્માન કરવામાં આવ્યું અને એક મહાન રાજાને હાજતા દયદ્યાથી તેણે આગ્રામાં પ્રવેશ કર્યો. દરબારમાં એ ઔરંગઝેબને મળવા ગયો પણ ઔરંગઝેબની કૃટિલ નીતિથી કહો, અથવા મુઘલરાજાના સુભાગ્યે કહો પણ ઔરંગઝેબ આવેલી તકનો લાભ લઈ મુગલ શહેનેશાહનને બળવાન બનાવતાં ચૂકા ગયો. પોતાની સત્તાના મદમાં જયસિંહ સાથે થયેલા કરાર પ્રમાણે શિવાજીને રાજા તરીકે કબુલ કરી યોગ્ય સન્માન આપવાને બદલે એક સાધારણ સરદાર હોય તેવી રીતે એની સાથે વર્તી શિવાજીને અપમાન લાગે એવું કર્યું. અપમાન થતાં જ શિવાજીને પોતે ત્યાં જવામાં મોટી ખૂલ કરી છે એમ લાગ્યું; અને પોતે મહાન મુગલ દરબારમાં છે તેની જરાપણ દરકાર ન કરતાં વીસનરતે હાજે તેમ ત્યાંને ત્યાં જ મુગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબનું હાડેચાક અપમાન કર્યું. આ હિંમત જોઈ બધા સરદારો તો છક જ થઈ ગયા; કારણકે મુગલોથી ધેરાયલો હોવા છતાં આવી હિંમત દાખવવી એ કાંઈ નાનીસુની વાત ન હતી. ઔરંગઝેબે સ્વામ્યેય આશા રાખી નહિ હશે કે આવા પ્રકારની અડગ હિંમત શિવાજી બતાવશે.

શિવાજીનું કેદ થવું અને આગ્રેથી નાશી છૂટવું.

શિવાજી જતાં જ જે ઔરંગઝેબ અત્યાર સુધી એનાં શૈર્યથી આશ્ચર્ય-ચક્રિત થયો હતો તે હવે ભાનમાં આવ્યો અને શિવાજીના ઉતારાની આસપાસ મુગલ લશ્કર મૂકી એને નજરકેદ કર્યો. વસ્તુસ્થિતિ કળી જતાં શિવાજી પોતાના બચવાના માર્ગ શોધવા લાગ્યો. પણ લશ્કર બેદીને ચાલ્યા જવું એ સહેલું ન હતું. સંકટ સમયે પોતાની ચાતુરીથી રસ્તો કાઢવો એ તો શિવાજીને મન રમત વાત હતી. તરત તેણે માંદો હોવાનો ઢોંગ કર્યો અને દવા કરાવા માંડી. કેટલાક દિવસ એ પ્રમાણે કર્યા પછી હિન્દુઓનાં મંદિરોમાં, મુસલમાનોની મસ્જિદોમાં, શેઠશાહુકારોને ત્યાં, અમીરકમરાવોને ત્યાં, પોતે સાગ્ને થયાની ખુશાલીમાં તે મીઠાઈઓના ટોપલા બેટ તરીકે મોકલવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં તો મીઠાઈના કંડીઆઓની તપાસ કરવામાં આવતી પણ રફતે રફતે એ તપાસ દીલી થતી ગઈ. એ તકનાં લાલ લઈ એક દિવસ શિવાજી અને સંભાજી મીઠાઈના કંડીઆમાં ભરાઈ નાશી છૂટ્યા. થોડેક અંતરે જઈ સંન્યારીનો વેશ ધારણ કરી, રસ્તે અતિશય સંકટો વેડી, ઢેકેડેકાણે પાછળ પડેલા મુગલ સૈનિકોને છતરી સડીસલામત દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા.

મુગલ શાહેનશાહ સાથે તહ.

શિવાજીની ગેરહાજરીમાં મરાઠા સરદારો શિવાજીની રચના પ્રમાણે માતા જીજ્ઞ્યાબાઈની દેખરેખ નીચે રાજ્ય કારભાર ચલાવી રહ્યા હતા. શિવાજી નાશી છૂટ્યાના સમાચાર મળતાં જ તેના બહાદુર સરદારોએ મુગલોએ જીતેલા તેમના કિલ્લા પાછા મેળવ્યા અને એ પ્રમાણે રાજ્યને સુરક્ષિત સ્થિતિમાં શિવાજી આવતાં જ તેને સોંપ્યું. ઔરંગઝેબે પોતાના પુત્રને શિવાજી સામે મોકલ્યો પણ હવે છંછેડાએલા સિંહ જેવો શિવાજી ગાંબો જાય એમ ન હતું. મુગલ સૈન્યનો પરાજય થતાં તહ થયો; શિવાજીને રાજ તરીકે કબૂલ રાખવામાં આવ્યો; સંભાજીને ૫૦૦૦ની,

મનસબદારી મેળી; આ ઉપરાંત પૂના વગેરે પ્રાંતો શિવાજીને પાછા આપવામાં આવ્યા.

મુગલો સાથે પુનઃ લડાઈ.

એ વર્ષ પછી ઔરંગઝેબને પાછું શિવાજીને હંકારવાનું મન થયું અને દક્ષિણમાં પોતાનો પુત્ર હતો તેને શિવાજી સામે લશ્કર લઈ લડવા મોકલ્યો. ચાર વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલી અને શિવાજીએ પોતાના બધા પ્રાંતો પાછા મેળવી, તાપી નદીની દક્ષિણે આવેલા બધા મુલક પર ચોથ તથા સરદેશમુખી મેળવી.

શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક. ૧૬૬૫.

શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિએ રાજ્યાભિષેક કરાવી પોતાને એક મહાન હિંદુ રાજા તરીકે જાહેર કરવાનો શિવાજીએ વિચાર કર્યો. રાયગઢ આગળ મહાન દબદબાથી રાજ્યાભિષેક કરાવી દક્ષિણમાં મહાન મરાઠી રાજ્યનું અસ્તિત્વ તેણે જાહેર કર્યું. દરમ્યાન ખીજપુર અને ગોવલકાંડા ઉપર મુગલ સૈન્યો હુમલો કરતાં ત્યારે તેમની મદદે દોડી જઈ તેમનો બચાવ કરતો. વળી તાપીની દક્ષિણથી માંડી નીરા નદી સુધીના પ્રદેશ પર રાજ્ય અગલ એસાડી તાપીથી કાવેરી સુધી આવેલાં હિન્દુ અને મુસલમાન રાજ્યો પાસે એણે પોતાનું સાર્વભૌમપદ કબ્જ કરાવ્યું.

શિવાજીનું રાજનૈપુણ્ય.

એક મહાન સૈનિક હોવા ઉપરાંત એક મહાન રાજ્યકર્તા હોવાનું માન પણ શિવાજીને ઘટે છે. પોતાના રાજ્યને એણે એવી સુવ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપ્યું હતું કે એના મરણ પછી પણ કોઈ જાતની અડચણ વગર એ ચાલુ રહ્યું; અને વર્ષો સુધી મુગલશહેનશાહત જેવી સર્વોપરિ જ્ઞતાની સામે ટકકર ઝીલી પગબર રહી શક્યું. એની પછી ગાદીપર

આવનારાઓએ એની બાવના પ્રમાણે રાજ્યશક્ટિ હાંક્યું હોત તો ઇતિહાસ-કાંઈક જૂદો જ લખવો પડત; પણ એ બાવના નષ્ટ થવાથી કુસંચનાં ખીજ રોપાયાં. આગળ જતાં મરાઠા રાજ્યનાં મૂળમાં સડો પેદા અને એ મદાન સ્વદેશપ્રેમી રાજની ગોઠવેલી બાજી ચુંથાઈ ગઈ.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં બે મુદ્દા પર એનું મુખ્ય લક્ષ હતું. મૈનિકોને અને અમલદારોને રોકડો પગાર આપવો અને મહેસુલી ખાતું સીધું પોતાની દેખરેખ નીચે રાખવું. આ પ્રકારની ગોઠવણથી આગલા જમીનદારોની અંધાધુંધી દૂર થઈ. અને સરદારો સ્વતંત્ર થઈ મુખ્ય સત્તાની સામે થતા અટક્યા.

અષ્ટપ્રધાન.

રાજ્યકાર્યના આઠ ભાગ પાડી તેને આઠ પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યા; દરેક ખાતા માટે તેણે એકેકો પ્રધાન નીમ્યો. અને તે ખાતા માટે તે બેખમદાર ગણાયો. આઠ વિભાગો નીચે મુજબ હતા:—

- (૧) પંતપ્રધાન (પેશવા)—મુખ્ય દિવાનગીરીનું કામ.
- (૨) પંતઅમાલ્ય—મુલકી વસુલાત અને તેના હિસાબનું કામ.
- (૩) પંતસચિવ—રાજ્યના તમામ દફતરનું કામ.
- (૪) મંત્રી—રાજના ખાનગી કારભાર પર દેખરેખ રાખવી.
- (૫) સમંત—પરરાજ્ય સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો.
- (૬) સેનાપતિ—લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવી.
- (૭) ન્યાયાધીશ—તંટાઓનો નિકાલ કરવો.
- (૮) પંડિતરાવ—ધર્મખાતાની વ્યવસ્થા કરવી. . .

આ અષ્ટપ્રધાનની યોજના ઉત્તમ હતી. હાલમાં બ્રિટિશ શહેનશાહતમાં પ્રધાન મંડળની જે રચના છે તેને જ મળતી શિંવાજીની યોજના હતી. શિવાજીને ઉદ્દેશ પ્રધાનપદ વંશપરંપરા ચાલુ રાખવાનો ન હતો. એ ઉદ્દેશ શાહુના વખતમાં થોડાંક વર્ગો સુધી જળવાયો પણ પાછળથી તેમાં શિથિલતા આવી પેશ્વાપદ વંશપરંપરાનું થયું.

આ ઉપરથી જણાશે કે સૌથી અગત્યનું ખાતું પેશવાને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે મુખ્ય પ્રધાન હતો, અને તેની સલાહ પર શિવાજી બહુ વજન મૂકતો. પ્રધાનોની નીમણૂક શિવાજી પોતે કરતો. વધુમાં પ્રધાન-પદ વંશપરંપરા રાખવામાં નહોતું આવ્યું. યોગ્ય માણસની પસંદગી કરવાથી રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચાલી શકે. શિવાજીના વંશજોએ આ સિદ્ધાંત આજુએ મૂક્યો અને પેશવાઈ વંશપરંપરાની બનાવી દીધી.

વધુમાં શિવાજીએ નીચેની બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું.

- (૧) પહાડી કિલ્લાનું મહત્ત્વ.
- (૨) વંશપરંપરાની નોકરીનું ઉચ્ચાટન.
- (૩) સૈનિકો અને સરદારોને જંગીરો આપવાને બદલે રોકડ પગારની યોજના.
- (૪) મહેસુલખાતું પોતાની જ દેખરેખ તળે રાખવું.
- (૫) લશ્કરી ખાતાને મુદ્દી ખાતાના કારોબાર હેઠળ મૂકવું.
- (૬) ધર્મ, જાતિ વગેરે લક્ષમાં ન લેતાં લાયક પુરુષને જ નોકરી આપવી.

રાજ્યના વિસ્તાર થતાં આ અગત્યની બાબતો વિસારે પડી. અને મુખ્ય મુદ્દાઓ પણ પેશવાની સત્તાના વખતમાં પડતા મૂકાયા. આથી કુસંપનાં બીજ વવાઈ મરાઠી સામ્રાજ્યની પાછળથી પડતી થઈ.]

શિવાજીનું ચારિત્ર્ય.

અડગ હિંમત, અવર્ણનીય સ્વદેશપ્રેમ, અને અતૂલ ચાતુરીથી શિવાજીએ મરાઠા રાજ્યને ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચાડ્યું. એના ઉપર કેટલાક નિષ્કારણદોષારોપ કરે છે પણ એના વખતની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં એ દોષો એને જરા પણ લાગુ પડના નથી; છતાં જો કોઈ પણ દોષ માલમ પડે તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે શત્રુઓની સાથે એને કામ લેવાનું હતું તે એવા તો જીવકપટથી ભરેલા હતા કે શિવાજીને એમના જેવા થયા વિના છૂટકોજ ન હતો. તથાપિ એણે ધર્મની બાબતમાં,

પછી તે હિન્દુનો હોય કે મુસલમાનનો—જરા સરખીએ હરકત કોધી નથી. પોતે ઉપરાઉપરી જીતો મેળવતો જતો હોવા છતાં કોઈપણ મરજદનો એણે નાશ કર્યો નથી. ઉલટું એક વખતે એના હાથમાં ફેરાનની એક નકલ આવી પડતાં એણે એ ફરાનને રેશમી કપડામાં લપેટી માનસહ યોગ્ય સ્થળે મોકલાવી આપ્યું હતું. શત્રુના સૈનિકો કે અમલદારો કેદ પકડાય તો એમને યોગ્યતા પ્રમાણે માનથી રાખતો. શિવાજીની માતૃભક્તિ એવી પ્રખળ હતી કે માતાની આશિષ મેળવ્યા સિવાય કોઈપણ કાર્યનો આરંભ પોતે કરતો નહિ; અને તેની સાથે એવો તો નીતિવાન હતો કે પરસ્ત્રીને પોતાની માખડેન સમાન ગણતો. એક પ્રસંગે લડાઈમાં જીત થતાં તેના સૈનિકોએ એક સુંદર સ્ત્રી પકડી શિવાજીને ભેટ કરવાના ધરિદ્રાથી દરબારમાં લાગ્ગર કરી. શાણો શિવાજી સરદારોનો લલકો આશય સમજી ગયો; પરંતુ કોઈ દાખી દહ કોઈને પણ કપકો આપ્યા વિના તે સ્ત્રીના તરફ નજર કરી કહ્યું કે “જો આવી સુંદર સ્ત્રીના પેટે મારો જન્મ થયો હોત તો હું કેવો દેખાવડો થાત!” સૈનિકો અને સરદારો તો એ શબ્દો સાંભળી કાળા

- શાહી જેવા થઈ ગયા. પછીથી શિવાજીએ એ સ્ત્રીને વસ્ત્રાલંકારથી નવાજી, યોગ્ય સન્માનસહ તેનાં સગાસંબંધીઓના હાથમાં પાધી સોંપી દીધી. વળી કાર્યની તેને કદર હતી અને માણસની તેને કિંમત હતી. આવા આવા ઉત્તમ ગુણોને લીધે માવલાઓ પણ તેને પોતાના પ્રાણ સમાન ગણી પૂજતા, અને એ ગુણોથી લોભાઈને જ બંધી જાતિના શૂર પુરુષો તેના છત્ર તળે એકઠા થઈ મરાઠી રાજ્ય સ્થાપવામાં તેને મદદ કરી રહ્યા હતા. સંકટ સમયે શિવાજીના વીર સાથીઓ પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ એને સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચાડી દેતા. એના મહાન ગુણોથી મોહિત થઈ આખું મહારાષ્ટ્ર એને પોતાનો ત્રાતા સમજતું. આજે પણ શિવાજીના ગુણોથી અને ખાસ કરી એના સ્વધર્મપ્રેમને લઈ હિન્દુસ્તાન એને હિન્દુ ધર્મનો ઉદ્ધારક ગણે છે અને કેટલાક ભાવિકો તો શિવાજીને શંકરનો અવતાર ગણી એની દેવની માફક પૂજા કરે છે. શિવાજી એક વિરલ નર હતો,

અગ્નેઃ રાષ્ટ્રવીર હતો, અને અદ્ભુત સેનાનાયક હતો. આવા મહાન ગુણોને લીધે એને એક દૈવી પુરુષ તરીકે પૂજવામાં આવે તો એમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું જ નથી.

૩

સંભાળ, ઈ. સ. ૧૬૮૦ થી ૧૬૮૯

શિવાજીનું મૃત્યુ એકાએક થતાં રાજ્યગાદી સંબંધી કોઈપણ જાતની ગોઠવણ કરવાનો સમય મળ્યો નહિ. શિવાજીનો વડીલ પુત્ર સંભાળ વ્યસની અને નાલાયક હતો. પિતાના વખતમાં જ તેના હુકમનો અનાદર કરી મુગલરક્ષણ નીચે જઈ રહ્યો હતો. ત્યાંથી આવતાં એને પન્હાલાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ લશ્કર સંભાળના પક્ષમાં હોવાથી તેણે એકદમ રાયગઢ આવી ગાદી લીધી. રાજ્યાશ્રદ્ધ થતાં જ પોતાની નીચતાનું જ્ઞાન બીજાઓને તે કરાવવા લાગ્યો. પોતાની સાવકા માતાને ભૂખમરાથી મારી નાખી. વધુમાં શિવાજીના ચીટણીસને પણ મારી નાખાવ્યો. રાજરામને રાયગઢના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી સંભાળએ અજ્ઞેય ગણાતો જંગરાનો કિલ્લો લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એમાં એને ધારવા જેવો યશ મળ્યો નહિ. ઈ. સ. ૧૬૮૩માં સંભાળ મુગલોની સામે થયો અને મુઆઝીમને હરાવ્યો. એજ અરસામાં મરાઠાઓએ કુચ કરી બિરનપુરનો નાશ કરી ભરૂચ લૂંટ્યું. ઔરંગઝેબે બીજાપુરનો નાંશ કર્યો પછી ગોવળકોંગ સાથે શાહજહાં મુઆઝીમે કરેલ સુલેહનો ભંગ કરી પોતાના મુગલ સૈન્યને આગળ અને આગળ ધપાવવાનું આજી રાખ્યું. આ પ્રમાણે મુગલ સૈન્ય જીત મેળવતું દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા સ્થિર કરતું જતું હતું. તેજ વખતે સંભાળની કૃત્તાને લીધે અને એના વ્યસનાધીનપણાને લીધે મરાઠા સૈન્યમાં અવ્યવસ્થાએ પગપેસારો કર્યો. સંભાળ જાતે શૂરવીર હોવા છતાં પિતાના ગુણોનો એનામાં અભાવ હતો; અને એ ખામીને લીધે મરાઠી સત્તાની આખર વધારી શકે એવી એનામાં શક્તિ હોવા છતાં વ્યસનાધીન થઈને એણે મરાઠી રાજ્યને સંકટમાં ઉતાર્યું અને પોતાનો નાશ કર્યો.

સંભાળનો મુખ્ય સલાહકાર કલુશા નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તે મહા નીચ, પ્રપંચી, અને પાખંડી હતો. એની સોબતમાં સંભાળને દારૂનું વ્યસન એટલું બધું વધી ગયું કે દિવસે દિવસે તે અધોગતિને માર્ગે જવા લાગ્યો. રાજ્યમાં પણ અવ્યવસ્થા ફેલાવા માંડી. એ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ ઔરંગઝેમે એક દિવસ સંભાળ દારૂમાં ચકચૂર બની બેભાન સ્થિતિમાં પડ્યો હતો ત્યારે અચાનક છાપો મારી એને કેદ કર્યો. પછી એને દિલ્લી લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં એને મુસલમાન થવાનું કહેવામાં આવતાં શિવાળના પુત્રમાં તે વખતે હિન્દુધર્મનું ઝનુન ઉભરાઈ આવ્યું. પોતાના પ્રાણ સંકટમાં આવી પડેલા હોવા છતાં ધર્માત્મક રીતે તેણે પોતાના નામને અને શિવાળના કુલને કલંક ન લગાડ્યું. ઔરંગઝેમે એને ફરતાથી રીબાવી રીબાવી આંધજો કરી છેવટે એનો વધ કરાવ્યો પણ વીર શિવાળનો એ શૂર પુત્ર છેવટ સુધી ન ડગ્યો. 'જો કલુશા જેવા નીચ ખવાસના માણસની સોબતમાં સંભાળ ન પડ્યો હોત તો એનામાં શૌર્ય એટલું હતું કે પોતે મરાઠી રાજ્યને જરૂર દીપાવી શકત અને પોતાનું નામ ઉર્જવળ કાર્તિકી શોભાવી શકત, પરંતુ મરાઠી રાજ્યને માથે કાળચક્ર ફરતું હોવાથી એને અવળી મતિ સૂઝી; છતાં મરતાં મરતાં પણ એ પોતાની અડગ હિંમતનો અને અચળ 'ટેકનો પ્રભાવ બતાવી ગયો અને ફક્ત ધર્મની ખાતર જ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપી સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

સંભાળ પડતાં મરાઠાઓ વિમાસણમાં પડી ગયા. શત્રુનું બળ વધતું જતું હતું. એક પછી એક કિલ્લાઓ મુગલો હસ્તગત કરવા લાગ્યા અને આખરે સંભાળની પત્ની અને પુત્ર શાહુ પણ મુગલોના હાથમાં સપડાઈ કેદ પકડાયા. શાહુએ અને શિવાળએ ૬૦ વર્ષની અથાગ મહેનતથી રચેલી બાળ ઊંઘી વળી જવાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. આશાનું એક કિરણ પણ જણાતું ન હતું. પણ ઇશ્વરી સંકેત કાંઈ જુદોજ હતો. શિવાળએ જે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી રાજ્યવ્યવસ્થા કરી હતી તેની કસોટી થવાની હતી અને મહારાષ્ટ્રની પણ ખરેખરી પરીક્ષા થવાની હતી.

સંજોગો બારીક આવેલા જોઈ શિવાજીની દેખરેખ નીચે તાલીમ લીધેલા કેટલાક શૂર રાષ્ટ્રપ્રેમી પુરુષોનો સ્વદેશપ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો. અનુકૂળ સંજોગોનો અભાવ હોવા છતાં અને વળી પૈસા સંબંધી તદ્દન ખરાબ સ્થિતિ હોવા છતાં શિવાજીની સ્થાપેલી ગાદી સાચવવા અને મહારાષ્ટ્રનું ગૌરવ વધારવા એ બહાદુર સરદારો મુગલ સૈન્યને હાંકી કાઢવાની ખટપટ કરવા લાગ્યા. આ વખતે રાજ્ગરામ, મુગલો રાયગઢ લે તે પહેલાં કેદમાંથી નાસી છૂટ્યો હતો. તેનો લાલ લઈ મરાઠાઓએ તેને પોતાનો સરદાર બનાવ્યો.

રાજ્ગરામ-ઈ. સ. ૧૬૮૯ થી ૧૭૦૦

રાજ્ગરામ વયે નાનો હતો પણ શિવાજીના ધણુ શુણે એનામાં ઉતરી આવ્યા હતા. ઉપરાંત એ એવો ઉદાર દિલનો હતો કે સંભાળીને પુત્ર શાહુ મુગલ દરબારમાં કેદ પકડાયો હતો તેને માટે એણે મરાઠી રાજ્યનો ઝુકો ઉઠાવ્યો અને પોતે ગાદીપર બેસવા ના પાડી. બ્રાહ્મણ, મરાઠા, પ્રભુ, વગેરે દરેક જાતિના શૂર નરવીરો એકત્ર થઈ એની સાથે જીંજી જઈ ત્યાંથી મુગલો ઉપર આક્રમણ કરવાનો મનસુબો કરવા લાગ્યા. ઐરંગઝેબે ઝુલ્ફીકારખાં નામના એક સરદારને જીંજી લેવા મોકલ્યો; પણ સાત વર્ષ સુધી મરાઠાઓએ એને જરા પણ મચક ન આપી; અને સાતમે વર્ષે કિલ્લો પડતાં રાજ્ગરામ વગેરે કિલ્લામાંથી સહીસલામત છટકી ગયા. દરમ્યાન મરાઠા સરદારો છૂટા છવાયા પ્રાંતો જીતતા ચાલ્યા અને ધણે ઠેકાણે ઐરંગઝેબને અને એનાં લશ્કરને છક્કડ ખવડાવી. વળી ખાનદેશ, વરાડ, વગેરે સ્થળે પોતાનો અમલ પણ બેસાડ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૦૦માં ઐરંગઝેબે જે કિલ્લાઓનો મરાઠાઓ પોતાના બચાવમાં ઉપયોગ કરતા હતા તે બધાનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતે જાતે લશ્કરની સરદારી લઈ બહાર પડ્યો અને ઝુલ્ફીકારખાંને રાજ્ગરામના લશ્કર સામે ખુલા મેદાનમાં પડવા જણાવ્યું. શત્રુની આવી

મહાન તૈયારી સામે મરાઠાઓ વધારે ટકી શક્યા નહિ અને તેમના એક પછી એક એમ કિલ્લાઓ પડવા લાગ્યા. છેલ્લે સતારાનો કિલ્લો પણ બહુ બહાદુરીથી ટકાવી રાખવા છતાં ઔરંગઝેબના હાથમાં ગયો. એજ અરસામાં રાજરામ સિંહગઢમાં મરણ પામ્યો, ઈ. સ. ૧૭૦૦.

રાજ્યરક્ષક તારાબાઈ-ઈ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૮

રાજરામ મરણ પામ્યો અને શાહુ તો હજુ કેદમાં જ હોવાથી રાજરામની વિધવા તારાબાઈએ પોતાના દસ વર્ષના બાળકને ગાદીને માલીક દરાવી મરાઠી રાજ્યના રક્ષણનું ખીડું પોતે ઝડપ્યું અને. એ પ્રમાણે હિન્દુસ્ત્રીની ગૌરવભરી પ્રતિભાનું બાન કરાવ્યું. રામચંદ્રપંત મરાઠા રાજ્યની દેખરેખ રાખવા લાગ્યા; પોતાના પ્રાણથી પણ બહાલા કિલ્લાઓ પડતાં મરાઠાઓના બચાવનાં સાધનો લૂંટાં થતાં ચાલ્યાં. પણ સંકટને પોતાની સોડમાં લઈ સૂનારા વીર મરાઠાઓ આથી હતાશ થાય એવા ન હતા. કિલ્લાઓનો નાશ થતાં ખાનદેશ, વરાડ, ગુજરાત, વગેરે દેશો લૂંટફાટ કરી ચોથ અને સરદેશમુખી જેવા કરો ઉધરાવી મરાઠાઓ સ્વરક્ષણની તૈયારી કરવા લાગ્યા. નર્મદા ઉતરી માળવે જઈ ત્યાં પણ તેઓએ વસવાટ કર્યો. એમના એ ચીવટભરેલા વર્તનથી ઔરંગઝેબ દિનપરદિન પોતાની કંઠંગી સ્થિતિ અનુભવવા લાગ્યો. કિલ્લાઓ પડતાં નવા કિલ્લાઓ ઉભાં થવા લાગ્યા. એક મરાઠી સેના વિખરાતાં ખીજ સેના ખીજે દેશોએ એકત્ર થતી ચાલી. મરાઠાઓએ આખો મરાઠા પ્રદેશ તારાબાઈના હુકમથી ઉર્જૂડ કરી ઔરંગઝેબને નાના પ્રકારની વિટંબણાઓ ભોગવતો કર્યો. આખરે ઈ. સ. ૧૭૦૫ માં તેના સલાહકારોએ તેને મરાઠાઓ સાથે સુલેહ કરવાની ભલામણ કરી. ઔરંગઝેબ પણ હવે થાક્યો હતો. તેનું બળ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતું જતું હતું; તેથી કંટાળી દક્ષિણના છ પ્રાંતો ઉપર મરાઠાની સરદેશમુખીનો હુકમ કમુલ રાખવા તૈયાર થયો; અને તેના બદલામાં મરાઠાઓએ દક્ષિણમાં વ્યવસ્થા જળવવી એવું દર્શ્ય. શાહુનું લક્ષ્ય કરી તેને અકલકોટ, પુર, આરામતી, વગેરે લક્ષ્મી ભેટ

તરીકે આપવાનું નાકી કર્યું. પરંતુ મરાઠાઓને આટલાથી સંતોષ ન મતાં તેમણે પોતાની માગણી વધારી અને એ મસલત પડી ભાંગી.

મુગલોમાં હવે આગળની માફક લડાઈ ચાલુ રાખી ઝુઝવાની તાકાત રહી ન હતી. મરાઠાઓ તો એક પછી એક કિલ્લાઓ જીતતાજ ચાલ્યા. પવનગઢ, વસંતગઢ, સિંહગઢ, રાજગઢ, અને સતારાના કિલ્લાઓ તેઓએ જીતી લીધા. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં પુના અને ચાકણ પર મરાઠા સેનાપતિ ધનાજીએ હલ્લો કરી મુગલો પાસેથી તે પડાવ્યા. આવી રીતે પોતાની મુરાદ નિષ્ફળ જતી જોઈ ધૂર્ત ઔરંગઝેબે એક યુક્તિ અજમાવી. શાહુ જે તેના પંજામાં સપડાયેલો હતો તેની પાસે મરાઠા સરદારો પર એક પત્ર લખાવી આજ્ઞા કરાવી કે તે બધાઓએ ઔરંગઝેબને શરણે આવવું. પરંતુ મરાઠાઓ આથી છેતરાય એવા કાચા ન હતા. શાહુ પ્રત્યે ગમે તેટલું તેમને માન હોય તો પણ તેઓ જાણતા હતાં કે ઔરંગઝેબ શાહુને રમાડી હારેલી બાજુ જીતવાનો દાવ ખેલી રહ્યો છે. આથી એ પત્રની અસર મરાઠા ઉપર કાંઈજ ન થઈ. મરાઠાઓ સાથે લડવામાં પોતે ભૂલ કરી હતી એ હવે ઔરંગઝેબને ચેક્કિસ સમજાયું. એમ છતાં પણ શાહુને તો એણે મરતા સુધી છોડ્યો જ નહિ. પોતાની સઘળી મુરાદ ધૂળધાણી થઈ પડેલી જોઈ ઔરંગઝેબ આસાએશ લેવા અહમદનગર આવ્યો. ત્યાં ઔરંગઝેબ જેવા હડીલા બાદશાહને એવું કહેવાનો વખત આવ્યો કે જ્યારે હાર નક્કીજ છે ત્યારે લડાઈ ચાલુ રાખવી એ વ્યર્થ છે. આખરે નિરાશ થઈ આ ફાતી દુનિયાનો એક સવારે હાથમાં માળા ફેરવતાં ફેરવતાં તેણે ત્યાગ કર્યો, ઈ. સ. ૧૭૦૭.

આ પ્રમાણે ૨૦ વર્ષ સુધી એક સરખી લડત ચલાવી મરાઠાઓએ સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો. શિવાજીના વખતની પરિસ્થિતિ ન હોવા છતાં અને વધારામાં તેમનો રાજા ઔરંગઝેબના દરબારમાં કેદ થયેલો હોવા છતાં મરાઠા સરદારોએ પોતાની માનુભૂમિને માટે, પોતાના ધર્મને માટે, સ્વાતંત્ર્ય માટે નાના ભેદભાવ પણ વિસરી, એકત્ર થઈ મરાઠાશાહીનો

જુંડે ઉઠાવ્યો, પોતાના દેશને મુગલોથી કચરાઈ જતો બચાવી લીધો અને ઔરંગઝેબ જેવા બળવાન બાદશાહની સામે સાધનોનો અભાવ તથા સંનિગોની પ્રતિકૂળતા હોવા છતાં ટકર ઝીલી મહારાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર બનાવ્યો એટલુંજ નહિ પણ આખા હિંદને ૭૦૦ વર્ષની પરદેશી ઝુંસરીમાંથી મુક્ત કરી હિંદુસામ્રાજ્ય સ્થપાય એવો જોગ લાવી મૂક્યો.

પ્રકરણ ૨ જી. પેશવાઈ સત્તાનો ઉદય

૧

શાહુ છત્રપતિ-ઈ. સ. ૧૭૦૮ થી ૧૭૪૮

સંભાળનો પુત્ર અને મરાઠા રાજ્યના સ્થાપક મહાન શિવાજીનો પૌત્ર શાહુ પિતાની સાથેજ મુગલોના હાથમાં સપડાયો હતો અને મુગલ દરબારમાંજ લગભગ ૨૧ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી રહ્યો હતો.

ઔરંગઝેબ મહા ધૂર્ત અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો. તેનો વિચાર શાહુ ઉપર મહેરબાની કરવાનો ન હતો; પણ પ્રસંગે એનો ઉપયોગ કરી લેવા પોતાની પાસે રાખી કાઢ્યો હતો. મરાઠી રાજ્યની સ્થિતિથી તે પૂરો વાકેફ હતો. તારાબાઈ તેમજ અન્ય મરાઠા સરદારોની તેને સંપૂર્ણ માહિતી હતી. મરાઠાઓથી પોતાને ઘેરાએલો જેતાંજ શાહુની મારફતે પત્ર લખાવી મરાઠાઓમાં કુસંપનું ખીજ વાવવાનો દાવ અજમાવી જેવાનો તેણે વિચાર પણ કર્યો હતો પણ મરાઠાઓ એની યુક્તિથી ફસાય એવા બોળા ન હોવાથી તેની યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ. છતાં ઔરંગઝેબના

મરણુ બાદ કુલ્દીકારખાંએ આજીમશાહના હાથે શાહુનો છુટકારો કરાવી
ઘોરંગજેખનો હેતુ પૂર્ણ કર્યો, ઈ. સ. ૧૭૦૭.

શાહુનો છુટકારો થતાં જ તેને મરાઠાઓના રાજ તરીકે સ્વીકારવામાં
આવ્યો, આ પ્રમાણે ૨૦ વર્ષની લડાઈની નેમ મરાઠા સરદારોની
દેશભક્તિથી પાર પડી. ઈ. સ. ૧૭૦૮ માં શાહુનો રાજ્યાભિષેક થયો.
થોડા જ સમયમાં કોલ્હાપુર સિવાયનો બધો પ્રદેશ જે મરાઠાઓના
તાબામાં હતો તે તેના તાબામાં આવ્યો. મુગલ શહેનશાહે મરાઠાઓની
ચોથ અને સરદેશમુખી કબુલ રાખી અને આગળ જતાં પેશ્વા બાલાજી
વિશ્વનાથ અને સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડેએ એની લેખિત શરતો પણ
શહેનશાહ પાસે કરાવી લીધી. શાહુની ગેરહાજરીમાં રાજરામના મરણ
બાદ તેની વિધવા તારાબાઈએ પોતાના પુત્ર શિવાજીના નામે રાજ્યકારભાર
કરવા માંડ્યો હતો અને હિંદુસ્ત્રીઓમાં જે એક પ્રકારનું વ્યવહારચતુર્ય
હોય છે તે પ્રમાણે અત્યંત દક્ષતાથી તેણે રાજ્ય અમલ ચલાવ્યો હતો.
પરંતુ શાહુના આવતાં મહારાષ્ટ્રમાં બે પક્ષ ઉભા થયા; એક શાહુનો
પક્ષ અને બીજો તારાબાઈ અને તેના પુત્રનો પક્ષ. જે દેશાભિમાનનો
ગુસ્સો મરાઠાઓમાં વ્યાપી રહ્યો હતો તેણે હવે વ્યક્તિગત સ્વાર્થનું
રૂપ પકડ્યું અને કેટલાંક વર્ષ સુધી મહારાષ્ટ્રમાં અંધાધુંધી ચાલી રહી.

પોતાના છુટકારા પછી પણ શાહુએ મુગલ બાદશાહ સાથે મિત્રતા
રાખી અને બાદશાહની મદદથી જ મરાઠા સરદાર અને તારાબાઈ સાથેના
ઝગડામાં એનો નિભાવ થયો. આજીમશાહ માર્યો જતાં બહાદુરશાહે
શાહુને મદદ માટે લખ્યું અને શાહુએ પણ બાદશાહ બહાદુરશાહના
લખવા પ્રમાણે મદદ મોકલી મિત્રતા જાળવી રાખી.

તારાબાઈ જમ્મી કારસ્થાની બાધ હતી અને એનાથી દૂર રહેવાના
કારણે જ શાહુએ પોતાની રાજધાની સતારાથી બદલી અહમદનગરમાં
સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો; પણ એવું મહત્વનું સ્થળ શાહુની રાજધાની
થાય તે કુલ્દીકારખાંને પસંદ ન આવવાથી એ વિચાર બંધ પડ્યો.

દરમ્યાન તારાપાઈના પક્ષમાં પાનાજી સેનાપતિ હતો તે શાહુ સાથે જડવાને આવ્યો પણ શાહુનો પક્ષ તેને ન્યાયી જણાતાં તારાપાઈને પક્ષ છોડી તે શાહુના પક્ષમાં જોડાયો.

શાહુ અને તારાપાઈની ખટપટ

શાહુ અને તારાપાઈ પોતપોતાનો પક્ષ સંયોજ કરવાને ખટપટ કરી રહ્યાં હતાં. એક બીજાના સરદારોને ફોડવા એ બંનેનું મુખ્ય કામ થઈ પડ્યું હતું. શાહુ સતારે હોય ત્યારે તારાપાઈ કોલ્હાપુર જઈ બળવો જગાડે અને શાહુ કોલ્હાપુર આવે ત્યારે સતારા જઈ ગડચડ મચાવે. આ પ્રમાણે ન કરતાં બંનેએ મળી જઈ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ રાષ્ટ્ર માટે કર્યો હોત તો અખિલ ભારત ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવી શકાત.

એ ત્રણ વર્ષ એ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી કોલ્હાપુરમાં તારાપાઈ અને સતારામાં શાહુ કરીને રહેવા લાગ્યાં અને તીવ્ર દ્વેષભાવ યોગ્ય વખત માટે બંધ પડ્યો. આગળ જતાં તારાપાઈના સાવકા પુત્ર સંભાજીએ તારાપાઈને કેદ કરી શિવાજીને (તારાપાઈના પુત્રને) ગાદી પરથી ઉઠાડી પોતે ગાદી લીધી. આ કાર્યમાં શાહુની પણ અંદરખાને મદદ હતી. એમ થતાં શાહુનો પક્ષ સંયોજ થવા લાગ્યો. એ પક્ષ સંયોજ કરવામાં બાહ્ય વિશ્વનાથે અત્યંત અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. મરાઠા સરદારોની માંહેમાંહેની ફાટકુટથી મહાન શિવાજીની રચેલી બાજી ઊંધી વળી જવાનાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. ધનાજી સેનાપતિ પછી એનું પદ એના પુત્ર ચંદ્રસેનને આપવામાં આવ્યું; પણ તે અવિચારી અને સ્વચ્છંદી હોવાથી મુગલોના પક્ષમાં જઈ ભરાયો. ખંડેશવ દાબાડે, પરશેજી ભોંસલે વગેરે મોટા મોટા સરદારો પોતપોતાને માટે સ્વતંત્ર મુલક જીતવાની ખટપટ કરતા. સરદારો બંને પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયા. શાહુ મુગલ દરબારના એશઆરામથી મોજલો બની ગયો. એ પોતે શૂરો હોવા છતાં એનામાં ન હતી શિવાજીના જેવી કાર્યશક્તિ, કે ન હતો એ વીર પુરુષનો તેજસ્વી જુસ્સો. મુગલોના હાથમાં હજી મરાઠી

સંખ્યનો ફેટલોક મુલક રહ્યો હતો. આવા સંજોગોમાં બાલાજી વિશ્વનાથ જોવો કર્મવીર પુરુષ નીકળી આવ્યો. તેના રાજ્યપટ્ટવથી તારાબાઈની નેમ ઊંધી વળી અને શાહનો પક્ષ સબળ બન્યો. તેણે મરાઠા સરદારોને તેમની પરિસ્થિતિનું યથાર્થ બાન કરાવ્યું. શિવાજી મહારાજના ઉચ્ચ આશયો પાર પાડવા સમજાવ્યા. આ પ્રમાણે મરાઠાસરદારોની શિથિલ થએલી સ્વદેશભક્તિને બાલાજી વિશ્વનાથે જાગૃત કરી.

૨

બાલાજી વિશ્વનાથ પહેલો પેશવા.

ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦

બાલાજીની પૂર્વસ્થિતિ

પશ્ચિમ કિનારાપર આવેલા શ્રીવર્ધન ગામમાં બાલાજી વિશ્વનાથ ભટ્ટનું કુટુંબ રહેતું હતું. શ્રીવર્ધન હાલની સંસ્થાનમાં આવેલું હોવાથી ત્યાં બ્રાહ્મણોપર અતિશય ત્રાસ હતો. બાલાજીના બંધુ જનોજીને કાંઈ રીતે ઉપરથી કોથળામાં ઘાલી સમુદ્રમાં ડુબાડી દેવામાં આવ્યો હતો. આવાં કારણોથી બાલાજીએ દેશાંતર કરી સુરક્ષિત ઠેકાણે વસવાનો વિચાર કર્યો. કોઠણમાંથી આવેલો એક સામાન્ય કારકુન પેશવાના મહાન પદને દૈવવશાત્ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો એમ ફેટલાક લખે છે પણ પેશવાપદ મેળવતા પહેલાં કારકુનથી તે સરસુઆ સુધીની નાની મોટી ઘણી જોખમદારીની નોકરી કરી એણે રાજ્યકારભારનો સંપૂર્ણ અનુભવ મેળવ્યો હતો. એ પદવી મળી તે પહેલાં અનેકવાર એણે પોતાનું બુદ્ધિસામર્થ્ય બતાવી આપ્યું હતું; અને ઔરંગઝેબના દરબારમાં શાહ હતો ત્યારથીજ અનેક કારણોને લીધે બાલાજી શાહને જાણતો થયો હતો, લાંબા અનુભવ પછી પોતાની અક્ષલ હોશિયારીનો પ્રભાવ દેખાડી,

લસકર જમાવી, શાહુ છૂટી આવ્યો ત્યારે એને ગાદી મેળવવામાં એણે મદદ કરી; અને તારાબાઈ સાથેની ખટપટમાં શાહુનો પક્ષ બળવાન કર્યો ત્યારેજ એને પેશવાપદ શાહુએ ખુશ થઈ આપ્યું હતું. પેશવા થયો ત્યારે તે ૫૩ વર્ષની પાકટ ઉમરનો હતો.

આ વખતે નિઝામ ઉલ-મુલ્ક દક્ષિણનો સૂબેદાર હતો અને એનો વિચાર મરાઠા રાજ્યમાં ફાટપુટ પડાવી મરાઠી રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખવાનો હતો. શાહુના એક બે મોટા સરદારોને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં અને આશ્રયમાં રાખ્યા પણ હતા. આવી કટંગી સ્થિતિમાં હોવા છતાં બાલાજીએ બાહોશીથી શાહુના પક્ષને બળવાન બનાવ્યો. એજ અરસામાં દિલ્હીમાં સૈયદબાદશોની કારકીર્દી સ્થપાઈ હતી અને તેથી નિઝામ ઉલ-મુલ્કને દિલ્હી જવું પડ્યું. નિઝામનું દક્ષિણમાંથી જવું બાલાજીને અત્યંત ફાયદાકારક થઈ પડ્યું; નહિ તો મરાઠી રાજ્યની તે વખતની સ્થિતિ જોતાં-એ ગમે તેવો બાહોશ હોવા છતાં-નિઝામ ઉલ-મુલ્ક કદાચ એને ભારે પડત એવો સંભવ હતો.

- બાલાજીનો વિચાર માંહોમાંહેની લડાઈમાંથી મરાઠાઓનું ચિત્ત ખસેડી લઈ બહાર ચાલી રહેલી કાર્યઘટનામાં રોકવાનો હતો; અને એ સંધિ એને તરત મળી ગઈ. રજપૂતો સાથે એને મૈત્રી થઈ અને તેના પરિણામે મરાઠાઓનો પ્રવેશ રજપૂતાનામાં થયો. એજ અરસામાં સૈયદ હુસેન દક્ષિણમાં સૂબો હતો તેની સાથે લડાઈ થઈ અને એમાં સૈયદનો પરાજય થતાં બાદશાહ સાથે સૈયદ મારફતે કરાર થયા. એ કરાર પ્રમાણે મરાઠાઓનો બધા જીતેલા મુલકમાં ચોથ તથા સરદેશ-મુખીનો હકક કાયમ કરવામાં આવ્યો અને તેના બદલામાં બાદશાહને મરાઠાઓએ જરૂરના પ્રસંગે મદદ કરવી એવો ફરજ થયો; પરંતુ એ કરાર પર સહી કરવા બાદશાહ પાસે કાગળો મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે તેણે ના પાડી. પણ મરાઠાઓનો સિતારો આ વખતે ચઢીઆતો હતો. દિલ્હીમાં ગડબડ મચી રહી હતી અને થયેલા કરાર પ્રમાણે સૈયદ

મરાઠા લશ્કરને મદદે લઈ દિલ્હી જવા નિકળ્યો. આખરે બાદશાહ સૈયદ બંધુઓના હાથે પદબ્રષ્ઠ થયો અને તેઓએ ફરોખશીરને ગાદીએ બેસાડ્યો. મરાઠાઓને કરાર પ્રમાણે ચોથ તથા સરદેશમુખીના હકકો આપવામાં આવ્યા અને શાહુના કુટુંબને મુગલ દરબારમાંથી છૂટું કરવામાં આવ્યું.

બાલાજીની હોશિયારીથી શાહુ હવે તદ્દન સ્વતંત્ર રાજા કહેવાવા લાગ્યો; આ પ્રમાણે પોતાનું ધાર્યું મુગલ શહેનશાહ પાસે કરાવી બાલાજી સતારે પાછો આવ્યો, ઈ. સ. ૧૭૧૯. સતારે આવ્યા પછી સનદની અંદર આપેલા હક્કની ગોઠવણ કરી બાલાજી ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં મૃત્યુ પામ્યો.

બાલાજી વિંધનાથની ચોખ્ખતા

શાહુ જીવંતપણે એકનિશાથી સેવા કરી તેમની કૃપા સંપાદન કરી બાલાજીએ પ્રધાનપદ મેળવ્યું. ત્યારબાદ મુગલ દરબારમાં શાહુનો માન-મરતબો વધાર્યો અને મુગલ પાદશાહ પણ શાહુની મદદની અપેક્ષા રાખે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી. મરાઠાઓને નવીન કાર્યની દિશા બતાવી મરાઠીસામ્રાજ્યનો પાયો મજબૂત કર્યો. અંદર અંદરના કલહાગ્નિમાં નાશ થવાની અર્હીપર આવેલા મરાઠાઓને ઉત્તર હિંદમાં મુલક જીતી રાજ્યસંપાદન કરવાનો રસ્તો દેખાડ્યો. આ પ્રમાણે એણે શિવાજી મહાદાજની ચણેલી ઈમારત ડગમગવા માંડી હતી તેને સ્થિર કરી.

પ્રકરણ ૩ જું

પેશવાઈ સત્તાની ચઢતી કળા

બાહુરાવ પહેલો, બીજો પેશવા; ૧૭૨૦ થી ૧૭૪૦ .

બાહુરાવનો જન્મ ૧૬૯૮ માં થયો હતો. નાનપણથીજ પિતાની સાથે નાની મોટી અનેક લડાઈ વખતે હાજર હોવાથી તેને રાજ્યનીતિનો સારો અનુભવ હતો. તેનું નાનપણ જગતના અનેક વ્યવહારમાં અને અનેક અડચણોના પ્રસંગોમાં પસાર થયું હતું. જીવનભર તેણે આરામ અથવા સ્વસ્થતા ભાગ્યેજ ભોગવ્યાં હશે. સૈયદ સાથે થયેલા કરાર પ્રમાણે લશ્કરની મદદ મોકલવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં બાલાજી વિશ્વનાથે પોતાના એ બાહોશ પુત્રને સૈયદની મદદે મોકલાવી અનેકવાર એને પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની તક આપી હતી. આવા આવા પ્રસંગોએ પોતાની હોશિયારી અને રાજ્યનીતિનું અગાધ જ્ઞાન એણે અતાવ્યું તે શાહુ છત્રપતિના ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય રહ્યું નહિ. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે શાહુને એને માટે એવો સારો અભિપ્રાય બંધાયો કે બાલાજીનું અવસાન થતાં માત્ર પંદરજ દિવસમાં એ યુવાન વયના બાહુરાવને શાહુ છત્રપતિએ પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન (પેશવા) બનાવ્યો, ઈ. સ. ૧૭૨૦.

બાહુરાવ વયે અત્યંત યુવાન હોવાથી શરૂઆતમાં એનું વજન નાના મોટા સરદારો ઉપર અને શાહુના બીજા પ્રધાનો પર પડતું ન હતું. રાજ્યકારભારમાં જેઓએ પોતાનું આખું જીવન વ્યતીત કરેલું એવા પ્રધાન અને સરદારોને આ નાનો છોકરો પોતાને શું શિખવવાનો હતો એવું લાગતું. પરંતુ ધીમે ધીમે એણે એમને પોતાના હુકમને માન આપતા કરવાનાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં.

એજ અરસામાં મુગલ શહેનશાહતમાં અવ્યવસ્થા જાગી. સૈયદ-બંધુઓ જે અત્યાર સુધી સર્વોપરી સત્તા ભોગવતા હતા અને મરજીમાં

આવે તેને રાજ્યાસન પર બેસાડી ઉઠાડી મૂકતા હતા તેમનો નાશ થયો. એ સૈયદભાઈએની સત્તા પડી લાંગતાં નિઝામ પોતાનો પાસો ચઢતો અનુભવવાં લાગ્યો અને માળવા દક્ષિણ તથા ગુજરાતની સુબાગીરી પોતાના માટે કાયમ કરાવી તે અત્યંત બળવાન બન્યો. આ બધી ખટપટમાં, ચોથ સરદેશમુખી વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં અને બધા સરદારો ને પ્રધાનો પર પોતાનો દાબ બેસાડવામાં બાજુરાવનાં ૨૦ વર્ષ ગયાં. અષ્ટપ્રધાનની ગોઠવણુ અને જુદાજુદા સરદારોના હાથમાં સૈન્યની વ્યવસ્થા ઉઠાડી પોતાના રાજ્યકારભારમાં અડચણકારક થઈ પડવા લાગી. એને સતારાથી દૂરને દૂર રહેવું પડતું ત્યારે પ્રતિનિધિ વગેરે કેટલાક સરદારો શાહુ પાસે સતારે રહી એના આરંભેલાં કાર્યમાં નકામાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત કર્યા કરતા તેથી ઘણીવાર એને મહત્ત્વનાં કામો પડતાં મૂકી શાહુ પાસે સતારે જઈ પોતાનાં કાર્યોને ખુલાસો કરવાની જરૂર પડતી.

એની રાજ્યનીતિ એ હતી કે બચવાનો માર્ગ અવલંબીને સ્વસ્થ બેસી ન રહેવું પણ શત્રુની સામે જઈ તેને આવતો અટકાવવો. શત્રુ દક્ષિણમાં આવી મરાઠી સલ્તનતને કોઈપણ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરી શકે તે માટે માળવામાં રહી તેનાજ પ્રદેશમાં ત્રાસ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું.

આ નવીન પદ્ધતિ માટે શાહુના દરબારમાં ઘણોજ ઉદાપોહ શરૂ થયો પણ વખત જતાં એનીજ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. બાજુરાવનાંમાં નવીન ઘટનાઓ રચવાનું બુદ્ધિસામર્થ્ય તેમજ એ રચેલી યુક્તિઓ અમલમાં મૂકવાનું ધૈર્ય અને બાહુબળ હતાં.

• બાજુરાવનાં શરૂઆતનાં સાતઆઠ વર્ષો નિઝામનાં કારસ્થાનોનો નાશ કરવામાં રોકાયાં. મરાઠાઓને ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવા દાવે તે દેકાણું ફરી વળતા અટકાવવાના વિચારથી નિઝામે શાહુને કેટલોક પ્રદેશ કાયમનો આપી મરાઠાઓની પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકવા જણાવ્યું. પ્રતિનિધિ વગેરેની સલાહથી શાહુએ બાજુરાવ સમ્પત વિરૂદ્ધ હોવા છતાં એ સૂચના કબુલ રાખી.

નિઝામ ધણો કાવાબાજ હતો. તેણે આ પ્રમાણે શાહુ પાસે કબૂલ કરાવી પૂરતો બંદોબસ્ત મરાહી સરહદપર રાખી, મરાહી રાજ્યમાં ફાટકુટ પડાવવાનો માર્ગ લીધો. કોહલાપુરના સંભાળને ઉશ્કેરી શાહુના ચોથ અને સરદેશમુખીના હક્ક માટે તકરાર ઉભી કરાવી. વળી જ્યાં સુધી એ તકરારનો નિકાલ ન આવે ત્યાં સુધી પોતે ચોથ વગેરે કાઠને પણ નહિ આપશે એમ શાહુને જણાવ્યું. તે ઉપરાંત એ તકરારનો નીવેડો લાવવાનું કાર્ય એને સોંપવું એવી શાહુ પાસે માગણી કરી.

આ પ્રસંગ આવનાં શાહુને પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને નિઝામ તેને રમાડી ગયો એનું હવે જ્ઞાન થયું. તરતજ તેણે બાહરાવને નિઝામને દેકાણે લાવવા હુકમ કર્યો. હુકમ મળતાંજ બાહરાવે પોતાનું યુદ્ધચાતુર્ય બતાવવા માંડ્યું. દેકેકાણે શત્રુને એવા તો પેચમાં સપ્પડાવતો અદ્યો કે નિઝામને પોતે ભરેલું પગલું હવે ભારે પડવા લાગ્યું. આખરે બાહરાવ આગળ તેનું કાંઈ ન ચાલવાથી તલ દરવાની ફરજ પડી. એ પ્રમાણે બાહરાવે પોતાના શત્રુ અને મિત્ર બધા ઉપર પોતાની છાપ બેસાડી; અત્યાર સુધી જે સરદારો અને પ્રધાનો એને બાળક જેવો ગણી એના કાર્યની અવગણના કરતા તે પણ તેના તેજથી અંજાઈ એની આગળ પોતાનાં માથાં નીચાં નમાવવા લાગ્યા.

સેનાપતિ દાભાડે સાથે બાહરાવની તકરાર

ગુજરાતની ચોથ વગેરે ઉધરાવવાનો હક્ક દાભાડે સેનાપતિનો હતો. બાહરાવે મુગલોને દરાવી ગુજરાતમાંથી ચોથ વગેરે ઉધરાવી. આથી દાભાડેને પોતાના હક્ક ઉપર તરાપ આવેલી જોતાં ખોટું લાગ્યું અને તે ઉપરથી બાહરાવ વિરૂધ્ધ નિઝામ સાથે છુપી મસલત કરવા લાગ્યો. તેને સમજાવી શાહુ પાસે લઈ આવવો એ ધરાદારથી બાહરાવ તેની પાસે ગયો પણ દાભાડે સામે થયો. લડાઈ થતાં દાભાડેનો એ લડાઈમાં અંત આવ્યો.

બાહરાવે ત્યાર પછી પોર્ચુગીઝ લોકોને દરાવી કાંકણ પ્રાંત મરાહીરાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

જંજીરા ઉપર ચઢાઈ

જંજીરાનો હાથશી હિંદુઓને અત્યંત ત્રાસ આપતો હોવાથી તેના ઉપર બાજીરાવે ચઢાઈ કરી. પણ મોટામોટા મરાઠાઓ એક બીજાની અદેખાઈ કરતા હોવાથી ધાર્યા જેવો ફાયદો એ ચઢાઈથી થયો નહિ. તેથી થોડોક પ્રાંત સર કરી હાથશી સાથે સલાહ કરી બાજીરાવ પાછો ફર્યો.

વસઇનો કિલ્લો સર કર્યો

પોર્ચુગીઝ લોકોના હાથમાં સાબી તથા વસઈ વગેરે સ્થળો હોઈ તેઓ ધણાજ અભિમાની બન્યા હતા. હિંદુ ઉપર તેઓ એવો ત્રાસ યુગ્મરતા હતા કે તેમને ધર્મકાર્ય વગેરે પણ જાહેરમાં કરવા દેતા નહિ. એમની ફરિયાદ બાજીરાવ આગળ આવતાં ચીમનાજી આપાને બાજીરાવે લશ્કર આપી રવાના કર્યો; એ વીર પુરુષે આખો કિનારો સર કરી ઘણીજ બહાદુરીથી લડી પોર્ચુગીઝનો મદ ઉતાર્યો ને તેમને તોખા પોકરાવી શરણુ આવવા ફરજ પાડી. કરાર પ્રમાણે હથિયાર તથા કિલ્લો મરાઠાઓને સોંપી પોર્ચુગીઝો ગાંધે ગયા તેમને સહીસલામત રીતે ત્યાં જવામાં મરાઠાઓએ પૂરતી સગવડ કરી આપી.

બાજીરાવની દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ, ઈ. સ. ૧૭૩૨

આ બધી લડાઈમાં બાજીરાવને કરજના બારે બોળમાં આવવું પડ્યું. તેણે બાદશાહ પાસે બાદશાહી મુલકમાંથી ચોથ અને સરદેશમુખીની માગણી કરી. બાદશાહે નિઝામ વગેરેને મદદમાં બોલાવી મરાઠા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ લડાઈમાં બાજીરાવે બાદશાહી લશ્કરને હરાવી ચોથ વગેરેનો હક્ક કાયમ કરાવ્યો. બોપાળ આગળ નિઝામને ઘેરી તેને તલ કરવાની ફરજ પાડી અને માળવા વગેરે પ્રાંતો બાજીરાવને અપાવવાની કબુલત મેળવી. મુગલ શહેનશાહ સાથે છેલ્લી સુલેહ ૧૭૩૮માં થઈ. ગ્વાલિયર, ઉજ્જન, માંડુ વગેરે પ્રાંતો મરાઠાઓને કાયમના મળ્યા.

મરાઠી રાજ્યનો ફેલાવો અને એનાં સંસ્થાનો

આજીરાવ અત્યંત બાહોશીથી રાજ્યકારભાર ચલાવી રહ્યો હતો. મોજીલા શાહુએ બધો ભાર તેના ઉપર નાખી સધળી સત્તા તેનેજ સોંપી દીધી હતી.

આજીરાવે લશ્કર વગેરેની એવી સરસ રચના કરી કે હવે મરાઠા લશ્કર વ્યવસ્થિતપણે શત્રુઓની સામે ટક્કર ઝીલવા સમર્થ થવા લાગ્યું. પરંતુ રાજ્યનો વિસ્તાર એટલો તો ઝપાટાબંધ થતો જતો હતો કે એકજ વ્યક્તિના હાથમાં લાંબો વખત રાજ્યતંત્ર રાખવું કઠણ થઈ પડ્યું. તેથી ઈ. સ. ૧૭૩૨માં ગાયકવાડ કુટુંબે વડોદરા શહેર તાબામાં લઈ ધીમે ધીમે આખો ગુજરાત પ્રદેશ પોતાના રાજ્ય નીચે આણ્યો. એજ અરસામાં ઈંદોરમાં હોલ્કરે પોતાની ગાદી સ્થાપી માળવાના દક્ષિણ ભાગમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. સિંધિઆએ ઉત્તર માળવા, જ્વાલીઅર અને લગભગ અંબલ નદી મુધીના પ્રદેશ પર પોતાનો રાજ્ય અંબલ બેસાડ્યો. વરાડ અને હાલના મધ્ય હિંદુસ્થાનના નામથી ઓળખાતા પ્રદેશ પર રઘુજી ભોંસલેએ પોતાને માટે રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ પ્રમાણે આજીરાવના વખતમાં વડોદરામાં ગાયકવાડ, જ્વાલીઅરમાં સિંધિયા, ઈંદોરમાં હોલ્કર અને નાગપુરમાં ભોંસલે પોતપોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી રહેવા લાગ્યા. આમ છતાં પેશવાને એટલે સતારાની ગાદીને મુખ્ય સત્તા ગણવાનું તેઓએ ચાલુ રાખ્યું.

નાદીરશાહની સ્વારી, ઈ. સ. ૧૭૩૯

૧૭૩૯માં નાદીરશાહે દિલ્હી પર ચઢાઈ કરી કાળો કેર વર્તાવ્યો તે આગલા ભાગમાં સવિસ્તર આવી ગયું છે. નાદીરશાહના જવા પછી આજીરાવે મહમુદશાહને નજરાણું મોકલ્યું અને બાદશાહે પૂર્વે કરેલા કરારો કાયમ હોવાનું ફરમાન લખી મોકલ્યું. પણ નિઝામના પુત્ર નાસીરજંગે બાદશાહી હુકમ પ્રમાણે આજીરાવને મુલક આપવાની ના પાડી.

તેથી બાહરાવે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી નાસીરજંગને સખત હાર આપી નિજામ પાસેથી મુલક મેળવ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં નર્મદા કિનારે રાવેર આગળ ૧૭૪૦માં બાહરાવે દેહ મૂક્યો.

બાહરાવનું ચારિત્ર્ય

બાહરાવ એક વિચક્ષણ અને બાહોશ પુરુષ હતો. લશ્કરી તથા મુલકીખાતાનો એને નાનપણથીજ અનુભવ હતો. એ જોઈ શક્યો કે હુંટફાટ કરવાને અને સાહસ ખેડવાને જે લશ્કર પ્રવીણ હોય તેને ધરને આંગણે વશ કરવું અત્યંત કઠણ છે. મરાઠી રાજ્યની આંતરિક વ્યવસ્થાને શત્રુ જરા પણ ધડકો ન પહોંચાડે એમ કરવું હોય તો બચાવ પક્ષ ધારણ કરવા કરતાં આક્રમણનો પક્ષ સ્વીકારવો શ્રેયસ્કર છે એમ એ જોઈ શક્યો હતો. સ્વભાવે હોંશીસો તથા નિષ્કપટી હતો. થાક અને ભય એનાથી દૂર નાસતાં અને જઠરાગ્નિનો એવો પ્રબળ હતો કે ચાલતાં ચાલતાં કાચા ને કાચા કણસલા તોડી હથેળીમાં મસળી ખાઈ જતો ને પચાવતો. બાહરાવ પેશવાને આખા મરાઠી રાજ્ય પર દેખરેખ રાખવાની હતી. પ્રથમ પેશવા પુરંદર, સતારા વગેરે સ્થળે રહેતા; પણ એ સ્થાનેથી બધે વ્યવસ્થા જાળવવાની અડચણ પડતી તેથી તેણે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી રાજ્યના મધ્યસ્થળ તરીકે પૂના પસંદ કર્યું અને ત્યાં પોતાનું સ્થાન કાયમ રાખવાને શાહુ પાસે પરવાનગી માગી. તેણે તે આપી, ત્યારથી પેશવાનો મુકામ પૂનાના શનિવારવાડામાં થયો. મરાઠાઓમાં જે બુદ્ધિશાળી અને રાજ્યનીતિ પુરૂષો થઈ ગયા તેમાં શિવાજી પછી બીજો નંબરે બાહરાવ જ આવે છે.

પ્રકરણ ૪ થું

પેશવાઈ સત્તાનો મધ્યાહ્ન

૧

બાલાજી બાજીરાવ ત્રીજો પેશવા, ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૧

બાજીરાવ નર્મદા કાંઠે ઇ. સ. ૧૭૪૦માં મરણ પામતાં તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર બાલાજીરાવ પેશવાપદ પર આવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૪૦. તેનો જન્મ ૧૭૨૧માં થયો હતો. પિતાની માફક નાનપણથી જ સતારા વગેરે ઢેકાણે સવારી વખતે અનેક પ્રસંગે હાજર રહેતો.

બાલાજી બાજીરાવે માત્ર ૧૯ વર્ષની અત્યંત નાની વયે મરાઠા સલ્તનતના મુખ્ય પ્રધાન થઈ આરોશીથી રાજ્ય ચલાવ્યું અને મરાઠી સત્તાનું ગૌરવ વધાર્યું. અંદર અંદરના કલહથી રાજ્યને કેવા પ્રકારનું નુકસાન થાય છે તે એના સમજવામાં બરાબર આવી ગયેલું હોવાથી તેણે મરાઠી રાજ્યોમાં સંપ રહે એવું પગલું ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ વિચારથી તેણે શાહુને બરાબર ન પડે એ રીતે કોલ્હાપુરના સંભાજી સાથે કરાર કર્યો. કરણકે શાહુને, એના પછી સંભાજી આવે એ જરાપણ પસંદ ન હતું. આમ બે રાજ્યો જોડવાની નાના સાહેબની કલ્પના રાષ્ટ્રહિત અને મુત્સદ્દીગીરીથી ભરેલી દેખાય છે. આગળ જતાં જણાશે તેમ શાહુ પછી રામરામને ગાદી મળી અને એ બે રાજ્યો વચ્ચે લાંબા સમયથી સળગેલો કલહાગ્નિ હોલવાયો.

બાલાજી અને રઘુજી ભોંસલે વચ્ચે ચક્રમક

બાજીરાવના મરણ પછી તેના પુત્ર બાલાજીને પેશવાપદ ન આપતાં બામુરાવ નાયકને આપવું એવી રઘુજી ભોંસલેએ ખટપટ કરવા માંડી. બાજીરાવના મરણના સમાચાર મળતાંજ તે એકદમ સતારે દોડી આવ્યો. આમ કરવામાં રઘુજીનો મુખ્ય હેતુ બાલાજીને પેશવાપદ ન મળે તો આમળ

જતાં પોતાના પુત્રને સતારાની ગાદી મળવાનો સંભવ રહે એ હતો. પરંતુ તે બે બટપટ વ્યર્થ ગઈ અને શાહુ છત્રપતિએ બાહુરાવના મરણ બાદ એ મહિનામાં જ બાહુરાવને પેશવાપદ આપ્યું. શાહુને ખાતરી હતી કે પહેલા એ પેશવાઓએ કરામત કરી મરાઠાશાહીને જે એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું વસ્તુ આપ્યું. તેને જો કોઈ પણ પુરુષ તે વખતે મહારાષ્ટ્રમાં પાર ઉતારે એવો હોય તો તે માત્ર બાહુરાવ હતો. રઘુજી ભોંસલે પોતાની યુક્તિમાં ન ફાળ્યો તોપણ તે આ વખતે એટલો બળવાન હતો કે પેશવાના દરેક કાર્યમાં તેને નડતર કરવા લાગ્યો. તેથી રઘુજી સામે બાહુરાવ લશ્કર લઈ ગયો અને તેને સખત દાર આપી.

રઘુજી હારતાં જ પેશવા પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી સલાહ કરી અને બાહુરાવે પણ મુત્સદીપાણું વાપરી રઘુજીને આમ પોતાના પક્ષમાં ખેંચી તેને બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસા ઉપર ચોથ મેળવવાનો હક્ક આપ્યો, ૧૭૪૩.

ઓર્ચાનો નાશ અને ઝાંસીની સ્થાપના, ૧૭૪૨

માળવા અને બુદ્ધેશખંડ આ બે પ્રાંતો દિલ્હીના માર્ગપર આવેલા છે. મરાઠા સરદારોનો હિંદુપદપાદશાહી સ્થાપવાનો હેતુ અસલથી જ હોવાથી આ બે પ્રાંતો પર પોતાનો અમલ બેસાડવાની તેઓએ બાહુરાવના વખતથી જ બટપટ કરવા માંડી હતી. સિંધીઆ અને હોલ્કરે માળવામાં પોતાનો પગપેસારો કર્યો કે તરત જ બાહુરાવે બુદ્ધેશખંડ આવી ૧૭૩૪માં રાજ બહસાલ પાસેથી કેટલાક પ્રદેશ મેળવી મરાઠી સત્તા તે ભાગપર કાયમ કરી. રાજ બહસાલ, ઠેરવેલી ખંડણી મરાઠા સરદારો બન્યારે લેવા આવે તે વખતે આપતો; પણ ૧૭૪૨માં બાહુરાવ બાહુરાવના વખતમાં મરાઠા સરદારો મલ્હાર કૃષ્ણ અને રાણોજી સિંધીઆ ખંડણી લેવા આવ્યા ત્યારે બુદ્ધેશ સરદારોએ તેમના ઉપર હુમલો કરી તેમનો નાશ કર્યો. આથી બાહુરાવે લશ્કર મોકલી ઓર્ચાનો નાશ કરી ઝાંસીની સ્થાપના કરી.

શાહુ છત્રપતિનું મૃત્યુ, ૧૭૪૮

૧૭૪૮માં શાહુ મરણ પામ્યો. શાહુને પુત્ર ન હોવાથી તેની હયાતીમાંજ કોને દત્તક લેવો એ સંબંધી કેટલાંક વર્ષોથી ભાંગડ ચાલતી હતી. કોલ્હાપુરના સંભાળને પણ પુત્ર ન હોવાથી તેને ગાદી ન આપતાં કોઈ બીજાને દત્તક લેવાનો વિચાર થતો હતો; પરંતુ શાહુના જીવતાં જ કોલ્હાપુરના સંભાળનો સાવકો ભાઈ શિવાજી જેને પન્હાલાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો અને જે ત્યાંજ મરણ પામ્યો હતો તેનો પુત્ર રામરાજ હજુ જીવતો હતો એવી ખબર મળી. રામરાજને મારી નાખવા નાનપણમાં પ્રયત્ન થયેલો હોવાથી તેને મરણ પામેલો જાહેર કરી ધાશીરામ નામના એક રજપૂતને સોંપ્યો હતો. ધાશીરામે મરતાં પહેલાં રામરાજની માસીને એની સોંપણ કરી હતી. દત્તકની વાટાઘાટ ચાલતી હતી ત્યારે રામરાજની દાદી એટલે શિવાજી બીજાની માતાએ પોતે કેવી રીતે રામરાજને બચાવ્યો છે અને કયાં આગળ છે તે શાહુને કહેવડાવી બીજા કોઈને દત્તક લેવા કરતાં શિવાજીના વંશજને જ ગાદી આપવા જણાવ્યું. ખાતરી થતાં રામરાજને બોલાવવામાં આવ્યો અને જોકે તે પહેલાં શાહુનું મૃત્યુ થયું હતું તોપણ રામરાજ સત્તારાની ગાદીએ આવ્યો. શાહુની રાણી સકવારબાઈ જે અત્યંત ક્રોરસ્તાની હતી અને જે આ ગોઠવણની વિરુદ્ધ હતી તે શાહુની પાછળ સતી થઈ. પેશવા બાલાજી બાજુરાવને શાહુએ પોતાના મરણ બાદ પેશવાપદ વંશપરંપરા ચલાવવાની સનદ લખી આપી હતી, તેથી શત્રુઓની પુષ્કળ ખટપટ છતાં પેશવાપદ પર બાલાજી બાજુરાવ કાયમ રહ્યો. તેણે શાહુના મૃત્યુબાદ પૂનામાં રહી રાજકારભાર કરવા માંડ્યો. ત્યારથી સતારાને બદલે પૂનાનું મહત્ત્વ વધ્યું.

શાહુનું ચારિત્ર્ય

૧૭૦૭માં શાહુ મરાઠામંડળમાં આવી મળ્યો તે પહેલાંથી જ મહારાષ્ટ્રને તે પરિચિત હતો. ૧૭૦૭થી ૧૭૪૮ સુધી રાજ્ય કરી મરાઠા-શાહીનો ફેલાવો તેણે આખા હિંદુસ્તાન ઉપર કર્યો. શાહુમાં ગમે તેવા દોષ હોય તોપણ મરાઠી રાજ્યમાં શિવાજી મહારાજ પછી જો કોઈ

વીર પુરુષ થયો હોય તો તે શાહુ જ હતો. નસીબના ખેલ જેટલા તેણે અનુભવ્યા તેટલા ભાગ્યે જ કોઈએ અનુભવ્યા હશે. નાનપણમાં પિતાની સાથે જંગલ વગેરે ઠેકાણે તે રહ્યો. આઠ વર્ષની ઉંમરે મુગલસૈન્યના હાથમાં પોતાની માતા સાથે કેદ પકડાયો. મુગલદરબારમાં સત્તર વર્ષ કાઢ્યાં અને તેથી મુગલદરબારના એશઆરામના મોજલા ગુણો તેનામાં આવ્યા. ૧૭૦૭થી ૧૭૧૪ સુધી નાના પ્રકારની રાજ્યસંબંધી ખટપટ હિંદવાથી તેનો વખત અનેક અડચણોમાં પસાર થયો. પછી બાલાજી વિશ્વનાથ જેવો રાજ્યહિતેચ્છુ પેશવા મળતાં રાજ્યકારભાર તેને સોંપી એ સ્વસ્થતા ભોગવવા લાગ્યો, અને બાહરાવ પેશવાના વખતમાં એ ભાગ્યની પરિસીમાએ પહોંચી અત્યંત સુખચેત ભોગવવા લાગ્યો. એ અરસામાં તેના સરદારો હિંદુસ્તાનમાં ઠેકઠેકાણે રોજરોજ નવી જીત મેળવી મરાઠીરાજ્યની વૃદ્ધિ કરતા. શાહુ દિલ્લદાર, ભોળો, પરોપકારી, દાતાર, વ્યવહારચતુર અને સદાયરણી હતો. તેથી છેવટ સુધી તેની પ્રજા તેને અત્યંત ચાહતી હતી. મુગલ શહેનશાહ તરફ તેને પ્રેમ હતો અને તેથી જ મુગલ શહેનશાહતનો નાશ કરી હિંદુપદ્માદશાહી સ્થાપવાના કાર્યમાં તેણે અણુગમે આપ્યો. બીજો અવગુણ શાહુમાં એ હતો કે કોઈને ખોટું લગાડતાં તેનો જીવ ચાલતો નહિ અને નવીન કાર્ય કરવા તે તત્પર થતો નહિ. તેના આ સ્વભાવથી એના સરદારોને જોઈએ તેવી મદદ એના તરફથી મળતી નહિ. એજ કારણથી બાહરાવ જેવો વીર પુરુષ કાંઈપણ કરી શક્યો નહિ. રાજ્યકર્તાના આવશ્યક ગુણો એનામાં હતા; પણ મોજલો હોવાથી એ પોતે લડાઈ વગેરેમાં ભાગ લેતો નહિ. આટલું જીતાં ખેડા ખેડા મરાઠી રાજ્યના સુત્રને તે બરાબર ચલાવતો. શાહુમાં એ ગુણ ન હતો મરાઠી રાજ્યનો આટલો વિસ્તાર થઈ શકત જ નહિ.

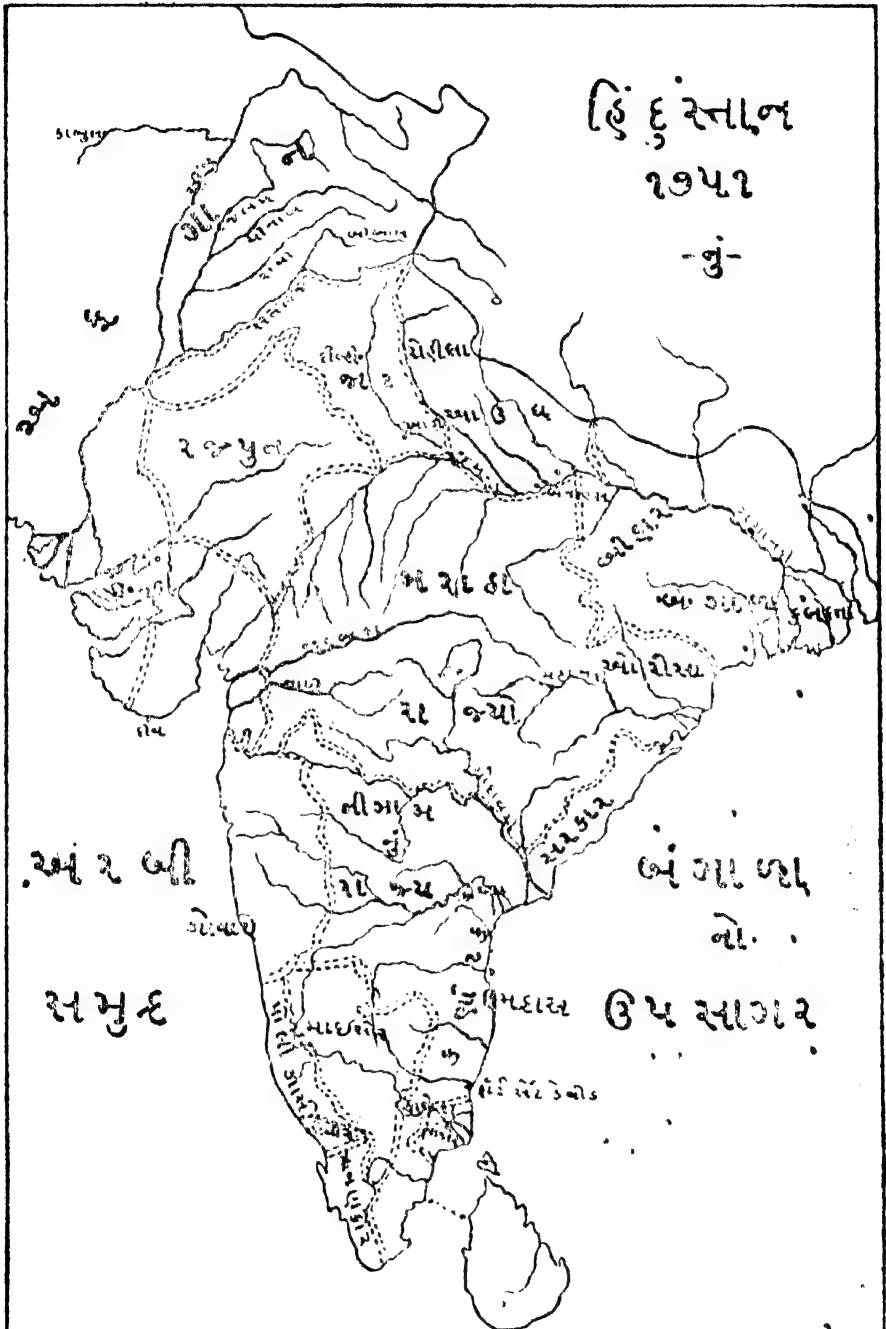
મરાઠાઓની જીતો, ૧૭૫૧-૧૭૬૦

૧૭૫૧-૧૭૬૦ સુધીનો સમય મહારાષ્ટ્રને માટે અત્યંત લાભદાયક નીવડ્યો અને એ અરસામાં મરાઠા સરદારોએ મોટી મોટી જીતો મેળવી. મરાઠી રાજ્યનો વિસ્તાર આખા હિંદુસ્તાનની અંદર કર્યો. યુજી

હિંદુસ્તાન

૧૭૫૧

-૩-

ભોંસલેએ ઓરિસા અને બંગાળા લૂંટ્યું અને નિઝામ પાસેથી કટક અને બાલાસોર મેળવ્યાં. હોલકરે જુદેલખંડ જીત્યું અને ઝાંસીની સ્થાપના કરી. દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદ જીત્યું અને પેશવાએ માઈસોર અને કર્ણાટક પર ચઢાઈ કરી ખંડણી લીધી.

ઉદ્ગીરની લડાઈ

નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક મરણ પામતાં તેના પુત્રો વચ્ચે ગાદી માટે તકરાર ઉભી થઈ. નિઝામનો વડો પુત્ર ગાઝીઉદ્દીન દિલ્હી હોવાથી નાસીરજંગે ગાદી લીધી. પણ તેનું ખૂન થયું અને મુન્શરજંગ ગાદીએ આવ્યો. તેનું પણ ૧૭૫૧ માં ખૂન થયું. તેથી સલાબતજંગ નિઝામનો ત્રીજો પુત્ર ગાદી પર આવ્યો. મરાઠાઓએ ગાઝીઉદ્દીનનો પક્ષ લીધો. મોટી લડાઈ થશે એવો સંભવ હતો તેટલામાં ગાઝીઉદ્દીન ૧૭૫૨ માં મરણ પામ્યો અને મરાઠાઓને દોલતાબાદ, આસીરગઢ, બીજ્જપુર અને ઔરંગાબાદ આપી સલાબતજંગે સલાહ કરી. ૧૭૬૦ માં પેશવાએ અહમદનગર પર ચઢાઈ કરી તેથી સલાબતજંગ સામે થયો. તેને ઉદ્ગીર આગળ એવી તો હાર ખવડાવી કે નિઝામને સલાહ કરવાની જરૂર પડી. આ ઉદ્ગીરની પ્રખ્યાત લડાઈથી મરાઠાઓને જુનર, શિવનેર, ત્રિંબક, મુલ્હેરનગર, અશીરગઢ, બીજ્જપુર અને ૬૨ લાખ રૂપિયાની જગીરી જેટલો પ્રદેશ મળ્યો. આ લડાઈથી નિઝામનું લગભગ આખું રાજ્ય મરાઠાઓના હાથમાં આવ્યું.

પાણીપતનું યુદ્ધ, ૧૭૬૧

અહમદશાહ અબદલીએ ૧૭૫૨ માં પંજાબ જીતી લીધું હતું. તેની ગેરહાજરીમાં ગાઝીઉદ્દીન જે આ વખતે દિલ્હીનો વજીર થયો હતો તેણે પંજાબ જીતવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો પણ ૧૭૫૭માં અબદલીએ હિંદમાં આવી વજીરને નસાડ્યો અને દિલ્હીની દેખરેખ નજીબખાન નામના પદાણુ સરદારને સોંપી પાછો ફર્યો. ગાઝીઉદ્દીને મરાઠાઓની મદદથી પાછી પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો અને રાઘોબા દાદાને પંજાબ જીતવા મદદ કરવા જણાવ્યું. ૧૭૫૮માં રાઘોબાએ પંજાબ પર ચઢાઈ કરી તે સર કર્યું.

એ દરમ્યાન અખદ્દલી કંઈ આળસુ થઈ બેઠો ન હતો. તે આ સમાચાર મળતાં જ હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવ્યો. ગાઝીકહીનને તે પોતાનો શત્રુ માનવા લાગ્યો અને નજીબખાનને તેની સામે થવા લખી જણાવ્યું. અયોધ્યાના નવાબ સુગ્ન કદ્દ દૌલાએ મરાઠાઓને શેહિલાખંડમાં હરાવ્યા અને ગોવિંદપંત જેમ તેમ નાસી છૂટ્યો. સિંધીઆનો એક પુત્ર દતાજી પંજાબ પર ચઢાઈ લઈ જતાં માર્યો ગયો. આ વખતે પેશવા કણાંટકમાં નિઝામની સામે લડી રહ્યો હતો. સદાશિવરાવભાડકેએ અહમદનગર પર ઘેરો ઘાલી નિઝામને હરાવી ખંડણી લીધી. આવી સ્થિતિ હતી તે વખતે અખદ્દલી લાહોર પર ચઢી આવ્યો. પંજાબ અને સરહિંદ થઈ અનુપ શહેર આગળ આવી પહોંચ કર્યો. ગાઝીકહીને આદેશાવતું ખૂન કરાવ્યું, પણ તેથી લોકલાગણી તેની સામે ઓટલી કસ્કરાઈ કે તેને નાશી છૂટવું પડ્યું. અખદ્દલી દિલ્હી આવ્યો તો તખ્ત ખાલી પડ્યું હતું. દૈદાપાદની સરહદથી તે અયોધ્યા સુધી ધ્રુટાવવાયા રાગ્નગો દ્રાવે તેમ રાજ્યો ચલાવી રહ્યા હતા અને પેશવાને તાબે હતા. મરાઠાઓ ભરાઈદ્રુપાઈ લડનારા હવે રહ્યા ન હતા. તેમણે ધીમે ધીમે લશ્કરને તાલીમ આપી ઘણી સારી સ્થિતિ પર આવ્યું હતું. દક્ષિણમાં મેળવેલી છત્તી સદાશિવરાવભાડક ઘણા જ હર્ષમાં આવી ગયો હતો તેથી તેણે મોટી તૈયારી કરી. પેશવાના પુત્ર વિશ્વાસરાવને લઈને દક્ષિણમાંથી અખદ્દલી સાથે લડવા કૂચ કરી. રસ્તામાં ઈઆલીમ ગાર્દી, હોલ્કર ગોવિંદપંત, સુરજમલ સિંધીઆ વગેરે ઘણા સરદારો લશ્કર લઈ તેને મળ્યા અને અયોધ્યાનો સુગ્ન કદ્દ દૌલા કદાચ તેમની સાથે જોડાય એવો સાંભવ હતો.

દુસ્મનને આવતો સાંભળી અખદ્દલીએ બચાવ માટે થોડુંક લશ્કર દિલ્હી રાખી પોતે પાછો અનુપ શહેર આગળ છાવણી નાખી પડ્યો. શેહિલાઓને તેણે પોતાની મદદે બોલાવ્યા. સદાશિવરાવ દિલ્હી આવ્યો અને કોઈ જાતની મુશ્કેલી વગર દાખલ થયો. ત્યાં જોયું તો બધો પૈસો અખદ્દલી લઈ ગએલો જણાયો. પણ સિંહાસનનું છત્ર જે ચાંદીનું હતું તે બાકી હતું. તે ગળાવી નાખતાં ૧૭ લાખની ચાંદી નીકળી. એજ

અરસામાં એવી અફવા ફેલાઈ કે સદાશિવરાવનો વિચાર પેશવાને શહે-
નશાદ તરીકે દિલ્હીના તખ્તપર બેસાડવાનો છે. નજીએ આ પગલું
ભરાય તે માટે અબદલ્લીને સાવચેત રહેવા જણાવ્યું. અબદલ્લીની
સલાહથી સુગ્ન ઉદ્દ દૌલાને ઇસ્લામના ખ્યાવ માટે અબદલ્લી સાથે જોડાવા
સમજાવ્યું અને કેટલીક આનાકાની પછી સુગ્ન અબદલ્લીના લશ્કરમાં
જોડાવા કમુલ થયો. દરમ્યાન ભાડિ દિલ્હીથી સુગ્ન ઉદ્દ દૌલાને પોતાના
પક્ષમાં જોડાવા માટે પત્રો લખવા મોકલ્યા. સુગ્ન ઉદ્દ દૌલા એના પત્રો
અબદલ્લીને વંચાવતો અને ઉપર ઉપરથી ભાડિ સાથે પત્રવલેવાર રાખી
વાટાઘાટ કરતો. વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું અને ભાડિએ પંચતપ છતવા
દિલ્હીથી છાવણી ઉઠાવી. એણે લશ્કરની છાવણીની ગોઠવણુ રાખી, તે
કસાએલા મદદાવરાવ ડોલકરને અને સુરજમલ જાટને પસંદ ન પડી;
જો કે ભાડિ વીર પુરુષ હતો તો પણ તે અભિમાની, હતો તેથી એણે
ધારતો કે યુદ્ધ કળામાં હું સર્વોપરી છું. તેણે આ બાદર કસાએલા
ગોદાની સલાહ ન માનતાં કિલ્લું તેનું અપમાન કર્યું. તેથી સુરજમલ પેલાનું
લશ્કર લઈ આવ્યો ગયો. આથી લશ્કરમાં બેદિલી ફેલાઈ. ભાડિએ પોતાની
છાવણી પાણીપતના જગપ્રખ્યાત રણક્ષેત્રમાં નાખી અને એની અખર
થતાં જ અબદલ્લી પણ છાવણી નાખી પાસે પડ્યો. સુગ્ન ઉદ્દ દૌલા લખનામાં
પોતાના કુટુંબકળીલાને સુરક્ષિત પહોંચાડી લશ્કર લઈ અબદલ્લીને આવી
મળ્યો. રોજ છુટીછવાઈ લડાઈ ચાલતી. અને પક્ષના ઘણા માણસો
મરણ પામતા પણ મરાઠાઓ દક્ષિણથી ઘણે દૂર આવેલા હોવાથી ખોરા-
કનો યોગ્ય અંદોજસ્ત કરી શકતા ન હતા. તેમાં વળી ખોરાક લેવા જતાં
એના માણસોને અફગાનો લૂંટી લઈ મારી નાખતા.

આખરે એમ જણાવા લાગ્યું કે ભૂખમરાથી સૈન્યનો નાશ થશે
તેથી ૧૨ મી જાનેવારી ૧૭૬૧ના દિવસે મરાઠાઓએ છાવણી છોડી
ઘસારો કર્યો. શરૂઆતમાં મરાઠાઓને જય મળશે એવા ચિહ્નો દેખાવા
લાગ્યાં. ગાર્દીએ કમાલ કરી રોહિલાઓને કાપી કાઢ્યા. ભાડિએ સુગ્ન-
ઉદ્દદૌલા અને અફગાન વચ્ચેને તોળા પોકરાવી. સિંધીઆએ પોતાનું

સૌથી ખતાવી અખદલીના લશ્કરને ખેદાનમેદાન કર્યું. પણ છ કલાકની લાંબી લડાઈ પછી મરાઠાઓને ભૂખનું દુઃખ થવા લાગ્યું. અચાવ માટે થોડું લશ્કર ન રાખવામાં ભાઉએ મોટી ભૂલ કરી હતી. એ ઉપરાંત અખદલીએ એ વિચાર આગળથી કર્યો હતો જેથી જેવા મરાઠાઓ ભૂખથી નબળા પડવા લાગ્યા કે એણે પોતાનું તાબું લશ્કર હુમલો કરવા રવાના કર્યું. એ તાબા લશ્કર આગળ મરાઠા સૈન્યની હાર તૂટી. ભાઉ પડ્યો. વિશ્વાસરાવ કપાયો, મહારરાવ તથા મહાદેવ સિંધીઆ છત્ર લઈ નાસી છૂટ્યા. લગભગ ૨૦૦૦૦૦ મરાઠાઓ એ રણકુંડમાં હોમાયા. નાસી છૂટેલા કેટલાકે પાણીપત શહેરનો આશ્રય લીધો પણ બીજો દિવસે ફર અફગાનોએ તેમને રિયાવી રિયાવી મારી નાખ્યા અને સ્ત્રીબાળકોને ગુલામ તરીકે વેચી નાખ્યા. એ લડાઈ સંબંધી એક પત્ર એક વેપારીએ પોતાના દક્ષિણના દલાલને લખ્યો તે નીચે પ્રમાણે હતો.

“એ અમૂલ્ય મોતીઓ ગૂમ થયાં છે, સત્તાવીસ સોના મહોર ખોવાઈ ગઈ છે, અને રૂપાના અને ત્રાંખાના સિક્કા એટલા બધા ગયા છે કે તેનો સરવાળો કરી શકાતો નથી.”

એ મોતી તે ભાઉ અને વિશ્વાસરાવ; સોનાના સિક્કાઓ તે મરાઠા સરદારો અને ત્રાંખા તથા રૂપાના સિક્કા તે સિપાઈઓ. આ પત્ર લઈ જતો ડાસદ દક્ષિણમાંથી મદદે દોડી આવતા બાલાજીને નર્મદા ઓળંગતા મળ્યો. એ વાંચતાંજ તેણે પોતાનો હાથી પાછો પૂના તરફ ફેરવ્યો. આથી એને એવો સખત આઘાત લાગ્યો કે થોડાજ દિવસમાં મરણ પામ્યો. માત્ર ત્રણ જ મોટા સરદારો બચ્યા; મહારરાવ હોલકર, લાંગડો થયેલો મહાદેવ સિંધીઆ અને નાના ફડનવીસ. બાકીના બધો કપાઈ મૂક્યા. મહારાષ્ટ્રમાં એક પણ એવું ઘર ન હશે કે જ્યાં રડારોળ ન ચાલી હોય.

આ લડાઈ પછી અખદલી પાછો ફર્યો અને શહેનશાહના વડા પુત્રને દિલ્હીની ગાદી સોંપી. બાબર સાથે રાણાસંગના સંગ્રામ પછી પહેલુંજ

આવું મોટું યુદ્ધ પાણીપતના મેદાનપર થયું અને મરહાઓ હારતાં તેમનો હિંદુસામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો ખ્યાલ હવામાં ઉડી ગયેલો જણાયો.

બાલાજીનો રાજકારભાર

૧૭૪૦ થી ૧૭૬૧ એટલે લગભગ ૨૧ વર્ષ સુધી બાલાજીએ પેશવાઈનો કારભાર કર્યો. એ કારભારના એ ભાગ પડે છે. પહેલો ભાગ નવ વર્ષનો. આ નવ વર્ષ બાલાજીને માત્ર શાહુની સત્તા હેઠળ રાજકારભાર કરવાનો હતો જ્યારે બાકીના ૧૨ વર્ષ દરમિયાન તે સંપૂર્ણ સત્તાધીશ હતો. એ બાર વર્ષના કારભારમાં ૧૭૫૦-૧૭૫૧-૧૭૫૨ રામરાજની પરીક્ષા કરવામાં ગયા. રામરાજમાં રાજ્ય ચલાવવા જેટલું સામર્થ્ય અને કર્તૃત્વશક્તિ નથી એવી ખાતરી થતાં પોતાને માથે જોખમદારી લઈ મરાઠી રાજ્ય ચલાવવું એવો એણે નિશ્ચય કર્યો. શાહુના જીવતાં સુધી એને સતારે આવી પોતાની કામગીરીનો હિસાબ વગેરે આપવો પડતો; પરંતુ શાહુના મૃત્યુ પછી તેને હવે કોઈપણ જાતનું રાજકારભારમાં બંધન રહ્યું ન હતું.

યુદ્ધકલા સંબંધી બાલાજીનો પ્રકાર બાહરાવથી જુદો જ હતો. બાહરાવ જાતે સૈન્યની સરદારી લઈ લડાઈમાં જંપલાવતો. બાલાજીએ એવું કદી કર્યું નથી. બાલાજી માત્ર મુસદ્દી હતો. વળી બાહરાવ એક કાર્ય હાથમાં લે એટલે તેવાંજ બીજાં કાર્યો રહી જતાં. પણ બાલાજી તેમ કરતો ન હતો. સર્વ ઠેકાણે ધ્યાન આપી છાવણીમાં રહી બેઠો બેઠો એ ગોઠવણ કરતો. સલાહ કરવી, ખંડણી નક્કી કરવી, હિસાબ તપાસવા એ કાર્યો પોતે જાતે જ કરતો. એના જ વખતમાં જનાનો સાથે, લઈ જવાનો ચાલ પડ્યો અને પાણીપતના યુદ્ધમાં તે અત્યંત બાધક થઈ પડ્યો. નાના સાહેબ કલમ બહાદુર હતો. યુદ્ધનું ફળ સંધિમાં હોય છે અને નાના સાહેબ સંધિનો જેવો ઉપયોગ કરી લેતો. તેવો બાહરાવ કરી શકતો નહિ. એ સિવાય નાના સાહેબ કોઈપણ ઠેકાણે હોય તોપણ એક ઠેકાણેથી બધા પ્રાંતોની ગોઠવણ કરવાની તેનામાં

શક્તિ હતી. એનો સ્વભાવ શાંત તથા વિચારી હતો. અને ત્યાં સુધી કામની સાથે વેર વધારતો નહિ. પેશવાપદ પર આવતાં તેણે ત્રણ ચલાવ કરી ઘણી ચપલતા બતાવી. શત્રુ કે મિત્ર ઉપર પોતાના કર્તૃત્વની છાપ બેસાડતો તેથી બધા એનાથી અંગનતા. શાહુને પુત્ર ન હોવાથી કોલ્હા-પુરવાળા સંભાળ સાથે એણે જે ગુપ્ત કરાર કર્યો તે પણ એની મુત્સદીપણાની સાક્ષી પૂરે છે. શાહુના મરણ પછી એણે બંને લડાઈપર જવાનું માંડી વાળ્યું અને પૂનામાં બેઠો બેઠો ઉત્તરમાં રાધોબાને અને દક્ષિણમાં સદાશિવરાવ બાઉને રાખી પોતે રાજવ્યવસ્થા ચલાવી રહ્યો.

આ પ્રમાણે અત્યંત દક્ષતાથી રાજકારભાર ચલાવી મરાઠી રાજ્યનો ફેલાવો એણે હિંદુસ્તાનમાં કેકેકેકાણે કર્યો. શાહુ મરણ પામતાં રામરાગને ગાદી આપી પણ તેનામાં દેવત ન બેતાં પોતે બેખમદારી લીધી. એ પ્રમાણે ૨૧ વર્ષ સુધી રાજકારભાર કરી હિંદુપદપાદશાહી સ્થાપવાનો સમો તૈયાર કર્યો; પણ પાણીપતના યુદ્ધ દાટ વાળ્યો; હિંદુપદપાદશાહી સ્થાપવનું થએલી સાંભળતાં જ એ મૃત્યુ પામ્યો.

૨

‘માધવરાવ ચાથો પેશવા. ૧૭૬૧-૧૭૯૨

આજ્ઞાળ પછી તેનો પુત્ર, અને પેશવાઓમાં અત્યંત શૂરો માધવરાવ ૧૭ વર્ષની ઉંમરે પેશવાપદ પર આવ્યો. ઉંમર નાની હોવાથી તેનો કાકો રઘુનાથરાવ હિંદુ રાધોબ દાદા તેનો રક્ષક નીમાયો; અને રામશાસ્ત્રી નામનો મહા વિદ્વાન અને ન્યાયપરાયણ બ્રાહ્મણ તેનો શિક્ષક થયો. આગળ જતાં પેશવાએ હરિપંત ફડકે અને નાનાફડનવીસને પોતાના ‘ખાસ સલાહકાર’ નીમ્યા. એ અને બીજાં કારણથી રાધોબા મુગલ સૈન્યની મદદ લઈ પૂના ઉપર ચઢી આવ્યો. માધવરાવને લાગ્યું કે કાકા સાથે લડવાથી મરાઠા મંડળમાં ફાટફુટ પડશે તેથી વખત વિચારી જઈ સામે થવાને બદલે રાધોબાને સત્તા આપી તેના કહ્યા પ્રમાણે રાજકારભાર કરવા લાગ્યો. ૧૭૬૩માં રઘુજી ભોંસલેના પુત્ર જનાજી ભોંસલેને મરાઠી રાજ્યની

સરદારી લેવા નિઝામે ઉશ્કેર્યો પણ જનાજી અને નિઝામે પૂના ઉપર ચઢી આવતાં સમ્પત હાર ખાધી અને પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો.

મરાઠાઓની જીત

મહૈસૂરનું રાજ્ય પચાવી પાડનાર હૈદરઅલીની સત્તા આ વખતે વિશેષ વધતી જતી જોઈ તેને દાખી દેવાને માધવરાવ પેશવાએ રાધોબા દાદાની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલ્યું. બે વખત સમ્પત હારી જવાથી હૈદરે ૩૨ લાખ રૂપીઆ અને મહૈસૂરની સરહદ પરનો તેનો જીતેલો મુલક આખી મરાઠાઓને પાછા વાળ્યા. પણ બીજે જ વર્ષે તેણે પાછી સામે થવાની તૈયારી કરવા માંડતાં માધવરાવે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. રાધોબા પેશવાની સ્વતંત્રતાની આંડે આવતો હતો અને કોઈ પણ કાર્ય તેને તેની મરજી પ્રમાણે કરવા દેતો ન હતો તેથી તેને એકદમ ક્રોધ પકડી પૂતે આણી પેશવાના પોતાના મહેલમાં કેદી તરીકે રાખ્યો. પછી અંગ્રેજ અને નિઝામ સાથે સલાહ કરી હૈદર પર ચડાઈ કરી પણ હૈદરે ૩૬ લાખ રૂપીઆ અને કેટલોક મુલક આખી માધવરાવને પાછો કાઢ્યો. એજ અરસામાં હોલ્કર અને સિંધીઆએ પેશવાના હુકમથી રજપૂતાના અને જનઠ મુલક પર ચડાઈ કરી ચોથ ઉધરાવી રોહિલખંડ લૂંટ્યું. વિરમજી કૃષ્ણા નામના મરાઠા સરદારે આદશાલ શાહઆલમને અંગ્રેજનું મક્કલુ છોડી મરાઠાસક્ષણ નીચે આણ્યો. આ પ્રમાણે મરાઠાઓ દિલ્લીમાં પોતાની સત્તા ફરીથી જમાવવા લાગ્યા. પરંતુ તેમને કમનસીબે માધવરાવ પેશવા ક્ષયની બીમારીથી મરણ પામ્યો.

માધવરાવનું ચારિત્ર્ય અને એનો રાજકારભાર

માધવરાવ ઘણો જ બોલેશ અને હિંમતવાન પુરુષ હતો. તેણે પોતાનું ડહાપણ અને ચાલાકી, શત્રુઓને દાખી દેવામાં બહુ સારી રીતે બતાવી આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત તેણે રામશાસ્ત્રી, નાના ફઝલવીસ વગેરે ગ્રોમ્ય માણસોને પોતાના સલાહકાર નીમી પોતાની પરીક્ષક બુદ્ધિનો પણ ઘણો સારો પરિચય આપ્યો છે.

એણે પેદ કાઢી નાખી રૈયતને ઘણોજ ફાયદો કર્યો. નખળાની વહારે બધાઈ તે હંમેશા પોતાની ન્યાયપરાયણતા બતાવતો. જો કે તે નવું કાંઈ કરી શક્યો નહિ પણ જે હતું તે તેણે સુધાર્યું. શરૂઆતમાં રાઘોબાના અમલમાં તે કંઈ કરી શક્યો નહિ પણ તેને કેદ પકડી બંધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ એવી વ્યવસ્થા રાખી કે શત્રુની તેમજ પોતાના સરદારોની હીલચાલની હંમેશ તેને ખબર રહે. એના વખતમાં પાણીપતના યુદ્ધથી દબાયેલા મરાઠાઓ પ્રખલ થઈ માથું ઉંચકવા લાગ્યા હતા. પરંતુ એનું અકાલ મૃત્યુ થતાં મરાઠી રાજ્યને એની કર્તૃત્વશક્તિ અને હિંમતનો વિશેષ લાભ ન મળ્યો. પાણીપતની હારથી જેટલું મરાઠાઓને નુકસાન ન થયું તેટલું નુકસાન એના અકાલ મૃત્યુથી મરાઠી રાજ્યને થયું અને હિંદુ પદ્ધતિશાહીનો ખ્યાલ સ્વપ્ના જેવો જ થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું

પેશવાઈ સત્તાની ઉતરતી કળા

૧

નારાયણરાવ પાંચમો પેશવા

ક્ષયની ખીમારીથી પીડાતા માધવરાવ પેશવાને લાગ્યું કે હવે તે વધારે દિવસ જીવી શકે એમ નથી અને તેથી રાઘોબાદાદાને નજરકેદમાંથી છૂટો કરી તેને પોતાના નાના ભાઈ નારાયણરાવની સંભાળ લેવાનું સોંપ્યું. ૧૭૭૨ માં માધવરાવનો અંત થયો અને નારાયણરાવ રિવાજ પ્રમાણે સતારે જઈ પેશવાનાં વસ્ત્રો લઈ આવ્યો. આ વખતે તેની ઉંમર ૧૭ વર્ષની હતી. સખારામબાપુ મુખ્ય પ્રધાન થયો અને નાના કુનવીસ દફતરખાના ઉપર નીમાયો.

કાકાભત્રિજી વચ્ચે થોડાક વખત ઠીક સંપ રહ્યો પણ કુટુંબની માંહોમાંહેની તકરાર અને પ્રધાનોની એક બીજા પ્રત્યેની ઈર્ષ્યાએ પાછું કુસંપનું મૂળ ઉપસ્થિત કર્યું. એ અંધાધુંધીમાં નારાયણરાવ પેશવાનું ખૂન થયું. રાધોબાનો એમાં હાથ હોવાનો પ્રથમ શક આવ્યો પણ પુરાવાના અભાવે તેને નિર્દોષ ઠરાવી પેશવાપદ તેને આપવું એવો પ્રધાનોએ વિચાર કર્યો. એટલામાં રાધોબાનો પોતાના હાથનો એક પત્ર રામશાસ્ત્રીને જડયો; તેમાં રાધોબાએ નારાયણરાવને કેદ પકડવા માટે લખ્યું હતું. તેમાં “ધરાવે” એ શબ્દમાં કાઠએ, કદાચ ધારવામાં આવે છે તેમ એની કારસ્તાની સ્ત્રી આનંદીબાઈએ, ફેરફાર કરી “ધ” ને બદલે “મા” લખ્યો અને તેથી કેદ પકડવાને બદલે ગૃહકલહના પરિણામે કહો અથવા રાજ્યના લોભના કારણે કહો, બીયારો નારાયણરાવ પેશવાપદનો ઉપયોગ કરે તે પહેલાં રાજ્યલોભની આતુતિરૂપ થઈ પડ્યો.

નારાયણરાવનું ખૂન થતાંની સથે જ રાધોબાએ પોતાને પેશવા તરીકે જાહેર કર્યો અને મરાઠાઓને એ વાત વિસારે પડે એ હેતુથી મોટી તૈયારી કરી નિકામ ઉપર ચઢાઈ કરી, તેને ઠરાવી ૨૦ લાખ રૂપીઆ લઈ સલાહ કરી. પેશવાપદ પચ્યું એમ જ્યારે એ વિચાર કરતો હતો તે વખતે નારાયણરાવની વિધવા રાણી (જે પતિના સ્વર્ગવાસ વખતે સગર્ભા હતી) ને પુત્ર પ્રસવના સમાચાર આવ્યા. આ સમાચારે તેની આશા છિન્નભિન્ન કરી. તેને પોતાનું સ્થાન ડગમગતું લાગ્યું તેથી તેણે કેટલાક સરદારોને પોતાના પક્ષમાં લેવા માંડ્યા. પણ સખારામ આપુ અને નાના ફડનવીસ તેમજ થોડાક બીજા મરાઠી સરદારોએ એ બાળ-રાજાનો પક્ષ લીધો અને તેને પેશવાની ગાદીપર બેસાડી તેના નામથી રાજ્યકારભાર કરવાની શરૂઆત કરી.

રાધોબાએ લશ્કરની મદદથી પેશવાપદ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને મોટું લશ્કર લઈ પૂને ચડી આવ્યો; પણ ત્યાં આગળ પરાજય પામતાં નાહો અને ઇંદોર જઈ હોલ્કર અને સિંધીઆ પાસે મદદની માગણી

કરી. બન્નેએ તેનો પક્ષ લેવાનું કબૂલ કર્યું એટલે રાધોબાએ ગુજરાતમાં આવી ગાયકવાડની મદદ માટે પણ માગણી કરી.

૨

માધવરાવ નારાયણ છઠ્ઠો પેશવા, ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૧

નારાયણરાવ પછી તેનો ઔરસપુત્ર માધવરાવ પેશવાપદ પર આરૂઠ થયો; પણ રાધોબા એને નારાયણનો ખરો પુત્ર ન ગણતાં પોતાને માટે ખોટા પ્રતિરૂપધર્મી ઉભો કરેલો ગણવા લાગ્યો. આથી સિંધીઆ, હોલ્કર, ગાયકવાડ વગેરેનાં મદદ માટે વચન મેળવી અંગ્રેજોને મદદે આવવા લાગ્યાં. મુંબઈ સરકારને આ વખતે રાજ્ય વધારવાનો લોભ હતો અને મુંબઈ પાસે આવેલા વસઈ બંદરનો કબજો મેળવવાની ઇચ્છા હતી; ઉપરાંત મુંબઈ પાસે છેક નજદીકમાં આવેલો સાપ્ટી એટ પણ જોઈતો હતો. તેથી આ બન્ને સ્થળો મળે તો રાધોબાને ૧૫૦૦ માણસના લશ્કરથી મદદ કરવાનું અંગ્રેજોએ પ્રમુલ્યું.

પહેલો મરાઠીવિગ્રહ, ૧૭૭૪-૧૭૮૨

રાધોબા પાસેથી સાદી તથા વસઈ લેવાની શરતે અંગ્રેજોએ મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. આને સુરતનો કરાર કહેવામાં આવે છે. ૧૭૭૪ માં આ બનાવ બન્યા પછી તરતજ રાધોબા અને મરાઠા સરદારો વચ્ચે આણબનાવ થયો. સિંધીઆ, હોલ્કર, વગેરેએ રાધોબાનો પક્ષ છોડી દીધો. રાધોબા નાસી ફર્યો અને અંગ્રેજોને શરણે ગયો. મુંબઈની કાઉન્સીલે રાધોબાને પેશવાની ગાદી ઉપર બેસાડવા પૂના તરફ લશ્કરને રવાના કર્યું. મુંબઈ સરકારે આ પગલું બંગાળા સરકારની પરવાનગી વગર ભર્યું હતું. નવા રેગ્યુલેશન એક્ટ પ્રમાણે મુંબઈને બંગાળાના ગવર્નર જનરલના તાબા હેઠળ મુક્યું હતું. આ વખતે ગવર્નર જનરલ હેસ્ટીંગ્સ હતો. તેને આ લડાઈમાં ઉતરવાનું હીક ન લાગવાથી પોતાની સંમતિ સિવાય ભરેલા પગલાને માટે મુંબઈ કાઉન્સીલને ઠપકો આપી લશ્કર પાછું ખેલાવી લેવા ફરમાવ્યું; વધુમાં

રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવા જણાવ્યું; પરંતુ તે હુકમ આત્રે તે પહેલાં મુંબઈનું લશ્કર કર્નલ કીટીંગની સરદારી નીચે નીકળી ચૂક્યું હતું. તેણે પૂનાના લશ્કરને ખંભાતના અખાતપર આવેલા આરાસ આગળ ૧૮મી મે ૧૭૭૫ માં હરાવ્યું; ખીજે મહિને ભરૂચ પાસે હરાવ્યું. એટલામાં હેસ્ટીંગ્સે આપ્ટનને યંગાળેથી મોકલી લડાઈ બંધ કરાવી અને પૂના-રાજરક્ષક મંડળ સાથે સલાહ કરી. પુરંદર આગળ ૧૭૭૬ ના માર્ચની પહેલીએ આ કરાર થયો. આ કરારથી એવું હતું કે અંગ્રેજોએ રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવો અને તેના બદલામાં સાપ્ટી બેઠ અંગ્રેજોને આપવો.

મુંબઈ સરકારને આ તક પસંદ ન પડવાથી મુંબઈ અને યંગાળા સરકાર વચ્ચે મતભેદ થયો અને ઈંગ્લાંડમાં બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને એ હકીકત લખી જણાવવામાં આવી. બોર્ડે પુરંદરનો તક નાકબૂત કરી સુરતનો કરાર કાયમ રાખ્યો અને રાધોબાને મદદ આપવા લખી જણાવવામાં આવ્યું. એજ અરસામાં નાના ફૂડનવીસ ફ્રેંચોની મદદ લઈ પોતાના લશ્કરને ફ્રેંચ સેનાપતિ પાસે તાલીમ અપાવી લડાઈ માટે તૈયારી કરે છે એવા સમાચાર આવ્યા. હેસ્ટીંગ્સે યંગાળેથી લશ્કર મોકલી મુંબઈ સરકારને ખીજું લશ્કર રવાને કરવા લખ્યું તેથી મુંબઈ સરકારે કર્નલ ક્રોકર્નની સરદારી હેઠળ એક લશ્કર મોકલી આવ્યું.

કરાર પ્રમાણે રાધોબા અંગ્રેજ સાથે જોડાયો પણ થયેલી શરત પ્રમાણે પોતાનું લશ્કર તે લાવ્યો નહિ. આથી અંગ્રેજોને એના ઉપર શંકા આવવા લાગી અને મરાઠીસૈન્ય જોતાંજ તેમનાં હાંગળ ગગડવા લાગ્યાં. લશ્કર જેમ જેમ પાસે આવતું ગયું તેમ તેમ અંગ્રેજોની હિંમત જતી રહેવા લાગી અને આગળ વધવાને બદલે પાછા હટવા લાગ્યા; આખરે પોતાનો બચાવ ન જોતાં સંધિ કરી અને વડગામ આગળ પોતાનાં હથિયાર મરાઠાઓને સોંપી શરણે આવ્યા. એ કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોએ સાપ્ટી વગેરે સ્થળો લેવાની વાત પડતી ચૂકવી, રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવો અને એના બદલામાં મરાઠાઓએ એમને સહીસલામત મુંબઈ પાછા જવા દેવા એમ હતું.

અગાળાનાં લશ્કરની કામગીરી

અગાળેથી મોકલેલું લશ્કર કર્નલ લેસ્લીની સરદારી નીચે આવતું હતું પણ લેસ્લી રસ્તે નકામા દિવસો ગાળતો લાગવાથી તેને પાછો બોલાવી કર્નલ ગોડાર્ડને સરદારી આપી રવાના કર્યો. કર્નલ ગોડાર્ડ હુકમ પ્રમાણે એકદમ કૂચ કરતો ૧૭૭૯માં સુરત આગળ આવી પહોંચ્યો. તેણે મરાઠા સાથે એકદમ લડાઈમાં ઉતરવાને બદલે સલાહના સંદેશા ચલાવવા માંડ્યા. સિંધીઆની મારફતે એ સંદેશા ચાલી રહેલા હતા; મરાઠાઓના ગૃહકલહમાં વચ્ચે ન પડવાનું તેણે ક્યૂંકર્યું, પણ તેણે રાધોઆને તેના શત્રુઓના હાથમાં સોંપવાની ચોખ્ખી ના પાડી તેથી લડાઈ બની રહી.

ફેબ્રુઆરી, ૧૭૮૦, હૈદર વગેરે અંગ્રેજોના શત્રુઓ હતા એટલે હેસ્ટીંગ્સ ગુચ્ચવાયો. આ વખતે એક એવી અફવા ઉડી કે અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો આ બધા વચ્ચે એકસંપ થતો હતો. આવા સંજોગોમાં મરાઠાઓની અંદર બે ફાટફાટ પડે તો જ અંગ્રેજોને ઉગરવાનો આરોપ રહે અને તેથી એ યુક્તિ અમલમાં મૂકવાનો હેસ્ટીંગ્સે ઘાટ ગોઠવ્યો.

મરાઠાઓમાં સિંધીઆજ આ વખતે અત્યંત પ્રખળ હતો અને તે બે પક્ષમાં આવે તો પક્ષી અંગ્રેજોના અસ્તિત્વ માટે કોઈ જાતની ચિંતાનું કારણ રહે નહિ. આથી હેસ્ટીંગ્સે સિંધીઆને મરાઠામાંથી છૂટો પાડવાને તેના હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મુલકો છૂતવાની ગોઠવણ કરવા માંડી. સિંધીઆના તાંબાના ગ્વાલીઅરના મજબુત કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી ૧૭૮૦માં પોદ્દામે ઓગસ્ટની ૩૭ તારીખે કોઈપણ જાતની પ્રાણહાનિ વગર તે લીધો. આની ધારેલી અસર થઈ.

સિંધીઆ પોતાના સાથીઓથી છૂટો થવા માગતો ન હતો તેથી તે લશ્કર લઈ સામે થયો. પણ પરાજય પામવાથી હેસ્ટીંગ્સના કહેવા પ્રમાણે મરાઠામંડળ સાથે સલાહ કરાવી આપવાનું ક્યૂંકર્યું. અને

તેના બદલામાં તેનો જીતાએસો મુલક પાછો આપવાને વચન આપવામાં આવ્યું. આથી પૂનાના રાજપ્રતિનિધિઓ સાથે સાલબાઈ આગળ ૧૭૮૨માં કરાર થયા.

સાલબાઈના કરાર. ૧૭૮૨

એ કરાર પ્રમાણે દર્યુ કે પુરંદરના ઠરાવ પછી અંગ્રેજોએ જે મુલક જીત્યો હોય તે પાછો સોંપી દેવો, નારાયણના પુત્ર માધવરાવને પેશવા તરીકે કબુલ રાખવો, રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવો, તેના બદલામાં મરાઠાઓએ સાટી, એલીફન્ટા વગેરે બેટ આપવા અને રાધોબાને ૩ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી તેની મરજી હેય ત્યાં રહેવા દેવો. આ પ્રમાણે પહેલા મરાઠાવિગ્રહનો અંત આવ્યો.

મહાદેવ સિંધીઆ

સાલબાઈના કરારથી મહાદેવ સિંધીઆ વગસગવાળો મહાન સત્તા ધીશ થઈ પડ્યો અને પેશવાથી પણ સ્વતંત્ર થયો. અંગ્રેજો તેની મદદની મજા રાખવા લાગ્યા. ૧૭૮૫માં તેણે દિલ્હી જઈ પોતાની સત્તા જમાવી અને બાદશાહ પાસેથી બે સનંદો મેળવી. એકમાં પેશવાને બાદશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે કબુલ રાખવામાં આવ્યો અને બીજી સનંદ પેશવાની ગેરહાજરીમાં તેવા પ્રતિનિધિ તરીકે સિંધીઆની નિમણૂક હતી. ઉપરાંત બાદશાહના પોતાના અને કુટુંબના ખર્ચ માટે અમુક રકમ દર વર્ષ આપવાનું ઠરાવી સિંધીઆએ દિલ્હી અને આગ્રાના પ્રાંતો મેળવ્યા. ભારે દબદબાથી એ સનંદ અને વસ્ત્રો આપવાને પૂના જવા ઉપડ્યો. પૂનામાં એક મોટો જંગી દરબાર ભરી એ સનંદ તથા વસ્ત્ર આપવાનો સમારંભ થયો. ત્યાં સિંધીઆને અત્યંત માન આપવામાં આવ્યું. મરાઠાઓએ એને અગ્રગણ્ય સરદાર ગણ્યો અને પેશવાએ પણ પોતાની પાસે ગાદી ઉપર બેસાડી બહુ માન આપ્યું. આથી નાના ફૂડનવીસ અને સિંધીઆ વચ્ચે અણબનાવ થયો અને સિંધીઆને લાગવા માંડ્યું કે અણીના વખતે પૂના ઉપર બહુ ભરોસો રાખી શકાય તેમ નથી.

હોલકરને સિંધીઆ રોકડ ભેટ વગેરે આપતો પણ આગળ જતાં એજ આ બંને વચ્ચે મતભેદનું કારણ થઈ પડ્યું; અને પરિણામે લડાઈ થઈ. પોતાનું વર્ચસ્વ દિલ્હીમાં કાયમ રાખવાને સિંધીઆએ બાદશાહના વડાપુત્ર મીરજન જવાનબખ્તને દિલ્હી આવવા સૂચવ્યું પણ તે સિંધીઆનો વિરોધી હોવાથી કબૂલ થયો નહિ.

જે રાજાઓએ ખંડણી વગેરે આપી ન હતી તે લેવા માટે સિંધીઆએ મદમદ બેગને મોકલ્યો પણ રજપૂતાનાનાં રાજ્યોએ ખંડણી ન આપતાં સંપ કરી લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. શરૂઆતમાં સિંધીઆનું લશ્કર હાર્યું તેથી અલવર જઈ તેણે પોતાની તોળે વગેરે ભારે વસ્તુઓ ગ્વાલીઅર મોકલી આપી.

ઉપરાંત તેણે નાના ફઝનવીસને મદદ માટે પૂને લખ્યું, નાનાએ લશ્કર મોકલ્યું એટલામાં બાદશાહનો વડાપુત્ર હિમ્મત બહાદુર નામના ગોસાઈ સરદાર સાથે જોડાયો અને બાદશાહે પણ રજપૂત સાથે પત્ર-વહેવાર ચલાવી ગુલામકાદીરને અમીર-ઉલ-ઉમરા બનાવ્યો. પૂનેથી લશ્કર આવતાં સિંધીઆ સામે થયો પણ તે લશ્કર હાર્યું અને તેને ભરતપુર નાસી જવું પડ્યું. એટલામાં શીખ લોકોના હમ્મકલાથી ગુલામકાદીરને પોતાના ઉત્તરના પ્રાંતની દેખરેખ રાખવા દિલ્હી છોડવું પડ્યું.

એ અરસામાં બાદશાહના વડાપુત્ર મીર્જાએ અયોધ્યાના શાહ-જુજની મદદ માગી અને આગ્રાના કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો પણ એ સહેજમાં પકડાઈ જતો અચ્ચો. શુગ્ન તરફથી મદદની આશા ન જણાતાં તે અંગ્રેજને શરણે જઈ તેમના રક્ષણ નીચે બનારસ ગયો; અને ત્યાં થોડા દિવસ બાદ મરણ પામ્યો.

ગુલામકાદીર શીખોને દાખી દઈ પાછો દિલ્હી આવ્યો. બાદશાહ સાથે ખટપટ થતાં અંધાધૂંધી ચલાવી બાદશાહની આંખો ફેાડી નાખી;

દરમ્યાન સિંધીઆ બેત્રણુવાર પરાજીત થવા છતાં ગુલામકાદીરની સાંમે થયો. નાના ફૂડનવીસને મદદ માટે લખી જણાવ્યું કે દિતશત્રુઓનાં વચનપર વિશ્વાસ ન રાખતા તેણે—નાનાએ એને આ વખતે મદદ મોકલવી. કારણ કે ગમે તેમ તોય તે બન્ને એકજ ઘણીના નોકરો હતા; અને બન્નેનો ઉદ્દેશ મરાઠીરાજ્યને જેમ બને તેમ હિંદમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવાનો હતો. નાના અને સિંધીઆ વચ્ચેનું આ પ્રમાણે વૈમનસ્ય દૂર થતાં મરાઠીલશ્કર ઉત્તર હિંદમાં ધસી આવ્યું અને તેના બળપર મરાઠાઓએ ગુલામકાદીરને સખ્ત દાર આપી નસાડ્યો. નાસતો ગુલામકાદીર મરાઠાઓના હાથમાં સપડાયો અને બાદશાહની આંખ ફોડવાનું વેર લેવા માટે સીપાઈઓએ એની જીભ કાપી નાખી. સિંધીઆ પછી દિલ્હી આવ્યો અને એણે આંધળા શહેનશાહને પાછો ગાદીપર બેસાડ્યો.

સિંધીઆની સ્થિતિ સુધરતી હતી અને દિવસે દિવસે તેનું જોર વધતું જતું હતું. એણે હવે પૂને જઈ પોતાની સત્તા જમાવવાનો વિચાર કર્યો; અને પૂના પાસે હાવણી નાખી પડ્યો. શહેનશાહ તરફથી પેશવાને વસ્ત્રો આપવાં આવ્યા છે એમ જણાવી એક મોટો દરબાર ભર્યો અને ભારે માનપાન વચ્ચે એ વસ્ત્રો માધવરાવ પેશવાને આપ્યાં. સિંધીઆનું માન વધી પડ્યું અને હોલ્કર તથા નાના એની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. એટલામાં ઓચિંતું મહાદેજ સિંધીઆનું મૃત્યુ થયું.

સિંધીઆના મરણથી મરાઠીસત્તાને સખ્ત ફટકો લાગ્યો. જ્યારે એ પ્રથમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે બધે અંધાધુંધી ચાલતી હતી પણ એણે કેકેડેકાણે સુવ્યવસ્થા દાખલ કરી. એને માટે તારીખ—૪—મુઝાફરીમાં લખ્યું છે કે તે મહાન મુત્સદી અને અસાધારણ સૈનિક હતો; મૃત્યુ પહેલાં તેણે પોતાની પછી દૌલતરાવ સિંધીઆને માદી આપવા ઇચ્છા જણાવી હતી. અને એના તરફ બધાનો એવો પૂજ્યભાવ હતો કે તેની ઇચ્છાને માન આપી ૧૫ વર્ષની ઉમરના દૌલંતરાવને કશા પણ વાંધા સિવાય ગાદી ઉપર બેસાડ્યો.

એની મરાઠી રાજ્યને બારે ખોટ પડી. સિંધીઆ જે દશેક વર્ષ વધારે જીવ્યો હોત તો આખો હિંદુસ્તાન કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધી, મરાઠી સત્તા હેઠળ લાવ્યો હોત. પણ મરાઠાઓના નસીબમાં એ ન હોવાથી મહાદેવ સિંધીઆ જેવો વીર નર અકાળ મૃત્યુ પામ્યો.

નિઝામ સાથે યુદ્ધ અને ખર્ડાની સુપ્રસિદ્ધ લડાઈ, ૧૭૯૫

નાના ફઝનવીસ સર્વસત્તાધારી થયો અને પોતાનું આસન સ્થિર થયેલ જેઈ તેણે નિઝામ પાસે ચઢેલી ખંડણી માટે તગાદો કર્યો. નિઝામ પોતાના લશ્કરના અળપર કૂદતો હતો અને તેનો વિચાર ખંડણી આપવાને બદલે એકદમ પૂના ઉપર હુમલો લઈ જઈ પેશવાને પોતાના હાથમાં લઈ મરાઠી રાજ્યને હિન્નભિન્ન કરવાનો હતો. નાનાએ ખંડણી માટે કહેવડાવતાંજ નિઝામ લશ્કર લઈ પૂને આવવા નીકળ્યો અને તેની સામે ટક્કર ઝીલવા સિંધીઆ, ગાયકવાડ, હોલ્કર, ભોંસલે વગેરે નાના મોટા બધા સરદારો પોતપોતાનું લશ્કર લઈ આવ્યા. મરાઠી સામ્રાજ્યનો વિજયી વાવટો હેઠ્ઠીજ વખતે સામ્રાજ્યના બધા સરદારોના લશ્કરપર ઉડવા લાગ્યો; નિઝામ સાથે સખત લડાઈ થઈ અને તેને કુદંડા અથવા ખર્ડાના કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવું પડ્યું. આખરે એ પ્રસિદ્ધ કુદંડા આગળ નિઝામને તાબે થવું પડ્યું અને ત્રણ કરોડ રૂપીઆની ચઢેલી ખંડણી તથા તાપીની દક્ષિણથી પુરંદર સુધીનો બધો મુલક આપવો પડ્યો.

પેશવા માધવરાવનું મરણ, ૧૭૯૫

મરાઠાઓની આવી અસામાન્ય જીતે તેમને ફરીથી આખા દક્ષિણ-પ્રાંત અને તે ઉપરાંત સર્વ હિંદુસ્તાનપર સત્તા જમાવવાનો સુયોગ આણી આપ્યો; પણ મરાઠાઓના નસીબમાં એ જીતનો લાભ વધારે વાર લેવાનો ન હતો. એકાએક એક રાત્રે માધવરાવ પેશવા જે નાના ફઝનવીસની દેખરેખ હેઠળ ઉછરતો હતો અને જેને રાધોબાના પુત્ર બાહુરાવ સાથે અતિશય

મિત્રાચારી હતી તેણે બાહુરાવની મુલાકાત ઉપર અંકુશ મુકાએલો જોતાંજ ખિન્ન થઈ અગાશીમાંથી ફૂદકો માર્યો અને પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી.

તેના મરણથી નાના ફૂડનવીસની બાહુ ઉધી વળી અને તેનાં કાર્ય અધુરું રહ્યાં; આ જગપ્રસિદ્ધ મુત્સદ્દીની બધી યોજના ધૂળમાં રગદોળાઈ; અને મનાડીસામ્રાજ્યનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો.

પ્રકરણ-છ ફું

પેશવાઈ સત્તાનો અસ્ત

બાહુરાવ બીજો-ઈ. સ. ૧૭૮૫ થી ૧૮૧૭

માધવરાવ પેશવાના અકાળ મૃત્યુથી પાછી પેશવાની ગાદી માટે તકરાર ઉભી થઈ. નાના ફૂડનવીસે બાહુરાવનો પક્ષ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, જ્યારે તેના પ્રતિપક્ષીઓએ બાહુરાવના નાના ભાઈ સીમનાથ આપ્પાને પેશવાની ગાદીપર બેસાડ્યો. સીમનાથ આપ્પાની આ કાર્યમાં જરા મણુ સંભતિ ન હતી; છતાં બિચારાને મારીમચડી પેશવાપદ પર આરૂઢ કર્યો. તેણે પરશુરામ ભાકેને પોતાનો મુખ્ય દિવાન નીમ્યો. નાના ફૂડનવીસને પોતાનો પક્ષ પડી ભાંગેલો જોતાં પૂના છોડી ચાલી જવું પડ્યું; પરંતુ બાહુરાવ જે અત્યાર સુધી કેદમાં હતો તે એક દિવસ લાંબા સાધી છટક્યો અને એકદમ નાનાને મળ્યો. બાહુરાવ, નાના, નિઝામ, અને દૌલતરાવ સિંધીઆની મદદથી પેશવાપદ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો, ઇ. સ. ૧૭૯૬. જે નિઝામે થોડાજ દિવસપર પોતાની સહીસલામતી માટે અને પોતાના

જનમાલને જેમ તેમ કરી બચાવવા માટે પેશવા સાથે સંધિ કરી ભારેમાં ભારે દંડ આપ્યો હતો તેજ નિઝામ આજે પેશવાની ગાદી પર ઢોળે બેસાડવો તેમાં માથું મારવા લાગ્યો અને તેનીજ મદદથી આજીરાવ પેશવાપદ પર આવ્યો. બિચારા નાના ફૂડનવીસે આજીરાવને પેશવા બનાવી મરાઠી રાજ્યને ઉત્તતિના શિખરે ફરીથી લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હશે અને પોતાના અગાધ બુદ્ધિબળથી મરાઠી રાજ્યનો વાવટો હિંદ પર ફરીથી ઊડતો કરવા ધારણા રાખી હશે; પણ આજીરાવનો પક્ષ લેવામાં એણે છદ્ધ ખાધી. કૃતદ્વી આજીરાવે એજ નાનાને, મરાઠીરાજ્યના ઉદ્ધાપણના દરિયાને પૂરી નાખ્યો—એને કેદમાં નાખ્યા. સિંધીઆની મદદથી એ કાર્ય તેણે પાર પાડ્યું સિંધીઆને પણ હતો નહતો કરવાનો વિચાર કરી પોતાના ભાઇ અમૃતરાવને એ કામગીરી સોંપી. તુકાજી હોલ્કર પછી ઇન્દોરની ગાદી પર આવનાર યશવંતરાવ હોલ્કરે સિંધીઆના મુલકમાં લૂંટફાટ કરવા માંડી. પેશવાની પણ તે સામે થયો અને તેના ત્રાસથી કંટાળી આજીરાવે જોયું કે નાના ફૂડનવીસ વિના પોતાનું ગાદું આગળ ચાલે તેમ નથી; એથી એને છૂટો કરી દિવાનપદ આપ્યું. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા, કાર્યભાર, અને ફિક્કર વગેરે અનેક કારણોથી નાના ફૂડનવીસ વધારે જીવી શક્યો નહિ. એ નામાંકિત મુત્સદ્દી જેણે પોતાના જીવતાં સુધી મરાઠી સામ્રાજ્યનું ગૌરવ જળગી રાખ્યું હતું, જેના વખતમાં અંગ્રેજો મથીમથીને પોતાની સત્તાનો પગપેસારો મરાઠાસામ્રાજ્યમાં ઘુસાડવા તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા, જેણે અત્યંત કટોકટીના મામલામાં મરાઠીરાજ્યને એક કરી નિઝામ સામે ખર્ડાની લડાઇમાં બધાં મરાઠા સરદારોને એકઠા કર્યા હતા, એવો અગાધ બુદ્ધિમાન, મુત્સદ્દીઓનો શિરોમણિ, ઉદ્ધાપણનો લંડાર નાનો ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. તેના પડતાંજ મરાઠી રાજ્યનું ઉદ્ધાપણ જતું રહ્યું, મરાઠી રાજ્યની એકતા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ, અને મરાઠાઓનું રાજ્યનૈપુણ્ય પણ અસ્ત પામ્યું, નાનાનાં મરણ બાદ ૧૮ વર્ષમાંજ આજીરાવ જેવા નાલાયક પેશવાના અમલ દરમ્યાન મરાઠી સામ્રાજ્યના રામ રમી ગયા અને

છેવટે પેશવાના રાજ્યની પૂર્ણાલુતિ પણ થઇ ગઇ. હિંદલેર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાને બદલે મરાઠાઓ પોતેજ અંગ્રેજ રાજ્યને આધીન બની ગયા.

નાના ફડનવીસ

સિંધીઆ અને હોટકર

બાજીરાવ પેશવાનો વિચાર હવે સિંધીઆને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાનો હતો અને તેથી સિંધીઆના લશ્કરનો ખર્ચ તેણે આપવાની ના પાડી. પરિણામ એ આવ્યું કે સિંધીઆ પૂના ઉપર એકદમ ચઢી આવ્યો અને લગભગ એક અઢવાડીઆ સુધી પૂનાની અંદર એણે લૂંટફાટ

ચલાવી. પણ સિંધીઆને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી યશવંતરાવ હોલ્કર સાથે આયત્મીડવાની હતી. હોલ્કરે સિંધીઆના મુલકમાં લૂંટફાટ ચલાવવા માંડી; તેથી સિંધીઆને પૂના છોડી એકદમ ઉર્જૂન જવું પડ્યું. પરંતુ તે પહોંચે તે પહેલાં હોલ્કરે ઉર્જૂન લૂંટી લીધું હતું. એનું વેર લેવા સિંધીઆએ હોલ્કરની રાજ્યધાની ઇન્દોર પર હલ્લો કર્યો અને તે લૂંટી. ઉત્તર તરફ જતાં સિંધીઆને સમાચાર મળ્યા કે હોલ્કરે પૂનાનો રસ્તો પકડ્યો છે તેથી તેની પુંઠ પકડતાં પૂને આવી પહોંચ્યો. જન્ને વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થયું અને તેમાં સિંધીઆ હાર્યો. સિંધીઆની ગેરહાજરીમાં કેટલાક સરદારો આશરાવની વિરૂદ્ધમાં હતા તેમને આશરાવે તકનો લાભ લઈ મારી નાખાવ્યા. આમાં યશવંતરાવ હોલ્કરનો ભાઈ પણ માર્યો ગયો. આથી હોલ્કર ગુસ્સે થયો અને પૂના તરફ ધસ્યો. સિંધીઆ પર તેણે મેળવેલી છત્તથી આશરાવ તો એટલો ભ્રમભીત થઈ ગયો કે તેને પૂનેથી નાસી છૂટી અંગ્રેજોને શરણે જવું પડ્યું. આ નામદાઈ ભરેલા કૃત્યે પેશવાઈ/સત્તાના નાશનાં ખીજ રોપ્યાં.

વસાઈનો કરાર-ઈ. સ. ૧૮૦૨

‘માર્કિવસ્ વેલેસ્લી આ વખતે બંગાળામાં કંપની સરકારનો ગવર્નર જનરલ હતો. તે પોતાની સહાયકારી યોજના મરાઠી રાજ્યમાં દાખલ કરવાની કોશિશ કરી રહ્યો હતો. તેને આશરાવનું સરણે આવવું અત્યંત લાભદાયક થઈ પડ્યું. નિકામે આ યોજના કબૂલ રાખી પણ અંગ્રેજોની ઘણી ખટપટ છતાં બ્યાં સુધી નાનાફાનવીસ જેવો ધુરંધર રાજનીતિજ્ઞ હયાત હતો. આં સુધી અંગ્રેજો મરાઠીસત્તાની આણમાં અંચુપ્રવેશ પણ કરી શક્યા નહિ. પરંતુ નાલાયક આશરાવના અવિચારી કૃત્યથી તેઓએ મરાઠી રાજ્યમાં પગપેસારો કર્યો. શરણે આવેલા આશરાવ પાસે વેલેસ્લીએ પોતાની સહાયકારી યોજનાનો સ્વીકાર વસાઈ મુકામે કરાવ્યો. એ કરારથી એવું દૃઢ કે (૧) આશરાવે એક અંગ્રેજી લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં પોતાના રક્ષણ માટે રાખવું અને એના નીભાવ પેટે દર વર્ષે ૨૬૦૦૦

રૂપીઆ આપવા; (૨) અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ હોય એવી કોષ્ટપણ યૂરોપી પ્રજાને પોતાના રાજ્યમાં રાખવી નહિ; (૩) સુરત પરનો પોતાનો હક્ક તદ્દન ઉઠાવી લેવો; અને નિઝામ અથવા ગાયકવાડ સાથે તકરાર ઉપસ્થિત થાય તેનું નિરાકરણ કરવાનું કામ અંગ્રેજોને સોંપવું; (૪) બાહરાવે અંગ્રેજોના વફાદાર મિત્ર થઈ રહેવું અને બધાના બદલામાં એનું રક્ષણ કરવાનું કામ અંગ્રેજોએ માથે લેવું.

વસાઈના આ કરારે મરાઠાઓની સ્વતંત્રતાનો મૃત્યુધંટ બન્યો એમ કહીએ તો એમાં જરાપણ અતિશયોકિત નથી.

બીજો મરાઠી વિઘ્ન-ઈ. સ. ૧૮૦૨-૧૮૦૩

પહેલા મરાઠી વિઘ્નમાં મરાઠાઓની જીત થઈ અને અંગ્રેજોને મહાદેવ સિંધીઆની મારફતે જેમ તેમ કરી સંધિ કરાવવી પડી એ આપણે જોયું. તે વખતે બધા મરાઠા સરદારો એક હતા અને તેમના ઐક્ય આગળ અંગ્રેજો કાંઈકરી શક્યા ન હતા. પાછળથી અનેક કારણોને લીધે મરાઠા સરદારોમાં ફાટકુટ પડી અને ત્યારપછી જે વિઘ્ન થયા તે મરાઠાઓના એકત્ર બળ સાથે નહિ પરંતુ છુટા છુટા સરદારો સાથે થયા તેથી વાસ્તવિક રીતે એમને મરાઠાઓ સાથેના વિઘ્ન એવું નામ આપવું ઉચિત નથી. ખરું જોતાં આ બીજા વિઘ્નને સિંધીઆ તથા ભોંસલે સાથેનો અને ત્રીજા વિઘ્નને હોલ્કર સાથેનો વિઘ્ન એવાંજ નામો આપવાં જોઈએ. પરંતુ હાલમાં તો અંગ્રેજોના આ સરદારોની સાથેના વિઘ્નોને પણ મરાઠા વિઘ્નનું નામ આપવાનો રિવાજ પડી ગયો છે; અને આપણે પણ તેજ નામ કાયમ રાખી આ બીજા મરાઠી વિઘ્નનો વિચાર કરીશું.

વિઘ્નનાં કારણો

વસાઈના કરારે મરાઠા સરદારોમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો. સિંધિયાં, હોલ્કર, ભોંસલે, વગેરેનું કહેવું એવું હતું કે મરાઠી રાજ્યની ઘટના

અને એના અધારણ પ્રમાણે બાહરાવને એ હિણપદબરેલો કરાર તેમને પૂર્ણતા વિના કરવાનો કોમપણ રીતે અધિકાર ન હતો. માર્ક્વિસ વેલેસ્લીએ સિંધીઆને અને ભોંસલેને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા; બન્નેને પોતપોતાનાં રાજ્યમાં સહાયકારી યોજના દાખલ કરવાનું સૂચવ્યું, અથવા તો પેશવાના તાબામાં તેઓ છે એમ ગણી બાહરાવ સાથેના કરાર તેમને પણ અંધનકર્તા છે એમ ગણવા જણાવ્યું; પણ સિંધીઆ અને ભોંસલેએ પોતાની હઠ મૂકી નહિ. પેશવા સાથે થયેલા કરાર પ્રમાણે વેલેસ્લીએ બાહરાવને પૂને આણી ગાદીપર બેસાડ્યો અને અંગ્રેજ લશ્કર પૂનામાં રાખ્યું. અંગ્રેજસૈન્યને પૂના છોડી ચાલી જવાને સિંધીઆએ જણાવ્યું છતાં, એ સૈન્યનો સરદાર આર્થર વેલેસ્લી ખસ્યો નહિ. સિંધીઆનું લશ્કર ફ્રેન્ચ તાલીમ લઈ કિવાયતબાજ બનેલું હતું; તે પણ સર્જી થઈ પૂના પાસેજ ષડાવ નાખી પડ્યું. અંગ્રેજ સેનાપતિએ સિંધીઆને જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી તમે તમારું લશ્કર લઈ ચાલ્યા જશો નહિ ત્યાંસુધી અંગ્રેજસેના કદીપણ ખસવાની નથી. અંગ્રેજ સેનાપતિને ધણા ઉડાડ જવાબો આપ્યા પછી આખરે હોદ્કરની ઉશ્કેરણીથી અને ભોંસલેની મદદથી સિંધીઆએ સાફ કહેવડાવ્યું કે વસાઈનો કરાર હું માન્ય રાખતો નથી. આ ઉપરથી 'માર્ક્વિસ વેલેસ્લીએ લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી અને જાન્ય, રજપૂત, શીખ, વગેરેને પોતાના પક્ષમાં આવવા જણાવ્યું.

વિગ્રહની યોજના

દક્ષિણમાં આર્થર વેલેસ્લીની સરદારી નીચે અને ઉત્તર હિંદમાં જનરલ લેઈકની સરદારી નીચે અંગ્રેજ લશ્કર બીજી બાજુ સિંધીઆ અને ભોંસલેનું એકત્ર સૈન્ય નિઝામની રાજ્યધાની હૈદરાબાદ તરફ આવવા લાગ્યું. જનરલ વેલેસ્લી પૂનેથી નીકળ્યો અને સિંધીઆનો અહમદનગરનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો; આથી હૈદરાબાદ જતાં મરાઠા લશ્કરને પાછું ફરવું પડ્યું. બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો એકમેકની પાસે આવી લાગ્યાં. મરાઠા લશ્કર આસાઈ આગળ છાવણી નાખી પડ્યું અને અંગ્રેજસૈન્ય પણ ધીમે ધીમે આગળ વધવા

મંડયું. ઇ. સ. ૧૮૦૩માં આસાઈ મુકામે દારણ યુદ્ધ થયું જેમાં મરાઠાઓની હાર થઈ.

એજ અરસામાં ઉત્તર હિંદમાં જનરલ લેઈકે અલીગઢ ઉપર હુમલો કર્યો અને ઘણી મુશ્કેલી પછી તે ફિલ્લો તામે કર્યો. ત્યાર પછી દિલ્હી અને આગ્રા પણ પડ્યાં. લાસવારી આગળ સિંધીઆ ફરી હાર્યો અને આરગમ આગળ ભોંસલે પણ હાર્યો. આ ઉપરાઉપરી હારથી સિંધીઆ અને ભોંસલે અત્યંત ગુંચવણમાં પડી ગયા અને અન્તે સરજાઅંગેગામ અને દેવગામ આગળ છૂટી છૂટી સંધિ કરી. અન્તે એ ચોથ ઉપરનો પોતાનો હક્ક ઉઠાવ્યો. નિઝામ સાથેની તકરારમાં અંગ્રેજોને મધ્યસ્થપાણું સ્વીકાર્યું અને ફ્રેંચોને પોતાની નોકરીમાં ન રાખવાનું કબજા કર્યું. સિંધીઆએ ભરૂચ, અહમદનગર, અને ગંગા જમના વચ્ચેનો દિલ્હી અને આગ્રાનો પ્રદેશ આપ્યો. રાધોજી ભોંસલેએ વરાડ અને કટક આપ્યાં. આ પ્રમાણે મરાઠી બીજા વિઝહનો અંત આવ્યો.

ત્રીજો મરાઠી વિઝહ ઇ. સ. ૧૮૦૪

હોલકર સાથે ખટપટ

સિંધીઆ અને ભોંસલે સાથે થયેલા વિઝહ દરમ્યાન યશવંતરાવ હોલકરે કોઈ જાતનો ભાગ લીધો ન હતો. તેની પાસે કેળવાયલું લશ્કર હતું અને એ લશ્કરના બળ ઉપર તે અંગ્રેજોને ન ગણકારતાં તેમનાં આશ્રિત રજપૂત રાજ્યોના પ્રદેશો લૂંટવા લાગ્યો. કંપનીના ગવર્નર જનરલ વેલ્સલીએ તેને લશ્કર લઈ આડ્યા જવાનું જણાવ્યું; પણ યશવંતરાવે તે ન ગણકારતાં ઉત્તરી અંગ્રેજોનેજ ધમકી આપવી શરૂ કરી. આથી હોલકર સાથે લડાઈ જાહેર કર્યા સિવાય બીજો માર્ગ ન રહેવાથી દિલ્હીથી કર્નલ લેઈકને, ગુજરાતમાંથી કર્નલ મરને, અને મધ્ય હિંદમાંથી કર્નલ મોન્સનને પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે નીકળી આવવા ગવર્નર જનરલે હુકમ છોડ્યા. શરૂઆતમાં અંગ્રેજસૈન્યને ભારે વિઠંબણા નડી; અન્નપાણીની ઘણીજ હાડમારી ભોગવવી પડી. કર્નલ મોન્સન ઉપરાઉપરી લડાઈમાં પરાજય

પામતો ગયો અને આમ થવાથી અંગ્રેજોના બળ માટે દેશી સંસ્થાનોમાં જરા શંકા પણ ઉડવા લાગી. આ છતોથી હોલ્કરને જરા ઉત્તેજન મળ્યું અને તેણે દિલ્હીને ઘેરો ઘાલ્યો. કર્નલ આર્ટરલોનીએ કર્નલ બર્નને બચાવ માટે રવાના કર્યો પણ શત્રુના બળ આગળ દિલ્હીને બચાવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. દિલ્હી પહોંચું થઈ રહ્યું હતું. એટલામાં બરાબર આણીના પ્રસંગે સેનાપતિની કમક આવી પહોંચી અને બાહુ ફેરવાઈ જવાથી હોલ્કર પરાજીત થયો.

લેઈફ હોલ્કરને દીગ અને ફરકાવાદ આગળ સખત હાર આપી અને તેથી તે ભરતપુરના કિલ્લામાં બંધ ભરાયો. લેઈફ ભરતપુર લેવા ધસ્યો પણ એ કિલ્લો લેવાય તેવો ન હતો. ઉપરાઉપરી હથ્થા કરવા છતાં કિલ્લો મર થવાની જરા સરખી પણ આશા ન હતી. આથી હથ્થા કરવાનું બંધ રાખી તેણે કિલ્લાને ચોતરફથી ઘેરી શત્રુને બળે મારવાનું વિચાર્યું; પણ એટલામાં ભરતપુરના રાજાએ સત્તાદ માટે કહેવડાવ્યું; જે ઉપરથી સંધિ થઈ. ભરતપુરના રાજાએ વીસ લાખ રૂપીઆ આપવાનું અને હોલ્કર સાથેનો સંબંધ છોડી દેવાનું કમુલ કર્યું.

હોલ્કરની સ્થિતિ કટંગી થવાથી તે અમૃતસર તરફ નાસતો ફરતો હતો. પોતાને એકલો પડેલો જોઈ તેને સર જ્યોર્જ બારલોના સમયમાં સંધિ કરી. આ રીતે હોલ્કર સાથેની લડાઈ બંધ થઈ.

ચોથો મરાઠી વિગ્રહ અને પેશવાઈ સત્તાનો અંત ૧૮૧૭ થી ૧૮૧૯

વિગ્રહનાં કારણો

વસાઈના કરાર બાહરાવને ધણોજ સાલતો હતો. તેનો વિચાર અંગ્રેજોને મારી હઠાવી પોતાની સત્તા સર્વોપરી કરવાનો હતો. દરમ્યાન પૈસાની લેવડદેવડ સંબંધી કેટલીક તકરાર ગાયકવાડ અને પેશવા વચ્ચે ચાલતી હતી તેનો નીકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી ગંબીર

શાસ્ત્રીને વડોદરેથી પૂના મોકલવામાં આવ્યો. શરૂઆતમાં પેશવાએ તેને ઠંડો આવકાર આપ્યો પણ પાછળથી તેના પ્રધાન વ્યંચકજી હેંગલેની શીખવણીથી ગંગાધર શાસ્ત્રીનાં માનપાન વધવા લાગ્યા. વ્યંચકજીનો વિચાર શાસ્ત્રીને છેતરી તેનું કાટલું કાઢી નાખવાનો હતો; તેથી તેને પંઢરપુરના દેવાસયમાં દર્શનના નિમિત્તે લઈ જઈ ત્યાં મારી નાંખાવ્યો. આ વખતે એલ્ફિન્સ્ટન પૂનાનો રેસિડન્ટ હતો. તેણે વ્યંચકજીને એકદમ અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરી દેવા આજ્ઞાવતે જણાવ્યું. વ્યંચકજી કેદ પકડાવો પણ પેશવાની મદદથી નાશી છૂટી લશ્કરની ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. એલ્ફિન્સ્ટનને વ્યંચકજીને પકડવા માટે મોકલેલ મનામ જાહેર કરવાને, લશ્કરનો ખર્ચ નીમાવવા માટે ૨૪ લાખનો મુલક આપવાને, તથા કોઈ પણ રાજ્યનો વકાલ પૂનામાં ન રાખતાં માત્ર અંગ્રેજોના અધિન થઈ રહેવા પેશવાને લખી જણાવ્યું. આજ્ઞાવ આનાકાની કરવા લાગ્યો પણ એલ્ફિન્સ્ટનને પૂનાની આસપાસ લશ્કરનો બંદોબસ્ત રાખ્યો એટલે તેના હાજન ગગડ્યા અને ઈ. સ. ૧૮૧૭માં પૂના મુકામે એ શરતો

—સ્વીકારી સંધિ કરી.

- પણ એ સંધિ માત્ર પેશવાએ પોતાના બચાવનો આંશ ન જોતાં જ કરી હતી. તેથી ગુપ્તપણે તેણે લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી અને મરાઠી સરદારોને સ્વતંત્ર થવા સમજાવવા લાગ્યો. યશવંતરાવ હોલ્કર ઇ. સ. ૧૮૧૨માં મરણ પામ્યો હતો; તેના બાળ રાજાવતી તુલસીબાઈ રાજ્ય ચલાવતી હતી. એ બાઈ ઘણી બાહોશ હતી અને અંગ્રેજો તરફ સહાનુભૂતિ બતાવતી હતી. તેના સરદારોને એ વાત પસંદ ન પડવાથી તેઓએ તેનું ખૂન કર્યું અને લડાઈ જાહેર કરી. હોલ્કરનું લશ્કર હાર્યું અને એને સજા હાકવી પડી. તે અંગ્રેજોના સંરક્ષણ નીચે રહેવા કમુલ થયો; તે ઉપરાંત તેણે અંગ્રેજોને કેટલાક પ્રાન્તો અને ખાનદેશ આપ્યા.

હવે માત્ર પેશવા અને નાગપુરનું બોંસલે કુટુંબ મરાઠી રાજ્યના અવશેષ તરીકે હતાં. એ અરસામાં જે પીંદારા લોકો છૂટાં છૂટાં ટોળામાં

ફરી લાગ આવ્યે લૂંટફાટ ચલાવતાં અને વખતે પેશવા, સિંધિઆ, અને ખીખ્ત રાજાઓને પણ અવારનવાર ત્રાસ આપતા તે પાંદારાઓનો નાશ કરવાના બહાના હેઠળ પેશવાએ લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. દશરના દિવસે રિવાજ પ્રમાણે મેદાનમાં લશ્કર એકઠું થવા લાગ્યું. પેશવાના લશ્કરે એલિફન્ટને અપમાન પહોંચે એવું વર્તન રાખવા માંડ્યું. એલિફન્ટને ચેતી ગયો અને પોતાની છાવણી ખસેડી ખડકી આગળ લઈ ગયો. આ દ્રશ્ય માટે પેશવાએ તપી જઈ ખુલાસો માગ્યો અને થોડાજ સમયમાં તેનું લશ્કર ખડકી તરફ વંચવા લાગ્યું. બન્ને લશ્કર વચ્ચે સખત ઝપાઝપી થઈ. એટલામાં મુઘલથી મદદ માટે નીકળેલી લશ્કરી ટુકડી આવી પહોંચી અને પેશવા જે પર્વતોની ટેકરી ઉપર બેસી લડાઈનો મામલો નીરખી રહ્યો હતો તે પોતાનું લશ્કર હારી ગયેલું જોઈ પુરદર તરફ નાહો. ત્યાંથી સતારે જઈ શિવાજીના વંશજ સાથે મસલત કરી તેને પોતાના કબજામાં લઈ અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યો. ત્યાંથી પાછો ફરી તેણે સ્થિતિને દરાવ્યો.

એ પ્રમાણે જ્યારે પેશવા ખડખડ ચલાવી રહ્યો હતો ત્યારે નાગ-પુરમાં રહુજી બોંસલેના પુત્રનું મરણ થતાં આપા સાહેબ અંગ્રેજોની સહાયથી ગાદી પર આવ્યો હતો. શરૂઆતમાં તે આપા સાહેબે અંગ્રેજો સાથે મૃત્રી રાખી એવી શરત કરી કે અંગ્રેજો તેના શત્રુઓથી બચાવ કરે અને તેના બદલામાં અંગ્રેજ લશ્કરના ખર્ચ તે આપે. પરંતુ પાછળથી પોતાનો પગ જરા સ્થિર થતાં પેશવા સાથે તે પત્રવ્યવહાર કરવા લાગ્યો; પેશવાના તરફથી તેને મુખ્ય સેનાપતિનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો. તેણે પણ પેશવા જેવું પાંદારાનું બહાનું બતાવી લશ્કરની તૈયારી કરવા માંડી. એટલામાં નાગપુરની અંગ્રેજ છાવણી પર હુમલો થયો અને સીતાબાઈની આગળ અંગ્રેજ સૈન્ય હાર્યું. પણ કર્નલ ફ્રિટ્ઝજીરાઈએ બહાદુરીથી અપ્પા સાહેબની તોપો દસ્તગત કરી. અંગ્રેજોને ખીજ મદદ આવી પહોંચતાં અપ્પાસાહેબ હાર્યો અને શરણે આવ્યો. થોડા વખત પછી

પાછો કાવતરાંમાં પકડાતાં અંગ્રેજોએ તેને નસાડી રથુજનાં પૌત્રને ગ્રાહી આપી, નાગપુરથી નારસી આપ્યા સાહેબ લાહોર તરફ ગયો અને થોડા વર્ષ બાદ ત્યાંજ મરણ પામ્યો.

આ બાબત પૂના તરફ આપુ ગોખલે જેવા બહાદુર અને પરાક્રમી સરદારની સહાયથી બાજરાવ પૂનાપર હલ્લો કરવા ધસ્યો. આથી આગળ મોટું યુદ્ધ થયું અને ગોખલેની વફાદારી અને બહાદુરીથી પેશવા જેમ તેમ જીવ બચાવી નારસી છૂટ્યો. આપુ ગોખલેએ પોતાના પ્રાણના ભોગે સ્વામીને બચાવ્યો. આપુ ગોખલે પડતાં લશ્કર વેરાયું અને નાસભાગ કરવા લાગ્યું. સતારાનો રાજા બિચારો રસ્તાની એક બાજુએ પડી રહ્યા હતા તે અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયો. રાધોબા • દાદાનો આ અવિચારી પુત્ર બાજરાવ બીજા ધરબાર વગરનો થઈ ચૂક્યો રખડવા લાગ્યો. નામદિન નામના અમલદારની મદદથી થોડુંક ધોડેસ્વાર લશ્કર એકઠું કરી શક્યો. ગોદાવરી નદી કિનારી પેશવા હોલ્કરના રાજ્ય તરફ મદદની આશાએ ગયો. ત્યાંથી નાગપુરના નવા રાજા આબાસાહેબ ભોંસલેની મદદ મેળવવા ગયો. પણ અંગ્રેજલશ્કર તેની પાછળ પડ્યું. તે જળવપુર અને નાગપુરની વચ્ચે સીનાર આગળ પાછો હાંપ્યો. તેનું લશ્કર પણ તેને છોડી નારસી છૂટ્યું અને તે પોતે બરાનપુર તરફ નાહો. તે નાસતો હતો તે દરમિયાન તેનું રાજ્ય અંગ્રેજોનાં બંદોબસ્ત તળે આવ્યું. સતારાના રાજાને ભારે દુઃખપાથી ગાંધીપર ખેસાડવામાં આવ્યો અને પેશવાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું. પેશવા નાગપુર નારસી જતા અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયો અને શરણે આવ્યો. તેને બીથુરમાં રહેવાનું નક્કી કરી આપવામાં આવ્યું અને આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું. તેના પછી તેનો માનીતો ત્રંબકજી પણ પકડાયો અને એને ચુનારમાં કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે મરાઠાસામ્રાજ્ય છિન્નભિન્ન થયું, શિવાજીનું શેપેલું વૃક્ષ ઉખડી ગયું અને મરાઠાઓની સ્વનંતતાનો દીપક બુઝાર્ઈ ગયો.

ભાગ ૪ થો

હિંદમાં યૂરોપી પ્રજાઓ

પ્રકરણ ૧ હું

શકવર્તી સાલ

ઈ. સ. ૧૪૫૩ની સાલે દુનિયાના ઇતિહાસમાં નવા નવા ફેરફારો દાખલ કર્યા છે; એટલા માટે એ સાલને શકવર્તી સાલ કહી શકાય. એ સાલમાં ઝનુની તૂક લોકોએ રોમનોનું કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ કબજે કરી, ત્યાં મુસલમાની સત્તા સ્થાપી. મુસલમાનોના એ પગપેસારાથી યૂરોપમાં ખળભળાટ મચી ગયો; પરંતુ એ નવી ઈસ્લામી સત્તાને લાંકી કાઢે એવી પ્રયત્ન સત્તા તે વખતના કોઈપણ યૂરોપી રાષ્ટ્રમાં નહોતી. મૂળે તો મુસલમાનોને અને યૂરોપિયનોને વેર હતાં જ; તેમાં હવે વળી વધારો થયો. ને એ કદા વેરની ભભૂકતી આગમાં યૂરોપ અને હિંદ પચ્ચે સૈદ્ધાંતોથી ચાલતો આવતો વેપાર જ પ્રથમ હોમાયો. દર સાલ કરોડો રૂપિયાનો હિંદમાં ખરેખરો માલ યૂરોપમાં જતો. હિંદનો માલ યૂરોપ સુધી પહોંચાડનારા વેપારીઓ અરબો અને ઇજિપ્તના મૂર લોકો જ હતા. એ મુસલમાન વેપારીઓ જમીન માર્ગે અથવા દરિયા માર્ગે હિંદમાં આવતા અને હિંદના ખાસ કરીને સુતરાઉ અને ગરમ-કાપડની ખરીદી કરી ઇટલીના યૂરોપી વેપારીઓને સારે નફે વેચી દેતા. આવો વ્યવહાર ઘણાં વર્ષોથી ચાલ્યા કરતો હતો. તે વખતે યૂરોપમાં આજનાં જેટલાં કળાકૌશલ્ય ન હતાં. પણ હિંદમાં તો અનેક તરેહના ઉદ્યોગો તે વખતે જામી રહેલા હતા. હિંદ એક જામી વેપારી દેશ હતો. સમાજને જરૂરી તમામ વસ્તુઓ હિંદમાં થોકડાખંધ બનતી અને

પરદેશમાં પણ એ વસ્તુઓની નિકાસ મોટા પ્રમાણમાં થતી. હિન્દ તે વખતે સ્વાશ્રયી અને સ્વાધીન હતું; લોકો ઉદ્યોગી હતા; દેશમાં કુત્તરો પણ ધણા હતા. હુંકામાં આજે જેટલો આધાર હિંદને યૂરોપના માલ ઉપર રાખવો પડે છે તેટલોજ આધાર-બદકે તેથી પણ વધારે તે વખતે યૂરોપને હિંદના માલ ઉપર રાખવો પડતો હતો. વળી હિંદનો માલ પણ એટલો બધો સુંદર અને કળાવાન બનતો કે યૂરોપના રાવરાણાઓ અને અમીરકુમારો તે વાપરી મલકાતા. ફ્રાંસની મોહલી રાણીઓ કાશ્મીરી શાલ ઓઢીને કે ઢાકાનું મલમલ વાપરીને ખુશખુશ થઈ જતી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૪૫૩ ની શકવર્તી સાલ પછી જમાનો એકદમ પલટાઈ ગયો. જનુની તૂર્ક લોકોએ યૂરોપ અને હિંદ વચ્ચે ચાલી રહેલો વેપાર તોડી નાખ્યો. હિન્દનો માલ યૂરોપમાં જતો બંધ થયો. આથી યૂરોપી પ્રજાઓએ હિંદના માલ માટે કોલાહલ મચાવી મૂક્યો; પણ માલ આવે એવી સ્થિતિ રહી ન હતી. તૂર્ક લોકોએ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલમાં અડિંગા લગાવીને વેપારની સાંકળ કાપી નાખી અને એ રીતે તૂર્ક લોકોએ યૂરોપી પ્રજા ઉપર વેર લીધું. પરંતુ વેપાર તૂટવામાં અને તૂર્કોનું વેર સંતોખાવામાં જ વિધિએ યૂરોપી રાષ્ટ્રોની આબાદી અને ચઢતીનો પાસો ફેંક્યો. હિંદ સાથેનો વેપાર તૂટવાથી યૂરોપી રાષ્ટ્રો પ્રથમ હિંદ ઉપર આધાર રાખી પરાધીન બનીને બેસા હતા તે હથે. સ્વાધીન બની સ્વાશ્રયી અને ઉદ્યોગી થવા લાગ્યા. યૂરોપના ફેટલાક બળવાન રાષ્ટ્રોને હિંદદેશ શોધી કાઢી યૂરોપનો વેપાર પોતાને હસ્તક કરી લેવાની પણ પ્રયત્ન ઈચ્છા થઈ અને એ ઈચ્છાને વશ બની સૌથી પ્રથમ સ્પેન અને પોર્ટુગલના રાજાઓએ હિંદને શોધી કાઢવાની જહેમતો ઉઠાવી. ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલંબસે કરેલી અમેરિકાખંડની શોધ તો અણચિન્તવી થઈ ગઈ. કોલંબસને સ્પેનના રાજાએ હિંદ શોધવાને મોકલ્યો. તેને રસ્તાની મુશ્કેલી બાળ ન હતી. તેમ છતાં સાહસ કરી વિમોજ બેઠો; એને હિંદ તો હાથ ન આવ્યું પણ એ સાહસના બદલામાં અમેરિકાખંડ શોધી કાઢવાનું માન મળ્યું.

પોર્ટુગીઝો પ્રથમ કાવ્યા

કોલંબસનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જવા પછી પણુ હિંદની શોધખોળ તો ચાલુ જ હતી. ઈ. સ. ૧૪૯૭માં પોર્ટુગલના રાજ્યએ વાસ્કોડીગામા નામના એક હોશિયાર વહાણવટીને હિંદ શોધવા મોકલ્યો. એ વાસ્કોડીગામા એટલેટિક મહાસાગરનો સારો ભોમિયો હતો; તેથી તેણે આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારે કિનારે આગળ વધવું ચાલુ રાખ્યું; આફ્રિકાને છેક દક્ષિણ છેડે પહોંચતાં એને સારી આશા અંધાઈ. આથી તે બ્રુશિરનું નામ ‘Cape of good hope’ પડ્યું. ત્યાંથી ઉત્તર તરફ વાંક વળી ગામા ઝાંઝીયાર પહોંચ્યો; અને ત્યાંના કોઈ ગુજરાતી ખલાસીની સલાયથી સીધા હિન્દના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા કાલિકટ અંદરે ઉતર્યો. આ પ્રમાણે પોર્ટુગીઝોએ હિંદને પ્રથમ શોધી કાઢ્યો. ત્યારપછી તો પોર્ટુગીઝો પોતાના શોધેલ દરિયાઈ માર્ગે હિંદમાં આવળ કરવા લાગ્યા; અને પોતાનો સ્વનંત્ર વેપાર પણુ ચલાવવા લાગ્યા. પોર્ટુગીઝ પ્રજા તે અરસામાં અળવાન પ્રજા ગણાતી; આ પ્રમાણે પ્રથમ પોર્ટુગીઝોએ હિન્દનો યુરોપ સાથેનો વેપાર હાથ કર્યો અને લગભગ સા વર્ષ સુધી એકલથુ વેપાર ધમધાકાર ચલાવ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી

હિંદમાં બીજી યુરોપી પ્રજાઓ

બ્યારે પોર્ટુગીઝોએ હિન્દનો દરિયાઈ રસ્તો શોધી કાઢ્યો ત્યારે અંગ્રેજો તો હજી દરિયાઈ વ્યાપારમાં ડગલુંએ દહ શકતા ન હતા. પરંતુ ઈ. સ. ૧૫૫૮થી ૧૬૦૩ સુધીના ગાળામાં અંગ્રેજપ્રજા માથું ઉંચકવા લાગી. રાણી એલિઝાબેથ તે અરસામાં ઇંગ્લંડમાં રાજ્ય કરતી

હતી; એ રાણીના વખતમાં જ અંગ્રેજ પ્રજાની બહાદુરી ખીલી ઉઠી અને ઇંગ્લંડ દરિયાઈ બળમાં સર્વોપરિ ગણાતું થયું. અંગ્રેજ પ્રજાનું દરિયાઈ બળ વધતાં, હિંદ સાથે વેપાર કરવાની પણ એને ઇચ્છા થઈ; પણ પોર્ટુગીઝોના શોધેલા માર્ગે હિંદ આવતાં લડાઈ થવાનો સંભવ હતો; તેથી કોઈ જૂદો જ માર્ગ શોધી કાઢવાના પ્રયત્નો અંગ્રેજ પ્રજાએ કર્યા પણ એ સર્વ પ્રયત્નો શરૂઆતમાં તો નિષ્ફળ ગયા.

જ્યારે અંગ્રેજો હિંદમાં આવવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા ત્યારે ડચ (વલંદા) લોકો તો હિંદમાં પેસી પણ ચૂક્યા હતા; એ ડચ લોકોએ જાવા, સુમાત્રા વગેરે મસાલાના બેટામાં પોતાનાં કાયમી થાણાંઓ જમાવી દીધાં હતાં અને વેપાર પણ બહુ સારો ઝામ્યો હતો. ડચ પ્રજાને હિંદમાં આવીને પોર્ટુગીઝો સાથે આથડવું પડ્યું હતું; અને પોર્ટુગીઝોથી કંટાળીને જ ડચ લોકોને જાવા વગેરે મસાલાના ટાપુમાં જઈને રહેવું પડ્યું હતું. ફ્રેન્ચ પ્રજા પણ હિન્દનો વેપાર હાથ કરવાને ધમપહાડ માર્યા કરતી હતી; પરંતુ પોર્ટુગીઝોની પ્રબળ દરિયાઈ સત્તા સામે ફ્રેન્ચ કે અંગ્રેજો એકંદર ટકી શકે તેમ ન હતું; તેથી થોડા કાળ સુધી અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોને હિન્દનો વેપાર જતો કરવો પડ્યો હતો. વખત જતાં હિંદના વેપારનો ઇજારો પચાવી પાંચમાર પોર્ટુગલની સત્તા પડી ભાંગવા લાગી; અને રાજસત્તા નમતી બેઠી એટલે હિંદમાં પણ પોર્ટુગીઝોનું જોર કમી થવા લાગ્યું. પોર્ટુગલની એ ઉતરતી કળામાં જ અંગ્રેજો અને પછીથી ફ્રેન્ચો હિંદમાં વેપાર અર્થે આવીને વસી શક્યા હતા.

પોર્ટુગીઝોની ટુકડાકી

પોર્ટુગીઝોમાં સૌથી પહેલો વાસ્કોડીગામા હિંદમાં આવ્યો; પણ આરબ અને મુર વેપારીઓની ઉશ્કેરણીને લીધે કાલીકંટના રાજા ઝામેરીનને એની સાથે અણબનાવ થયો; તેથી ગામા પોતાની પહેલી સફરમાં બરાબર ફાળ્યો નહિ. ફરીથી ઇ. સ. ૧૫૦૨ માં એ હિન્દમાં આવ્યો; અને તે વખતે કોચીન અને કાનાનોરના રાજા સાથે મળી જઈ એણે

ઝામેરીનને હરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૪માં ત્રીજી સફર કરી તે કોચીનમાં મરણ પામ્યો ૧૫૨૭.

પોર્ટુગીઝોએ વેપારની સાથે રાજ્ય મેળવવાનો પણ આરંભ કર્યો અને થોડાંએક સંસ્થાનો ઉપર એમનો રાજ્યવહીવટ પણ ચાલતો. ઈ. સ. ૧૫૧૦માં પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનોના ગવર્નર તરીકે આલ્ફુકર્ક આવ્યો. આલ્ફુકર્કનો ન્યાયી રાજ્યવહીવટ બહુ વખણાયો. એણે પોતાની હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજાને સુખ આપ્યું. પરંતુ વખત જતાં યુરોપમાં પોર્ટુગલની સત્તા પડી ભાંગવા બેઠી; અને હિંદમાં પણ પોર્ટુગીઝ ગવર્નરો સારો અંદોષસ્ત જાળવી શક્યા નહિ. બીજી યુરોપી પ્રજાઓ જે વેપાર અર્થે હિંદમાં આવી હતી તેઓની સાથે પોર્ટુગીઝો લડ્યા અને નાબૂદ પડ્યા. પાછળથી તેમણે છતાંએલી હિંદીપ્રજા ઉપર ધર્મને બહાને જીતલમ શુરૂ કર્યો. આ બધાં કારણોથી પોર્ટુગીઝોની સત્તા ઊંચે ઊંચે જાય જાય પડી ગઈ. હાલમાં હિંદમાં તેમને તાબે દીવ, દમણ, અને ગોવા એ ત્રણ જ સંસ્થાનો છે.

વલંદાઓની ટુંક લડકી

પોર્ટુગીઝોની પડતીના કાળમાં યુરોપના સાહસિક વલંદાઓ હિંદમાં આવ્યા. હાલમાં નામનો એમનો સરદાર ઈ. સ. ૧૫૮૪માં હિંદમાં દાખલ થયો. વલંદાઓએ ચિન્સુરા, મહલીપટ્ટણ અને બાલાસોરમાં પોતાની વખાસો નાખી વેપાર ચાલુ કર્યો; પરંતુ હિંદ કરતાં મસાલાના ટાપુઓમાં તેમનો વેપાર વધારે ચાલતો. એ ટાપુઓમાં વલંદાઓને અંગ્રેજો સાથે અણબનાવ થયો તેથી તેમણે ઈ. સ. ૧૬૨૩માં આંબોયનામાં નવ અંગ્રેજોને અને તેમના કેટલાક નોકરોને ફરતાથી મારી નાખ્યા. એ બનાવ પછી અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરી અને કેટલાક પૈસા આપી એમનું મન મેળવી લઈ પોતે હિંદનો વેપાર છોડી દઈ મસાલાના ટાપુઓમાં જ સંપૂર્ણ વેપાર ચલાવવા લાગ્યા. એ લોકોનું છેલ્લું થાણું ચિન્સુરામાં

હતું; પણ તે ઈ. સ. ૧૭૫૯માં કસ્ટોડિયન લીધું. હાલમાં તેમનું એકે ચાલુ હિંદમાં નથી.

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની

પોર્ટુગીઝો પછી લગભગ સો વર્ષે વસંદાઓ હિંદમાં આવ્યા અને ત્યાર પછી છ સાત વર્ષમાં જ અંગ્રેજ વેપારીઓ પણ હિંદમાં દાખલ થયા. હિંદ સાથે વેપાર ચલાવવા ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં રાણી એલિઝાબેથના વખતમાં એક વેપારી કંપની ઉભી થઈ. એ કંપનીનું નામ “ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની” હતું. અંગ્રેજો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે પોર્ટુગીઝોની સત્તા તો નબળી પડી ચૂકી હતી; છતાં પોર્ટુગીઝોથી અને બળવાન થઈ પહેલા વસંદાઓથી અંગ્રેજોને બહુ ડરીને ચાલવું પડતું. ઈ. સ. ૧૬૧૫માં ફ્રેંચ ઈંગ્લંડથી સર ટોમસ રો નામના એક એલચી હિંદમાં આવ્યો. તેને ઈંગ્લંડના રાજા જેમ્સ પહેલાએ જહાંગીર આદ-શાહના દરબારમાં અંગ્રેજ કંપનીને વેપાર સંબંધી કેટલાક હકો આપવા મોકલ્યો. અંગ્રેજ કંપનીએ પ્રથમ પોતાની વખાર સુરતમાં નાખી વેપાર શરૂ કર્યો; પણ જ્યારે શિવાજીએ ઈ. સ. ૧૬૬૩ અને ૧૬૭૦માં સુરત લૂંટ્યું ત્યારે તેઓએ વેપારની સલીસલામતી ખાતર વખાર મુંબઈમાં ફેરવી. વળી ઈ. સ. ૧૬૩૯માં ચંદ્રગિરિના રાજા પાસેથી થોડીક જમીન વેચાતી લઈ ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ (મદ્રાસ) વસાવી હિંદના પૂર્વ કિનારે પણ વેપાર ચલાવવા લાગ્યા. જેમ વેપાર જામતો ગયો તેમ નવી નવી કોડીઓ નાખતા ગયા. ઈ. સ. ૧૭૦૦માં બંગાળમાં થોડી જમીન વેચાતી લઈ ફોર્ટ સેન્ટ વિલિયમ બાંધી ત્યાં પણ વેપાર ખોલ્યો.

અંગ્રેજ પ્રજાની બીજી પણ વેપારી કંપનીઓ ઈ. સ. ૧૬૫૦, ૧૬૫૫ અને ૧૬૯૮ માં ઉભી થઈ પણ આગળ જતાં ઈ. સ. ૧૭૦૯માં તે બંધી જોડાઈ ગઈ અને “યુનાઈટેડ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની”ના નામે વેપાર ચલાવવા લાગી.

ફ્રેન્ચ પ્રજાની હકીકત

અંગ્રેજો હિંદમાં વેપાર અર્થે આવ્યા તે પછી તરતજ ત્રણ ચાર વર્ષે ફ્રેન્ચો આવ્યા. ઈ. સ. ૧૬૦૪માં પહેલી ફ્રેન્ચ કંપની હિંદમાં દાખલ થઈ. સારપછી ઈ. સ. ૧૬૧૧થી ૧૬૪૪ સુધીમાં બીજી ચાર કંપનીઓ ઉભી થઈ; પણ તે બધી ઈ. સ. ૧૭૧૯માં જોડાઈ ગઈ. ફ્રેન્ચ પ્રજા અને અંગ્રેજ પ્રજાને યુરોપમાં વેરઝેર ચાલતાં હતાં; તેથી હિંદમાં આવેલી એ બે પ્રજાની વેપારી કંપનીઓ પણ માંહોમાંહે તીખી ચડસાચડસી કરતી હતી; એ વેપારી ચડસાચડસીમાંથી બન્ને કંપનીઓને રાજ્યલોભ લાગ્યો; એ રાજ્યલોભે એ બન્ને પ્રજાઓને એક બીજા સાથે લડાવી મારી; તેમાં આખરે ફ્રેન્ચો પરાજય પામ્યા અને અંગ્રેજો વિજયી નીવડ્યા. ફ્રેન્ચ કંપનીનાં મુખ્ય વેપારી મથકો પોંડીચરી, કારીકલ, ચાનાન, મહિમ, અને ચંદ્રનગર હતાં. એ પાંચ થાણાં ઈ. સ. ૧૭૬૧માં થએલી સંધિથી હળુ પણ ફ્રેન્ચોના જ કબજામાં છે. આ લોકો ઈ. સ. ૧૭૯૬થી વેપાર કરતા બંધ થયા.

પ્રકરણ ૩ નું

દક્ષિણ હિંદમાં ફ્રેન્ચસત્તાનો ઉદય.

વેપારમાંથી રાજ્યલોભ

હિંદના વેપારથી લોભાઈ અદળક ધનપ્રાપ્તિની આશાએ જુદી જુદી યુરોપી પ્રજાઓ હિંદમાં વેપાર અર્થે આવી એ આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. આ સર્વ પરદેશી પ્રજાઓમાં પોર્ટુગીઝ પ્રજાજ એવી હતી કે જેને વેપાર સાથે રાજ્યલોભ પણ લાગેલો હતો. હિંદમાં

પોર્ટુગીઝ સત્તા જમાવવાના ઉદ્દેશથી જ એ પ્રજાએ હિન્દમાં પગ મૂક્યો હતો એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી પરંતુ એ હીણભાંગી પ્રજાની મુરાદ કાંઈકે અંશે જરૂર આપ્યા છતાં સાંગોપાંગ પાર ન ઉતરી. પોર્ટુગીઝ પછી હિન્દમાં આવનાર બીજા યુરોપી પ્રજાઓએ એ પોર્ટુગીઝ રાજ્ય-સત્તાના મૂળિયાં મૂળમાંથી કાપી નાખ્યાં અને એથી એ પ્રજાની સત્તા હિન્દમાં વિસ્તરી શકી નહિ. પોર્ટુગીઝ પ્રજાની માફક ડચ લોકોનો રાજ્યસેલ પણ હિન્દમાં જામી શક્યો નહિ.

ડચ પ્રજા પછી હિન્દમાં આવનાર અંગ્રેજ પ્રજા વેપારના સ્વાર્થે જ તણાઈ આવી હતી. હિન્દમાં પોર્ટુગીઝ કંપનીને પોતાના દેશનું રાજ્યબળ જેવું પોષી રહ્યું હતું તેવું સક્રિય પોષણ રાજ્યબળ અંગ્રેજ કંપનીને શરૂઆતમાં નહોતું. અંગ્રેજ કંપની પોતાનો વેપાર ખીલવવામાં અને કંપનીના ભાગીદારોને પુષ્કળ નફો થાય એમાં જ ધ્યાન આપ્યા કરતી. હિન્દની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવામાં પણ આ અંગ્રેજ કંપની પોતાની વેપારી દૃષ્ટિથી બધું નિહાળતી. સુરતની ટોડી મુંબઈમાં ફેરવી એમાં પણ પોતાના વેપારને સુરક્ષિત રાખવાનો જ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આદશાણેને કે નવાબોને કે રાજાઓને મળવાનું થાય તો ત્યાં પણ પોતાના વેપારના હક્કોની જ માગણી આ વેપારી કંપની કરી લેતી. હિન્દની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં બાધું મારવાનું સાહસ હિન્દમાં આવ્યા પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી તો એણે કર્યું નથી. હા, વેપારનો માલ લૂંટાતો બચાવવા માટે કે એચિંતા ધાડા સામે આત્મરક્ષણ કરવા માટે આ કંપનીએ ફેરફાર કિલાઓ બાંધ્યા હતા. પરંતુ આ બધી વેપાર કે આત્મરક્ષણની તૈયારીઓમાં એમની વેપારી દૃષ્ટિ જ કાર્ય કરી રહી હતી. હિન્દમાં રાજ્યસત્તા જમાવવાનો વા અંગ્રેજ કંપનીને તો બહુ લાંબે કાળે વાગ્યો હતો. ફ્રેન્ચ કંપની હિન્દમાં આવી ન હોત તો હિન્દમાં રાજ્યસત્તા જમાવવાનો એવ અંગ્રેજ કંપનીને કદાચ યોગ્યો નહોત. એક રીતે કહીએ તો ફ્રેન્ચ કંપનીએ અંગ્રેજ કંપનીને હિન્દમાં રાજ્યસત્તા જમાવવાનો પાઠ શિખવ્યો.

ફ્રેન્ચ કંપનીનો રાજ્યલોભ

વેપાર અર્થે હિન્દમાં સૌથી છેલ્લી આવનાર ફ્રેન્ચ પ્રજા હતી. આ ફ્રેન્ચ કંપનીની પછવાડે ફ્રાન્સના રાજાનું પણ હતું. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ પ્રજા ઘણા કાળસુધી યુરોપમાં કદા દુશ્મનભાવે જ રહેતી. આ બંને પ્રજાઓ વચ્ચે અવારનવાર નાનાં મોટાં કારણોથી લડાઇઓ ચાલ્યા કરતી. તેથી અંગ્રેજ પ્રજાએ હિન્દ સાથે વેપાર શરૂ કર્યો ત્યારે ફ્રેન્ચ પ્રજાને પણ હિન્દમાં આવી વેપારને બંદાને અંગ્રેજ કંપનીની સાથે સ્પર્ધા કરવાનું મન થયું. ફ્રેન્ચ કંપની હિન્દમાં આવી ત્યારથી જ રાજ્યસત્તા જમાવવાનાં સ્વમાં ઘડ્યા કરતી હતી. અને એ રાજ્યસત્તા જમાવી દેવાની પ્રયત્ન ભાવનામાં મૂળ ઉદ્દેશ અંગ્રેજ કંપનીને હિન્દમાંથી ઉખેડી મૂકવાનો હતો; આ પ્રમાણે ફ્રેન્ચ કંપનીની દૃષ્ટિ મૂળથી જ રાજકીય હતી. અલબત્ત પોતાના વેપારનું રક્ષણ અને ખીણવટ તો સાથેસાથે કરેજ જતી હતી. પરંતુ વેપારી દૃષ્ટિથી જ પોતાની કંપની ચલાવવી એવો નિર્મળ હેતુ આ કંપનીના હૃદયમાં મૂળથી જ ન હતો. વખત આવ્યે હિન્દની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં માથું મારવું અને લાગ ફાવ્યે પોતાની ફ્રેન્ચસત્તાનો પાયો હિન્દમાં મજબુત કરવો એવો આ કંપનીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

ફ્રેન્ચ અને દક્ષિણ હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ

ન્યારે ફ્રેન્ચ કંપનીએ ઈ. સ. ૧૬૭૪માં મદ્રાસની દક્ષિણે સો માઇલ ઉપર પોન્ડીચેરીમાં પોતાનું વેપારી મથક જમાવ્યું ત્યારે મદ્રાસમાં પડ્યા પડ્યા અંગ્રેજ વેપારીઓ પોતાનો વેપારોજગાર શાંતપણે ચલાવ્યે જતા હતા. પરંતુ તે વખતે દક્ષિણ હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી તે જોવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે ફ્રેન્ચ કંપનીએ તે વખતે રાજકીય પરિસ્થિતિમાં માથું મારી પોતાની લડાયકવૃત્તિની શરૂઆત કરી દીધી હતી. આખા દક્ષિણ હિન્દમાં જ્યાં ફ્રાંસે ત્યાં ફ્રેન્ચ

કંપનીએ દેશીઓની રાજકીય ધડમથસોમાં કંપલાવ્યું હતું અને એમ કરી પોતાને અનુકૂળ પડે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી હતી.

મુગલસામ્રાજ્યના અસ્તકાળમાં તાબેદાર સૂબાઓ કેવી રીતે એક પછી એક સ્વતંત્ર થઈ ગયા એ ખીના આપણે જાણીએ છીએ. જ્યારે દિલ્હીમાં મુલ્કમદશાહ બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે દક્ષિણ હિંદમાં એના સ્વતંત્ર થઈ પડેલા સૂબા નિઝામ-ઉલ્લ-મુલ્કે દોસ્તઅલીને કર્ણાટક પ્રાંતનો નવાબ નીમ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૩૫માં મરાઠી સરદાર રાધોજી ભોંસલે દક્ષિણ હિંદમાં સ્વારી લઈ આવ્યો. કર્ણાટક પર ચઢી આવી ત્યાંના નવાબ દોસ્તમલમદઅલીને હરાવી દાર માર્યો અને એના જમાઈ ચંદાસાહેબને કેદ કરી પોતાની સાથે સતારે લઈ ગયો. આ આક્રમ પછી એ નવાબનો પુત્ર સફદરજંગ મરાઠાઓથી કંટાળીને પોતાના અને પોતાના અનેવી ચંદા સાહેબના કુટુંબને લઈ પોન્ડીચેરીમાં ફ્રેન્ચ લોકોના આશ્રય તળે ગયો. આ પહેલાં ફ્રેન્ચલોકોએ આસંપાસના મુલકમાં લડાયક પ્રગ્ન તરીકે નામના કાઢી હતી. એમની એ ખ્યાતિને જાણકાર હોઈને જ સફદરજંગ એમના શરણે ગયો હતો. અંગ્રેજ કંપની તો ફક્ત વેપાર જ કરી જાણે છે એવો ખ્યાલ દેશીઓના મનમાં તે વખતે હતો; એથી અંગ્રેજ કંપનીને દેશીઓની ઉચ્ચપાત્રમાં ભાગ લેવાનું એ વખતે નહોતું ખતનું. જ્યારે સફદરજંગ નાસીને પોંડિ-ચેરીમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં ફ્રેન્ચ કંપનીનો ગવર્નર ડુમા પૂર હાંમાઈથી સર્વ કારભાર ચલાવતો હતો. એ ડુમા ઈ. સ. ૧૭૩૫ થી ૧૭૪૧ સુધી પોન્ડીચેરીમાં ગવર્નર તરીકે રહ્યો હતો; પરંતુ એની સત્તા દરમ્યાન ફ્રેન્ચ કંપનીની લડાયક બલાદુરી બહાર રેલાઈ ચૂકી હતી. આ ડુમાની સહાયથી સફદરજંગે થોડી મુદત પછી મરાઠાઓ સાથે સંધિ કરી અને એમને એક કરોડ રૂપીઆ આપવાનું નક્કી કર્યું.

આથી મરાઠાઓએ સફદરજંગને કર્ણાટકની નવાબગીરી પાછી સોંપી, ઈ. સ. ૧૭૪૦. એજ અરસામાં બાહરાવ પેશવાનું મરણ થવાથી

તેનો પુત્ર બાલાજી બાજરાવ પોતાની સત્તા જમાવવામાં ગુંથાયો હતો. મરાઠાઓને ખીજા કાર્યમાં દૂર પરીવાયલા જોઈ દક્ષિણના સૂચા નિઝામ ઉલ-મુલકે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરી; પોતાની પરવાનગી સિવાય મૂકેલા નવાખ સફરજંગને હરાવી મારી નાખ્યો અને અન્વરહીનને લાંતો નવો નવાખ બનાવ્યો. આ પ્રમાણે જ્યારે પોન્ડીચેરીમાં ફ્રેન્ચસત્તા જામતી જતી હતી ત્યારે દક્ષિણ હિંદમાં અરસપરસ મારામારીના સોદા ચાલ્યા કરતા હતા. આખા દક્ષિણમાં કોઈની પણ સત્તા લય ઉપજાવે એવી હોય તો તે એક મરાઠાઓની જ હતી. ફ્રેન્ચ કંપની દુમાના વખતથી જ આ રાજકીય પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી ચૂકી હતી; અને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાની અનુકૂળ પરિસ્થિતિ માટે ટાંપીને જોઈ રહી હતી.

ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે પહેલો વિગ્રહ

ઈ. સ. ૧૭૪૧ માં દુમાની જગ્યાએ પોન્ડીચેરીમાં દુપ્લે નામનો નામાંકિત ગવર્નર આવ્યો. પોન્ડીચેરીમાં આવ્યા પહેલાં પણ ચંદ્રનગરના ગવર્નર તરીકે એ દુપ્લેએ પોતાની શક્તિ ખીલવી હતી. દુપ્લે દુમા કરતાં પણ ફ્રેન્ચસત્તા જમાવવામાં વધારે મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો; દક્ષિણમાં તો રાજકીય પરિસ્થિતિ જ એવા પ્રકારની હોવી થતી જતી હતી કે એમાં દુપ્લેને પોતાની શક્તિ અજમાવી ફ્રેન્ચસત્તા સ્થાપવાનું વિશાળ ક્ષેત્ર મળી ગયું. એથી એણે તો દેશીરાજ્યોમાં અચારનાર માથું મારવાનું ચાલુરાખી અંગ્રેજ કંપનીનું શૂળ હિંદમાંથી સમૂળાય કાઢી નાખવાની યુક્તિ ઘડી રાખી હતી. આ સત્તાલોભી દુપ્લેની મહત્ત્વાકાંક્ષા ફળે એવો વખત ઈ. સ. ૧૭૪૬ માં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૪૬માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે યુરોપમાં લડાઈ સળગી. આ લડાઈના સમાચાર હિંદમાં વાટ જોઈને બેઠેલા દુપ્લેને ગળ્યા મધ જેવા લાગ્યા. હિંદમાંથી અંગ્રેજસત્તાનો વેપારી પાયો ઉમેડી નાંખવાનો હવે સારો લાગ આવ્યો જાણી તરતજ એણે હિન્દી મહાસાગરમાં જાહેલ ફ્રેન્ચ ટાપુ મોરીશીયસના ગવર્નર લાબોર્ડેને પોતાની મદદે લશ્કર

લઈ બોલાવ્યો. લાબોરોનેનું લશ્કર તરતજ દુષ્કેની કુમકે હિન્દમાં આવ્યું અને દુષ્કેએ તાપડતોય અંગ્રેજોને હિન્દમાંથી રૂખસદ આપી હાંકી કાઢવાની ઇચ્છાથી લાબોરોનેને મદ્રાસ છતવા મોકલ્યો. આ પહેલાં અંગ્રેજકંપનીના મદ્રાસના ગવર્નરે ફ્રેન્ચ કંપની પોતાને હેરાન ન કરે એવી તજવીજ કરવા કર્ણાટકના નવાબ અન્વરહીનને આજીજ કરી; પરંતુ અંગ્રેજકંપની કરતાં ફ્રેન્ચકંપનીનું માન કર્ણાટકના નવાબ પાસે વધારે હતું; એથી દુષ્કેની ધારણાજ ખર આવી. તે વખતે દુષ્કેએ નવાબને વચન આપ્યું હતું કે હું અંગ્રેજો પાસેથી મદ્રાસ છતી લીધા પછી તમને એ પાછું સોંપીશ. આથી અંગ્રેજોની માગણીનો અસ્વીકાર થયો. લાબોરોનેએ મદ્રાસ છત્યું અને ત્યાંના અંગ્રેજોને કેદ કર્યા, ઈ. સ. ૧૭૪૬.

કર્ણાટકના નવાબ સાથે અથડામણ

અંગ્રેજો પાસેથી મદ્રાસ છતી લીધા પછી એ નવાબને સોંપી દેવાનું જે વચન દુષ્કેએ આપ્યું હતું તે વચન પાળવામાં દુષ્કે ગળીકાં ગળવા લાગ્યો. નવાબે એને એના બેસેલા શખ્દો યાદ પણ દેવાવ્યા, અને મદ્રાસ તાપડતોય સોંપી દેવા તાકીદ કરી. પણ દુષ્કે એ ધમકાને ગળીને પી ગયો. આખરે નવાબે ચીડાઈને પોતાના પુત્રને દસ હજારનું જખ્ખર સૈન્ય આપીને ફ્રેન્ચોને પોન્ડીચેરીમાંથી હાંકી કાઢવા મોકલ્યો. નવાબનું સૈન્ય પોન્ડીચેરી તરફ આવવા લાગ્યું, પરંતુ એથી દુષ્કે જરા પણ મુંઝાવા વિના પોતાનું એક હજારનું નાનું લશ્કર લઈને સામે આવ્યો. બંને લશ્કરો સેંટથોમ આગળ સામસામા ભેટ્યા, યુદ્ધ મચ્યું, નવાબનો પુત્ર નારી ગયો અને લશ્કરમાં પણ ભંગાણ પડ્યું. આ પ્રમાણે કર્ણાટકનો નવાબ મદ્રાસ મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો એટલું જ નહિ પણ મદ્રાસ છતી ગયેલો દુષ્કે એને સજ્જડ બનાવી ગયો.

મદ્રાસ છત્યા પછી

દુષ્કેએ મદ્રાસ છત્યા પછી અંગ્રેજોના ફોર્ટ સેંટ ડેવિડને ઘેરા લાલ્યો; પણ એટલામાં અંગ્રેજોની મદદે ઇંગ્લંડથી નવી કુમક આવી

પહોંચી એટલે ફ્રેન્ચ લોકોને પોતાનો ઘેરો ઉઠાવી ચાલતા થવું પડ્યું. ઇંગ્લાંડથી નવા આવેલા સરદારે પોન્ડીચેરીને ઘેરો ધાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એને પાછું હાલવું પડ્યું, ઈ. સ. ૧૭૪૮. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૭૪૮માં યૂરોપમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે એલાસાપેલની સંધિ થવાથી અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું મળ્યું.

દુષ્ક્રિયા કરેલી શાંત

યોમના યુદ્ધમાં દુષ્ક્રિયા પોતાના એક હજારના લશ્કરથી નવાખના દસ હજારના લશ્કરને હાર આપી એની અસર હિંદના ઇતિહાસમાં ઘણી ગંભીર થઈ. દુષ્ક્રિયા તે દિવસથી જાણ્યું કે હિંદનું દેશી લશ્કર બહુ ઉપયોગી નીવડશે. હિન્દમાં ફ્રેન્ચસત્તા સ્થાપવીજ હોય તો ફ્રેન્ચ કંપની પાસે પૂરતું લશ્કર રહેવું જોઈએ. પણ એવું મોટું લશ્કર ફ્રાન્સમાંથી બોલાવી હિન્દમાં રાખવું પાડવે તેમ ન હતું; કારણ ફ્રાન્સમાંજ મોટા લશ્કરની જરૂરીયાત દરઘડીએ પડ્યા કરતી હતી. એવી સ્થિતિમાં ફ્રાન્સના ઝાઝા સૈનિકો હિંદ જેવા દૂરના દેશમાં કાયમ માટે રહી ન શકે કે અપ પટે ત્યારે આવી પણ ન શકે. એટલે દુષ્ક્રિયા મનમાં પોતાના ફ્રેન્ચ લશ્કરના બળનું કમીપણું દરઘડીએ સાલ્યા કરતું અને એથી એનો મહત્વાકાંક્ષી ઉત્સાહ પણ ઘણે દરજ્જે મોજો પડી જતો; પરંતુ નવાખ સાથેના યુદ્ધમાં એણે જોયું કે હિંદનું દેશીસૈન્ય હિંદનાજ બીજા દેશીસૈન્ય સાથે બહુ હોશિયારીથી અને નિમકહલાલીથી લડી શકે છે. પોતાના હાથ નીચે દેશી સિપાઈઓનું લશ્કરજમાવવામાં એ દુષ્ક્રિયાને મનમાં બહુ સંકોચ રહેતો. એ વિચારણુ નર પોતાના મનમાં સંકોચાયા કરતો હતો કે હિંદનું દેશી લશ્કર પોતાના દેશીભાઈઓ સામે હથિયાર કેમ ઉપાડશે? અને એક વખત હથિયાર ઉપાડે તોય જોતજોતામાં દુશ્મન કેમ ન ઈ શકે? હિન્દના દેશી સિપાઈઓ એક પરદેશીના હુકમથી પોતાના ભાઈઓ ઉપર જુરસામાં આવીને લડી શકે એ વિચારજ એના ભેજમાં આવી શકતો ન હતો.

વળી એણે એ પણ જોયું કે યુરોપી દબથી કેળવાયેલું દેશી લશ્કર પણ યુરોપી લશ્કર જેટલુંજ કામ આપી શકે છે; એ ઉપરાંત દેશી લશ્કર નીલાવવામાં લાભ એ જોયો કે દેશીઓ બહુ ઓછા ખર્ચે રાખી શકાતા અને લગાઈના વખતે પણ એમને જોવો આપે તેવો અને જોડો આપે તેટલો ખોરાક ચાલી શકતો. હિંદના હવે પછીના ઇતિહાસમાં ડુપ્લેની આજ્ઞા શોધે મહાન પરિવર્તનો ઉપજાવ્યાં છે એ આપણે જોઈશું. ડુપ્લેએ આ શોધ ન કરી હોત તો હિંદથી સાત લગ્ગર માઈલ દૂર વસતા પરદેશીઓ આ દેશમાં રાજ્ય સ્થાપવાને શક્તિમાન ન થયા હોત. એટલે દૂરથી લશ્કરો લાવવાં અને એ લશ્કરોનાં ખર્ચો નીલાવવા એ પરદેશી વેપારીઓને કદી ન ફાવત. હિન્દના લશ્કરથીજ હિન્દને જીતી લેવાની આવી શોધ કરનાર મૂળ પુરુષ આ ફ્રેન્ચ નર ડુપ્લે હતા.

પ્રકરણ ૪ થું

ફ્રેન્ચસત્તાનો મધ્યાહ્ન અને અંત

અનુકુળ સંજોગો

મુગલસામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર થઈ પડેલો દક્ષિણનો સૂબો આસફઝાદ નિઝામ ઈ. સ. ૧૭૪૮માં મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે રાજ્ય માટે એના પુત્રો વચ્ચે કજ્જો શરૂ થયો. જ્યેષ્ઠ પુત્ર તો દિલ્હીમાં બાદશાહને વઝીર હોવાથી બાપના રાજ્ય માટે એણે કશી ખટપટ કરી નહિ; પણ બીજા પુત્ર નસીરજંગે રાજ્ય ગાદીનો દાવો કર્યો. એની સામે આસફઝાદનો દૈદિત્ર મુજફ્ફરજંગ પણ રાજ્ય મેળવવા બહાર પડ્યો. આથી,

મામા ભાણેજ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. આ ખટપટમાં કર્ણાટકના અન્વરૂદ્ધીન નવાબનો જમાઈ ચંદાસાહેબ પણ જોડાયો. ચંદાસાહેબે મુઝફ્ફરજંગ સાથે એક ગાંઠ કરી. જે મુઝફ્ફરજંગ દક્ષિણનો સૂબો થાય તો મુઝફ્ફરજંગે ચંદાસાહેબને પણ કર્ણાટકનો નવાબ બનાવવો એવી શરતે ચંદાસાહેબે મુઝફ્ફરજંગને નિઝામની ગાદી મેળવવામાં મદદ આપવાનું કબુલ્યું. હવે ચંદાસાહેબ તો મૂળથી ફ્રેન્ચોના પક્ષમાં ભળતોજ હતો અને ફ્રેન્ચોની મદદથીજ ઠકી રહ્યા હતા; એટલે એણે ફ્રેન્ચોને પણ મુઝફ્ફરજંગની ખાસ દબ્બાથી મદદમાં લીધા. ફ્રેન્ચોની મદદ મળવાથી મુઝફ્ફરજંગ અને ચંદાસાહેબનો પક્ષ બળવાન થયો. અને ટુપ્લેને પણ આ અણચિંત્યા સંજોગો લાભકારક નીવડ્યા. હિન્દમાં ફ્રેન્ચસત્તા સ્થાપવાનો એનો નિશ્ચય પાર પડે એવો લાગ એ શોખ્યા જ કરતો હતો એવામાં આ અનુકૂળ સંજોગો એને સાંપડી ગયા.

અંબુરની લડાઈ

મદદ આપવાનું કબુલ્યા પછી તરતજ ટુપ્લેએ મુઝફ્ફરજંગ અને ચંદાસાહેબની મદદે યુગી નામના ફ્રેન્ચ સરદારને મોકલ્યો. ફ્રેન્ચ લશ્કરની મદદ આવી પાંક્તિવાથી તરતજ મુઝફ્ફરજંગે અને ચંદા સાહેબે કર્ણાટકના નવાબ અન્વરૂદ્ધીન ઉપર હલ્લો કર્યો અને તેને અંબુર આગળ હરાવી માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૯. અન્વરૂદ્ધીનના મરવાથી એનો પુત્ર મુહમ્મદઅલી નારી જઈ ત્રિચીનાપટ્ટીમાં બસાયો. આ ફત્તેહ મેળવ્યા પછી મુઝફ્ફરજંગ અને ચંદાસાહેબ બંને પોન્ડીચેરીમાં ગયા. ત્યાં ટુપ્લેએ ચંદાસાહેબને કર્ણાટકના નવાબ તરીકે અને મુઝફ્ફરજંગને દક્ષિણના સૂબા તરીકે જાહેર કર્યાં. ફ્રેન્ચોની આ મદદના બદલામાં મુઝફ્ફરજંગે તેમને ૮૧ ગામો આપ્યાં અને કૃષ્ણાથી કોમોરીન ભૂશિર સુધી ફ્રેન્ચનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું.

ફ્રેન્ચસત્તાનો વધારો

યુરીએ અંબુરની જીતમાં વિજયી ભાગ ભજવ્યા પછી ઇ. સ. ૧૭૫૦માં જીજગઢ સર કર્યો. ફ્રેન્ચોએ દક્ષિણમાં કરેલી ઉચલપાથલના

સમાચાર સાંભળી નસિરજંગ જે દક્ષિણની સૂબાગીરીનો હુકમદાર ઉમેદવાર હતો તે મોટું લશ્કર લઈ ચઢી આવ્યો; પણ રસ્તામાંજ એના કોઈ દુસ્મને એનો ઘાટ ઘડી નાખ્યો. બીજી બાજુ ખુસી મુઝફ્ફરજંગને સાથે લઈ હૈદરાબાદની ગાદીએ બેસાડવા જતો હતો. એટલામાં મુઝફ્ફરજંગને પણ તેના કોઈ દુસ્મને મારી નાખ્યો. પણ આથી ખુસીએ હિંમત નહિ હારતાં નિઝામના ત્રીજા પુત્ર સલામતજંગને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેની પાસે ફૈઝનું ઉપરીપણું સ્વીકારાવ્યું. હૈદરાબાદની ગાદીએ નવો બેસાડેલો સલામતજંગ સલામત ન હોવાથી એની સલામતી માટે ખુસી પોતાનું ફૈઝનું લશ્કર રાખી ત્યાંજ રહ્યો અને તેના લશ્કરના ખર્ચ બદલ સલામતજંગ પાસેથી ઉત્તર સરકારનો પ્રાંત લીધો, ઈ. સ. ૧૭૫૩. આ બધી છતથી દુષ્કે દુલ્હાઈ ગયો. સર્વત્ર દુષ્કેના ડહાપણનાં અને ક્રિયાદનાં મોંઢાટ વખાણ થવા લાગ્યાં. દુષ્કેએ આ ક્ર-તેહની સાદગીરીમાં એક મિનારો ચણાવ્યો અને તેની આસપાસ દુષ્કે ક્ર-તેહાબાદ નામનું એક નવું શહેર વસાવ્યું.

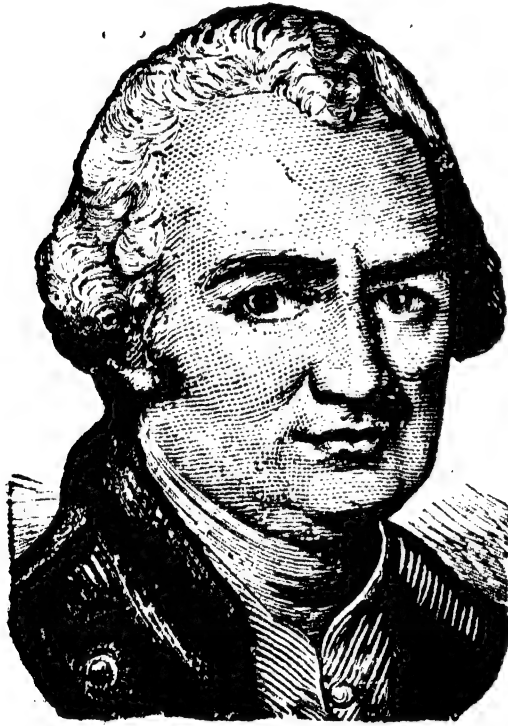
મુઝવણમાં પડેલા અંગ્રેજો

ફૈઝોની આ બધી ઘડમથક દરમ્યાન અંગ્રેજકંપની તો શાંતપણે વેપાર ચલાવ્યેજ જતી હતી. અંગ્રેજકંપનીએ જોયું કે દુષ્કેએ તો ફૈઝકંપનીને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં ઝુકાવીને ફૈઝ સત્તા પૂરેપૂરી જમાવી હતી અને ચંદાસાહેબને કણ્ઠીટકનો નવો નવાળ નીમ્યો હતો. ચંદાસાહેબ હવે ફૈઝના હાથમાં રમકડાની માફક રમશે એમ પણ તેઓ જોઈ શક્યા. આમજ થાય તો અંગ્રેજકંપનીને હિન્દનો વેપાર કાયમને માટે છોડી દેવાનો વખત આવી પડે. આ પરિસ્થિતિમાં શું કરવું એની મુઝવણમાં અંગ્રેજકંપની પડી. આ વખતે મુહમ્મદઅલી ચંદાસાહેબથી ભય પામી ત્રિચીનાપટ્ટીના મજબુત કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો હતો અને ચંદાસાહેબનું લશ્કર ત્રિચીનાપટ્ટીને ઘેરો ઘાલી પડ્યું હતું. એ દુઃખને વખતે મુહમ્મદઅલીએ બહારથી અંગ્રેજ, મરાઠા, અને તંજાવરના રાજાની મદદ માગી. અંગ્રેજકંપનીને પણ લાગ્યું કે જો હિન્દમાં રહેવું જ છે તો

મુહમ્મદઅલીને એની ખાતર નહિ પણ પોતાનીજ સહીસલામતી ખાતર બનતી મદદ આપવી જોઈએ. તેથી મદ્રાસના અંગ્રેજ ગવર્નરે મુહમ્મદઅલીનો પક્ષ લેવાનું યોગ્ય ધર્મ્યું. પરંતુ અંગ્રેજકંપની પાસે ફ્રેન્ચકંપની જેવી લડાયક તૈયારીઓ મોટા પ્રમાણમાં હતી જ નહિ. જે થોડા સિપાઈઓ હતા તે ફક્ત કોઈ સાચવવા માટે અને અણધારી આક્રમક વખતે આત્મરક્ષણ પૂરતા હતા. છતાં અણીના પ્રસંગે જે થાય તે કરી છૂટવાનો મદ્રાસના ગવર્નરે નિશ્ચય કર્યો.

“ આર્કટનોવીર ” રણમેદાને

મુહમ્મદઅલીને ફક્ત રીતે મદદ આપવી એ ખામતમાં બ્યારે મદ્રાસનો ગવર્નર યુગ્મવાયા કરતો હતો ત્યારે કંપનીના દક્ષતરી કામમાં નાલાયકી ધરાવતો પણ લડાઈના કાંચમાં મદદી બન્યો રસ લેતો રૉબર્ટ ક્લાઈવે નામનો નરવીર આગળ આવ્યો. એ મુશ્કેલી બધા કાંચમાં નાનકડા લશ્કરથી શી રીતે કામ લેવું અને મુહમ્મદઅલીને શી રીતે મદદ આપવી એની નૂતન યોજના ગવર્નરને એણે જણાવી. જે પોતાને એ નાના લશ્કરની સરહારી અપવામાં આવે તો રીધો પોતે આર્કટને ઘેરો ઘાલે,

રૉબર્ટ ક્લાઈવ

કારણે આક્રંત અરક્ષિત હતું. એમ થાયતો જરૂર ચંદાસાહેબ ત્રિચીના પક્ષીનો ઘેરો ઉઠાવી આક્રંત પાછું લેવા દોડે અને મુલમ્મદઅલી સહેબે છૂટો થાય. ફલાઝિની આ યુક્તિ બધાને પસંદ પડી અને એના કહેવા પ્રમાણે બધી સગવડ મદ્રાસના ગવર્નરે કરી આપી. એટલે ફલાઝિ ૨૦૦ યુરો-પીઅન અને ૩૦૦ દેશી સિપાઈઓનું લશ્કર લઈ આક્રંતને ઘેરો ઘાલવા ઉપડ્યો. આક્રંતમાં તો ચંદાસાહેબ કે કોઈ હતું જ નહીં એટલે કશી પણ મુશ્કેલી વિના આક્રંતનો કબજો ફલાઝિ લીધો. આ વાતની ખાતમી ચંદાસાહેબને પહોંચતાં જ એણે પોતાના પુત્ર રાજસાહેબને ત્રિચીના પક્ષીથી દશ લગ્નરનું સૈન્ય આપી આક્રંત પાછું લેવા મોકલ્યો. રાજસાહેબે આક્રંતને ઘેરો ઘાલ્યો પણ સાત અઢવાડીયાં સુધી ફલાઝિ બલાદુરી ભર્યો બચાવ કર્યો. અંગ્રેજોની એ બલાદુરી જોઈને મોરારીરાવ નામનો મરાઠા સરદાર ખુશ થયો અને તેમની મદદે પોતાનું મરાઠી લશ્કર લઈ આવી પહોંચ્યો. રાજસાહેબે જોયું કે હવે આજી લાંબમાંથી ગઈ છે એટલે ઘેરો ઉઠાવી જતો રહ્યો.

આર્ના મુકામે લડાઈ

મરાઠાઓની આગુધારી મદદથી ફલાઝિમાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો. એવામાં મદ્રાસથી બીજું પણ એક નાનું દેશી લશ્કર ફલાઝિનો મદદે આવી પહોંચ્યું. હવે લશ્કરમાં ભરતી થવાથી ફલાઝિ લડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કરી રાજસાહેબની પછવાડે પડ્યો. આર્ના મુકામે ફલાઝિ રાજસાહેબને પકડી પાડ્યો અને યુદ્ધ મચાવ્યું. ઈ. સ. ૧૭૫૫. યુદ્ધમાં રાજસાહેબ હાર્યો અને તેને નાસી જવું પડ્યું. એ જય મળ્યા પછી ફલાઝિ મુલમ્મદઅલીના છટકારા માટે આગળ ધસ્યો. રસ્તામાં બીજી લશ્કરી મદદ એને મળતી ગઈ. ફલાઝિને ત્રિચીના પક્ષી આવતો સાંભળી ચંદાસાહેબ ઘેરો ઉઠાવી શ્રીરંગમ જતો રહ્યો. ફલાઝિ શ્રીરંગમને ઘેરો ઘાલ્યો અને ચંદાસાહેબને ખૂબ પજવ્યો. અતે હારીને ચંદાસાહેબ

તાંજોરના રાજાને શરણે ગયો પણ એ રાજાએ એનો ધાત કરાવ્યો. ચંદોર હોયના મરણ પછી ફ્રેન્ચ લશ્કર પણ તાબે થયું, ઈ. સ. ૧૭૫૧. પણ હજી ડુપ્લેનો મદ ઉતર્યો ન હતો. એ ફરી પોતાનું સૈન્ય જમાવી અંગ્રેજોની સામે આવ્યો; અને બાહુર મુકામે એક જંગ અંગ્રેજો જોડે ખેલ્યો પરંતુ એ લડાઈમાં મેજર લોરેન્સે એને સજડ દાખવ્યો. આ પછી રૉઅર્ટ કલાઈવિ ઈંગ્લાંડ ગયો, ઈ. સ. ૧૭૫૨.

ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે સંધિ

કલાઈવિ સ્વદેશ ગયા પછી પણ ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ કંપની વચ્ચે ચારંવાર જાની નાની લડાઈઓ થતી, તેથી બન્ને કંપનીઓ વેપારરોજગારમાં ખુવાર બનતી. ડુપ્લેએ ફ્રેન્ચસત્તા ઘણા સારા પાયા ઉપર મૂકી હતી તોપણ ચારંવાર લડાઈઓમાં ઉતરી તેણે કંપનીને દેવાદાર બનાવી હતી; આથી ફ્રેન્ચ સરકારને એની રાજ્યનીતિ પસંદ ન પડી તેથી એને પાછો ખેંચાવી લઈ એની જગ્યાએ ગોંધ્યુને મોકલ્યો. ગોંધ્યુએ હિન્દમાં આવી અંગ્રેજો સાથે પોન્ડીચરી મુકામે સંધિ કરી, ઈ. સ. ૧૭૫૫. એ સંધિથી કાઈપિણ પક્ષે દેશીરાજ્યોના જગડામાં ઉતરવું નહિ, એક બીજાનો છતેસો મુલક ઘાંઘો સોંપી દેવો અને ફ્રેન્ચોએ મુલમ્મદઅલીને કર્ણાટકના નવાબ તરીકે કબુલ રાખવો એવું હતું.

બીજા ફ્રેન્ચ વિગ્રહ અને ફ્રેન્ચ સત્તાનો અંત

પોન્ડીચરીની સંધિ થયા પછી એકજ વર્ષમાં (૧૭૫૬માં) ફરી પાછી યુરોપમાં ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ સળગી. એ સાત વર્ષની લડાઈ કહેવાય છે. એટલે ફ્રાન્સની સરકારે ઈંગ્લાંડ ઉપર વેર લેવાને કાઉન્ટ ડી લૅલી નામના સરદારને એક મોટું લશ્કર આપી હિન્દમાં અંગ્રેજકંપનીને હેરાન કરવા મોકલ્યો, ઈ. સ. ૧૭૫૮. લૅલી પોન્ડીચરીમાં આવ્યો; ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડને ઘેરો ઘાલી એક માસમાં તે સર કર્યો અને પાછળથી એ કિલ્લાને જમીન દોસ્ત કરી નાખ્યો. આ વિજયથી

ઉન્મત્ત બની લલ્લીએ ખુસીને હૈદરાબાદમાંથી પોતાની મંદે બોદ્ધાન્ત્યો .
 અને મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ એ ઘેરો એમને ઉઠાવી લેવો પડ્યો. ઇ.
 સ. ૧૭૫૯ માં કર્નલ કૂટ નામના અંગ્રેજ સરદારે લલ્લીના લશ્કરને .
 વોન્ડિવાસ પાસે હરાવ્યું અને ખુસીને એજ યુદ્ધમાં કેદ કર્યો .લલ્લી
 જીવ બચાવવા નાસીને પોન્ડીચરીમાં ભરાયો. અંગ્રેજો પહોંચ્યા પડ્યા
 અને પોન્ડીચરીને ઘેરો ઘાલ્યો. લલ્લીએ વીરતાથી પોન્ડીચરીનું રક્ષણ
 કર્યું પણ આખરે ખોરાક ખુટી પડવાથી તેને તાબે થવું પડ્યું અને
 પોન્ડીચરી અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું. આ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચસત્તાનો
 ક્ષણોટકમાંથી અંત આણ્યો અને દુષ્કેએ બાંધેલી હવાઈ આશાએ
 કાયમને માટે છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. ફ્રેન્ચકંપની ઇ. સ. ૧૭૬૯થી હિન્દમાં
 વેપાર કરતી બંધ પડી અને તેજ સાલથી ફ્રાન્સની સરકારે હિન્દના
 ફ્રેન્ચ કંપનીનાં થાણાનો કબજો અને વહીવટ પોતાના હાથમાં લઈ
 લીધો. હાલ ફ્રેન્ચને તાબે પોન્ડીચેરી, માહી, ચંદ્રનગર,
 યાનાન અને કારીકલ બંદરો છે.

પ્રકરણ ૫ મું

ફ્રેન્ચ સંરહારે

હુલે

હિંદમાં ફ્રેન્ચસત્તા સ્થાપવા માટે પ્રાણુ પાથરનાર હુલે પ્રથમ બંગાળામાં આવેલ ચંદ્રનગરની ફ્રેન્ચ કોઈનો ઉપરી થઈને આવ્યો હતો.

હુલે

પોતાની ચંદ્રનગરની કાર-કીર્દી દરમ્યાન એણે ફ્રેન્ચ-કંપનીનો વેપારખુલ્લ વધારી દીધો. જાપાન, ચીન અને તિબેટ સુધી એણે વેપાર ચલાવ્યો અને હિન્દમાં પણ ઘણી નવી વખાણો સ્થાપી. ત્યાર પછી મ. સ. ૧૭૪૧ માં એ પોન્ડીચરીના ગવર્નર તરીકે નીમાયો. પોન્ડીચરીમાં આવ્યા પછી દક્ષિણ હિન્દની રાજકીય અવ્યવસ્થા તેમજ અંગ્રેજોનો ધમધોકાર ચાલતો વ્યાપાર જોઈને એને એ વિચારો આવ્યા. એકતો દક્ષિણના

રાજકીય અંધારો લાભ લઈ ફ્રેન્ચસત્તા દક્ષિણમાં સર્વોપરી કરવી અને ખીજો, અંગ્રેજકંપનીને હિન્દમાંથી હાંકી કાઢવી. આ એ લક્ષ્યો પૂર્ણ કરી લેવાનો વખત ત્યારે આ મહાવાકાંક્ષી વીરનરના હાથમાં આવ્યો ત્યારે એણે એનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યો. લાભોર્જનને પોતાની

મદદે ખોલાવી એણે અંગ્રેજીને પહેલાં ખૂબ રંગડયા અને એમને હિન્દમાંથી હાંકી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે ફેગટ ગયો. આ પછી ઈ. સ. ૧૭૪૮માં જે રાજકીય ખટપટ નિઝામના રાજ્યમાં અને કર્ણાટકમાં ઉભી થઈ તેમાં દુષ્કેએ જંપલાવ્યું અને પોતાનાજ પક્ષધરોને નિઝામની અને કર્ણાટકની ગાદીઓ અપાવી. આ બનાવથી ફ્રેન્ચોની સત્તા આગળ વધી. આખા દક્ષિણ હિન્દમાં ફ્રેન્ચોની વધતી સત્તાના બળે અંગ્રેજોને પણ મુઝવ્યા અને આખરે એ ગંગીર મામલામાંજ અંગ્રેજોના તારણુદાર અને અંગ્રેજસત્તાનો પાયો નાખનાર વીરનર રાખઈ કલાકાવ જળાકી ઉઠ્યો. એણે દુષ્કેની પ્રજાના સત્તા સામે થવાને બીડું જડાવ્યું. દુષ્કેએ કલાકાવના બેરે સરી પડતી ફ્રેન્ચ સત્તાને ટકાવી રાખવા તનતોડ મહેનત કરી પણ આખરે એ ન ફાળ્યો. એના બધા દાવ ઉંધા પડ્યા અને એ શુરવીર સરદારને નામોશીમેર હિન્દનો કિનારો છોડવો પડ્યો. ફ્રેન્ચસત્તાને નબળી પડવાના અને ફ્રેન્ચકંપનીને દેવામાં કિતારી દેવાના એના કિપર આરોપ મૂકાયા. રાજ્યની એના કિપર અપ્રીતિ થઈ, લોકોએ એના કિપર કંપનીએ ધીરેલાં નાણાં માટે દાવાઓ કર્યા અને સરકારે એનાં ધરવાર પણ જરમ કર્યાં. એ કાળજી દેરે એવી નામોશી મળવાથી દુષ્કેનું હૃદય ધવોઈ ગયું અને ત્યાર પછી તરતજ ચાર માસની મુદતમાં એનો કાળથંભા, ઈ. સ. ૧૭૫૪.

બુરી

દુષ્કે બ્યારે પોન્ડીચરીમાં ગવર્નર નીમાને આવ્યો ત્યારે ફ્રેન્ચ સૈન્યનો સરદાર બુરી હતો. આ સરદાર પણ બાહદુર હતો. મુઝફ્ફરનગરને હૈદરાબાદની ગાદીએ બેસાડવા અંગુરની લગાવના ચિન્નેતા આ બુરીનેજ સૈન્ય આપી દુષ્કેએ મોકલ્યો. પણ મુઝફ્ફરને રસ્તામાં કોઈએ દગાથી ભારી નાખ્યો. એ કારી બનાવથી હિમત ન હારતાં બુરીએ મોઢ નિઝામના ત્રીજા પુત્ર સલાબતનગરને ગાદીએ બેસાડી એની પાસે

ફ્રેન્ચોની સર્વોપરી સત્તા કબ્જાવી પોતે જાતે એ સલામતજંગના રક્ષણ માટે હૈદરાબાદમાં રહ્યો. એ બદલ ઉત્તર સરકારનો પ્રાંત નિઝામ પાસેથી ફ્રેન્ચ કંપનીને અપાવ્યો. ખુસીએ લગભગ સાત વર્ષ સુધી નિઝામના રાજ્યમાં રહી ફ્રેન્ચસત્તાને ઘણા સારા પાયા ઉપર મૂકી. જો લેલીએ ઉતાવળ કરી ખુસીને નિઝામના રાજ્યમાંથી પોતાની મદદે ખોલાવી ન લીધો હોત તો ફ્રેન્ચસત્તાનો અંત નિઝામના રાજ્યમાંથી ન આવત. ખુસી ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ વચ્ચેના વિગ્રહમાં વૉન્ડિગાસ મુકામે હાર્યો અને કેદ પકડાયો, ઈ. સ. ૧૭૫૯.

લેલી

આ ફ્રેન્ચ સરદારે યુરોપમાં ચાલીસ વર્ષ સુધી યુદ્ધ ખેલ્યાં હતાં. યુદ્ધકળામાં એની હોશિયારી અને પ્રવીણતા ઘણી હતી. ઈ. સ. ૧૭૫૮ માં ફ્રેન્ચ સરદારે આ લેલી સરદારને ખાસ સૈન્ય આપી ફ્રેન્ચસત્તા હિન્દમાં વધારવા અને અંગ્રેજ સત્તાને તોડી પાડવાના અચૂક ઉદ્દેશથી જ મોકલ્યો હતો. પોન્ડીચરીમાં આવતાંજ તેણે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડના કિલ્લાને સર કસ્ટી જમીનદોસ્ત કર્યો. આ વખતે કુલાઈવ બંગાળામાં નવાજ કામમાં ગુંથાયો હતો. તેથી લેલીને ફ્રેન્ચ સત્તાનો જુડો ફરકાવવાની બધી અનુકૂળતા મળી રહી. એનો વિચાર તાજડતોજ મદ્રાસ સર કરી લેવાનો હતો; પણ પોન્ડીચરીની સરકારે એને જોઈતી નાણાંની સગવડ આપવાની ના પાડી એથી એનો વધતો જુરસો નગમ પડી ગયો. તેમ છતાં તરતજ એણે ખુસીને હૈદરાબાદથી સૈન્ય સાથે તેડાવી લીધો અને મદ્રાસ તરફ ધસ્યો. પણ ખુસીની મદદ માગવામાં એને જરા વખત ગયો એ દરમ્યાન અંગ્રેજોને બંગાળાથી મદદ આવી પહોંચી, લેલીને પાછા હાથે પડ્યું અંત આખરે વૉન્ડિગાસ મુકામે અંગ્રેજો જોડે યુદ્ધ આદરવું પડ્યું; એમાં એ હાર્યો અને એને પોન્ડીચરી નાસી જવું પડ્યું. અંગ્રેજો પાછળ પડ્યા અને પોન્ડીચરીને ઘેરો ઘાલ્યો. એ વીર લેલીએ બહાદુરીથી પોન્ડીચરીને બચાવ કર્યો પણ આખરે ખોરાક ખુટી

પડવાથી તેને તાબે થવું પડ્યું. આ હાર પછી ફ્રેન્ચસત્તા સર્વોપરી કરવાની મુરાદ મનમાં રહી ગઈ. ફ્રેન્ચસત્તા સ્થાપવાને બદલે એને હાથેજ ફ્રેન્ચસત્તાનો અંત આવ્યો. વોન્ડિવાસની હાર પછી એ બધું ગુમાવી બેઠો. એ પાછો ફ્રાન્સ ગયો ત્યારે ત્યાંની સરકારે એના ઉપર ફ્રેન્ચસંસ્થાનો ગુમાવ્યાનો આરોપ મૂક્યો અને એને કેદ કર્યો. એમાં એ દૂષિત હતો; એથી ફ્રેન્ચ સરકારે ફ્રાંસને લોકડે એનો જીવ લીધો. ઈ. સ. ૧૭૯૬.

ભાગ પાંચમો

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની

પ્રકરણ ૧ લું

બંગાળામાં અંગ્રેજરાજ્યની સ્થાપના

૧

બંગાળામાં અંગ્રેજ કંપનીની દુર્દશા

જ્યારે અંગ્રેજકંપનીએ પહેલવહેલી બંગાળામાં વેપાર માટે કોઈએ નાખવાની શરૂઆત કરી ત્યારે ત્યાં મુગલાનું રાજ્યની આબુ ફરતી હતી અને દિલ્લીની ગાદીએ ઔરંગઝેબ રાજ્ય કરતો હતો. બંગાળામાં નવાબ મુશિદકુલીખાં સુધા તરીકે ફરમાર ચલાવતો હતો. આદલાદ ઔરંગઝેબે મુશિદકુલીખાંની જમાઅતીના કાર્યમાં કુશળતા જોઈ એના પર ખુશ થઈ જતાં એને બંગાળા, બિહાર, અને ઓરિસાનો સુબો નીમ્યો હતો. આ સુબાએ જ બંગાળામાં મુશિદાબાદ શહેર વસાવ્યું હતું. આ નવાબના વખતમાં અંગ્રેજોની કોઈએ પણ પહોંચી, કલકત્તા, વગેરે સ્થળોમાં હતી. વેપારસંગઠાર હિંદુશક નબળે જતો હતો. પણ જ્યારે ઈ. સ. ૧૭૪૨માં બંગાળાની સુબાગીરીએ નવાબ અલીવર્દિખાં આગ્યા ત્યારે તેણે અંગ્રેજકંપનીને બંગાળામાં વેપારની ધણી સારી સગવડો કરી આપી. આ નવાબના વખતમાં દક્ષિણના મરાઠાઓની સત્તા પૂરે બિહારમાં ખીસેલી હતી અને જ્યારે હાથ આવે ત્યારે મરાઠાઓ બંગાળા ઉપર ધરતી આવી લુંટકાટ કરી જતા હતા. ઈ. સ. ૧૭૪૨માં રઘુજી ભોંસલેના સરદાર ભાસ્કરપંથ આવીને મુશિદાબાદ લૂંટી ગયા. ત્યારપછી ઈ. સ. ૧૭૫૩ માં રઘુજી

ભોંસલે જાતે મોટું લશ્કર લઈ અંગાળા ઉપર ચઢી આવ્યો. તે વખતે મરાઠાઓને ચોથ તરીકે દર સાલ બાર લાખ રૂપીઆ આપવાનું અક્ષી-વદિખાંને કયૂત કરવું પડ્યું અને તે ઉપરાંત ઓરીસા પ્રાંતમાંના કટક જીલ્લો પણ ભોંસલેને સોંપવો પડ્યો. મરાઠાઓના કાયમના ત્રાસને લક્ષ્મીજી અંગ્રેજકંપનીને કલકત્તાની આસપાસ એક ઊંડી ખાઈ ખોદાના રક્ષણાર્થે ખાંધવી પડી. તે ખાઈ હજી પણ ‘મરાઠાખાઈ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. નવાબ યૂરોપી પ્રજાઓ તરફ બહુ ભલમનસાઈથી વર્તતો હતો. આ વખતે કલકત્તામાં અંગ્રેજો ઉપરાંત ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચ અને ચિન્નુરામાં ડચ લોકો વેપાર અર્થે કોઈઓ ધાલી રહેતા હતા. આ સખી દિલના નવાબ વિશે અંગાળાને કૃતિલાસ લખનાર મી. સ્ટુઅર્ટ કહે છે કે નવાબ અક્ષીવદિખાં બહુ મમતાળુ, રાજ્યકાર્યમાં પ્રવીણ અને યુદ્ધકાર્યમાં દિમ્બત ન હોય એવો હતો. આ પ્રજનપ્રેમી નવાબને એની ખરા જીગરથી ચાહતી હતી. એ ઈ. સ. ૧૭૫૨માં મરણ પામ્યો. તેના પછી એનો પૌત્ર સિરાજ ઉદ્દ દૌલા ગાદીએ આવ્યો.

સિરાજઉદ્દૌલા અને અંગ્રેજો

નવો નવાબ સિરાજ ઉદ્દ દૌલા જુવાનીના તોરણાં છઠ્ઠા ગયેલો અને રવબાવે તીખો હતો. ગાદીએ સત્તર વખતી ઉમરે આવેલો એટલે રાજ્યકારભારની ગતિગત જરા એકઠી હતી. એનામાં એ જમાનાનું ધાનક્રીપાળું હશે પણ કુચ્છાઈ ન હતી. સામાનું કપટ ન પારખી શકે એટલો એ ભોળો હતો અને સાથે વિશ્વાસુ પણ એટલો જ હતો. એ નવાબે ગાદીએ આવ્યા પછી દ્રણુદાસની માલમતા લાંટી લેવાનું ધાર્યું પણ તે પહેલાં તો જનમાલની સલામતી માટે અંગ્રેજોને આશ્રય તેજતો રહ્યો. નવાબ સિરાજ ઉદ્દ દૌલાએ દ્રણુદાસને પાછા સોંપી દેવા અંગ્રેજકંપનીના ગવર્નર ફ્રેંચને કહેવડાવ્યું; પણ ફ્રેંચ નવાબને ગાંડ્યો નહિ. એટલે નવાબનો પોતો ઉઘળી ગયો અને ત્યાજ-તોળ કલકત્તાના નવો આંધેલો ફ્રેંચ તોડી પાડવા ગવર્નરને ફરમાવી

દીધું. નવાખના હુકમમાત્રથી એ કિલ્લો તોડી પાડવાનું બની શકે તેમ ન હતું તેથી ગવર્નર ડ્રેઝકે નવાખને ધસીને ના પાડી અને કૃષ્ણદાસને પણ ન સોંપ્યો. ડ્રેઝકેની આવી ઉદ્ધતાઈ જાણતાંજ નવાખને રૂંઝેરૂંઝે આગ સળગી અને પોતાના ઉતાવળીઆં ને તોરી સ્વભાવ પ્રમાણે તાપ્પડતોય પોતાના માણસો મોકલી દઈ કાસીમ બજારમાં આવેલી અંગ્રેજકોડી લૂંટાવી; ત્યાંના ઘણાખરા અંગ્રેજોને કેદ કર્યા; અને ત્યાર પછી પોતે પણ એક લશ્કર લઈ કલકત્તા પર અંગ્રેજોને બંગાળામાંથી હાંકી કાઢવાના દરોહથી ચઢી આવ્યો, ઈ. સ. ૧૭૫૬.

અંગ્રેજોની દુર્દશા અને અંધારી કોટડી

કલકત્તાના અંગ્રેજ વેપારીઓ તો લગભગ અડધી સદીથી પોતાના વેપાર સિવાય બીજા કશામાં લક્ષ આપતા ન હતા. તેઓ અણચિન્તવ્યા હુમલા સામે રક્ષણ કરી શકે એમ ન હતું; તેથી નવાખને લશ્કર લઈ ધસી આવેલો સાંભળીને ગવર્નર ડ્રેઝકેના તો હાંમજ ગગડી ગયા અને એતો અંગ્રેજ ઐરાં છોકરાંઓને એક વહાણમાં ભરી ઉભી પૂછડીએ નાંદો. એની સાથે બીજા બીજા અંગ્રેજો પણ નાસી ગયા. ગવર્નર ડ્રેઝકે આવા હુમલાના ધાંધલથી કદી અગાઉ પરિચિત ન હતો; વળી જરા સ્વભાવે બીજાણુ પણ ખરો એટલે એના નાસી જવા પછી પછવાડે રહેલા અંગ્રેજોએ એક મી. હેલવેલને પોતાનો સરદાર નીમી નવાખ સામે ટક્કર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. હેલવેલે પણ જન કિપર આવી ત્રણ દિવસ સુધી પોતાનો અચાવ કર્યો. નાસી ગયેલા અંગ્રેજોને પાછા મદદે બોલાવવા એણે બહુએ પ્રયત્નો કર્યા પણ એમાંનું કોઈ ફરકયું નહિ. આખરે એ જિયારાને નવાખના લશ્કરના બળને તામે થવું પડ્યું. નવાખના લશ્કરે કલકત્તામાં દાખલ થઈ અંગ્રેજોની કોડી કેદી નાંખી પણ કશે બળનો લાથ ન લાગ્યો. જેટલા અંગ્રેજો ત્યાં હતા તે બધાને નવાખે કેદ કરાવ્યા. બધા મળી કુલ ૧૪૬ અંગ્રેજ કેદીઓ હતા. એમ કહેવાય છે કે તે બધાને નવાખના અમલદારોએ એક નાની

સરખી વીસ ચોરસ ફુટની ઓરડીમાં પુરી દીધા. તે વખતે ભર ઉનાળો જતો હતો. તેથી જ્યારે સવારમાં ઓરડી ખોલવામાં આવી ત્યારે કહે છે કે ફક્ત ૨૨ પુરૂષો અને એક સ્ત્રી જીવતાં માત્રમ પડ્યાં. આ વાતની કનવાર કર્યા વિના નવાજ ત્યાંથી મુશિદાબાદ ચાલ્યો ગયો.

કલાઈવની બંગાળા ઉપર ચઢાઈ

કલકત્તામાં અંગ્રેજોની આવી દુર્દશા થઈ રહી હતી તેજ વખતે કલાઈવિ કંપનીના સુભાગ્યે ઇંગ્લાંડથી હિન્દમાં પાછો આવી ગયો હતો. અને કલકત્તાની મોકાણના સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા તેજ અરસામાં તે મદ્રાસમાં ઉપરના ચાંચિયાઓને હરાવી મદ્રાસ આવી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં કલકત્તાના અંગ્રેજો ઉપર યુગ્ગરેલ કેરના વેર માટે શું કરવું એની મસલતો ચાલી રહી હતી. કેટલાએક એવા મનના હતા કે મદ્રાસકંપનીએ તો પોતાનું બધું બધા મદ્રાસમાંજ રાખી કેન્ડોની સામે પોતાના અચાવનું સાધન તૈયાર જ રાખવું જોઈએ, એ માસ સુધી ગરમ-ગરમ ચર્ચા ચાલ્યા કરી. આખરે એવો નિર્ણય થયો કે બંગાળાનું વેર તો લેવુંજ અને એ માટે બદાહુર કલાઈવને ૧૫૦૦ સિપાઈઓ આપી

આધુનિક હિન્દ ઇતિહાસકો (સર જહાનુથ સરકાર લિંગેર) આ અંધારી કોટડીની વાત એક ટાઢા પહોરની ગપજગ ગણે છે. તેઓ કહે છે કે આ અંધારી કોટડીની કદપના હેતુવેલના કળદ્રુપ ભેંતમાંથી સરી આવેલી છે. આમાં અંગ્રેજોના દ્વેષને નવાળ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવાનો હેતુ હતો. ઇતિહાસકારો પોતાની આ વાતની સાળીતીમાં એવાં કારણો આપે છે કે એક તો વીસ ચોરસ ફુટથી નાની ઓરડીમાં ૧૪૬ કેદીઓને પૂરી રાકાય એ વાતજ અસંભવિત અને મનુષ્યની બુદ્ધિ કળુસ ન કરી શકે એવી છે. બીજું તે જમોનાંના મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ અને ખુદ નવાબના કટ્ટા વિરોધીઓએ પણ આ વાતની નોંધ લીધેલી નથી. વળી ફ્રેંચ ઇતિહાસકારોએ કે રુચ ઇતિહાસકારોએ પણ આ અંધારી કોટડીની વાત એમના ઇતિહાસમાં કરી જ નથી. આ બધાં કારણો ઉપરથી અંધારી કોટડીની વાત હિન્દીઓને અંગ્રેજોની નજરમાં કાળા ચીતરી બતાવવા પૂરતીજ ઉપજાવી કાઢી છે એવો મત સહેજે બંધાય તેમ છે.

નાકાપતિ વોટ્સનને ૯૦૦ અંગ્રેજ સૈનિકો સાથે બંગાળા ઉપર ચઢાઈ કરવા મોકલવા. નિર્ણય પ્રમાણે ફલાઈવ અને વોટ્સને દરિયાઈ માર્ગે લુગલીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ફોટે વિલિયમમાં મૂકેલા નવાખના સૂખાને હરાવી એ કિલ્લાનો કબજો લીધો; ત્યારપછી અને કલકત્તા જતા ગયા. નવાખનો સૂખો તો અંગ્રેજોના નવા સૈન્યનું બળ જોઈને મુશ્કેલીમાં ભરાઈ બેઠો. એથી ફલાઈવને કલકત્તા પાછું મેળવતાં જરાય મુશ્કેલી ન પડી. ફરી એકવાર કલકત્તામાં અંગ્રેજોનો વિજય વાવટો ફરકવા લાગ્યો. અંગ્રેજોના ચઢી આવવાની અને કલકત્તા જતાની વાત નવાખને કાને પડતાંજ એ ચમક્યો અને એક લશ્કર જમાવી અંગ્રેજોની સામે દોડી આવ્યો. પણ એના સાહસમાં એ ફાળ્યો નહિ અને અંગ્રેજ જોડે સંધિ કરવી પડી. એ સંધિમાં અંગ્રેજ કંપનીને વેપારના જુના બધા હક્કો પાછા મળ્યા અને કલકત્તા આગળ એક મજબૂત કિલ્લો બાંધવાની પણ પરવાનગી મળી.

૨

બંગાળામાં રાજ્યપરિવર્તન

અને

અંગ્રેજ સત્તાનો વધારો

ચંદ્રનગરને કબજો કર્યું

અંગ્રેજો જોડે સંધિ કરવી પડી એ વાત નવાખને ખટકતી હતી. એવામાં એણે સાંભળ્યું કે યુરોપમાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું છે; એટલે નવાખે પણ ફ્રેન્ચોની મદદ મેળવવા ખાનગી ખર્ચપટ આદરી. અને હૈદરાબાદના રાજ્યમાં ધામા નાખીને બેઠેલા ફ્રેન્ચ સરદાર ખુસીને પોતાની મદદે આવવા નિમંત્ર્યો. આ વાતની ફલાઈવને જાણ થતાંજ એણે અને વોટ્સને ચંદ્રનગરને ઘેરો ઘાલ્યો અને નવ દિવસના ઘેરા પછી ફ્રેન્ચોને નમાવી ચંદ્રનગરનો કબજો લીધો. પણ છેવટે ફ્રેન્ચોએ સુલેહ ફરી અને નવાખને મદદ નહિ આપવા કબૂલ કર્યું.

નવાખ સામે કાવત્રું અને ફલાધવનો દગો

નવાખની અંધેર રાજ્યનીતિમાં લોકોને જોઈએ તેવું સુખ નહોતું. શેઠશાહુકારોને એમજ લાગ્યા કરતું હતું કે એમના જનમાત્ર સિરાજ-ઉદ્-દૌલાતા અમલમાં સહીસલામત નથી. આથી રાજ્યના શાહુકારોએ અને સેનાપતિ મિરજાદરે મળી એક કાવત્રું ઉભું કર્યું. પણ એ કાવત્રામાં અંગ્રેજોની મદદ મળે તો અધું કામ વધારે સુતર થઈ જાય એમ જણાયાથી અંગ્રેજોને એ કાવત્રામાં બેળગ્યા. નવાખની વિરુદ્ધના આ કાવત્રામાં ફકાઈવિ રાહજુશીથી લખ્યો અને એમ કરી નવાખને છેલ્લે દીધો. એના અદલામાં કાવત્રું ફળે તો અંગ્રેજકંપનીને નવા નવાખ મિરજાદરે એ કરોડ રૂપિયા આપવા એવી સંધિ મીરજાદરે ગુપ્ત રીતે કરાવી લીધી. આ સંધિ પડકા પાછળનું તરકટ અમીચંદ નામનો ખંદો વાળીએ જાણતો હતો. તેણે એ વાત ગુપ્ત રાખવાના અદલામાં કાવત્રાખોરો તરફથી, એ લાખ રૂપિયા અને કંપનીને જે મળે તે ઉપર સંકેતે પાંચ ટકા દલાલી પોતાને મળે એવી સરત કાવત્રાના ખાનગી કરારનામામાં દાખલ કરવાની માગણી કરી. વળી જે એમ નહિ થાય તો એ અધું કાવત્રું પોતે જાહેર કરી નાંખશે એવી ધમકી પણ આપી. આથી કાવત્રાખોરો મુંઝાયા. જે અમીચંદ વાત ફેરે તો અંધાના જનમાત્ર જન્ય એવો મામલો હતો. એટલે અમીચંદની સરત કમુલ થઈ. પણ પક્કો ફકાઈવિ અમીચંદથી ખાંધો જન્ય એવો ન હતો. એણે અમીચંદને પણ પાણી બરાબું. પોતે એ કરારનામા તૈયાર કરાવ્યાં, એક સફેદ કાગળપર અને બીજું લાલપર. સફેદ કાગળનું કરારનામું ખરું હતું. એમાં અમીચંદની સરત મુદ્દલ લખી જ ન હતી. પણ લાલ કાગળના ખોટા કરારનામામાં એ સરત હતી. એ ખોટું કરારનામું જ અમીચંદને બતાવવામાં આવ્યું હતું; વળી એની અંદર વોટસનની સહી પણ ખોટી હતી અને તે કોઈ લશિંગટન નામના માણસના હાથની કરેલી હતી. આ કાવત્રું સફળ પાર ઉતર્યા પછી

જ્યારે અમીચંદ્રને પોતે ફસાયો છે એમ ખચર પડી સારે તે ગાંડો
બની ગયો અને ગાંડપણમાં જ એણે પોતાનો જીવ ખોયો.*

અમીચંદ્ર સાથેનો આ ઠગાઈનો દાવ ફલાઈવની ઝળકતી કારકીર્દીમાં
કલંકરૂપ નીવડયો. એનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. અલબત્ત ફલાઈવ
જાતે આ ઠગાઈના કાર્યનો બચાવ હિંમતપૂર્વક એમ કરતો કે એવાજ
સંજોગોમાં એવાં ઠગાઈનાં કાર્યો એકતો શું પણ સો કરવાં હોય તોપણ
હું જરાય આનાકાની વિના કરવા તૈયાર છું.

પ્લાસીનું યુદ્ધ

કાવત્રાની ગોડવણ પ્રમાણે ફલાઈવને નવાબ ઉપર હુમલો કરવાનો
હતો અને સેનાપતિ મીરજીદર નવાબ તરફથી સામે આવે છતાં તટસ્થ
રહી કશો સક્રિય ભાગ નહિ લે એમ હતું. ઈ. સ. ૧૭૫૭ના જુન
માસની તા. ૨૩મીએ ફલાઈવ નવાબ સામે મેદાને પડ્યો; અંગ્રેજોની
નાની સેનાને એક ઝપાટામાં કાપી નાખવાની હોંસ ધરાવતો સિરાજ-
ઉદ્દ દૌલા પણ પોતાનું મોટું સૈન્ય લઈ પ્લાસીના મેદાનમાં ફલાઈવ સામે
આવી ઉભો. એ યુદ્ધમાં નવાબનો મિરમદન નામનો મુખ્ય સેનાપતિ
મરણ્યો એટલે નવાબે હાંફળાફાંફળા બની મિરજીદરને કહેવડાવ્યું કે
લાંડાઈનો રંગ હવે તારે રાખવાનો છે. પણ બિચારા નવાબને ખચર ન
હતી કે મિરજીદર તો મૂળથીજ કૂટેલો હતો. પોતાનું સૈન્ય અંગ્રેજ-
સેનાથી કપાઈ જતું જોઈને અને મિરજીદરની દગલખાણ બાણીને નવાબ
તે આમોજ બની ગયો; અંતે હિંમત હારી નારી જઈ મુશિદાયાદમાં
ભરાયો. પણ ત્યાં પોતાની સહીસલામતી નહિ લાગવાથી ફકીરના વેશમાં
પટણા બાણી નાંદો. મિરજીદરનો પુત્ર મીરાન એની પાછળ પડ્યો
અને તેને પકડી મારી નખાવ્યો. આ પ્રમાણે નવાબનો

* કંપનીના જુના દફતરો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે અમીચંદ્ર
ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો એ બીના ખોટી છે.

ઘાટ ધડાઈ ગયો. કાવત્રાની સરત પ્રમાણે મિરજનકરને ખીજેજ દિવસે અંગાળાના નવાખ તરીકે ફલાઈવે જાહેર કર્યો. નવા નવાખ મિરજનકરે કંપનીને ચાળીસ લાખ રૂપીઆ રોકડા આપ્યા અને કલકત્તાની દક્ષિણનાં ૨૪ પરગણાંની જમીનદારી બક્ષિસ કરી. વળી પોતાને ગાદી મળી એની ખુશાલીમાં નવાખે ફલાઈવને સોળ લાખ રૂપીઆ તેમજ કંપનીના દરેક નોકરને બક્ષિસો આપી. આ પ્રમાણે “પરિણામમાં અતિ મોટી, પરંતુ વીરતામાં બિલકુલ નકામી” પ્લાસીની લડાઈ ખતમ થઈ અને અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખાયો.

ફલાઈવે કરેલી ફેન્ય અને ડચ લોકોની ફજેતી

અંગાળાની વ્યવસ્થા નવેસરથી થયા પછી નવો નવાખ મિરજનકર નો અંગ્રેજોનાજ શ્વાસે જીવતો હતો. અંગ્રેજકંપનીની સત્તા અંગાળામાં ખૂબ વધી. નવાખ પણ અંગ્રેજકંપનીનું જ કલ્હું કર્યે જતો હતો. પરંતુ થોડા વખત પછી એને પોતાની અસહાય સ્થિતિનું લાન થવા લાગ્યું અને એ નિરાધાર સ્થિતિમાંથી છૂટવા એણે ગુપ્ત રીતે ડચ લોકો જોડે મસલતો ચલાવવા માંડી. પરંતુ આ વાત ઉઘાડી પડતાં વેંત ફલાઈવે ડચ લોકોના ચિન્સુરા ઉપર હલ્લો કર્યો અને તેમને હરાવી નવા નવાખની જોડે ખાનગી મસલત કરતા કાયમને માટે અટકાવી દીધા, ઈ. સ. ૧૭૫૯. એજ અરસામાં મદ્રાસમાં ફેન્યોનું જોર વધતું જતું હતું. ફેન્યોનો લેડી નામનો સરદાર નવોસવો હિન્દમાં આવ્યો હતો અને અંગ્રેજોને મદ્રાસમાં પજવતો હતો. તેથી ફલાઈવે કર્નલ ફ્રાંક નામના એક અંગ્રેજ સરદારને સૈન્ય આપી ઉત્તરસરકારનો પ્રાંત ફેન્યો પાસેથી જીતી લેવા મોકલ્યો. કર્નલ ફ્રાંકે ધાર્યું કાય પાર ઉતાર્યું અને ઉત્તરસરકારમાંથી ફેન્યની સત્તા ઉખડી ગઈ.

અંગાળામાં અંગ્રેજકંપનીને સુરક્ષિત કરી ફલાઈવે ઈ. સ. ૧૭૬૪માં ફરી ઈંગ્લાંડ ગયો. ત્યાં એને રાજ તેમજ વડા પ્રધાન પિટ તરફથી પુષ્કળ માનપાન મળ્યું અને “પ્લાસીનો ખેરન”નો માનબરેલો ઇલ્કાબ મળ્યો.

કુલાધિવની ગેરહાજરીમાં બંગાળાની સ્થિતિ

બંગાળામાં અંધેર

કુલાધિવના ઇંગ્લાંડ ગયા પછી બંગાળામાં એની જગાએ વાંસિટાર્ટે નામનો એક નવજો પણ અતિ ભોળો અને પ્રમાણિક અંગ્રેજ ગવર્નર તરીકે નિભાયો હતો. એની નબળાઈ અને ભલમનસાઈનો લાભ લેનાર આસપાસ ખીજા કુચ્ચા અંગ્રેજ અમલદારો ભરાઈ બેસા હતા. એ કુચ્ચા અને અપ્રમાણિક અંગ્રેજ અમલદારો ખોતાનાં ખીસાં તર કરવા માટે હરેક પ્રકારનાં અન્યાયી કાર્યોથી પ્રગ્નનું હીર ચૂસી લેતા હતા. આજ વખતમાં મીઠાનો ઇમ્નરો વેચી અમલદારો સ્વાર્થમાં અને ધનલોભમાં અંધ બની ગરીબ પ્રગ્નનું હિત વિસરી ગયા હતા; આજ લોભી અમલદારોએ મિરજાફરને પદબ્રષ્ટ કરી એની જગાએ એના જમાઈ મિરકાસિમને બંગાળાનો નવાખ બનાવી દેવાનું તરકટ ઉભું કર્યું. ભોળા વાંસિટાર્ટેને મિરજાફરના અનેક અવગુણો દર્શાવી એને નાલાયક દર્શાવી વાંસિટાર્ટેને હાથે જ એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકાવ્યો અને એના જમાઈ મિરકાસિમને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. આ નવા ફેરફારથી કંપનીને તવા નવાખ મિરકાસિમ તરફથી બંદવાન, મીઠનાપુર, અને ચીતાગાંગ પરગણાનો તમામ વહીવટ મળ્યો. વળી એ લાંચીઆ અને સ્વાર્થસાધુ અમલદારોને પણ પુષ્કળ નાણું બક્ષિસ તરીકે મિરકાસિમ તરફથી મળ્યું.

મિરકાસિમ નવાખ તરીકે

મિરજાફર કરતાં મિરકાસિમ નવાખ તરીકે જુદીજ ખોપરીનો નીકળ્યો. મિરજાફરની માફક નીચી મૂંડી ઘાલીને કલકત્તાના અંગ્રેજોની જ સહાયથી નવાખગીરી કર્યા કરવી એ એને મન હીણપદ ભરેલું લાગતું હતું. સ્વભાવે પણ મિરકાસિમ મિરજાફરથી બહુ જુદો હતો. રાજ્યકારભારના

કાર્યમાં મિરકાસિમ બહુ કુશળ હતો અને લડાઈનાં કાર્યમાં બહુ પાસદાર હતો. એ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તિજેરીનું તળિયું દેખાતું હતું; એટલે પ્રથમ એણે તિજેરી તર કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. સભ્યમાંથી ભારે પગારની જગાએ કાઢી નાખી. વળી રૈયતને જમીનમહેસૂલના જુલમી બોજમાંથી મુક્ત કરવા નવેસરથી જમાબંધી કરાવી અને જે જુની મહેસૂલ ચઢી ગયેલી હતી તે પણ રૈયતને રાજ રાખી વસુલ કરી લીધી. વળી જે અમલદારો રાજ્યને લૂંટીને તર થઈ પડ્યા હતા તેમની પાસેથી એ બધો પૈસા પાછો કઢાવ્યો. આ પ્રમાણે જ્યારે એની પાસે ફિક પૈસા જમા થયા ત્યારે એ અંગ્રેજકંપનીનું જે જુનું દેવું હતું તે પણ આપી દઈ કંપનીના અહેશાન નીચેથી દૂર થઈ ગયો. મિરકાસિમને હવે અંગ્રેજકંપનીનું ઉપરીપાણું સ્વાભાવિક રીતેજ ન રહ્યું. એથી પોતે કંપનીથી સાવ સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અંગ્રેજકંપની પોતાની રાજધાનીમાં વારંવાર ડોકિયાં કરી શકે એ સ્થિતિ પણ એને ન ગમી; તેથી તેણે પોતાની ગાદી મુશિદાયાદમાંથી ખસેડી મોંગીરમાં કરી. મોંગીર કલકત્તાથી ૩૦૦ માઈલ દૂર આવેલું હોવાથી અંગ્રેજકંપની ત્યાં શું ચાલી રહ્યું છે એ સહેલાઈથી ન જાણી શકે મોંગીરમાં એણે મજબૂત ફિલ્દો બંધાવ્યો; એ ફિલ્દા ઉપર તોપો જણ ગાદવી દીધી અને પોતાના લશ્કરને ચૂરોપી દબ પ્રમાણે કેળવવા માટે એક સમર નામના જર્મન સરદારને નોકરીમાં રાખ્યો.

મિરકાસિમની અંગ્રેજ જોડે અથડામણ

મિરકાસિમ દિવસે દિવસે પોતાની સત્તા મજબૂત કરતો ગયો અને જ્યારે એને લાગ્યું કે હવે હું અંગ્રેજોને એકલે હાથે હંકારી શકું તેમ છું ત્યારે એણે કંપની સામે શીંગડાં માંડવાં શરૂ કર્યાં. બંગાળમાં કંપનીના નોકરો ગેરવાજબી રીતે વેપાર ચલાવી નવાબની તિજેરીને ઘાળું નુકસાન પહોંચાડતા હતા. અંગ્રેજકંપનીને મુગલ આદશાહોને વખતથી એમના વેપારોજગારના પરવાના મળ્યા હતા; અને એ

પરવાનગીથી કંપની જકાત ભર્યા સિવાય પોતાનો વેપાર કરી શકતી હતી. પરંતુ પ્લાસીના યુદ્ધ પછી અને મિરજાફરની મંદ નવાબગીરી દરમિયાન કંપનીના નોકરો પણ પોતાનો ખાનગી વેપાર જકાત ભર્યા સિવાય ચલાવ્યે જતા હતા; એમ સ્વચ્છંદીપણે વર્તવામાં એમને કોઈ અટકાવી શકતું નહિ હોવાથી ધીમે ધીમે એ નોકરોએ પૈસા કમાવાની લાલચે કંપનીના પરવાના પણ વેચવા શરૂ કર્યા. આમ થવાથી નવાબને દેશી વેપારીઓ પણ જકાત આપતા બંધ થવા લાગ્યા અને પરિણામે નવાબને ઘણું નુકસાન થવા લાગ્યું. પોતાને થતા આ નુકસાનને દૂર કરવા માટે મિરકાસિમે કલકત્તાના ગવર્નર વાંસિટાર્ટને યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા લખ્યું. મિરકાસિમની એ વાળખી ફરિયાદને દૂર કરવા વાંસિટાર્ટે બનતો પ્રયત્ન કરી એવો નિકાલ આણ્યો કે જો નવાબની રૈયત રૂઝ ટકાની જકાત ભરતી હોય તો અંગ્રેજ કંપનીના નોકરો ૯ ટકા જકાત આપશે. પણ વાંસિટાર્ટના આ ઠરાવને મિરકાસિમે સ્વીકાર્યા છતાં કંપનીના નોકરોએ એ ન સ્વીકાર્યો. એ ઉદ્ધત અને ફાટેલા મિગ્જના કંપનીના નોકરોએ તો મીઠા ઉપરની રૂઝ ટકા જકાત આપવા સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની જકાત ભરવાની ચોખ્ખી નાજ પાડી દીધી. બ્યારે કંપનીના નોકરોની આ અડગ જોહુકમીની જાણ મિરકાસિમને થઈ ત્યારે એણે પણ ધીમે રહી બીજું કાંઈ નહિ કરતાં પોતાની પ્રજાને અંગ્રેજ કંપની જેટલાજ હક્કો વેપારની બાબતમાં આપી દીધા. પોતાની પ્રજાને વેપારમાં રક્ષણ આપવાનું મિરકાસિમનું આ ન્યાયી પગલું પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની આંખમાં ખૂંચવા લાગ્યું; કારણ એથી એમના પોતાના વેપારમાં ખોટ જાય એમ એમને લાગ્યું. નવાબને પૈસાનું નુકસાન ભણે થાય, એની પ્રજાનો વેપાર ભણે મંદ ચાલે પણ અમારો વેપાર તો ધમધાકાર ચાલવોજ જોઈએ એવો ફાંકા તે વખતે કલકત્તાની કંપનીના અંગ્રેજ નોકરોને હતો. પણ મિરકાસિમ તો ગાદી ઉપર બામ્યા પછી જુદો જ નીકળ્યો. આથી કંપનીના નોકરોને વેપારમાં નુકસાન પહોંચ્યું અને તેઓ નવાબ સામે લડાઈમાં ઉતરવા તૈયાર થયા.

મિરકાસિમને નાસવું પડ્યું

કંપનીના નોકરોની હઠ અને બે-લગામ ઉદ્ધત વર્તણૂકથી મિરકાસિમ તો હજી ચકિતજ થઈ રહ્યો છે, સાંતો પટણામાં મૂકેલા એલિસ નામના અંગ્રેજ એજન્ટે પટણા ઉપર એકાએક હલ્લો કરી એ શહેરનો કબજો લીધો. આ એચિંતા હુમલાની ખબર પડતાં મિરકાસિમે પણ એના નવાખમાં ખંગાળામાંના એકેએક અંગ્રેજને પકડવાના હુકમો છોડ્યા અને એક લશ્કર પટણા મોકલ્યું. તેણે પટણાનો કબજો મેળવી એલિસ અને બીજા અંગ્રેજોને કેદ કર્યા. આ બાબત કંપનીએ પણ કલકત્તેથી એક લશ્કર મોકલી મુશિદાબાદનો કબજો લીધો અને ત્યાં અગાઉ પદબ્રષ્ટ કરેલા મિરજાદર ડોસાને ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો. ત્યાર પછી અંગ્રેજ લશ્કરે મોંગીરનો પણ કબજો લીધો અને પટણા તરફ કૂચ કરી. મિરકાસિમ તે વખતે પટણામાં હતો. અંગ્રેજ લશ્કરને પટણા તરફ આવતું સાંભળીને મિરકાસિમે દાઝમાં ને દાઝમાં તમામ અંગ્રેજ કેદીઓની કતલ કરવા હુકમ કરી કીધો. એમ કહેવાય છે કે, પટણામાં ૧૪૮ અંગ્રેજ કેદીઓને સમગ્ર એ નવાખના હુકમથી મારી નાંખ્યા, ઈ. સ. ૧૭૬૩. આ કતલથી તો અંગ્રેજો વધારે ઝનૂનમાં આવી ગયા અને પટણાને ઘેરો ઘાલી એનો કબજો લીધો. આ ઘેરામાંથી છટકીને મિરકાસિમ અયોધ્યા તરફ નાસી ગયો.

બક્સરની લડાઈ

મિરકાસિમને નસાડ્યા પછી બીજો જ વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૧૭૬૪માં અંગ્રેજ સરદાર મેજર (પાછળથી સર) હેક્ટર મન્રોએ અયોધ્યાના સૂબા શુજા ઉદ્દ દૌલા અને દિલ્હીના નામના આદશાહ શાહઆલમ બીજાના અને મિરકાસિમના સંયુક્ત લશ્કરને બક્સર મુકામે ભારે યુદ્ધ લડી હરાવ્યું. આ હારથી મિરકાસિમનો છેલ્લો પાસો પણ ઉંધો પડ્યો અને ત્યાર પછી એ કદી દેખાયોજ નહિ. અયોધ્યાનો નવાખ નાસીને રોહિલ્ખાંડ જતો રહ્યો; અને શાહઆલમ અંગ્રેજોને શરણે ગયો. આ બનાવ

પછી ફરી એકવાર શુભ ઉદ્દેશો રોહિલા લોકોની મદદથી અંગ્રેજોની સામે આવ્યો પરંતુ તે કોરા આગળ હાર્યો અને અંગ્રેજોને શરણે ગયો, ઇ. સ. ૧૭૬૫. આ પ્રમાણે આખા અંગાળામાં અંગ્રેજોએ પોતાની વિજયલાક વગાડી દીધી.

૪

અંગાળામાં નવી રાજ્યવ્યવસ્થા

કલાધવિનું હિંદમાં આવવું અને એની નવી રાજ્યનીતિ

ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ૧૭૬૫ સુધી અંગાળામાં ખૂબ અંધેર જામ્યું હતું. મરજીમાં આવે તેને નવાખ બનાવી કલકત્તાની કંપની અંગાળાના રાજ્યવહીવટમાં માયું મારી રહી હતી. આમ થવાથી કંપનીનું લક્ષ વેપાર ઉપરથી ખસી ગયું હતું. એથી કંપનીના વેપારરોજગાર મંદ પડી ગયા હતા. કંપનીના નોકરોએ પણ પોતપોતાના ખાનગી વેપારોમાં અને દેશીઓ પાસેથી લાંચ રૂવત લેવામાં પડી જઈ કંપનીના વેપારને જુખરો ધક્કો લગાડ્યો હતો. આ અંધેર મટાડવા ઇંગ્લાંડમાં વસતા કંપનીના વહીવટદારોએ ઇ. સ. ૧૭૬૫માં ફરી એકવાર કલાધવને હિંદમાં મોકલ્યો. કલાધવ ન્યારે કલકત્તામાં આવ્યો ત્યારે અંગાળા આખું છિન્નભિન્ન અને બે-લગામ થઈ પડ્યું હતું. રાજ્યસત્તા નિર્બળ થઈ ગઈ હતી, ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હતો અને અમલદારો લાંચિયા અને કોઈને ન. ગાંડે એવા બેરાવર બની ગયા હતા. તેથી કલાધવે પ્રથમ લાંચિયા અને સ્વાર્થી બની ગયેલા નોકરો ઉપર દાખ મૂકવાનું કામ લાથમાં લીધું. તેણે કંપનીના દરેક નોકરને ખાનગી વેપાર ન કરવાની તથા દેશી રાજ્યો પાસેથી ભેટ ન લેવાની ફરજ પાડી. આથી કેટલાક નોકરો સામા થયા; પણ કલાધવિના અડગ નિશ્ચય આગળ તેમને આખરે નમી જવું પડ્યું. આ પ્રમાણે એણે કંપનીની અવ્યવસ્થા મટાડી. ત્યારપછી અંગાળામાં જે અંધેર ચાલી રહ્યું હતું અને એને લીધે રૈયત ઉપર

જે જુલમ ચાલી રહ્યો હતો એ દૂર કરવા પોતે અલ્લાખાદ ગયો. ત્યાં મુગલ આદશાહ શાહઆલમ અને અયોધ્યાના નવાબ પાસે નવેસરથી કરારો કરાવ્યા. શાહઆલમે કંપનીને બંગાળ, બિહાર, અને ઓરિસાની દિવાની (જમીન મહેસૂલનો કારભાર) આપી અને તે બદલ કંપનીએ તેને ૨૬ લાખ રૂપિયા દર સાત આપવાનું કબૂલ્યું. ફલાઈવે અયોધ્યાના નવાબને તેની ગાદી પાછી સોંપી અને તે બદલ તેની પાસેથી કેરા અને અયોધ્યા પ્રાંત લઈ તે દિલ્હીના આદશાહને અપાવ્યા. આ પ્રમાણે ફલાઈવે હુંક મુદતમાંજ કંપનીની સત્તા બંગાળા, બિહાર, અને ઓરિસામાં જમાવી દીધી. ફલાઈવેને હિંદુસ્તાનની તે વખતની સ્થિતિ જોતાં એમ પણ જણાયું હતું કે પોને ધારે તો આખા હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય પોતાના કબજામાં લઈ શકે. એક પત્રમાં તેણે લખ્યું હતું કે “એક વખતે આખા હિંદુસ્તાનને આપણે લઈ શક્યું કે લઈશું એવું જે ભવિષ્ય મેં મારા સ્વપ્નમાં જોયું હતું તે ભવિષ્ય ખરું પડે એવા અણીનો પ્રસંગ આપણા હાથમાં આવી પડ્યો છે. અત્યારને સમય જોતાં જે હું એમ કહું કે આવતી કાલે જ આખું મુગલસામ્રાજ્ય આપણા હાથમાં આવી પડશે તો એમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.”

ફલાઈવની દ્વિરાજક પદ્ધતિ અને બીજા સુધારા

બંગાળા, બિહાર, અને ઓરિસાની દિવાની કંપનીને મળ્યા પછી ફલાઈવે એ દિવાની એકઠી કરવાનું કામ નવાબના અમલદારોની મારફતે જ લીધું, કારણકે કંપનીની પાસે એ કામ કરવાને જોઈએ તોટલા અને જોઈએ તેવા માણસા નહોતા, આ પદ્ધતિથી કંપની તેમજ નવાબ બન્નેના હાથમાં સત્તા રહી. ઇતિહાસમાં એ દ્વિરાજક પદ્ધતિના નામથી પ્રખ્યાત છે. આ પદ્ધતિ કાર્યમાં નિષ્ફળ જ નીવડી, કારણ એમાં મોટો દોષ એ હતો કે જે અમલદારો મારફત મહેસૂલ ઉધરાવાતી તે અમલદારો પોતાનાં ખીસાં ભરવા માટે અને કંપનીને સારી મહેસૂલ કરી આપવા માટે રૈયતને પીડતા. રૈયત ફલાઈવ પાસે

ન્યાય માંગવા જાય ત્યારે ફલાધિ એવો જવાબ આપતો કે જીલમગાર અમલદારો નવાખના તાબામાં છે, માટે નવાખ પાસે ન્યાય માંગો. રૈયત જ્યારે નવાખ પાસે દાદ માંગવા જાય ત્યારે તે જવાબ દેતો કે એ સત્તા ફલાધવની છે. આ પ્રમાણે એ ધણીની તાબેદારી ભોગવતી રૈયતને એમાંથી એક પાસે ન્યાય મળતો નહિ.

કંપનીના વહીવટદારોના હુકમથી ફલાધવે કંપનીના અમલદારોના ભથ્થામાં પણ ઘટાડો કર્યો. આથી તેમનામાં અસંતોષ ફલાધો પણ એથી ન ગભરાતાં ફલાધવે દૈનિક લશ્કરી અને મુલકી ખાતામાં સુધારા કર્યા. ફલાધવે અમલદારોના પગાર વધારવાની એક યોજના પણ કરી. પરંતુ કંપનીના વહીવટદારોએ તેને બહાલી આપી નહિ.

ફલાધવનું મરણ

આ પ્રમાણે સુધારા દાખલ કરી તેમજ ખંજાણાની વ્યવસ્થા નવેસરથી કરી ફલાધવ ઈ. સ. ૧૭૬૭માં પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને લઈ ઈંગ્લાંડ ગયો. ત્યાં તેનું સારું સન્માન થયું. પરંતુ પાછળથી તેના શત્રુઓ તેની નિંદા કરવા લાગ્યા. આખરે ઈંગ્લાંડની આમની સભામાં એવો દરાવ થયો કે ફલાધવના બધાં કાર્યો જે કે અમને પસંદ પડતાં નથી, તોપણ તેણે દેશની ધણી ઉત્તમ સેવા બજાવી છે. એ દરાવ પછી ફલાધવના શત્રુઓ એની જાહેર નિંદા કરતા અટકી ગયા. પરંતુ ફલાધવની શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થતી ચાલી અને પછી તો એને બીલકુલ ઉંઘળ ન આવતી. ઈ. સ. ૧૭૭૪માં દુનીઆથી કંટાળી પોતાના ગળામાં ગાંધુ ભોંકી ઈ. સ. ૫૦ વર્ષની ઉંમરે એણે આપઘાત કર્યો.

ફલાધવનું આરિત્ય

બાળપણથી જ દેવજોના ઉંચા શિખરની ટોચે ચઢી-એસી બીજાઓને ચક્રિત કરનાર ફલાધવ પોતાની જિંદગીનાં કાર્યોથી બધાને ચક્રિત કરી ગયો છે. કંપનીની મહેતાગીરીમાંથી હિંદમાં બ્રિટીશ રાજ્યના આઘરથાપકની પદવી મેળવનાર ફલાધવનો જન્મ સાંકેતિક જ હશે,

નહિ તો મહેતાગીરીમાંથી કંટાળી આપઘાત કરતાં 'ગોળીનો આર
ખાલી ન જ જાત. યુદ્ધમાં ખેલવું એ જ એનો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ
હતો. ચતુર સેનાનાયકના બધા ગુણોની બક્ષિસ કુદરતે એના ઉપર
નવાજી હતી. હિન્દમાં અંગ્રેજોને અણીના પ્રસંગે બચાવી લેનાર આ
રણુધીર મર્દ ન હોત તો અંગ્રેજોની સત્તા આટલે સુધી વધત કે કેમ
એ શંકાસ્પદ છે. જમાના પ્રમાણે પ્રસંગો વરતી ખટપટો પણ કરી શકે
એવો એ મુત્સદ્દી હતો. કંપનીના સ્વાર્થ માટે અને વખત આગ્યે પેતાનો
સ્વાર્થ સાધવામાં અનુચિત કર્મ કરવામાં પણ તે અચકાતો નહિ એ
આપણે અમીચંદ સાથે કરેલા દગાથી જાણી શકીએ છીએ. પ્લાસીના
યુદ્ધ પછી અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખનાર આ યશસ્વી અતે મહાન
પુરૂષને પોતાના વતનમાં આપઘાત કરી જિંદગીને ટુંકાવવી પડી એ
પણ વિધિની વિચિત્રતા જ ગણાય. ફલાધિમાં સેનાપતિના ગુણો ઉપરાંત
રાજ્યકર્તાના પણ ગુણો હતા. તાબેદાર માણસોને કામમાં કેમ રાખવા
અને પોતાની સત્તાનો દોર રાજ્યના નાના મોટા અમલદારો ઉપર કેમ
બેસાડવો તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. અણુચિન્તવી આકૃત આવે
ત્યારે પણ ન ગમરાતાં તે હમેશના જેવો જ શાન્ત રહેતો.

પ્રકરણ ૨ જી

કંપનીની સત્તાનું સંરક્ષણ; (૧૭૭૨ થી ૧૭૯૮)

૧

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ; ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૫

૧૭૬૬ થી ૧૭૭૨

ઈ. સ. ૧૭૬૭માં ફલાધિવિ હિંદનો કિનારો છોડી ગયો અને ઇ. સ. ૧૭૭૨માં વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અંગાળાનો ગવર્નર નીમાયો એ પાંચ વર્ષના વયલા ગાળા દરમ્યાન અંગાળામાં ફરી પાછું અધેર ચાલ્યું. ફલાધિવિ જેવા નિયામકની ગેરહાજરીમાં કંપનીના નોકરો નિરંકુશ થઈ ગયા અને અમણા જ્ઞેરથી અવ્યવસ્થા ચાલી. અમલદારો પણ ખાનગી વેપારમાં, દેશી રાજ્યો, જમીનદારો અને વેપારીઓ પાસેથી લાંચ-રૂચન લેવામાં પડી ગયા. અધુરામાં પૂરું ઇ. સ. ૧૭૭૦માં અંગાળામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. અગાઉ પડી ગએલા દુષ્કાળો કરતાં આ દુષ્કાળની માફા અસર એ વીસા પછી પણ ચાલીસ વર્ષ સુધી લોકોને જણાયા કરી. આ દુષ્કાળમાં પ્રજાને અન્નના વાખા એટલા બધા પડ્યા કે પ્રજાનો ત્રીજો ભાગ નાશ પામ્યો. અંગાળાનું રાજ્યતંત્ર પણ ફલાધિવિની દિરાજક પદ્ધતિને લીધે એટલું બધું નબળું પડી ગયું કે સંકટનિવારણના ચાંપતા ઇલાજો લઈ શકાયા નહિ.

કંપનીને માથે વધી ગએલી જવાબદારી

ખાસીના યુદ્ધ પછી અંગાળામાં કંપનીના રાજ્યનો પાયો નંખાઈ ચૂક્યો હતો. ત્યાર પછી દશ વર્ષના દુષ્કા સમય દરમ્યાન તો કંપનીની રાજકીય સત્તા અદ્ભુત રીતે વધી ગઈ. અલ્લાહાદ મુકામે શાહઆલમ સાથે કરેલા કરારનામાથી અંગાળા, બિહાર અને ઓરિસાના પ્રાંતો કંપનીને

મળી ચૂક્યા હતા. એ ઉપરાંત હિંદના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ઉત્તરસરકારના પ્રાંત પણ નિઝામ પાસેથી કંપનીને મળેલ હતો. વળી અયોધ્યાના પ્રાંતમાં પણ કંપનીની હાક વાગતી હતી. આ બધી જવાબદારીને પરિપૂર્ણ રીતે ઉઠાવી શકે એટલી સત્તા કે એટલાં સાધનો કંપની પાસે નહોતાં. કંપનીના અમલદારો વેપારમાં કુશળ હતા ખરા; પણ રાજ્યવહિવટ ચલાવવાની શક્તિ તેમનામાં નહોતી. ફલાધવે દાખલ કરેલી રાજ્યવહિવટની નવી પદ્ધતિમાં એ બધી જોખમદારી વહોરી લેવાની તાકાત ન હતી એટલુંજ નહિ પણ એ પદ્ધતિમાં કોઈ નવતર સુધારો કરવાની ખાસ જરૂર હતી. આથી અંગાળાનું દુઃખ ફેડવા અને રાજ્યકારભારમાં સુધારો કરવા કંપનીના વહીવટદારો કોઈ સમર્થ રાજ્યતંત્રીની શોધમાં હતા. એમની તપાસમાં કંપનીની સેવામાં તનતોડ મહેનત કરનારો વૉરન હેસ્ટિંગ્સ જડી આવ્યો; એને અંગાળાનો ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૨.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સનું પૂર્વ વૃત્તાંત

- ગરીબ માઆપને પેટે જન્મેલ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં પોતાની ૧૮ વર્ષની ફૂટતી જુવાનીમાં કંપનીના નોકર તરીકે દાખલ થયો. તેણે ફલાધવિના હાથ નીચે કંપનીના ઘણી સારી સેવા બજાવી. કંપનીમાં એનો માનમતભો પોતાની હોશિયારી અને નિષ્કલંક ચારિત્રને લઈને બહુ સારો હતો. એની સેવાથી ખુશ થઈને જ કંપનીના વહીવટદારોએ એને મદ્રાસની સભામાં નિમ્ણે. ત્યાં પણ એ પોતાની હોશિયારીથી બહુ ઝળકી ઉઠ્યો; એની એ ખ્યાતિ અને બાહોશીને લઈને જ અંગાળાના ગવર્નરની માનભરી પદવી સુધી એ પહોંચી શક્યો.

અંગાળાના ગવર્નર તરીકે હેસ્ટિંગ્સે કરેલા સુધારા

કંપનીના વહીવટદારોના આ વિશ્વાસુ હેસ્ટિંગ્સે ગવર્નર તરીકે નિમાયા પછી કંપનીના રાજ્યમાં જોઈતા સુધારા કરવામાં જરાય વખત

શુભાવ્યો નહિ. તેણે તરત જ ફલાઈવિની દ્વિરાજક પદ્ધતિને એક ઝપાટે ઉડાર્વી દીધી; પછી જે નાયબ દિવાનો કંપનીની મહેસૂલ ઉધરાવતા હતા અને જેઓ રૈયત ઉપર જબરદસ્તી વાપરીને કંપનીના નામને બટ્ટો લગાડી રહ્યા હતા તેમને દૂર કર્યા; વળી તેણે પ્રાન્તોના, જીલ્લાઓમાં વિભાગ પાડી દઈ, તે પર જુદા જુદા અમલદારોને મહેસૂલ ઉધરાવવા નિમ્યા. તે અમલદારો કલેક્ટર કહેવાયા. તેમના ઉપરી તરીકે કમીશ્નરો નિમાયા. આ પ્રમાણે મહેસૂલ એકઠી કરવાની નવીજ પદ્ધતિ તેણે રચી. હાલ ચાલતી રાજપદ્ધતિનો પાયો હેરિટંએ જ નાખ્યો કહેવાય. વળી એણે દિવાની અને ફાજદારી કચેરીઓ કલકત્તામાં અને અન્ય સ્થળોમાં સ્થાપી. હિંદમાં ચાલતા કાયદાના ગ્રંથોનું અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાન્તર કરાવ્યું. વધુમાં એણે બંગાળના નવાબને અપાતા વર્ષાસનમાં ઘટાડો કરી કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ બધું સુધારણાનું કામ એણે બે વર્ષની અંદર પતાવ્યું.

શાહઆલમ અંગ્રેજનો આશ્રય છોડી દે છે

ઈ. સ. ૧૭૬૫માં થયેલા અલ્હાબાદના કરારનામા પ્રમાણે બાદશાહ શાહઆલમને અંગ્રેજના આશ્રય તળે અલ્હાબાદમાં રહેવાનું કબ્જા કર્યું હતું. એ બદલ કંપનીએ અલ્હાબાદ અને કોરા પ્રાન્તો બાદશાહને આપ્યા હતા. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૭૦માં મરાઠાઓની સત્તા પાણીપતના યુદ્ધ પછી ફરી વધવા લાગી અને તે સાલમાં મહાદેજ સિંધીઆએ દિલ્હીનો કબ્જો લીધો. મરાઠાઓના વધતા જોરથી અંગ્રહ જઈ શાહઆલમે અલ્હાબાદ છોડી મહાદેજ સિંધીઆનું શરણ સ્વીકાયુ. આ પ્રમાણે બ્યારે શાહઆલમે અંગ્રેજનું શરણ છોડી દીધું ત્યારે હેરિટંએ એને બંગાળની દિવાનીના બદલામાં અપાતી ૨૬ લાખની ખંડણી ભરવી બંધ કરી. અલ્હાબાદ અને કોરા પ્રાન્તો અયોધ્યાના નવાબ શુજા-ઉદ-દૌલાને ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઈ વેચાતા આપી દીધા; વળી અયોધ્યાના નવાબની આજ્ઞત વખતે એના રક્ષણ માટે એક સહાયકારી બ્રિટિશ લશ્કર પૂરું પાડવાની યોજના એણે આરંભી.

રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ (નિયામક ધારો)

હિન્દમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એક વેપારી સંસ્થા મટીને રાજ્ય-તંત્ર ચલાવતી સંસ્થા થઈ પડી. જ્યારે કંપનીના હાથ નીચે હજારો અને લાખો માણસોના સંરક્ષણની જવાબદારી આવી પડી ત્યારે ઇંગ્લાંડની સરકારને કંપનીના હિન્દી રાજવહીવટની અંદર સુધારા કરવાની જરૂર જણાઈ; એથી ઇ. સ. ૧૭૭૩માં કંપનીના કારભારને વ્યવસ્થિત કરનારો એક કાયદો પસાર થયો. આ કાયદો રેગ્યુલેટિંગ એક્ટને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ નવા ધારાથી બંગાળના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ નીમી, હિન્દનાં તમામ બ્રિટિશ સંસ્થાઓનો ઉપરી બનાવવામાં આવ્યો અને તેની નિમણૂક કંપનીના હાથમાં ન રાખતાં ઇંગ્લાંડના મુખ્ય પ્રધાનને સોંપવામાં આવી. રાજ્યકાર્યમાં તેને સલાહ આપવાને ચાર સભાસદોની એક સભા નિમવામાં આવી. કલકત્તામાં ન્યાયને માટે એક વરિષ્ઠ કચેરી સ્થાપવામાં આવી; અને તેનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ ઇંગ્લાંડથી મોકલવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે કંપનીના બધા પ્રાન્તો પર કારભાર કરવાની કુલ સત્તા ગવર્નર જનરલ અને તેના ચાર સભ્યોના હાથમાં આવી. આ કાયદાથી હેસ્ટિંગ્સ હિન્દનો પહેલો ગવર્નર જનરલ નિભાયો. ક્લેવરિંગ, મોન્સન, ફિલિપ ફ્રાન્સીસ અને બેરવેલ ફ્રાન્સીસના સભ્યો હતા.

રોહિલા સાથે લડાઈ

રોહિલા ખંડ કળદ્રુપ હોઇને મરાઠાઓની આંખમાં આવી રહ્યો હતો. તેઓ હુમલા કરી લૂંટફાટ કરી જતા હતા. તેમનાથી ત્રાસી રોહિલા સરદાર રેહમતખાંએ અયોધ્યાના નવાબ શુજા-ઉદ-દૌલાતને રોહિલખંડનું રક્ષણ કરવા બદલ ૪૦ લાખ રૂપીઆ આપવા કબૂલ કર્યું હતું. દરેક ક્ષણે સિંધીઆ રોહિલખંડ ઉપર ધસી આવશે એવી દહેશત રહ્યા કરતી હતી. એ બંદીકે જ ઉપર દર્શાવેલો કરાર રોહિલા અને અયોધ્યાના નવાબ વચ્ચે થયો હતો. પણ એવામાં નારાયણરાવ પેશવાનું મરણ થવાથી સિંધીઆને પૂના તરફ જવું પડ્યું, તેથી રોહિલાઓની દહેશત ગઈ. નવાબે તો મદદ

કર્મ વિના રોલિલા પાસે ૪૦ લાખ રૂપીઆની માગણી કરી; પણ રોલિલાઓએ તે આપવાની ના પાડી. અયોધ્યાના નવાબે તુરત જ હેસ્ટિંગ્સની મદદ માગી. હેસ્ટિંગ્સે પણ રોલિલા લોકોને નરમ પાડવા માટે એક ટ્રસ્ટર રોલિલાખંડ જીતવાને મોકલ્યું. અંગ્રેજની મદદથી નવાબ વિજયી નિવડ્યા અને રોલિલા લોકો હારીને નાસી ગયા. આ પ્રમાણે જીતાયેલા રોલિલાખંડ હેસ્ટિંગ્સે નવાબને સોંપ્યા; એના બદલામાં નવાબે કંપનીને લડાઈના ખર્ચ બદલ ૪૦ લાખ રૂપીઆ અને ચુનારગઢનો કિલ્લો સોંપ્યાં.

હેસ્ટિંગ્સ અને તેના સલાસદો વચ્ચે જાહેરો વિરોધ

હેસ્ટિંગ્સની નવી નિર્માયલી સલામાં કાયદા પ્રમાણે દરેક કાર્ય અદ્ભુતિથી ચલાવવાનું હતું; તેથી શરૂઆતમાં તેના રાજ્યકારેભાર સુસ્થિત થઈ પડ્યો. કારણ કે એની સલામાં કિલિપ ફ્રાન્સીસ નામનો સભ્ય તેનો કદો વિરોધી હતો તે અન્ય સભ્યોને પણ તેની વિરુદ્ધ ઉત્ક્રેરતો હતો. માત્ર હેસ્ટિંગ્સનો મિત્ર બેરવેલ તેમાં ભળતો ન હતો. એ ફ્રાન્સીસ પેતાની અદ્ભુતિ સાધીને પોતાનું જ ધાર્યું કરતો. તેણે હેસ્ટિંગ્સે કરેલી અયોધ્યાના નવાબ સાથેની સંધિમાં પણ વિરોધ બતાવ્યો અને હેસ્ટિંગ્સને નફામી કનડગત કરી પોતાના અદ્ભુતિથી અયોધ્યાના નવાબને કંપનીનું જીતું હોળું ચુકવી દેવાનો હુકમ કર્યો; જ્યારે નવાબ તે હુકમ પ્રમાણે ન વર્તી શક્યો ત્યારે એ જ ફ્રાન્સીસે વધુમતે તેના ઉપર દયાણુ કરી બનારસની મહેસુલ કંપનીને સોંપવા અને દર વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવા ફરજ પાડી; વળી તેની તીજેરીમાંના બે કરોડ રૂપીઆ માત્ર નવાબની બેગમોને આપી દેવાનો હુકમ કર્યો. આથી નવાબની તીજેરી ખાલી થઈ ગઈ; અને એના લશ્કરને પગાર પણ મળી શકે એવી સ્થિતિ ન રહી. વધુમાં કંપનીનું દેવું તો ઉભું જ રહ્યું. હેસ્ટિંગ્સ ફ્રાન્સીસના આવાં જીલમી કૃત્યથી વિરુદ્ધ હતો; પણ પોતાની અદ્ભુતિ ન હોવાથી તેનું કંઈ ચાલતું નહિ.

રાજા નંદકુમાર

હેરિંગ્સ અને તેની સભા વચ્ચે નિરંતર ચાલતા ઝઘડામાં સૌથી વધારે ગવાઈ ગયેલો પ્રસંગ એક બંગાળી બ્રાહ્મણ, રાજા નંદકુમારે સંબંધી છે. નંદકુમાર એક બાહોશ અને લાગવગવાળો ગૃહસ્થ હતો. હેરિંગ્સને અને તેને કોઈ કારણસર વેર બંધાયા હતાં. તેથી તેણે પોતાનું વેર લેવાને ફ્રાન્સીસની શીખવણીથી હેરિંગ્સ ઉપર મીરગફરની બેગમ પાસેથી લાંચ લીધાનું તહોમત મફી વરિષ્ટ કોર્ટમાં ફરિયાદ કરી. પણ એવી તપાસ કરવાનો અધિકાર વરિષ્ટસભાની હદ બહારનો છે એમ કહી હેરિંગ્સે એ સભામાં પોતાનો કેસ ચાલવા દીધો નહિ. નંદકુમાર કે તેનો પડખોઆ ફ્રાન્સીસ બીજું કોઈ પગલું ભરવાની તૈયારી કરે તે પહેલાં હેરિંગ્સે નંદકુમાર ઉપર ખોટો દસ્તાવેજ ડ્યોની ફરિયાદ મંડાવી. તે સાબિત થવાથી રાજા નંદકુમારને ફ્રાન્સીસની શિક્ષા થઈ. નંદકુમારને ફ્રાન્સી આખા પછી બીજા દેશી લોકો હેરિંગ્સની વિરૂદ્ધ બોક્ષતાબંધ પથ્થા. એવામાં મોન્સન ગુજરી જવાથી હેરિંગ્સની રાજ્યકારોઆરમાં સત્તા વધવા લાગી. વળી એક વર્ષ પછી બીજા સભ્ય ક્લેવરિંગ પણ ગુજરી ગયા અને ફ્રાન્સીસ ઇંગ્લેન્ડ ગયા; હવે હેરિંગ્સનો કોઈ વિરોધી રહ્યા નહિ; એટલે રાજ્યકારોઆરમાં તેની સત્તા નિરંકુશપણે ચાલવા લાગી.

૨

મહેસૂર અને અંગ્રેજો

મહેસૂરના રાજ્યનો પૂર્વ ઇતિહાસ

દક્ષિણ હિંદમાં ઈ. સ. ૧૩૩૬માં વિજયનગરનું હિંદુરાજ્ય સ્થપાયું. લગભગ બસો વર્ષ સુધી વિજયનગરનું હિંદુરાજ્ય દક્ષિણમાં સર્વોપરી સત્તા ધરાવતું હતું અને ત્યાંના મુસલમાની બ્રાહ્મણીરાજ્ય અને એની પાછળથી પડી ગયેલી પાંચ શાખાઓનાં મુસલમાન રાજ્યોને ઘણાં વર્ષ સુધી

એણે રાડ પડાવી હતી. ઈ. સ. ૧૫૦૯થી ૧૫૨૯ સુધી વિજયનગરમાં કૃષ્ણરામદેવ કરીને મહા બળવાન રાજ થઈ ગયો. એના વખતમાં રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને સત્તા એટલાં બધાં વધી ગયેલાં હતાં કે એ રાજ દક્ષિણમાં થઈ ગયેલા સર્વ રાજ્યો કરતાં બધી વાતે શ્રેષ્ઠ ગણાઈ ગયો. શું રાજ્યકારભારમાં કે લડાઈમાં, શું ધર્મમાં કે અંગત ચારિત્રમાં, શું શત્રુ સાથેના વર્તનમાં કે મિત્ર તરફ ઉદારતામાં, શું દેશીઓને ઉત્તર કરવામાં કે પરદેશીઓને આશ્રય આપવામાં, એ રાજ પોતાના વર્તનથી અને કાબેલિયતથી યશસ્વી થઈ ગયો. પણ એના મૃત્યુ પછી સદાશિવરાવની કારકિર્દીમાં આ જ રાજ્યની પડતી દશા બેઠી; અને ઈ. સ. ૧૫૬૫માં બ્રાહ્મણી રાજ્યની પાંચે શાખાઓએ એક થઈ, સદાશિવરાવની હિન્દુસત્તાને તાલિકોટાની પ્રસિદ્ધ લડાઈમાં ઉથલાવી નાખી. આથી વિજયનગરનું રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. એ દાણાવાટો થઈ ગયેલા હિન્દુરાજ્યના ખંડીયા રાજ્યો ત્યારપછી પોતપોતાનાં નાનાં રાજ્યો સભાળી બેસી રહ્યા. સદરહુ નાનાં રાજ્યોમાં એક રાજ્ય મહેસૂરનું હતું. ત્યાં હિન્દુ રાજ રાજ્ય કરતો હતો.

હૈદરઅલી મહેસૂરને પચાવી પડે છે

વિજયનગરની પડતી પછી મહેસૂરમાં હિન્દુ રાજ્યો સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતા હતા. લગભગ બસો વર્ષ સુધી એ હિન્દુ રાજ્યોએ મુરાશઓનાં આક્રમણને પાછાં હઠાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૭૬૧માં ત્યાંનો રાજ બાળક હોવાથી દિવાન નંદરાજ રાજ્યકારભારનો બોજો ઉપાડતો હતો. આ વખતે મહેસૂરરાજ્યના લશ્કરી ખાતામાં શાહઆલમ નામનો એક મુસલમાન ઘોડેસ્વારની ટુકડીનો નાયક હતો. એના હાથ નીચે એનો નાનો ભાઈ હૈદરઅલી લશ્કરમાં સાધારણ સિપાઈ હતો. આ હૈદરે ત્રિચીના પર્ણાંના ઘેરા વખતે અને બીજા એવા લશ્કરી મામલામાં સારી હોશિયારી અને બહાદુરી બતાવેલી હોવાથી એને રાજ્યમાં એક લશ્કરી ટુકડીના નાયકની માનભરી પદવી આપવામાં આવી. આગળ જતાં પોતાની જ

બાહોશીથી એ આખા લશ્કરનો સેનાપતિ થયો. જ્યારે સૈન્યનો તમામ કાયુ હૈદરના હાથમાં આવ્યો ત્યારે એને હિન્દુરાજ્યસત્તા ઉઘલાવી શકવાની ઇચ્છા થઈ આવી. એથી નંદરાજને મારી નખાવી બાળરાજને કેદ કર્યો અને મહેસૂરની ગાદીનો ધણી પોતે થઈ પડ્યો, ઇ. સ. ૧૭૬૧. આ પ્રમાણે માલિકનું રાજ્ય પચાવી પાડી હૈદરે મુસલમાની સત્તા મહેસૂરમાં સ્થાપી અને તે વખતની દક્ષિણ હિન્દની અરાજક સ્થિતિમાં એકનોરનો કબજો લઈ ત્યાંથી પુષ્કળ ધન લૂંટ્યું.

પહેલો મહેસૂર વિગ્રહ

મહેસૂરમાં હૈદરની મુસલમાની સત્તાને જામતી જોઈ મરાઠાઓ ચેત્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં પોતાનું બળ એકઠું કરી માધવરાવ પેશવા મહેસૂર પર ચઢી આવ્યો. હૈદરને સખ્ત હરાવી એની પાસેથી ૨૦ લાખ રૂપિયા રોકડા પડાવ્યા અને દર સાલ ૩૨ લાખની ખંડણી ભરવાની કબજાત કરાવી સંધિ કરી. પણ મરાઠાઓને આટલાથી સંતોષ થયો નહિ. તેમને તો હૈદરની સત્તા જ ઉમેડી નાખવી હતી. વળી દક્ષિણનો નિઝામ પણ હૈદરની વધતી જતી સત્તાથી ડરતો હતો; અંગ્રેજોને પણ ભય પેડો હતો કે રાખે હૈદર ફ્રેન્ચ સાથે મળી જઈ અમને હિંદમાંથી હાંકી કાઢે. આ પ્રમાણે હૈદરની સત્તા દક્ષિણમાં બધાને ખૂંચી રહી હતી. એથી મરાઠાઓ, નિઝામ, અને અંગ્રેજોએ એકઠા મળી હૈદરને રખડતો કરી મૂકવાની યોજના ઘડી, પણ ચતુર હૈદરે મરાઠાઓનું મેળું પૈસાથી ભરી દઈ એમના ભયનો આંકડો કાપી નાખ્યો. મરાઠાઓને ખસી પડેલા જાણી નિઝામ પણ ગભરાયો, અને હૈદરના પડખામાં ભરાયો. આથી અંગ્રેજોની સ્થિતિ કંદેડી થઈ ગઈ. હૈદરે પણ અંગ્રેજોનું સાલ દક્ષિણમાંથી કાઢી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતે મોટું લશ્કર લઈ અંગ્રેજની સામે થયો. શર-આતમાં અંગ્રેજ લશ્કરના સેનાપતિ રિમથે હૈદરના લશ્કરને બે ત્રણ જગાએ હાર આપી. પણ એથી હૈદરની સત્તા તૂટી પડવાને બદલે એને અંગ્રેજો સામે લડવામાં નવું જનૂન ચડ્યું; તે એક મોટું લશ્કર

લઈ મદ્રાસ ઉપર ધસી આવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૬૯. મદ્રાસની સરકાર તો આર્બી જ બની ગઈ. હૈદરની સામે મૂકવા જેવું લશ્કર ન હતું. હૈદર સામે લડવાનો એકકે ઉપાય ન સૂઝવાથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસ મુકામે હૈદર સાથે સંધિ કરી. આ મદ્રાસની સંધિથી બન્નેએ એક બીજાના લીધેલા મુલક પાછા આપવા અને સંકટ સમયે અરસપરસ સહાય કરવી એવું હતું. આ પ્રમાણે અંગ્રેજો સાથના હૈદરના પહેલા વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

સંધિ પછી ત્રીજે જ વર્ષે મરાઠાઓ વળી પાછા હૈદર ઉપર ચઢી આવ્યા અને હૈદરે એ સંકટમાં મદ્રાસની સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોની મદદ માગી. પણ અંગ્રેજો એ સંકટ વખતે હૈદરને કરી પણ મદદ ન મોકલી શક્યા એથી હૈદરને બહુ લાગી આવ્યું અને અંગ્રેજો નર્ચા સ્વાર્થી અને ડુચ્ચા જ છે એવો એનો મત બંધાયો. અંગ્રેજો હૈદરની મદદે ન આવ્યા તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે મરાઠાઓ જેડે અંગ્રેજોને મૈત્રી હતી અને મુંબઈ સરકારે મરાઠાઓ સાથે મદ્રાસની સંધિ જેવા જ કરાર કર્યા હતા. જે હૈદરને મદદ કરે તો મરાઠાઓ મુંબઈ લઈ લે એમ હતું.

બીજો મહેસૂર વિગ્રહ

આ વખતે બંગાળામાં કંપનીનો ગવર્નર વોરન હેસ્ટિંગ્સ બાહો-શીથી રાજ્ય કરી રહ્યો હતો. હૈદર પણ પોતાની સત્તા દક્ષિણ હિન્દમાં પૂરે જોડમાં વધાર્યે જતો હતો; એવામાં યૂરોપમાં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે ઇ. સ. ૧૭૭૮માં લડાઈ સળગી. આ લડાઈની અસર હિન્દમાં પણ થઈ. તેથી હેસ્ટિંગ્સે દક્ષિણ હિન્દમાં લશ્કર મોકલી ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોનો કબજો લઈ લીધો. એ સંસ્થાનોમાં માલીના નાના બંદરનો પણ હેસ્ટિંગ્સે કબજો લઈ લીધો હતો. આ બંદરની માલિકી હૈદરની હતી તેથી અંગ્રેજોએ તેનો કબજો લીધાની વાત સાંભળતાં જ હૈદરને બળતામાં થી હોમાયા જેવું લાગ્યું. તેથી તે એક લાખ માણસનું લશ્કર જમા કરી એક સો તોપો સાથે લઈ અંગ્રેજો ઉપર વાવાઝોડાની ઝડપે ધસ્યો. આ વખતે હેસ્ટિંગ્સ મરાઠાઓ સાથે લડવાની ધમાલમાં પડ્યો હતો. એકી સાથે એ

પ્રમળ દુશ્મનો સાથે લડવાનું આવી પડશે એવું હેરિંગ્સે સ્વપ્ને પણ નહોતું
ધાર્યું. પણ હેરિંગ્સ મદ માણુસ હતો. તેણે કર્નલ લેન્ડીને ૪૫૦૦નું
નાનું પણ કસાએણું સૈન્ય આપી હૈદર સામે મોકલ્યો. હૈદર તો પૂરપાટે
કર્ણાટકમાં ત્રાસ વર્તાવતો અને લૂંટફાટ ચલાવતો મદ્રાસ તરફ ચાલ્યો.
આવતો હતો. રસ્તામાં કાંજીવરમ મુકામે કર્નલ લેન્ડીને શિકસ્ત આપી
જોતજોતામાં એ મદ્રાસ પાસે આવી ગયો. બક્સરનો વિજેતા વીર હેક્ટર
મત્રો સામે આવવાને બદલે દરવાજા બંધ કરી મદ્રાસમાં ભરાઈ બેઠો અને
હેરિંગ્સને નવી મદદ માટે કલકત્તે લખ્યું. આ વખતે હેરિંગ્સની મુશ્કેલીમાં
જાબરો વધારો થઈ પડ્યો. મરાઠાઓ સામે પણ એની આજી તે વખતે જીતમાં
ન હતી; છતાં એ લિમ્બન હાર્યો નહિ. વોન્ડિવાસના વીર વિજેતા સર
આયર ફટને જે હતું તે લશ્કર આપી હૈદરની સામે મોકલ્યો. ધડીબર
હેરિંગ્સે ખીજી બંધી આજી સંકેલી લઈ એકલા હૈદર ઉપર જ ધ્યાન
પરોવ્યું. સર આયર ફટ હૈદર સામે આવ્યો અને પોર્ટોનોવો, મુકામે
ખૂનખાર લડાઈ થઈ. એમાં હૈદર હાર્યો અને એના ૧૦૦૦૦ માણસો
માર્યા ગયા. એવામાં બંગાળેથી ખીજા માણસોની મદદ આયર ફટને
મળતાં એ આગળ વધ્યો અને ફરી હૈદરને પોલીલોર અને શોર્લીગર
મુકામે હરાવ્યો. આયર ફટે તો હૈદરનો પીછો જ પકડ્યો અને આર્ની
મુકામે એને સજડ દાર આપી, ઈ. સ. ૧૭૮૨. આ વખતે ઉપરાડાફરી
લડાઈઓથી અને હારોથી એના વૃદ્ધ શરીરને જાબરો ધસારો પડ્યો
અને એજ સાલમાં હૈદર પોતાની ૬૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. એના
પછી એના પુત્ર ટીપુએ બે વર્ષ સુધી લડાઈ લાંબાવી. પણ આખરે
માંગલોર મુકામે સંધિ કરી, ઈ. સ. ૧૭૮૪. આ સંધિથી એક ખીજાએ
જીતેલા પ્રદેશો અને કેદીઓ પાછા સોંપી દેવાનું હતું. અને ખીજા મૈસૂર
વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

હૈદરનું ચારિત્ર

હૈદર ૧૭૨૨માં જન્મ્યો હતો. તે અબાણુ છતાં હોશિયાર અને
શૂરવીર હોવાથી પ્રથમ લૂંટારાનું કામ કરતો હતો. તે શિવાજી માફક

પોતાની ટોળીના માણસોને પગાર આપતો નહિ. પણ લૂંટમાંથી ભાગ આપતો. દિન પ્રતિ દિન તેનું જોર વધવા માંડ્યું તેથી તેને અટકાવવા મહેસૂરના રાજ્યએ તેના મોટા ભાઈ શાહઆલમના હાથ નીચે લશ્કરમાં નોકરી આપી. ઈ. સ. ૧૭૪૯. તે વખતે તેની ઉંમર ૨૭ વર્ષની હતી. લડાઈના મામલામાં તો એને બહુ જ રસ પડતો. શત્રુને દાબથી અને ભેદથી કેમ વશ કરવો એ કળા એને બહુ સારી આવડતી; નબળાપોયાને તો એ દંડ કરી તાબે કરી દેતો. એની વધતી સત્તાનો ત્રાસ એણે આખા દક્ષિણમાં ફેલાવી દીધો હતો. સેનાપતિને લાયક ગુણો એનામાં જન્મથી જ હતા. અંગ્રેજો સામે એ ન ફાવ્યો એમાં અંગ્રેજોની દરિયાઈ સત્તા જ એને નડી હતી. રાજ્યના કામકાજમાં એ કદી આળસુ નહોતો. સવારથી સાંજ સુધી એ કંઈને કંઈ કામમાં ગુંથાએલો જ રહેતો. રાજ્યના દરેક ખાતા ઉપર એ જાતે નજર રાખતો અને કોઈપણ કામ બગ્ગવવાની એની ઝડપ અને નિયમિતતા વખાણવા જેવી હતી. અબણ હોવા છતાં એ પાંચ જુદી જુદી ભાષાઓ છટાથી બોલી શકતો હતો.

નાણાંની તંજીમાં હેસ્ટિંગ્સે કરેલાં કાર્યો અને એની વિદાયગીરી

ઈ. સ. ૧૭૭૮ થી ઈ. સ. ૧૭૮૨ સુધી હેસ્ટિંગ્સના માથા ઉપર રાજ્યકારભારનો બોજો હદ ઉપરાંતનો હતો. મરાઠાઓ અને હૈદરઅલી તથા ટીપુ સુલતાન સાથે એકલા હાથે તેને લડવું પડ્યું હતું. લડાઈઓ લડવામાં માણસની અને પૈસાની કેટલી જરૂર ક્યે વખતે અને કયી જગાએ પડશે તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. હેસ્ટિંગ્સની જગાએ કોઈ કાચોપોચો ગવર્નર હોત તો એવા કટોકટીના મામલામાં મુઝાયા વિના કામ કરી શકત કે કેમ તે શંકાભરેલું છે. ચાલતી લડાઈએ રોકડ નાણાંની જરૂર હરધડી પડે છે, તેથી તેણે એ નાણાંબીડ મટાડવા માટે તેટલા ઉપાયો થોથ બનાવસના રાજા ચૈયતસિંગ અને અયોધ્યાના નવાબની બેગમો પાસેથી પૈસા કઢાવ્યા.

રાજા ચૈયતસિંગ

- અયોધ્યાના નવાબે બનારસની મહેસૂલ કંપનીને સોંપી ત્યારે ત્યાંનો રાજા ચૈયતસિંગ હતો. તેણે દર વર્ષે કંપનીને રૂ. ૨૬ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવા તથા કંપનીને બીડના વખતે નાણાં તથા લસ્કરની મદદ આપવા કબૂલ કર્યું હતું. મરાઠાવિગ્રહ અને મૈસૂરવિગ્રહને લીધે હેસ્ટિંગ્સ ખરેખરી નાણાંની તંગીમાં આવી પડ્યો હતો. તેથી તેણે ૫ લાખ રૂપિયા તથા બે હજાર ઘોડેસ્વારની માગણી ચૈયતસિંગ પાસે કરી. પણ ચૈયતસિંગ આ માગણીને પહોંચી ન શક્યો તેથી હેસ્ટિંગ્સે જાતે બનારસ જઈ તેને કેદ કર્યો. પાછળથી ચૈયતસિંગ ચાલાકી કરી છટકી ગયો; એની પ્રજાએ બળવો કર્યો; હેસ્ટિંગ્સ તેના માણસો સાથે એવો સપડાયો કે રાત માથે લઈ ચુનારગઢ ભેગો થઈ ગયો. એટલામાં અંગ્રેજ લસ્કર તેની મદદે આવી પહોંચ્યું; રાજાના માણસો ભયભીત થઈ નાસી ગયા અને તેનો ખજાનો અંગ્રેજોના હાથમાં પડ્યો. ત્યારપછી હેસ્ટિંગ્સે ચૈયતસિંગને પદબ્રષ્ટ કરી તેના ભત્રીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેની પાસેથી બમણી ખંડણી લેવાની શરત કરી.

અયોધ્યાની બેગમો ઉપર ગુજરેલો જુલમ

ચૈયતસિંગની તિજોરી લૂંટ્યા પછી પણ હેસ્ટિંગ્સની ભૂખ ભાંગી નહિ. તેથી હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાના નવાબ આસફ-ઉદ-દૌલાને કંપનીનું ચટ્ટલું દેવું જલદી ભરી દેવા હુકમ કર્યો. પણ નવાબ પાસે પોતાનું લસ્કર નીભાવી શકે એટલો પણ પૈસો તિજોરીમાં નહોતો. રાજ્યનો સમગ્ર પૈસો તેની મા અને દાદી જે અયોધ્યાની બેગમો કહેવાતી તેની પાસે હતો. તેથી નવાબે હેસ્ટિંગ્સને બેગમો પાસેથી પૈસા માગવાનું લખ્યું. હેસ્ટિંગ્સને તો એટલું જ જોઈતું હતું. બેગમો ફૈઝાબાદમાં રહેતી હતી. ત્યાં હેસ્ટિંગ્સે એક લસ્કર મોકલી બેગમોના માણસોને કેદ કર્યા અને બેગમોને ગભરાતીને એમની પાસેથી ૭૫ લાખ રૂપિયા આકાબ્યા. હેસ્ટિંગ્સની

કારોબારી સભાએ બેગમોએ આપેલા રૂપીઆ ખાનગી છે એમ જાહેર કર્યું; છતાં હેસ્ટિંગ્સે નાણાંની તંગીમાં પોતે શું કરી રહ્યા હતા તે જોયું નહિ.

હેસ્ટિંગ્સની ઇંગ્લાંડમાં સતાવણી

તેર વર્ષ સુધી અંગાળામાં ગવર્નર જનરલ તરીકે રહી હેસ્ટિંગ્સે કંપનીની સત્તાને ધણું નવું જોમ આપ્યું. એની હિંદની કારકિર્દીની આંકણી એકાદ ફકરામાં કાઢવી મુશ્કેલ છે. તોપણ એટલું તો કહી શકાય કે એની અનેક ભૂલો છતાં એ એક મહાન નર થઈ ગયો અને કંપનીની સેવા એણે ખરા તનમનથી કરી. ઈ. સ. ૧૭૮૫માં હેસ્ટિંગ્સને રાજનામું આપી ઇંગ્લાંડ જવું પડ્યું; કારણ હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાની બેગમો અને ખનારસના રાજા જોડે પૈસા સંબંધી કરેલો બખેરો કંપનીના ઇંગ્લાંડના વહીવટદારોને રૂચ્યો નહિ. હેસ્ટિંગ્સ ઇંગ્લાંડ ગયો ત્યારે હિંદમાં અંગ્રેજ કંપનીના હાથમાં અંગાળા, બિહાર, ઓરિસાનો કેટલોક ભાગ, ગાઝીપુર, ખનારસ, ઉત્તરસરકાર, મુંબઈ, અને સુરત એટલાં સ્થળો હતાં. રાજનામું આપી ઇંગ્લાંડ ગયા પછી પણ હેસ્ટિંગ્સને જાંપાને બેસવાનો વખત ન આવ્યો. હિંદમાં કરેલાં એનાં કેટલાક કાર્યોથી એના વિરોધીઓએ ઉસ્કેરાઈ જઈ એના ઉપર ભયંકર આરોપો મૂક્યા. એને ઠેઠ પાર્લામેન્ટ સુધી એ આરોપોના બચાવ કરવા માટે ધસડાવું પડ્યું. એના વિરોધીઓમાં ફિલિપ ફ્રાંસીસ મુખ્ય હતા. એના આરોપોની તપાસ ઉમરાવની સભામાં ચાલી. બર્ક, શેરિડન, અને ફોક્સ જેવા પ્રખર વક્તાઓ, તે છટાદાર બાપણોમાં ચૈયતસિંગ, અયોધ્યાની બેગમો, અને નંદકુમારની ફ્રાંસીની બાબતના મૂકાએલા આરોપોને એવા તો સ્પષ્ટ કરી સાબિત કરી દેતા હતા કે બે ઘડી હેસ્ટિંગ્સને પણ લાગી જતું કે હું ખરેખરો આરોપી જ છું. આ તપાસનું કામ વર્ષ દરમ્યાન અમુક દિવસે જ ચાલતું હતું એટલે આખી તપાસ સાત લાંબા વર્ષ સુધી ચાલી. આ કેસમાં પોતાના બચાવ માટે હેસ્ટિંગ્સને કાંકરાની માફક પૈસો વાપરવો પડ્યો; એથી એ પૈસે ટકે સાવ ધસાઈ ગયો. પરંતુ સાત વર્ષની આખરે

ઈ. સ. ૧૭૯૫માં હેસ્ટિંગ્સને નિર્દોષ ઠેરવવામાં આવ્યો. આખી અમીરની સભાએ ઉભા થઈ હેસ્ટિંગ્સને, એણે કરેલી કંપનીની અને ઇંગ્લાંડની સેવા બદલ માન આપ્યું. અલબત્ત, હેસ્ટિંગ્સે, એક મનુષ્ય હોઈ ગુન્હા કર્યા હશે છતાં એ બધા ગુન્હાઓ કંપનીની આબાદી ખાતર અને ઇંગ્લાંડની આબરૂ ખાતર કર્યા છે એવો બચાવ થઈ શકે તેમ છે. કંપનીના વહીવટદારોએ પણ એની સેવાની કદર કરીને ઉદારતાથી એના ભરણુ-પોષણનો સંઘળો ખર્ચ ઉઠાવ્યો. છેવટે એક પરોપકારી ગૃહસ્થ તરીકે જીવન ગુજારી હેસ્ટિંગ્સ ૮૬ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

હેસ્ટિંગ્સનું ચારિત્ર્ય

કંપનીમાં એક સાધારણ નોકર તરીકે દાખલ થઈ પોતાની જ ચીવટથી અને ચતુરાઈથી હેસ્ટિંગ્સ દીપી નીકળ્યો હતો. કામ કરવામાં એ કદી થાકતો જ નહિ, કરેલ નિશ્ચયમાં અડગ રહેતો, સંકટને સમયે ધીરજ રાખી નિર્ભય રહેતો અને રાજ્યનીતિમાં દીર્ઘદષ્ટિવાળો અને નિપુણ હતો. જો કે કદી કદી એ સત્તાના મદમાં ખીજાઓ પ્રત્યે ઉદ્ધતાઈ કે તોછડાઈ ભરેલું વર્તન દાખવતો છતાં એનો સ્વભાવ એવો ન હતો. ધનલોભી જમાનાના પૈસાના પૂજારીઓથી ઘેરાયેલો હોવા છતાં હેસ્ટિંગ્સને એ જમાનાનો કે એ સ્વાર્થસાધુ માણસોનાં જરાય એપ નહોતો લાગ્યો. પોતાની સેવામાં એ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી પ્રમાણિક રહીને લાંચ રૂચંતના પૈસાને એણે લાત મારી હતી. પોતાના ખાનગી જીવનમાં અમીરી ખવાસનો એ હેસ્ટિંગ્સ હમેશાં મનહર વર્તન અને રીતભાતથી બધાયના દિલને હરી લેતો હતો. આપણે ન ધારી શકીએ એટલો એ સખી દિલનો હતો.

લોર્ડ ક્લાઇવે હિન્દમાં અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપી એ ખરૂં પણ ઈ. સ. ૧૭૭૦ થી ૧૭૮૫ સુધી કંપનીની સ્થિતિ એવી તો ખારીક અને કટોકટીની હતી કે હેસ્ટિંગ્સ જોવો બાહોશ કારોબારી તે વખતે ન હોતો તો મરાઠા અને હૈદરના એકત્ર બળ આગળ કંપનીની સત્તા કદી ટકી

શક્ત નહિ. નિકંદન થઈ જતી અગ્રેજ સત્તાનો પુનઃસ્થાપનાર તરીકે હેરિટિંગ્સ હતો એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ ન કહેવાય.

૩

લોર્ડ કૉર્નવૉલિસ; ૧૭૮૬ થી ૧૭૯૩

લોર્ડ કૉર્નવૉલિસ ગવર્નર જનરલ તરીકે

લોર્ડ કૉર્નવૉલિસ આવતાં સુધી મિસ્ટર મેકફર્સને (પાછળથી થએલ સર ઝૉન શોર) ગવર્નર જનરલનું કામ કીધું. એ કલકત્તાની રાજકારો-આરી સભાનો વડો સભ્ય હતો; અને કંપનીના વહીવટથી પૂરે જાણુકાર હતો. ઈંગ્લાંડમાં નવા ગવર્નરની નિમણૂક માટે યાઠાઘાટ ચાલતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ કંપની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની સેવાદેવા ન ધરાવતો હોય એવા કોઈ રાજદ્વારી માણસની નિમણૂક કરવાની અગત્યતા ઈંગ્લાંડની સરકારને જણાઈ તેથી ઇ. સ. ૧૭૮૬માં ઈંગ્લાંડની સરકારે લોર્ડ કૉર્નવૉલિસને નવા ગવર્નર જનરલ તરીકે નિમ્ણો.

પિંદનો નવો ધારો

હિન્દમાં કંપનીની રાજકીય સત્તા વધતી જતી હોવાથી કંપનીના અધારણમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર હતી તેથી ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાન પિટ્ટે ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં હિન્દના રાજ્યવહિવટ માટે નવો ખરડો રજુ કર્યો. પાર્લામેન્ટમાં તે પસાર થયો. એ ધારા પ્રમાણે હિન્દુસ્તાન સાથેનો કંપનીના વેપારનો દબ્બો તો કાયમ રહ્યો પણ કંપનીની રાજકીય સત્તા પ્રધાન મંડળે નિમેલી છ માણસની નિયામક સભાને (બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ) સોંપવામાં આવી. એ છ માણસની નિયામક સભાના પ્રમુખને હિન્દ-ખાતાનો પ્રધાન ઠરાવ્યો. એ પ્રમુખ ઈંગ્લાંડના પ્રધાન મંડળમાંનો એક હોવો જોઈએ. આથી કંપનીની સત્તા વાસ્તવિક રીતે ઈંગ્લાંડના પ્રધાન-

મંડળના હાથમાં આવી. વળી પાર્લામેન્ટની સંમતિ સિવાય કંપનીનો ગવર્નર જનરલ કોઈ પણ દેશી રાજ સાથે સંધિ કે વિગ્રહ કરી શકે નહિ. કલકત્તાની કારોબારી સભાઓના સભ્યો ચાર હતા તે ઘટાડીને ત્રણ કર્યા અને મદ્રાસ અને મુંબઈના ગવર્નરને પણ સલાહ માટે એવી કારોબારી સભાઓ નિમી આપી. એ ઉપરાંત ગવર્નરજનરલ વગેરે ઉપરી અમલદાર ઈંગ્લાંડની સરકારે નિમવા એવું હતું. આ ધારા પ્રમાણેની વ્યવસ્થા ઈ. સ. ૧૮૫૮ સુધી રહી.

લોર્ડ કોર્નવૉલિસે દાખલ કરેલા સુધારા

લોર્ડ કોર્નવૉલિસને ગવર્નરજનરલની સત્તા ઉપરાંત હિન્દના બ્રિટિશ લશ્કરના વડા સેનાધિપતિની કુલ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. વળી જરૂર પડે તો કારોબારી સભાના સભ્યોની બહુમતીને અવગણીને પણ કામ કરવાની ખાસ સત્તા આપવામાં આવી હતી. કોર્નવૉલિસ ઈંગ્લાંડના પ્રધાનમંડળનો જાણીતો અને વિશ્વાસુ માણસ હતો. પોતાની કારકિર્દીના પહેલા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન એણે કંપનીની આંતરવ્યવસ્થાને લગતા સુધારા દાખલ કર્યા. કંપનીના અમલદારોને કાયમને માટે લાંચ અને બક્ષિસ લેતા અટકાવવા માટે તેણે એક સનંદી મુલકી નોકરીની યોજના ધડી અને નોકરોનો પગાર વધાર્યો. વળી ઇન્સાફની અદાલતોમાં એણે સુધારાવંધારા કર્યા. દીવાની અદાલતમાં હિન્દુ અને મુસલમાન કાયદા પ્રમાણે હિન્દુ શાસ્ત્રી અને મુસલમાન કાઝની મદદથી પ્રગ્ળને અદલત ઇન્સાફ મળે એવી ગોઠવણ કરી. વળી ફૅજદારી અદાલતમાં મુસલમાની કાયદો જ ચાલતો હતો તેમાં પણ કેટલાક સુધારા કર્યા. મોટાં મોટાં શહેરોમાં તો અંગ્રેજ ન્યાયાધીશો નિમી દીવાની અને ફૅજદારી બન્ને કામ ચલાવવાનો તેમને અધિકાર આપ્યો. ન્યાય જલદી અપાય તે માટે દાકા, મુર્શિદાબાદ, કલકત્તા, અને પટણામાં ચાર મુખ્ય અદાલતો સ્થાપી. પાંચમી એક વરિષ્ઠ અદાલત કલકત્તામાં હતી. જમીનદારોના હાથે ચાંચી ફૅજદારી સત્તા લઈ લેવામાં આવી.

કોર્નવૉલિસના સુધારાથી અંગ્રેજ અમલદારોને હિન્દમાં નોકરીથી ધન કમાવાના રસ્તા ખુલા થયા અને દેશીઓને ભાગે રાજ્યની નાની નાની જગાઓ જ રહી.

કાયમી જમાબંદીનો નવો કાયદો

મુગલખાદશાહ અકબરના વખતમાં રાજ્ય ટોડરમલે જમીનની માપણી કરી જમીનનો કસ કાઢી મહેસૂલનો ચોક્કસ આંકડો નક્કી કરી તે ઉધરાવવાને જીલ્લાવાર દેશી અમલદારો નિમ્યા હતા. અમલદારો વંશપરંપરા મહેસૂલ ઉધરાવવાનું કામ કરતા હતા. વખત જતાં તેમની સત્તા એટલી બધી વધી પડી કે તેઓ જમીનના માલિક જેટલી સત્તા ભોગવવા લાગ્યા અને પોતાને જમીનદારો કે રાજ્ય કહેવડાવવા લાગ્યા. વૉરન હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં એ જમીનદારોનો જમીન ઉપરનો કાયમી હક્ક લઈ લેવામાં આવ્યો. જમીન ઈજારે અપાતી તેમાં સૌથી વધારે પૈસા આપનારને અમુક વર્ષને પટે એ જમીન આપવામાં આવતી. પણ આ પદ્ધતિથી કંપનીને મહેસૂલની રકમ ઓછી ઉપજતી; કારણ કે ઈજારદારે જમીનની માલિકી નહિ ધરાવતા હોવાથી જમીનનો પાક, વધારવા માટે કશો જ ખર્ચ કરતા નહિ; પાક ઓછો ઉતરે એટલે મહેસૂલ પણ ઓછો જ ભરાય. આ પદ્ધતિથી જમીનનો કસ દિવસે દિવસે ઘટવા લાગ્યો અને ખેડૂતોની સ્થિતિ પણ બગડતી ચાલી. લોર્ડ કોર્નવૉલિસે આ સ્થિતિ સુધારવાને માટે કાયમી જમાબંદીની નવી પદ્ધતિ દાખલ કરી. (Permanent Revenue Settlement)

કોર્નવૉલિસે જુના જમીનદારોને એમની જુની જમીન પાછી સોંપી; અને સરકારને ભરવામાં આવતી જમીનની મહેસૂલનો અમુક આંકડો કાયમને માટે નક્કી કર્યો. આ જાથુ જમાબંદીની રીત એણે પ્રથમ બંગાળા, બિહાર, અને ઓરિસામાં ૧૭૯૩માં દાખલ કરી. બે વર્ષ પછી બનારસમાં પણ એ દાખલ થઈ. આ પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં કંપનીના

વહીવટદારોએ બહુ આનાકાની બતાવી છતાં સરજોન શોર; પિટ્ટ અને નિયામક સભાની સંમતિ હોવાથી એણે તેમની દરકાર કરી નહિ અને મક્કમ રહ્યા.

આ પદ્ધતિથી થતા લાભ

- (૧) જમીનદારોને જમીન કાયમની મળી.
- (૨) એથી જમીન સુધરી.
- (૩) જમીનનો કસ વધવાથી પાક વધ્યો.
- (૪) જમીનદારોનો એક સમૃદ્ધ અને કાયમને માટે સરકારનો વફાદાર વર્ગ ઊભો થયો.
- (૫) દુષ્કાળ વખતે ખેડૂતોનાં દુઃખ મટાડવા સરકાર સાથે આ વર્ગ જોડાયો.
- (૬) મહેસૂલ હમેશ માટે નક્કી થવાથી સરકારની કડાકટ મટી ગઈ.

ગરલાભ

આ પદ્ધતિથી એક રીતે સરકાર તેમજ ખેડૂત 'બન્નેને' મોટું નુકસાન થયું. આગગાડી, નહેરો વગેરે સાધનોથી જમીન સુધરી છતાં સરકાર કર વધારી શકી નહિ. વળી આ યોજનામાં સરકારે જમીનદારો પાસેથી શો દર લેવો તે નક્કી કર્યું હતું પરંતુ જમીનદારોએ ખેડૂત પાસેથી શો દર લેવો તે નક્કી કર્યું ન હતું. તેથી જમીનદારો હમેશા ખેડૂતોને ત્રાસ આપતા અને તેમને ચૂસી લેતા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે જમીનદાર વર્ગ પ્રબલ થયો.

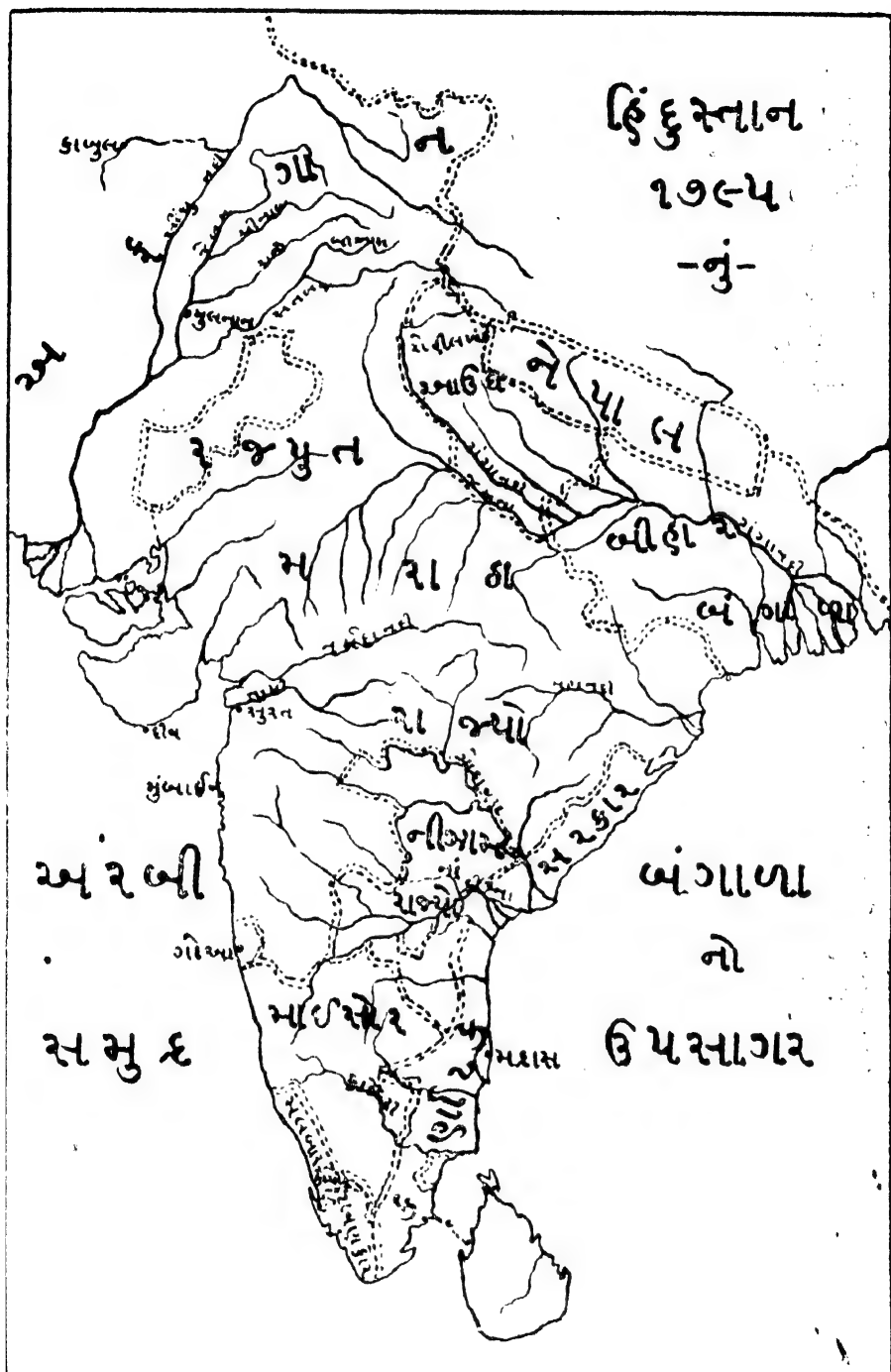
ત્રીજો મહેસૂલ વિગ્રહ

ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં થએલ માંગલોરની સંધિ પછી મહેસૂલના ટીપુ સુલતાને દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા સર્વોપરી કરવાને માટે પ્રયત્ન

આદર્યો. ટીપુને દક્ષિણમાં મરાઠા, નિઝામ અને અંગ્રેજો મળી ત્રણ શત્રુઓ હતા. એ ત્રણે સત્તા નાશુદ્ધ થાય તો જ ટીપુ દક્ષિણ હિન્દમાં સર્વોપરી થઈ શકે. પોતાની આ મહેચ્છાનું સ્વપ્ન ખરું કરવા એણે ફ્રેન્ચોની મદદ માગી. ફ્રેન્ચોને સાધ્યા પછી તરતજ ટીપુ અંગ્રેજોના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો. અંગ્રેજો પોતાના મિત્રનું રક્ષણ કરવા બંધાયેલા હતા. તેથી કોર્નવૉલિસે ટીપુ સામે વિગ્રહ આરંભવાનો નિશ્ચય કર્યો. લોર્ડ કોર્નવૉલિસ જાતે મદ્રાસ ગયો. તેણે બેંગલોર જીતી શ્રીરંગપટ્ટણ તરફ કૂચ કરી. અંગ્રેજોની મદદે મરાઠાઓ ને નિઝામ પણ આવી પહોંચ્યા એટલે કોર્નવૉલિસે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. સર્વોપરી થવાની લાલચે લડાઈ કરવા જતા રાજ્ય ખોઈ બેસવાની ધાસ્તીથી ટીપુ તામે થયો અને સંધિ કરી, ૧૭૯૩. હારેલા ટીપુને એનો ગર્વ ખંડિત થાય એટલી આકરી શરતો કરવી પડી. એ સંધિ પ્રમાણે એવું થ્યું કે ટીપુએ પોતાના રાજ્યનો અર્ધો મુલક આપવો, લડાઈના ખર્ચ પેટે ત્રણ કરોડ રૂપીઆ આપવા અને અંગ્રેજ કેદીને છૂટા કરવા. ઉપરાંત સંધિની શરતો બરાબર પાળવામાં આવે ત્યાં સુધી બાહુધરીમાં તેના બે છોકરા અંગ્રેજોને સોંપવા. આ સંધિને શ્રીરંગપટ્ટણની સંધિ કહે છે. પહેલી શરત મુજબ મલબાર, કુર્ગ, અને સાલેમ જિલ્લાનો થોડોક ભાગ અંગ્રેજોને મળ્યો. આ પ્રદેશોની વાર્ષિક આવક ચાળીસ લાખ રૂપીઆ હતી.

બીજા બનાવો

ઈ. સ. ૧૭૯૩માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. એના પરિણામે હિન્દુસ્તાનમાં પોન્ડીચરી અને બીજાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો અંગ્રેજોએ જીતી લીધાં. તેજ સાલમાં (૧૭૯૩) કંપનીના પટાની મુદત પૂરી થવાથી બીજા વીસ વરસની મુદતનો વધારો કરી નવો પટો કરી આપવામાં આવ્યો; તેમાં આ વખતે બીજા અંગ્રેજ વેપારીઓને હિન્દમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૭૯૩માં લોર્ડ કોર્નવૉલિસ પોતાની ઉર્ફવળ કારકિર્દીથી માન પામી વિલાયત ગયો.

સર જૉન શોર

લોર્ડ કૉર્નવૉલિસ પછી કારોબારી સભાનો વડો સભ્ય અને કાયમી જમાઅંધી દાખલ કરવામાં કૉર્નવૉલિસને પડખે રહી મદદ કરનાર સર જૉન શોર કંપનીનો ગવર્નરજનરલ નિભાયો. સર જૉન શોર કંપનીના વહીવટનો જાણુકાર અને અનુભવી હતો. પિટ્ઠના કાયદા પ્રમાણે વર્તવાની હોંશ સર જૉન શોરના શાંતિપ્રિય સ્વભાવને બહુ અનુકૂળ પડી.

નિઝામ અને ખરડાની લડાઈ

ઈ. સ. ૧૭૯૫માં મરાઠા અને નિઝામ વચ્ચે લડાઈ જાગી. નાના ફૂડનવીસની નિપુણ રાજનીતિના બળે તમામ મરાઠા સરદારો એકત્ર થઈ નિઝામ સામે ઉલટયા હતા. મરાઠાઓની પ્રબળ સત્તાની સામે બચાવ માટે નિઝામે અંગ્રેજોની મદદ માંગી પણ સર જૉન શોરે પિટ્ઠના કાયદાથી અંધાયલી નવી નીતિને વળગી રહી એ લડાઈમાં માથું મારવાની ચોખ્ખી ના પાડી. વળી ત્રીજા મૈસૂર વિગ્રહ વખતે ટીપુ સામે થવામાં મરાઠા અને નિઝામ બન્ને અંગ્રેજોના મિત્ર તરીકે વર્ત્યા હતા. એથી ફરીને એમાંથી એકેયને મદદ ન જ આપી શકાય એવું પણ સર જૉન શોરને જાણાયું. અંગ્રેજોની મદદ વિના નિઝામ એકલો મરાઠાઓ સામે ટક્કર ઝીલી શક્યો નહિ. ખરડા મુકામે નિઝામની સજડ હાર થઈ અને પોતાના રાજ્યનો કેટલોક મુલક મરાઠાઓને આપી દઈ નિઝામને એમની જોડે સંધિ કરવી પડી. અંગ્રેજો તરફથી મદદ ન મળવાથી નિઝામ અંગ્રેજો ઉપર ગુસ્સે થયો અને પોતાના રક્ષણ માટે રાખેલા અંગ્રેજ લશ્કરને કાઢી મૂકી એની જગાએ નિઝામે ફ્રેન્ચ લોકોને નોકરીમાં રાખ્યા.

અયોધ્યાની વ્યવસ્થા

ઈ. સ. ૧૭૯૭માં અયોધ્યાનો નવાબ વઝીર અસફદિદૌલા મરણ પામ્યો. એના વખતમાં અયોધ્યામાં પુષ્કળ અરાજકતા ચાલી રહી હતી.

મૂળ સ્વભાવે નબળો હોવાથી અને એની તિજોરીમાં નાણાં ખીલકુલ નહિ હોવાથી લશ્કર ઉપર એનો કાબુ બહુ ટીકો હતો. પોતાના હાથમાં રાજ્ય રાખી શક્યો એ પણ અંગ્રેજોની મદદને જ આભારી હતું. એના મૃત્યુ પછી સર જૉન શોરે વજીરઅલીને નવા નવાખ તરીકે સ્વીકાર્યો. પણ પાછળથી તપાસ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે એ રાજ્યનો ખરો હકદાર નહોતો; તેથી સર જૉન શોરે જાતે લખનૌ જઈ એ બિનહકદાર વારસને પદભ્રષ્ટ કરી મરહુમ નવાખના ભાઈ સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડ્યો અને વજીરઅલીને વર્ષાસન બાંધી આખી કાશીમાં રાખ્યો. આ પ્રમાણે અયોધ્યાના રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી સર જૉન શોર ૧૭૯૮ માં ઈંગ્લાંડ ગયો.

સર જૉન શોરની રાજ્યનીતિનું પરિણામ

પોતાના શાંતિપ્રિય સ્વભાવને લઈને અને પિટ્ટના નવા ધારાની રૂએ દેશી રાજ્યઓના કંજયામાં માથું નહિ મારવાની અખત્યાર કરેલી રાજ્યનીતિથી સર જૉન શોરે કંપનીની સત્તાના તેજને ઝાંખું પાડ્યું. નિઝામ તો ખરડાની દાર પછી અંગ્રેજોના દુશ્મન જેવો થઈ પડ્યો. મરાઠાઓ અને ટીપુ સર જૉન શોરની આ રાજ્યનીતિથી વધારે નિરંકુશ બન્યા; કારણ અંગ્રેજ સત્તાનો ભય આ નવી રાજ્યનીતિથી લગભગ નહિ જેવો જ થઈ ગયો. દેશી રાજ્યોમાં એમ જ મનાવા લાગ્યું કે અંગ્રેજોનું જોર નબળું પડવા લાગ્યું છે. ટીપુ સુલતાને તો સર જૉન શોરની આ નબળાઈ જાણી લીધા પછી હિંદમાંથી અંગ્રેજોનું નામનિશાન નાબુદ કરવાને ખાનગી મસલતો ચલાવવા માંડી. ટીપુના એ પ્રયત્નોથી અફઘાનિસ્તાનનો અમીર ઝમાન શાહ ટીપુને મદદ દેવાને હિંદમાં લશ્કર લઈ દાખલ થયો અને લાહોરનો કબજો લીધો. પણ એવામાં એના રાજ્યપર ઇરાનીઓ ચઢી આવવાની ખબર મળ્યાથી એનેપાછું જવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૩ જું

૧

કંપનીની સત્તામાં વધારો

માર્કિવસ વેલેસ્લી ઈ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૫

પિટ્ટની રાજ્યનીતિ વ્યવહારમાં મૂકવા જતાં ખોટનો જ સોદો હતો એવી ખાત્રી કંપનીને સર જૉન શોરના વખતમાં જ થઈ હતી. એ નબળી રાજ્યનીતિને પડતી મૂકાય તો જ કંપનીની સત્તાનું દેવાળું ફૂંકાતું બચી જાય. એ સંજોગોમાં હિંદમાં કંપનીની સત્તાને સર્વોપરી બનાવે એવો ગવર્નરજનરલ નિમવાની જરૂર હતી. તેથી તેઓએ માર્કિવસ વેલેસ્લીની નિમણૂક કરી. હિંદમાં આવ્યો ત્યારે એની ઉંમર ૩૭ વરસની હતી. ચા પહેલાં એણે કંપનીની નિયામક સભાના સભ્ય તરીકે ચાર વર્ષ સુધી કામ કર્યું હતું; એટલે કંપનીના હિંદી વહીવટથી એ ઘણો જાણીતો થઈ ગયો હતો. વળી એ પોતે ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાન પિટ્ટની આહ્વાન રાજ્યનીતિથી પણ માહિતગાર હતો. એનો નાનો ભાઈ આર્થર વેલેસ્લી મરાસમાં કંપનીના લશ્કરમાં હતો.

સહાયકારક યોજના

સર જૉન શોરની નબળી રાજ્યનીતિથી કંપનીને ઘણું નુકસાન થયું. તેથી વેલેસ્લીએ જુદી જ નીતિ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઈંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન પિટ્ટ તે વખતે એક યોજના ઘડી કાઢી સારા યૂરોપને ધ્રુજવનાર વીર નેપોલિયનથી ઈંગ્લાંડનો બચાવ કરી રહ્યો હતો. એ યોજનાથી પિટ્ટ યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યોને ઈંગ્લાંડની તિજોરીમાંથી પૈસા આપી નેપોલિયન સામે લડવાને ઉભાં રાખતો. ઈંગ્લાંડના પૈસા અંતે બીજાં રાજ્યોનાં લશ્કર એમ ધડ બેસાડી પિટ્ટ નેપોલિયનને હંકારી રહ્યો હતો. વેલેસ્લીએ પણ કંપનીની સત્તા હિન્દુસ્તાનમાં સર્વોપરી કરવા માટે યોજના

ધડી કાઢી. આ યોજના નીચે પ્રમાણે હતી:—જે દેશીરાજ્ય આ યોજનામાં જોડાય તેને કંપનીનું ઉપરીપાત્રું સ્વીકારવું; દેશીરાજ્યએ કંપનીની સમતિ વિના કોઈ સાથે સંધિ કે વિગ્રહ કરવાં નહિ; વધુમાં દેશીરાજ્યએ પોતાના રાજ્યમાં ફ્રેન્ચોને નોકર રાખવા નહિ; એ ઉપરાંત રાજ્યએ પોતાના રક્ષણ માટે એક અંગ્રેજી લશ્કર રાખવું અને એ લશ્કરના ખર્ચ પેટે તેટલી ઉપજનો મુલક અંગ્રેજને સોંપવો. આના બદલામાં કંપની સદરહુ દેશીરાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપતી. આ યોજના સદાય-કારક યોજનાને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. એમાં પ્રથમ હૈદરાબાદનો નિઝામ જોડાયો; એણે પોતાની નોકરીમાંથી ફ્રેન્ચ લશ્કરને રમ્મ આપી છ હજાર અંગ્રેજ સિપાઈઓને પોતાના રાજ્યમાં રાખવાનું કમ્પૂત કર્યું. લોર્ડ વેલેસ્લીએ ટીપુને પણ આ યોજનામાં ભળવાનું કમ્પ્યું; પણ તેમ કરવાથી પોતાને દિણપદ લાગે તેથી તેણે તો આખી ના પાડી દીધી.

ચાંચા મહંસૂર વિગ્રહ

- ત્યારે વેલેસ્લી પોતાની સદાયકારક યોજનાની જાળમાં દેશી-રાજ્યઓને સપડાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે ટીપુ અંગ્રેજોને હિન્દમાંથી હાંકી મૂકવા ગુપ્ત પ્રયત્નો કર્યા કરતો હતો. મેરીશિયસના ફ્રેન્ચ ગવર્નરને પોતાની મદદે તેડાવવા એણે લખ્યું હતું. વર્ગ તેપોલિયન બોનાપાર્ટ પણ મહિપ્ત મુઘી આવેલો છે એ વાતની ખબર પડતાં વેલેસ્લીને જણાયું કે ટીપુ સાથે લડાઈ કર્યા વગર છૂટકો નથી. એ ઉપરથી વેલેસ્લી જાતે એક મોટું લશ્કર લઈ મદ્રાસ આવ્યો અને લોર્ડ હૈરિસને સેનાનાયક નિમી અદાર હજાર માણસનું લશ્કર આપી ટીપુ સામે મોકલ્યો. રસ્તામાં નિઝામ તરફથી પણ સાળ હજાર માણસની મદદ મળી. બીજું એક લશ્કર મુઘલથી જનરલ સ્ટુઅર્ટની સરદારી નીચે ટીપુ સામે આવવા છૂટ્યું. અંગ્રેજ સૈન્યની આ બધી હીલચાલની ટીપુને જાણ થતાં પ્રથમ તે મુંબઈથી આવતા લશ્કરની સામે ગયો પણ હાર્યો. ત્યાંથી પાછો ફરી ટીપુ મદ્રાસથી આવતા લશ્કર

તરફ ધસ્યો પણ કમનસીમે ત્યાં પણ તેની હાર થઈ. પછી તો ગભરાઈને ટીપુ શ્રીરંગપટ્ટણમાં ભરાઈ ગયો. અંગ્રેજ લશ્કરે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાડ્યો. હવે તો ટીપુ ખરી મુઝવણમાં આવી પડ્યો. શું કરવું તે એને મુઝવું નહિ ત્યારે મરણીએ થઈ દુશ્મન સામે લડવાનો નિશ્ચય કરી તે બહાર નીકળ્યો. તેનું લશ્કર બહુ બહાદુરીથી લડ્યું. ટીપુએ પોતે પણ લડતાં લડતાં પ્રાણ ખોયો. ટીપુના બંને છોકરાઓને વર્ષાસન બાંધી આપી મહેસૂરના જૂના હિન્દુ રામના ખરા વારસને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૯૯. તેની પાસે પણ સદાયદારી યોજના સ્વીકારાવી. એ નવો નામ સગીર હોવાથી પૂર્ણિયા નામનો પ્રધાન મહેસૂરનો રાજ્યદારભાર ચલાવતો હતો; પણ રામ પાછળથી કહાંદી નીવડ્યો અને રૈયતપર જીલ્લમ ગુજારવા લાગ્યો, તેથી તેને ઇ. સ. ૧૮૩૧માં પદભ્રષ્ટ કરી વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું. ત્યારપછી અંગ્રેજ સરકાર પદભ્રષ્ટ થએલા રામના દત્તકપુત્ર આમરાજેન્દ્રને રાજ્ય સોંપ્યું. વેલેસ્લીની આ જીતની દિગ્ગંડમાં ભારે છાપ પડી. તેથી હવેમાં આવી બીજી દિગ્ગંડની સરકારે વેલેસ્લીને માફિસનો ખિતાબ આપ્યો. કંપનીએ પણ તેને વીસ વરસ સુધી ૫૦૦૦ પાઉન્ડનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.

કર્ણાટક અને તંજાવર ખાલસા થાય છે

કર્ણાટકના નવાબ મલમદઅલીના મરણ પછી તેના પુત્ર ઉમદત્ત-ઉલ્લ-ઉમરા નવાબ થયો; ઇ. સ. ૧૭૯૫. એ નવો નવાબ ટીપુ સુલતાન સાથે મૈત્રી રાખી ખટપટ કર્યા કરતો હતો એવું માલમ પડવાથી વેલેસ્લીએ એને પદભ્રષ્ટ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ એવામાં એ નવાબ ૧૮૦૧માં મરણ પામ્યો. એની પછી એના પુત્રને વર્ષાસન લઈને રાજ્ય છોડી દેવા વેલેસ્લીએ સમજાવ્યો પણ તેણે તે માન્યું નહિ. આખરે તેના એક ભત્રીજાએ વયમાં પડી તે શરત કબૂલ કરાવી; અને કર્ણાટક કંપનીએ ખાલસા કર્યું. તંજાવરની ગાદીની પણ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. આ રીતે નમામ દક્ષિણ હિન્દ કંપનીની સત્તા નીચે આવ્યું.

અયોધ્યા

વેલેસ્લીના વખતમાં અધ્યાન સરદાર ઝમાનશાહ દિન્દમાં આવે એવો ભય રહેતો હતો. તેથી અયોધ્યાના નવાબની આનાકાની છતાં તેને અંગ્રેજ લશ્કર રાખવાની ફરજ પાડી અને તેના બદલામાં તેની પાસેથી દોઆબ અને શેલ્દિલખાંડ મેળવ્યા, ૧૮૦૧.

વેલેસ્લીની કારકિર્દી

કંપનીની સત્તાને દિન્દમાં સર્વોપરી બનાવવી એવા દરદા સાથે જ એણે દિન્દમાં પગ મૂક્યો હતો. તેથી એણે પોતાની સહાયકારી યોગના અમલમાં મૂકી. આ પદ્ધતિથી એ દેશી રાજ્યોને એક પછી એક કંપનીના શરણ નીચે લાવતો ગયો. એણે કંપનીના નોકરોને દેશી ભાષાનું અને કાયદાનું શિક્ષણ આપવા કસકત્તામાં એક પાઠશાળા સ્થાપી. એના વખતમાં કંપનીના રાજ્યનો ઘણો વધારો થયો. દક્ષિણે કેમોરિન બ્રશિરથી ઉત્તરે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી સુધી અને પશ્ચિમે મલબાર કિનારાથી પૂર્વે કોરોમાંડલ કિનારા સુધી કંપનીની સત્તા પહોંચી. ઉત્તર દિન્દમાં પણ અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી દોઆબ અને શેલ્દિલખાંડ મેળવ્યા. આ ઉપરાંત નિઝામ, પેશવા, ભોંસલ, સિંધીઆ, અને ગાયકવાડ જેવી સત્તાઓએ પણ કંપનીનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું.

૨

લૉડ કૉર્નવૉલિસ

લૉડ વેલેસ્લીની સહાયકારી રાજ્યનીતિથી અંગ્રેજ સત્તાનો દોર દિન્દમાં જન્મવા લાગ્યો; પરંતુ કંપનીનો વેપાર મોઝો પડવા લાગ્યો. કંપનીના ભાગીદારોને સ્વખર્ચ ખ્યાલ નહોતો કે એક દિવસે કંપનીની

રાજકીય સત્તા સારા હિન્દ ઉપર જામશે. આથી જ્યારે વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ નુકસાનકારક જણાઈ ત્યારે કંપનીએ લૉડ કૉર્નવૉલિસને કંપનીના વેપારને સુરક્ષિત કરવા મોકલ્યો. કૉર્નવૉલિસને ચોખ્ખે ચોખ્ખુ કહેવામાં આવ્યું કે તમારે દેશી રાજ્યોના વિગ્રહમાં મુદ્દલે પડવું નહિ. ફક્ત કંપનીની રાજકીય સત્તાનું સંરક્ષણ કરવું અને વેપારની ખીલવણી કરવી. આ ફરમાનને વધાવી લઈ લૉડ કૉર્નવૉલિસ ઈ. સ. ૧૮૦૫ના જુલાઈની આખર તારીખે હિન્દમાં આવ્યો. આ વખતે એની ઉંમર ૬૭ વર્ષની હતી. તબિયત પણ જોવી જોઈએ તેવી નહોતી; છતાં હિન્દમાં પગ મૂકવાની સાથે જ તેણે પોતાની રાજ્યનીતિ જાહેર કરી દીધી. આ રાજ્યનીતિ અમલમાં મૂકવામાં એની સમાના સભ્ય સર જ્યોર્જ આર્લોએ એને ઘણી મદદ કરી; પરંતુ ધન્યરે જુદું જ નિર્માણ કરવા ધાર્યું હશે તેથી કે પછી કૉર્નવૉલિસની નાદુરસ્ત તબિયત હતી તેથી એ જ વર્ષમાં લૉડ કૉર્નવૉલિસે ગાંધીપુર મુકામે પ્રાણ છોડ્યા.

૩

સર જ્યોર્જ આર્લો

નવો ગવર્નરજનરલ ઇંગ્લાંડથી નિમણૂં આવે ત્યાં સુધી સર જ્યોર્જ આર્લોએ ગવર્નરજનરલ તરીકે કાર્ય કર્યું; આર્લો અધી રીતે કૉર્નવૉલિસના મતનો જ હતો; છતાં જ્યારે કંપનીના વહીવટદારોએ સર જ્યોર્જ આર્લોને વસઈના કોલકરાર રદ કરવાનું સૂચવ્યું ત્યારે આર્લોને એ રમ્યું નહિ. અંધાયણ પેશવાને છૂટો મૂક્યો અને એમ કરી આખી મરાઠી સત્તાને નિરંકુશ કરી દેવી એ એને પોતાને જ લાગે પોતાના પગમાં કુહાડો મારવા બરાબર લાગ્યું. એ જાણતો હતો કે મરાઠાઓ નિરંકુશ રહે તો કંપનીની સત્તાને હાની પહોંચાડે, તેથી આર્લોએ વસઈના કોલકરાર રદ કરવાનું નાકબૂત કર્યું.

વેલોરનું બંડ

સર જ્યોર્જ બાર્લોની હુંક કારકિર્દી વેલોરમાં થયેલ બંડને લીધે વધારે જાણીતી થઈ છે. વેલોર મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવેલું એક શહેર છે. ટીપુ સુલતાનને હરાવી એનું રાજ્ય ખાલસા કર્યા પછી એના બે પુત્રોને અંગ્રેજોએ આ વેલોરના કિલ્લામાં રાખ્યા હતા. અહીં ટીપુના પુત્રોને વૈભવના સઘળાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં એટલું જ નહિ પરંતુ એક પરાજીત થયેલા શહેનશાહના પુત્રોને જાજે એટલી છૂટ આપવામાં આવી હતી. ૧૮૦૦ માણસો તો એમની તહેનાતમાં રાત દિવસ હાજર રહેતા. ઉપરાંત ત્રણ હજાર જેટલા માણસો વેલોરમાં એમના ખાનગી આશ્રય નીચે આવીને રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે ભેગા થયેલા માણસો અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ અસંતોષ ફેલાવે એ સ્વાભાવિક હતું. એવામાં જ મદ્રાસની સરકારે લશ્કરમાં યોગ્ય સુધારાઓ દાખલ કર્યા. એ સુધારા પ્રમાણે અમુક નવી તરેહની જ પાઘડી બાંધવાનું અને અમુક તરેહની જ દાદી રાખવા વગેરેના ફરમાન છૂટ્યા. મૂળે લશ્કરના માણસો અમલુ તો ખરા જ એટલે આવા સુધારાઓને તેઓ એકદમ વધાવી લે એ એમના રહીરહક સ્વભાવ માટે અશક્ય હતું. સ્વાભાવિક અસંતોષ થયેલો અને એમાં પેલા વેલોરમાં રહેતા ટીપુના પુત્રોના આશ્રય નીચેના માણસોએ બળતામાં થી હોમ્યું. તેઓએ એવો જ કોઈ ગપો ઉડાવ્યો કે એ પ્રમાણે લશ્કરના માણસોને ધીમે ધીમે ખ્રિસ્તી બનાવી દેવાનો જ આ બધો પ્રયત્ન રચાયો છે. લશ્કરના અમલુ અને ધોડાપંથી માણસોએ એ ગપને ખરી ગણી બળવો જગાવ્યો; અને ૧૧૩ અંગ્રેજોને કતલ કર્યા. આ બળવાને તાબડોલ શાંત પાડી દેવા માટે કર્નલ ગિલેસ્પી મારતે ઘોડે આક્રંધી વેલોર આવ્યો અને સમયોચિત બહાદુરીથી બળવાને શાંત કર્યો. ટીપુના બન્ને પુત્રોનો આ બળવામાં હાથ હતો એમ લાગવાથી તેઓને વેલોરમાંથી કલકત્તે મોકલાવી દીધા અને મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ બેન્ટિન્કને હપકો આપી પાછો બોલાવી લીધો.

લોર્ડ મિન્ટો

ત્રાવણકોરનો બંદોબસ્ત

વેલોરનું બંડ શમ્યા પછી તરત જ નવો ગવર્નરજનરલ લોર્ડ મિન્ટો હિન્દમાં આવ્યો. એની ઇચ્છા પણ કંપનીને દેશીરાજ્યો સાથે વિગ્રહમાં પડવા ન દેવાની હતી; પરંતુ અનુભવથી એને તરત જ જણાયું કે કંપની એવી તો દેશીરાજ્યો વચ્ચે ગૂંચવાઈ ગયેલી હતી કે એને વખત આવ્યે એ દેશીરાજ્યોમાં માથું માર્યા વિના ચાલે તેમ જ ન હતું. ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં હિન્દના દક્ષિણ છેડે આવેલ ત્રાવણકોરના રાજ્યના પ્રધાને બળવો જગાવ્યો. તેણે ૩૩ અંગ્રેજ સિપાહીઓ અને એક અંગ્રેજ ડૉક્ટરને મારી નાખ્યા; આ બંડની ખમર પડી કે તરત જ એક લશ્કરી પત્રણ ત્યાં મોકલવામાં આવી તે દુલ્હડ શમાવી દેવામાં આવ્યું. પ્રધાને આપઘાત કર્યો અને એના ભાઈને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. ત્રાવણકોરનું રાજ્ય છેક હાલહવાલ થઈ ગયું હતું; એથી અંગ્રેજોએ પાંચ વર્ષ એ રાજ્ય પોતાની સત્તા અને દેખરેખ નીચે રાખ્યું ને ઈ. સ. ૧૮૧૩માં રાજને પાછું સોંપ્યું.

બુંદેલખંડ અને નાગપૂરની વ્યવસ્થા.

બુંદેલખંડમાં અવ્યવસ્થા અને અરાજકતાએ ધર ધાલ્યું હતું. ફેર ફેર દુલ્હડી સરદારોનું રાજ્ય હતું. તેઓ લોકોને પજવીને કર ઉઘરાવતા. તેથી મિન્ટોએ એક લશ્કર મોકલ્યું. એ લશ્કરે કલિંગર અને અજયગઢ નામના એ કિલ્લાઓ જીતી લીધા. કિલ્લાઓ પડતાં, દુલ્હડી સરદારો વશ થયા. વળી એ જ અરસામાં લૂંટારાઓનો સરદાર અમીરખાં નાગપૂરના રાજને પજવતો હતો. નાગપૂરના રાજાએ લોર્ડ મિન્ટોની મદદ માગી. મિન્ટોએ લશ્કર મોકલી અમીરખાંને હાંકી કાઢ્યો.

શીખ સરદાર રણજીતસિંહ

“પંજાબનો સિંહ”

(રણજીતસિંહ).

છઠ્ઠો તોડવાનો અને તેમની કતલ કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. છેવટે બંદા અને એના સાથીઓ પકડાયા અને મુગલ બાદશાહ બકાદુરશાહે તેમને મારી નખાવ્યા. ત્યાર પછી પણ શીખ લોકોનું બળ વધતું જ ચાલ્યું. મુસલમાન બાદશાહોએ શીખ લોકોને નાબૂદ કરવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ તે સફળ થયા નહિ. તેઓએ દશ દશ હજારની અગીયાર હુકડીઓ કરી અને પોતાનાં રહેઠાણનાં અગીયાર મથકો સ્થાપ્યાં. હુકડીના આગેવાનો તે મથકોના સરદાર બન્યા. હાલનાં પતિઆલા, કપુરથલા, વગેરે સંસ્થાનો તેઓથી જ ઉદય પામ્યાં છે. ચતરસિંહ એ એવા જ એક મથકનો સરદાર હતો. તેના પછી આવનાર એનો પુત્ર રણજીતસિંહ ઘણો બકાદુર અને શૂરો હતો. આખો પંજાબ પ્રાંત કટકે કટકે હતો

લોડ મિન્ટોના સમયમાં શીખ સરદાર રણજીતસિંહ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. રણજીતસિંહ વિશે માહિતી આપવા પહેલાં શીખ લોકોનો હુંક દતિલાસ જાણવાની જરૂર છે. પંદરમાં સંક્રામાં ગુરૂ નાનકે શીખ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. શીખોના દશમા ગુરૂ ગોવિન્દના મરણ પછી શીખ લોકોનો નાયક બંદા થયો. તેણે પંજાબમાં મોટી ખટખટ ઉભી કરી એ વખતે મુગલસામ્રાજ્ય પડતી દશામાં હતું. તેથી બંદાએ મુસલમાનોની મસ-

લઈ તે પંજીખનો રાજ થયો. એના છત્ર તળે બીજા શીખ સરદારો પણ એકઠા થયા. એની ખ્યાતિ ઇતિહાસમાં “પંજીખના સિંહ” તરીકે વિખ્યાત છે. એ ખરેખર સિંહ જેવો બહાદુર હતો. એનો ડાખો હાથ તથા પગ સહી ગયા હતા, છતાં બ્યારે તે થોડે પલાણુ નાખતો ત્યારે એક ખડતલ જીવાન જેવો ભાસતો. એણે પોતાના રાજ્યમાંથી અધધાનોને હાંકી કાઢી કાશ્મિર, મુઘતાન, વગેરે પ્રાંતો જીતી લીધા. વળી એણે પોતાના લશ્કરને યુરોપીય ઢબે ઉત્તમ તાલીમ આપી હતી. સર બ્યેર્જ આર્થોની તટસ્થ રાજ્યનીતિથી એને પોતાના રાજ્યની હદ અને સત્તા વધારવામાં બહુ અનુકૂળતા મળી હતી. પણ બ્યારે લોર્ડ મિન્ટોના વખતમાં રણજીતસિંહે પતિઆલા અને પાસેના મુઘક ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે એ મુઘકના સરદારોએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. આ ઉપરથી લોર્ડ મિન્ટોએ મેટ્રકાફને પંજીખમાં મોકલ્યો. એણે રણજીત સાથે અમૃતસર મુકામે સંધિ કરી. તેની મુખ્ય શરતો નીચે મુજબ હતી:- સતલજ નદીની દક્ષિણે આવેલાં રાજ્યો ઉપર રણજીતસિંહે હુમલો કરવો નહિ અને અંગ્રેજો સાથે મૈત્રી રાખવી.* આ કરાર રણજીતસિંહે, પોને જીવ્યો ત્યાં સુધી પાળ્યા અને પોતાની જિંદગી સુધી અંગ્રેજોના વિશ્વાસુ મિત્ર તરીકે વર્ત્યો. તેના મરણ પછી શીખ લોકોમાં સારો આગેવાન ન હોવાથી તેઓએ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવ્યું.

બીજા રાજ્યો સાથે કરેલા કરાર

ખરેખર આજ વખતે યુરોપમાં ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે જખરી લડાઈ સળગી ઊઠી. આ ઉપરથી લોર્ડ મિન્ટોને લાગ્યું કે કદાચ ફ્રેન્ચ લોકો અધધાનિસ્તાન વગેરે ઉત્તર તરફનાં રાજ્યો સાથે સંધિ કરી

*આ તાલુકી કંપનીને ખેવડો લાભ થયો. સતલજ નદીની દક્ષિણે આવેલાં શીખ રાજ્યો કંપનીના રક્ષણ હેઠળ જવાથી રણજીતની શીખસામ્રાજ્ય સ્થાપવાની નેમ ઊઠી વળી. આયું સામ્રાજ્ય કદાચ કંપનીને પણ ખારે પડત. વળી કંપનીને વાયવ્ય સરહદ તરફની ચિંતા કમી થઈ કારણ કે શીખ જેવી લડાયક પ્રજાના વસવાટથી એ સુરક્ષિત રહી.

હિન્દ ઉપર ચઢી આવે; તેથી કાશ્મીર, સિંધ અને ધરિનન્ત રાજ્યકર્તાઓ પાસે એણે પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા. તેમના પ્રયાસથી ફ્રેન્ચો સાથે સંબંધ ન રાખવાનું દરેક રાજ્યે કમ્પૂલ કર્યું.

કૃષ્ણાકુમારીની કણ્ડ કથા

આ તટસ્થવૃત્તિથી એક કણ્ડ કથની રજૂઆતનામાં બનવા પામી. ઉદેપુરના રાણાની કૃષ્ણાકુમારી નામની એક રૂપવતી અને લાવણ્યવતી કન્યાનો વિવાદ જોધપુરના રાજા ભીમસિંહ સાથે નક્કી થયો; પરંતુ કમનસીબે તે લગ્ન પહેલાં મરણ પામ્યો. પાછળથી જયપુરના રાજા જગતસિંહે તે કુંવરીની માગણી કરી. ખીજા બાળુ જોધપુરની ગાદીએ આવનાર માનસિંહે પણ એનું માગું કર્યું. પરંતુ માનસિંહની માગણી થઈ તે પહેલાં જગતસિંહે એ કન્યાનું માગું કર્યું હતું; તેથી જ્યારે એને માનસિંહની ઉદ્ધત માગણીની જાણ થઈ ત્યારે માનસિંહે માફ અપમાન કર્યું એમ એને લાગ્યું. આથી જગતસિંહે સિંધીઆની અને લૂંટારાઓના સરદાર અમીરખાંની મદદ માગી. લડાઈ થઈ તેમાં માનસિંહ હાર્યો; પણ એ હારેલા રાજ્યએ અમીરખાંને મોટી લાંચ આપી પોતાના પદમાં લીધા. પછી અમીરખાં માનસિંહના કહેવાથી ઉદેપુરના રાણાનો મુલક લૂંટવા લાગ્યો; એ લૂંટારાના વધના ત્રાસને અટકાવવા રાણાએ અંગ્રેજોની મદદ માગી; લાંડ મિન્ડોએ મદદ આપી નહિ. તેથી રાણાને અમીરખાં સાથે સમજુતી કરવી પડી. અમીરખાંએ રાણાને એવો દમ ભીડાવ્યો કે જ્યાં સુધી કુંવરી જીવતી છે ત્યાં સુધી દરેક ઉપાયે હું એને જાપરદસ્તીથી માનસિંહ પાસે લઈ જઈશ; પણ જો એને મારી નાખવામાં આવે તો જ તમે સ્વસ્થ થઈ બેસી શકશો. આ સતાવણીથી આખરે રાણાની જાહેર પોતાની લાડકી ભત્રીજાને પોતાના હાથે જ ઝેર આપ્યું ને કહ્યું “બેટા, આ પી જઈ ઉદેપુરના રાજ્યની આખર રાખ.”

કૃષ્ણાકુમારીએ ગરીબ ગાયની નમ્રતાથી પોતાનું ડોકું નમાવ્યું ને એક

ખરી રજપૂતાણીની હિંમતથી જરાયે આચક્રો ખાધા વિના તે ઝેરતું ખાણું પી શકી. મરતાં મરતાં બોલી, “હે ઇશ્વર, તું મારા પિતાને અને મેવાડને સન્નામત રાખજો.” આ કથણુ બીના ઈ. સ. ૧૮૧૦માં બની.

કંપનીનો નવો પટો

ઈ. સ. ૧૮૧૩માં કંપનીને મળેલો વીશ વર્ષનો પટો પૂરો થયો. તેથી બીજાં વીશ વર્ષનો પટો ઠગ્યાંડની સરકારે કરી આવ્યો. આ નવા પટાની રૂએ વેપાર કરવાનો ઇજારો રદ કરવામા આવ્યો, બીજા વેપારીઓને પણ હિન્દમાં વેપાર કરવાની છૂટ મળી. ફક્ત ચીન સાથેના કંપનીના વેપારનો ઇજારો કાયમ રહ્યો.

૫

માર્કિવસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ ઈ. સ. ૧૮૧૩-૧૮૨૩

માર્કિવસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ

લોર્ડ મિન્ટોની વિદ્વાયગીરી પછી લોર્ડ મોહરા આવ્યો. લોર્ડ મોહરા દત્તિલાસમાં માર્કિવસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ તરીકે જાણીતો છે. હિન્દમાં આવ્યા પહેલાં આ ગવર્નરજનરલે ઘણાં વર્ષો સુધી મુઢકી અને લશ્કરી ખાતામાં સેવા કરી હતી. કૉર્નવાલિસ અને મિન્ટોની મારફતે એણે પણ તટસ્થ-વૃત્તિ જ જાળવવાના મનોરથો બાંધી રાખ્યા હતા. પરંતુ એ મનોરથો પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર નહિ ચલાવી શકાય એવું લાન એને હિન્દમાં આવ્યા પછી તરત જ થયું. એ હિન્દમાં આવ્યો ત્યારે કંપની સરકારના રાજ્યનો અદોઅસ્ત કીકાકીક જામી ગયો હતો; છતાં એ અદોઅસ્તમાં કેટલાંક છિદ્રો એવાં રહી ગયાં હતાં કે એ પૂરવાને એને યુદ્ધ કરવું પડ્યું.

નેપાળના ગુરખાઓ

હેસ્ટિંગ્સ હિન્દમાં આવ્યો ત્યારે નેપાળના ગુરખાઓનું જોર વધ્યું જતું હતું. આ ગુરખાઓ મૂળે રજપૂત છે. કોઈ આકૃત સમયે મૂળ

વતન છોડી નેપાળની પહાડી ભૂમિમાં આશ્રય લીધા હોય એમ જણાય છે. આત્મરક્ષણને કારણે નાસીને નેપાળમાં ભરાયેલી એ જાતિમાં નેપાળની જંગલી પ્રજાને હાલહવાસ કરી નાખવાની તાકાત હતી. એ તાકાતના બળે નેપાળમાં એ પ્રજાએ થાણું જમાવ્યું. ગુરખાઓ શરીરે ફીંગણા પણ કસાયલા હોય છે; લડાયક જુસ્સો તો એમને વારસામાંથી જ મળેલો હોય છે. કોઈ પણ ગુરખો લડાઈથી કાયર થાય એવું ભાગ્યે જ માલમ પડશે. એ મર્દના બચ્ચાઓ માથાને હાથમાં લઈને જ ફરે છે. મોતથી એ ડરતા નથી. આ જૂરી પ્રજા આગળ ને આગળ ધસી આવતી હતી. વળી નેપાળની સરહદ અને કંપનીની સરહદ એકમેકને અડીને આવી રહી હતી. આથી ગુરખાઓ અવારનવાર કંપનીની સરહદમાં ઘૂસી જઈ અંગ્રેજ પ્રજાને રંજાડતા. લોર્ડ મિન્ટોએ એમને દાખી દેવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ એનો ઘણો વખત પશ્ચિમની સરહદ ઉપરનો બંદોબસ્ત ફરવામાં જવાથી એ કાર્ય હાથ ધરી શક્યો નહિ. એ અધૂરું રહી ગયેલું કામ હેસ્ટિંગ્સને માથે આવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૧૪માં ગુરખાઓએ કંપનીની સરહદ ઉપર હુમલો કર્યો અને કેટલાંક ગામોનો કબજો લીધો. હેસ્ટિંગ્સે ગુરખાઓને, છતેલાં ગામો પાછાં આપી દેવા કહેવડાવ્યું; પણ એવી ખાલી ધમકાને ગુરખાઓ જોયી લડાયક પ્રજા પત ફરે તેમ હતું જ નહિ. આખરે હેસ્ટિંગ્સે બેયું કે ગુરખાઓ બેટે લડી લીધા વિના છૂટકો જ નથી એટલે તેણે લડાઈ જાહેર કરી, ઈ. સ. ૧૮૧૪.

ગુરખાઓની હાર અને સિંગોલીની સુલેહ

ગુરખાઓ એકદમ અંગ્રેજ લશ્કરને ગાંડી જાય એવા નથી એ હેસ્ટિંગ્સ સારી રીતે જાણતો હતો; તેથી એમને સજડ હાર આપવાનાં નિશ્ચયથી તેણે એકા સાથે ચાર લશ્કરો ચાર જુદી જુદી દિશાએથી નેપાળ ઉપર મોકલ્યાં. મુલક ખુબ પહાડી અને અજાણ્યો હતો; એથી અંગ્રેજ લશ્કરને એ મુલકમાં પેસતાં ભારે વિઠંબણા વેઠવી પડી. ચારમ્માંથી ત્રણ લશ્કર તો હાર ખાઈને પાછાં આવ્યાં. પણ ચોથું લશ્કર વિજયથી

રસ્તો કાપ્યે જતું હતું. એ લશ્કર નેપાળની પશ્ચિમ સરહદ ઉપરથી દાખલ થયું. એનો ઉપરી ઑફિસરોની નામનો સમર્થ સરદાર હતો. રસ્તામાં કાંઈ કાંઈ ટુંગરોની હારો અને ખીણો ઓળંગતું અને ગુરખાઓને ડેર ડેર હરાવતું એ લશ્કર રાજ્યધાની ખટમંડુ તરફ કૃચ્છ કર્યે જતું હતું. ગુરખાઓ પણ અંગ્રેજ સેનાની છતથી ગભરાવા લાગ્યા; પરંતુ દુસ્મનનો નમતું આપવું કે નામોશી ભરેલી સલાહ કરવી એ એમના સ્વભાવ વિરુદ્ધ હતું; તેથી ગુરખાઓ અતંત સુધી લડ્યા. ગુરખા સરદાર અમરસિંહ હાર્યો અને અંગ્રેજ લશ્કર હેડ ખટમંડુ સુધી આવી પહોંચ્યું. હવે ગુરખાઓએ જોયું કે રાજ્ય ખચાવવું હોય તો ગમે તેવી પાળ સુલેહ કર્યા વિના આરો નથી. તેથી તેમણે ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં સિગોલી મુકામે સુલેહ કરી. એ સંધિના કારાર પ્રમાણે કુમાઉન અને તિરાઈ પ્રાંતો કંપની સરકારને આપી દેવાનું અને ખટમંડુમાં અંગ્રેજ રેસીડન્ટ ગમ્પવાનું તેઓએ કબ્જા કર્યું.

પિંહારાઓ

હિસ્ટોરિઅસ ત્યારે નેપાળી લોકો જોડે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા ત્યારે ખીણ આળુ મરાઠાઓ, પિંહારાઓ, + શીખો, અને પહાણો એની હારજીત

જયળી કંપનીને મજૂરી, સીમલા અને નૈનિતાલ જેવાં હવા ખાવાનાં સ્થળો મળ્યાં. હિમાલયના દેશરતી લાકડાંની આવક થઈ અને ગુરખા જેવી બાહાદુર લડાયક કોમનો મૈત્રી પ્રાપ્ત થઈ. આજ પર્યંત એ મૈત્રી અંગ્રેજ સરકારને કૃપાકાંક્ષા નીવડતી આવી છે. ૧૮૧૪ના મહાન વિગ્રહ વખતે પાળુ યુદ્ધમાં ગુરખા પક્ષમાં હારતભરેલાં કામો કરી દિંદિતું ખમીર પુરવાર કર્યું હતું.

+ પિંહારા મુળ વીજપુર અને ગોવળકોડાનાં સૈન્યમાં નોકરી કરતા હતા. ત્યારે ગંગાંબ એ રાજ્યોનો નાશ કર્યો પછી એઓ ધંધા વગરના થઈ પડ્યા અને લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. ત્યારે મરાઠાઓ ઉત્તર તરફ વાથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવા ગયા ત્યારે એઓ પાળુ ઉત્તરમાં ગયા અને માળવામાં વસવાટ કર્યો. ત્યાંથી તેઓ ગુજરાતમાં ફરી વળ્યા. આમાં સર્વ કોમના માલુસોનાં જમાવ થઈ રહ્યાં હતાં. જે કોઈ લોક કે બદમાસીમાં પૂરા હોય તે આ ટોળીના સરદારને મળી પોતાનું સ્થાન અને કામ મેળવી શકતો. એમને લૂંટફાટ

એકાદસે નીરખી રહ્યા હતા. તેમાંયે અંગ્રેજોનાં ત્રણ લશ્કરો હારીને વ્હીસે મોઢે પાછાં ફર્યાંની ખચર મરાઠાઓને મળી ત્યારે તેમણે યમણા જોસથી લડાઈની તૈયારીઓ કરવા માંડી. મરાઠાઓએ પિંઢારાઓને અનેક પ્રકારની લાલચો આપી. મરાઠા જેવા પ્રયણ પક્ષની સોડયમાં ભરાઈને લૂંટફાટ કરવાનું મળે એ અનુકૂળતા એમને મન નાનીસુની નહોતી. આથી પિંઢારાઓ જોરમાં આવી લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. પણ હેરિંગ્સે કશું કરી શકતો નહિ; કારણ એના હાથ ગુરખાઓ સાથેની લડાઈમાં જકડાઈ ગયા હતા. સદ્ભાગ્યે હેરિંગ્સ એ લડાઈમાં જય પામ્યો. એટલે એણે પિંઢારાઓનું મળ કોંઈક નાખવા નિશ્ચય કર્યો.

પિંઢારાઓનો નાશ

ત્રીજા મરાઠા વિગ્રહમાં મરાઠાઓને સખત હાર મળી એ આપણે જોયું. મરાઠાઓની સત્તા નાશ પામતાં પિંઢારાઓ હતાશ થઈ ગયા. એટલે હેરિંગ્સને પિંઢારાઓને કચ્છી નાખતાં વાર ન લાગી. પિંઢારાઓનો પ્રસિદ્ધ સરદાર ચીતુ જંગલમાં નારી ગયો અને ત્યાં જ વાઘના મોંઢામાં

સિવાય બીજા કોઈ વ્યવસાય ન હતો. લૂંટમાં મળેલ ધનના ભાગ સરદારની મરજ મુજબ કરી નાખવામાં આવતા. કુવચિત કુવચિત આવી પિંઢારાઓની ટોળીઓને મરાઠા સરદારો પોતાની મદદમાં અમુક લાંચ કે લાલચ આપી ખાલાવી શકતા. આથી મરાઠાઓની સાદાયતા પિંઢારાઓને જાણી, હતી. આ લોકોનું રહેણાં મોટું ભાગે માળવા હતું. ત્યાંથી તેઓ ગુજરાત મધ્ય હિન્દ અને દેડ નિત્રામનો રાજ્ય સુધી લૂંટફાટ ચલાવવા નીકળી આવતા. એ લોકો હંમેશાં ટોળાખંઘ જ નીકળતા અને ત્યારે કોઈ ગામ ભાંગે ત્યારે લૂંટફાટ ઉપરાંત લોકો ઉપર અનેક પ્રકારના જુલમો ગુજારતા. સ્ત્રીઓને પણ હારી લઈ જઈ અકથ્ય ત્રાસ વર્તાવતા. પિંઢારાઓની ટોળીઓ ઝડપી ટુંકુઓ ઉપર સવાર થઈ દિવસમાં પચાસ પચાસ માઈલ કરી વળતી અને લાગ ફરે ત્યાં લૂંટ કરવાનું ચૂકતી નહિ. ત્યારે કોઈ લશ્કરનો ભેટો થઈ જાય ત્યારે તેઓ નારી જઈને પોતાનાં બચાવ કરી લેતા. ફરી પણ સામી હાતીએ ઉભા રહી લૂંટા નહિ. તેઓ નાના નાની છાકરીઓને પણ પકડી લઈ ગુલામ તરીકે વેચી નાખતા. તેઓના સરદાર પેકા ચીતુ ફરીમખાં અને હોરતમહમદ મુખ્ય હતા.

પડી ક્રાકાળ મોત પામ્યો. બીજા કેટલાક સરદારો નાસી છૂટ્યા; કેટલાકોએ આપઘાત કર્યો; બાકીના એ નીચ ધંધો છોડી શાંત અને સુખી જીવન ગાળવા લાગ્યા.

હેસ્ટિંગ્સના સુધારા

લગ્નના કામમાં સતત ગુંથાયલા રહેવું પડતું હોવા છતાં લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે લોકોના ભલા માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. તેણે નિશાળો સ્થાપી દ્રવ્યવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. એના વખતમાં પહેલવહેલાં દેશી ભાષામાં વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થયાં. વળી મદ્રાસમાં ખેડૂતોના લાભની ખાતર એણે રૈયતવારી પદ્ધતિ દાખલ કરી. આ ઉપરાંત દિલ્લી પાસે આવેલી જમના નદીનો નહેરના આધિકારમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો.

૬

લોર્ડ એમલર્સ્ટ

હેસ્ટિંગ્સની પછી ઈ. સ. ૧૮૨૩ના આગસ્ટ માસમાં લોર્ડ એમલર્સ્ટ આવ્યા.

અહીં વિચલ અને ચેન્દાબુની સુલોહ

જ્યારે કંપની સરકારનો પાંચો અંગાળામાં નંખાતો હતો ત્યારે અહિં દેશમાં અસોમ્પરા નામના એક સાહસિક પુરુષ પોતાની સત્તા જમાવવી શરૂ કરી દીધી હતી. અસોમ્પરાએ વીરતા અને બાહુશીથી અહિં દેશમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. એની પછી એના વારસાએ એ સત્તા ટકાવી રાખવા ઉપરાંત રાજ્યના મુલકમાં ઘણા વધારો કર્યો. લોર્ડ એમલર્સ્ટ હિન્દમાં આવ્યોતે વખતે તો અહીં રાજની આગુઠેડ આસમ, કાચાર, અને મણિપુર સુધી ફરી વળી હતી. તેમનું જોર એટલું બધું વધી પડ્યું હતું કે કંપની સરકારના તાબાના સિલ્હટ અને ચિતાગોંગ પણ તેઓ લઇ લેશે એવી દંડેશન રહેતી હતી. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં જ એ અહીંઓએ

પૂર્વ બંગાળાનો કબજો અમને મોંપી દો એવી માંગણી કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૨૪માં એ લોકોએ પૂર્વ બંગાળામાં આવેલા એક અંગ્રેજી લશ્કરના મથકનો કબજો લઈ લીધો. એમહરેથી અહીં લોકોનો એ ઉપદ્રવ સહન ન થયો; તેથી યુદ્ધ થયું. ગોડવાળુ પ્રમાણે એક નૌકાસૈન્ય મદ્રાસથી રંગુનનો કબજો લેવા ઉપડ્યું. રંગુન સહુલાઈથી કબજામાં આવી ગયું; પરંતુ પછી શું કરવું એની કાંઈ સૂઝ ન પડી. એવામાં નશીબજોગે લશ્કરમાં રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો. ખોરાક મળવાના પણ સાંસા પડ્યા. એટલે રંગુનનો કબજો લેનાર સૈન્ય તો સાવ માથે ઝડ પડ્યું. એક ખુસ્દી સૈન્ય પણ મોકલવાની ગોડવાળુ કરવામાં આવી; પરંતુ અન્નદેશની ગીચ ઝાડી અને પર્વતોમાંથી થઈ રસ્તો ડાપવા અહીં ભારે પડ્યો. ખુસ્દી લશ્કર તો કાંઈ ઘાડ મારી શક્યું નહિ; પણ ઉત્તરું રામ મુદ્રામે એના હાલહવાલ થઈ ગયા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૨૫માં એનાપતિ રીચર્ડ્સે અહાદુરી ખતાવી આસામનો કબજો લીધો. પ્રોમ શહેર પણ પડ્યું. એમહરે હવે માંડલે ઉપર હુમલો કરવાનો મનસુબો કર્યો. પ્રોમ પડ્યા પછી અહીં લોકો કાંઈક નરમ પડ્યા; અહીં રાજ્યએ સુલેહના કહેણ મોકલ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૨૬ના ફેબ્રુઆરી, માસમાં ચેન્દ્રાળુ મુદ્રામે અહીં લોકો સાથે સુલેહ થઈ અને હાજાનો અંત આવ્યો. આ સુલેહથી કંપનીને ડાચાર, વૈનિયા, અને મણિપુર મળ્યાં. આસામ અને આનંદાન બંગાળા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા અને ટેનાસરિમમાં અંગ્રેજ કમિશનર નિમવામાં આવ્યો. ઉપરાંત અહીં રાજ્યએ વિગ્રહના ખર્ચ અદલ એક કરોડ રૂપીઆ આપવા કબૂલ કર્યું.

ભરતપુરની જીત

ભરતપુરના રાજ્યમાં પણ એમહરેને માથું મારવું પડ્યું. રાજાનો આળપુત્ર બળવંતસિંહ તે વખતે ફક્ત સાત વર્ષનો હતો. એથી રાજ્યકારભાર બળવંતસિંહનો મ.મો ચલાવતો હતો. પરંતુ બળવંતસિંહના પિતાઈ ભાઈ દુર્જનરાયે આળરાજના મામાને યુક્તિ

રચી મારી નાખ્યો અને બાળરાજાને કેદ કરી પોતે ગાદીએ ચઢી બેઠો. આ ઉચ્છ્વસપાત્રની ખબર દિલ્હીના રેસીડન્ટને સૌથી પહેલાં પડી. રેસીડન્ટ જાણતો હતો કે ભરતપુરનો રાજા, માર્કિવસ ઓફ વેલેસ્લીના વખતથી કંપની સરકારના શરણે આવેલો હતો. એથી રેસીડન્ટને લાગ્યું કે હકદાર બાળરાજાને ગાદી સોંપાય અને દુર્જનસાલને શિક્ષા થાય તો જ કંપની સરકારનો ખરો વકર દેશી રાજ્યોમાં રહેશે. એથી તેણે ગાદી પચાવી પાડનારને કોઠાડી મૂકવા લશ્કર મોકલ્યું. પણ રેસીડન્ટની આ હિતચાલ એમહરેને ન રચી; તેથી તેણે લશ્કર મોકલવાની મના કરી. બ્રહ્મા વિગ્રહના અંત પછી લોર્ડ એમહરેને પોતાની ભૂત જોઈ. એને ખબર પડી કે દુર્જનસાલ પિંદારા અને જાટ લોકોનો જમાવ કરતો જાય છે અને અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવાની તૈયારી કરી રહ્યાં છે. તરત જ દુર્જનસાલને નમાવવા એમહરેને એક મોટું લશ્કર લોર્ડ ક્રામ્પ્ટરમિયરની સરદારી નીચે મોકલ્યું. એ લશ્કરે આવી ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. કિલ્લો ઘણો મજબુત હતો તેથી સુરંગ કોઠાડી તે કિલ્લાને લગવી દીધા; અને દુર્જનસાલને કેદ કરી, બાળરાજાને ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૨૬.

૭

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક ૧૮૨૮-૧૮૩૫

એમહરે પછી લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક દિલ્હીસ્તાનનો ગવર્નર-નર્નર થયો. અગાઉ એ મદ્રાસનો ગવર્નર હતો. ૧૮૦૬ના વેલોરના બળવાને લીધે એને ઈંગ્લાંડ બોલાવી સેવામાં આવ્યો હતો.

તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિનો નવીન અર્થ

લોર્ડ બેન્ટિન્કને નવીન દિશામાંજ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનું આવ્યું. કંપની હવે લગભગ સર્વોપરી સત્તા ભોગવતી હતી અને સહાયકારી રાજાનાની પદ્ધતિથી પંચનય અને સિંધ સિવાયના અધ્યા દેશી

સંસ્થાનો અંગ્રેજોની હકુમત હેઠળ આવ્યાં હતાં. પણ હવે તટસ્થવૃત્તિનો નવો જ અર્થ કરવામાં આવ્યો. તે મુજબ કંપનીએ પોતાનાં રક્ષણ નીચે આવેલાં દેશી રાજ્યોનું રક્ષણ કરવું પણ તેમના અંતસ્થ કારભારમાં દખલગીરી કરવી નહિ એમ હતું.

ગ્વાલીઅર

દોલતરાવ સિંધીઆના મરણ બાદ ગાદીના વારસ સંબંધી તકરાર ઉભી થઈ. ૧૮૩૩માં રાણીને રાજ્યકારભાર છોડી ચાલી જવા જણાવવામાં આવ્યું અને તે પ્રમાણે તે પોતાના બાઈ સાથે ગ્વાલીઅર છોડી ગઈ. કંપની સરકારે તેના દત્તક પુત્રને રાજ્ય તરીકે કબ્જા રાખ્યો.

કુર્ગ

કુર્ગનો રાજા ૧૮૨૦માં ગાદી પર આવ્યો. તેણે ગાદીએ આવતાં જ પોતાના સગાસંબંધીઓનો નાશ કરવા માંડ્યો. રેસીડન્ટની સૂચનાને પણ મન્યક ન આપતાં તે અંગ્રેજોને ત્રાસ આપવા લાગ્યો; તે ઉપરથી ગવર્નરજનરલે એક લશ્કર મોકલી તેનું રાજધાનીનું સ્થળ લઈ લીધું. રાજાને કેદ પકડી બનારસ મોકલી દેવામાં આવ્યો અને કુર્ગને, મદ્રાસ પ્રસિદ્ધ સાથે બેંકો દેવામાં આવ્યું. ૧૮૩૩.

મહેસૂર

૧૭૫૯ માં શ્રીરંગપટ્ટણ પડ્યા પછી વેલેસ્લીએ અસલ હિંદુ રાજાના વંશજને ગાદી પર બેસાડ્યો હતો. ઉમર લાયક થતાં તેણે પોતાના બાહોશ દીવાન પૂર્ણિઆને કાઢી મૂક્યો. પરિણામે રાજ્યમાં અધેર થયું. રાજા મોજમજાદમાં પૈસો વાપરી ગરીબ રૈયતને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. આથી અંગ્રેજ સરકારે વચ્ચે પડી રાજાને ગાદી પરથી ઉઠાડી પેન્શન બાંધી આપ્યું. મહેસૂરને એક કમીટીની દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવ્યું.

પંજાબ અને સિંધ

રણજીતસિંહે શીખ પ્રજાને એકત્ર કરી આખો પંજાબ પ્રાંત પોતાના કબજામાં લીધો હતો. લશ્કરને પણ તેણે એવું કેળવ્યું હતું કે તે વખતની અધી યુદ્ધકળા એ લશ્કરમાં હતી. આવા મહાન રાજા સાથે જો સંધિ થાય તો ઇરાન અથવા રશિયાનો હિંદુસ્તાનને ધાક ન રહે, એ હેતુથી બેન્ટિન્કે હવે એ મિત્રાચારી તાજી કરી. રશિયાને દયાવવાને અને શાહશુજાને પોતાના પક્ષમાં લઈ અફઘાનીસ્તાનને પણ મિત્ર બનાવવાના ઇરાદાથી મહારાજા સાથે મુલાકાત લેવાનું ઠરાવ્યું. ગોહવણ પ્રમાણે ખન્ને રાજ્ય-કર્તાઓએ સતલજ નદી ઉપર મળી મિત્રાચારી કરી. સિંધના અમીરો સાથે પણ કરાર કરી સિંધુ નદી માર્ગે અંગ્રેજોએ વેપાર કરવાની છૂટ મેળવી.

બેન્ટિન્કના આર્થિક સુધારા

બેન્ટિન્કે હિંદુસ્તાનમાં પગ મૂકતાં જોયું કે રાજ્યનો તિર્જોરી ખાલી લગામને લીધે ખાલી થઈ હતી. આથી ખર્ચમાં ઘાપકૂપ કરવાને તેણે એક કમીટી નિર્મી. સીવીલ સર્વિસ (દીવાની નોકરી)માં કમીટીને અમલદારોના પગાર અનિશ્ચ ભારે લાગ્યા અને તેથી તેમના પગારમાં ઘાપકૂપ કરવા જણાવ્યું. આથી એ વર્ગમાં બેન્ટિન્ક અળખામણો થઈ પડ્યો. લશ્કરી નોકરીમાં કમીટીને ઘાપકૂપ કરવાનો માર્ગ ન હતો. માત્ર ભથ્થુ જે લશ્કરી અમલદારોને આપવામાં આવતું હતું તેમાં જ ઘટાડો થઈ શકે એમ હતું. કંપનીના ડિરેક્ટરો વખતોવખત એ ભથ્થુ બંધ કરવા જણાવતા હતા. પણ હેસ્ટિંગ્સ અને એમલરેટ્ટે એ હુકમનો અમલ કર્યો નહોતો. તેથી બેન્ટિન્કે અર્ધું ભથ્થુ આપવાનું નક્કી કર્યું. આથી સૈનિકોમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાયો. આ આર્થિક સુધારાથી જેમને ખમવું પડ્યું તે બધા એને દુસ્મનની નજરે જોવા લાગ્યા. હિંદીઓ કરતાં અંગ્રેજોએ પોતાનો ક્રોધ ખુલ્લો દેખાડી એની મુલાકાત પ્રસંગે હાજરી ન આપવાના તથા ખાણ વખતે આમંત્રણ ન સ્વીકારવાનાં હુકમો કરી એના તરફનો અયુગમો જનરે કર્યો.

ન્યાયખાતામાં સુધારા

ફરતી અદાલતો બંધ કરી તેણે ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટો સ્થાપી અને અદાલતની ભાષા ફારસીને બદલે સ્થાનિક રાખવા હુકમ કર્યો. ન્યાયાધીશોના માનમરતબાને છાજે એવો પગારમાં ઉમેરો કર્યો. નવીન કોર્ટો સ્થાપી અને દેશીઓને ન્યાયખાતામાં મોટી જોખમદારીની નોકરી આપી ન્યાયનું કામ સરળ કર્યું.

સતીનો ચાલ બંધ કર્યો

સતી થવાનો રિવાજ એણે બંધ કર્યો. આથી લોકોમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો પરંતુ થોડા વખતમાં તે શાંત થઈ ગયો.

ઠગનો નાશ

દમ લોકો મુસાફરોને આડે અવળે રસ્તે દોરવી ગળે એકદમ ફાંસી ધાતી, મારી નાખી, લૂંટી લેતા. એન્ટિન્કે એમનો નાશ કરી લોકોને સુખી કર્યા.

કેળવણી

કેળવણીમાં ફરેલા સુધારાથી એન્ટિન્કનું નામ હંમેશાં માટે યાદ રહેશે. ૧૮૧૩ સુધી ખ્રિષ્ટિય રાજ્યકર્તાઓએ એ આખતમાં કંઈ પણ સંગીન કાર્ય કર્યું ન હતું. પણ એન્ટિન્કના વખતમાં લોર્ડ મેકેલેની સહાયતાથી અંગ્રેજ સંસ્કૃત અને અરેબીક ભાષા શીખવવા માટે કોલેજો સ્થાપવામાં આવી.

કંપનીની સનદ, ૧૮૩૩

૧૮૩૩માં કંપનીની સનદની મુદત પૂરી થઈ. હિન્દ સાથેનો કંપનીનો વેપાર એક હથ્થુ રહેવા દેવો કે કેમ તેની ચાટાચાટ ચાલતી હતી. ૧૮૩૩માં નવો પટો કરી આપવામાં આવ્યો. આ પટાની રૂએ ચીન સાથેનો વેપાર માત્ર કંપની જ કરી શકે એવું જો અત્યાર સુધી

હતું તે બંધ કરવામાં આવ્યું. કંપની હવે વેપારી મંડળી તરીકે બંધ પડી પણ રાજ્યઅમલ કરતી સંસ્થા તરીકે કાયમ રહી. ડીરેક્ટરોનું મંડળ હવે બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલની હકુમત હેઠળ રાજ્ય કારભાર કરનાર મંડળ ગણાવા લાગ્યું. ગવર્નરજનરલની કાઉન્સીલના ચાર સભ્યો થયા; તેમાંનો એક ધારાશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ. ન્યાત જત, ધર્મના તકાવત વગર સનદી નોકરી હિંદીઓને માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. નોર્થવેસ્ટર્ન પ્રાંતના રાજ્યકારભાર માટે આગ્રાનો એથો ઇલાકો કરવામાં આવ્યો.

વરાળચંત્રનો ઉપયોગ

બેન્ટિન્કના વખતમાં ઈંગ્લાંડ અને હિંદ વચ્ચે પહેલી વાર આગ-બોટનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. પહેલી આગબોટ 'એન્ટરપ્રાઈઝ' કેપ ઓફ ગુડ હોપના રસ્તે થઈ ચાર મહિને કલકત્તે આવી. યુક્રેટીસના માર્ગે ઇરાનના અખાતમાં થઈને જવાનો રસ્તો અજમાવી જોવામાં આવ્યો પણ તે સંતોષકારક લાગ્યો નહિ. ૧૮૩૦માં ઈંગ્લાંડની ટપાલ ૬૪ દિવસમાં હિન્દ આવી પહોંચવાથી ડીરેક્ટરોને હિન્દી સરકારે અભિનંદન આપ્યું.

બાંધકામ

એના વખતમાં ખેતીને ફાયદો કરે એવી નહેરો બાંધવામાં આવી. રસ્તાઓ સુધારવામાં આવ્યા. કલકત્તેથી દિલ્હી, દિલ્હીથી લાહોર અને પેશાવર સુધી ધોરી રસ્તો બાંધવામાં આવ્યો.

રામ રામમોહનરાય

એ અરસામાં રામમોહનરાય નામે એક બંગાળી સુધારક પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. પોતાના દેશબંધુઓની દરેક રીતે ઉન્નતિ થાય એવા એણે રસ્તા લેવા માંડ્યા. આ ઉપરાંત દિલ્હીનો આદ્દશાલ જે આ વખતે કંગાળ સ્થિતિ ભોગવતો હતો તેના વકીલ તરીકે ઈંગ્લાંડ જઈ રામમોહનરાયે પેન્શન વગેરે માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એ મહાન સુધારક ૧૮૩૩માં ખ્રીસ્ટલ આગળ મરણ પામ્યો.

એન્ટિન્કની રાજ્યનીતિનું અવલોકન

એન્ટિન્કની ન્યાયપ્રિયતા, દેશીઓને જોખમદારીની નોકરી આપવામાં બતાવેલું હડાપણ, એની કેળવણી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને બંધ કરેલા સતીના રિવાજથી એનું નામ હમૈશને માટે હિન્દ સાથે જોડાયેલું રહેશે. તટસ્થવૃત્તિ હદ ઉપરાંત પાળવાનો એના ઉપર આક્ષેપ છે પણ એક રીતે દેશીરામજીઓને પોતાના પગ પર કબ્બા રહેતાં શીખવવાનો આ પ્રયાસ સ્તુત્ય ગણાય. આવા અનેક સુધારાઓને લીધે શરૂઆતમાં એ અળખામણો થઈ પડ્યો હતો. છતાં અંતે નામના પામી એણે વેલોર વખતે ગયેલી કીર્તિ પાછી મેળવી હતી. એ ૧૮૩૫માં ગવર્નરજનરલના પદનો ત્યાગ કરી ઈંગ્લાંડ ગયો.

૮

સર ચાર્લ્સ મેટ્કાફ, ૧૮૩૫ થી ૩૬

એન્ટિન્ક પછી ચાર્લ્સ મેટ્કાફ ગવર્નરજનરલ તરીકે નિમાયો. એની અત્યાર સુધીની કામગીરીથી એણે પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી આપી હતી, પણ ઈંગ્લાંડના પ્રધાન મંડળનું એવું માનવું હતું કે હિન્દનો ગવર્નરજનરલ યુરોપની રાજ્યનીતિથી વાકેફ હોવો જોઈએ આથી મેટ્કાફ ઇંગ્લાંડ ગવર્નરજનરલ નિમાયો.

વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા

હિન્દમાં છાપાંઓ સામે તીવ્ર અંકુશ હતો. કોઈપણ છાપું, ગવર્મેન્ટની પરવાનગી વગર છાપી શકાતું નહિ. લોર્ડ મિન્ટોએ ૧૮૧૮ માં એ અંકુશ કાઢી નાખ્યો. છતાં એવા નિયમો ઘડવામાં આવ્યા કે કોઈપણ વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ, લોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ, સ્થાનિક સરકાર, કાઉન્સીલના સભ્યો, સદર અદાલતના ન્યાયાધીશો, વગેરે સામે ટીકા કરી ન શકે. એ બધા અંકુશો મેટ્કાફે કાઢી નાખ્યા; લોકો એથી ધણુ ખુશ થયા અને એના માનમાં મેટ્કાફ-હાલ નામનું મકાન બાંધ્યું.

લોર્ડ ઑક્લેન્ડ; ૧૮૩૬ થી ૧૮૪૨

અફઘાનીસ્તાન-તેનો ઇતિહાસ-અને પરિસ્થિતિ

અફઘાનીસ્તાનનો પ્રદેશ બ્રિટિશ ટાપુઓના કરતાં કદમાં બેવડો છે. એ ઈરાની પ્રાંત ખોરાસાન અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના પંજાબ પ્રાંત વચ્ચે આવેલો છે. પંજાબ અને અફઘાનીસ્તાન વચ્ચે મોટા પર્વતો આવેલા છે. એ પર્વતોના અતિ વિકટ માર્ગો ઓળંગી મુહમ્મદ ગીઝની, મુહમ્મદ ઘોરી, તૈમુર, બાબર, નાદિરશાહ, વગેરેએ હિન્દ પર આક્રમણ કર્યું હતું.*

મુગલોની સત્તા નબળી પડતાં કંદહાર વખતોવખત ઈરાનની સત્તા હેઠળ જતું હતું, પણ અદારમી સદીની શરૂઆતમાં અફઘાનોએ ઈરાન પણ હાથ કર્યું; આનો બદલો લેવાને જ નાદિરશાહે કાબુલ અને હિન્દ પર સવારી કરી. ૧૭૪૭માં નાદિરશાહનું મૃત થતાં એક અફઘાન સરદાર અહમદશાહ અબદલીએ અફઘાનીસ્તાનમાં બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૭૬૧ની હતથી અબદલી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. એ એક બાહોશ રાજ્યકર્તા હતો અને અફઘાનીસ્તાનના લોકો પર એણે એવી સરસ રીતે અમલ બેસાડ્યો કે એ તેમને એક પ્રજા બનાવી શક્યો. એના પછી એનો પુત્ર તૈમુરશાહ ગાદીએ આવ્યો; પણ તેના એકવીસ પુત્રોની વચ્ચે ગાદી માટે તકરાર ઊભી થઈ અને લાંબા સમય સુધી અફઘાનીસ્તાનમાં અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી વ્યાપી રહી. એ બધામાં એના ત્રણ પુત્રો ઝમાનશાહ, મહમદશાહ, અને શાહશુગન થોડા વખતને માટે રાજ્ય મેળવવા બાગ્યશાળી થતા પણ લાંબો વખત તેમનું રાજ્ય નભી

* અફઘાનીસ્તાન ત્રણ પ્રાંતોનો બનેલો છે. એક કાબુલ અને તેના તાબાનો મુલક, બીજા હેરાત અને હારીરૂદ ખીણનો પ્રદેશ જે મુગલોના વખતમાં ઈરાનના તાબામાં હતો; અને ત્રીજા કંદહાર જે તકરારી મુલક હોઈ એકવાર એક સત્તા તો બીજી વાર બીજી સત્તાના રાજ્યવહીવટ નીચે આવતો.

શકતું નહિ. ઝમાનશાહ સત્તાધીશ થતાં તેણે લાહોરના રણજીતસિંહ સાથે ૧૭૯૭માં સલાહ કરી પણ થોડાજ વખતમાં ઝમાનશાહની સત્તાનો અંત આવ્યો અને તેનો ભાઈ શાહશુજા રાજ્યાશ્વ થયો.

લોર્ડ મિન્ટોએ શાહશુજા સાથે મૈત્રી બાંધવા માઉન્ટ રુડવર્થ એક્ઝીક્યુટિવને મોકલ્યો. તે શાહશુજાને પેશાવર આગળ મળ્યો. અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા જળવળી રાખવા તથા તેની સરહદ પર આવેલા પર્વતપરથી રશીયા અને ફ્રાન્સને હુમલો કરતા અટકાવવાની તેને વિનંતિ કરવામાં આવી. વાઘાવાટ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન શાહશુજાના ભાઈ મહમદશાહના પક્ષે બળવો ઉઠાવી શાહશુજાને નસાડ્યો. મહમદશાહ ગાદીપર આવ્યો. આ ગાદી મેળવવામાં મુખ્ય મદદ ફતેહખાન બાહદુરની હતી, પણ આગળ ચાલતાં મહમદશાહને પોતાના એ વજીરની સત્તા વધારે પડતી લાગવાથી તેણે તેને કૂતળી થઈ મારી નખાવ્યો. આનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. ફતેહખાનના ભાઈએ ઉસ્કંદરાયા અને તેમાં દોસ્ત મહમદ જે સૌથી આરોશ અને હિંમતવાન ભાઈ હતો, તેણે મહમદશાહને કાબુલની ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને ૧૮૨૬માં પોતે શાહ બન્યો. હેરાત મહમદશાહના તાબામાં રહ્યું, જે તેના પછી તેના પુત્ર કામરાનને મળ્યું. આ પ્રમાણે દોસ્ત મહમદ અફઘાનીસ્તાન પર રાજ્ય ચલાવી રહ્યો હતો અને હેરાત મહમદશાહની સત્તા નીચે હતું.

રશિયા અને ઈરાન

રશિયાના મધ્ય એશિયામાં થતાં પગ પેસારાથી ઈરાન અને રશિયા વચ્ચે ચક્રમ્ક ઝરી પણ થોડાજ વખતમાં બન્ને વચ્ચે મૈત્રી થઈ. ૧૮૩૪માં ઈરાનના શાહે હેરાતના કામરાનને પોતાના તાબામાં આવના જણાવ્યું અને તેણે ના પાડતાં હેરાત ઉપર ચઢાઈ કરી.

રણજીતસિંહ અને દોસ્ત મહમદ સાથે સંધિની ખટપટ

મામલો આવું ગંભીરરૂપ લેતો જોઈ આફઘેનને રણજીતસિંહને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર કર્યો. કારણકે રણજીતસિંહની મદદ વગર

એના રાજ્યમાથી લડાઈના મોખરાપર લસકર લઈ જવું તદ્દન અશક્ય હતું. લડાઈ થવાની એ તો નિર્વિવાદ હતું. ઇરાનમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તેની ખબર અંગ્રેજ એલચી મેકનેઈલ તરફથી મળી જતી હતી. તે ઉપરથી અંગ્રેજ પ્રધાનમંડળે રશિયાના ઝારને એ સંબંધી લખી જણાવ્યું. ઝારે પોતાના પ્રતિનિધિને પાછો બોલાવી લીધો પણ જવાબ એવો મોકલી આપ્યો કે જેથી લડાઈના નગારાં થોડા જ વખતમાં વાગ્યા સિવાય રહે નહિ. દોસ્ત મહમદ જેવા પોતાના કટ્ટા હરીફના હાથમાં અકુધાનીસ્તાન ખળવાન અને એ રણજીતસિંહને પસંદ ન હતું. વળી દોસ્ત મહમદને તેમજ રણજીતસિંહને પેશાવરની ખીણુ જોઈતી હતી. ઇરાનીઓએ હીરાત છતી લીધા પછી આફઝી સરદાર સાથે તલ કરવા વકીલ મોકલ્યો અને તેજ વખતે દોસ્ત મહમદ પાસે રશિયા તરફથી ઝારનો પત્ર લઈ એક અમલદાર આપ્યો. અંગ્રેજ એલચી બર્નેસ કંદહારના શાહ પાસે ઇરાની વકીલને પાછો ફરવ્યો. દોસ્ત મહમદે પણ અંગ્રેજો તેને મદદ કરવા કયૂત હોય તો તેવો જ જવાબ રશિયાના અમલદારને આપવા પોતાની ઈચ્છા બતાવી. પણ રણજીતસિંહ પાસેથી પેશાવર લઈ દોસ્ત મહમદને આપવાનું કયૂતવું એ મહેલું ન હતું, તેથી ઑકસેન્ડે પેશાવરની આશા ન રાખવાનો સંદેશો દોસ્ત મહમદને ફાલેવડાવ્યો. ઘણી વારાઘાટ પછી દોસ્ત મહમદે ઑકસેન્ડની ઘણીખરી શરતો કયૂત રાખી. દરમ્યાન દોસ્ત મહમદ તથા તેના સલાહકારો તદ્દન સ્વતંત્ર ન હતા. હીરાતના ઘેરાથી દોસ્ત મહમદ વિશેષ ગભરાવા લાગ્યો. કારણ કે ઇરાની લસકર ફત્તય તે શહેરનો કબજો કંદહાર પર ચઢી આવે. આથી દોસ્ત મહમદે ફરિયાદ કરી કે અંગ્રેજો મને છોડી દે છે. રશિયન એલચી તરફ તેણે વક્તવું બતાવવા માંડ્યું. આથી અંગ્રેજ વકીલ બર્નેસ દોસ્ત મહમદ સાથે છેલ્લી મુલાકાત લઈ હુકમ પ્રમાણે પાછો ફર્યો.

અકુધાન વિગ્રહ

લોર્ડ ઑકસેન્ડે શાહયુગ્તનો પક્ષ લઈ તેને ગાદી આપવાનો તથા દોસ્ત મહમદને પદ્મિષ્ટ કરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો અને તે પ્રમાણે ઈંગ્લાંડ

લખી જણાવ્યું. ગવર્નરજનરલના ધારવા પ્રમાણે અફઘાન ગાદી પર શાહશુજનનો હક્ક વધારે પહોંચતો હતો. દોસ્ત મહમદ બહાદુર, બોળો અને બાહોશ રાજ્યકર્તા હતા; શાહશુજનની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી તેથી અફઘાન પ્રજાનો પ્રેમ દોસ્ત મહમદ પર વિશેષ હતો. શા કારણથી શાહશુજનને ગાદી અપાવવાનો ગવર્નરજનરલે વિચાર કર્યો તે સમજાતું નથી. શાહશુજન, અંગ્રેજ અને રણજીતસિંહ વચ્ચે સલાહ થઈ; અને અંગ્રેજ લશ્કરે હીરાતનો ઘેરો ઉઘાડી પાછી ધરિત તરફ કૂચ કરી. એ દરમિયાન પંજાબનો સિંહ રણજીત મરણ પામ્યો અને શીખ લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા ફેલાઈ. અંગ્રેજ લશ્કર કંદહાર તરફ વળ્યું અને ત્યાં શાહશુજનને ગાદી પર બેસાડવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. ગિઝનીના મજબૂત કિલ્લાનો દરવાજો તારંગોળાથી ઉઘાડી દેવામાં આવ્યો; ત્યાંથી તેઓ શહેરમાં દાખલ થયા. દોસ્ત મહમદ રશીયાની મદદ મેળવવાની આશાથી ઉત્તર અફઘાનીસ્તાન તરફ નાસી છૂટ્યો; અને અંગ્રેજોને હાથમાં લીધેલું કામ પાર પડ્યું. શાહશુજન અફઘાનીસ્તાનનો અમીર થયો. આ બનાવ પછી લગભગ એક વર્ષ સુધી અફઘાનીસ્તાનમાં શાંતિ જણાઈ; પણ ૧૮૪૧માં આખી અફઘાન પ્રજા હિંદી લશ્કરની સામે ધ્વજ-એવું તો ઘેરી લીધું કે હિંદી લશ્કરે માનદાનિ થાય એવી શરતો સ્વીકારી. દોસ્ત મહમદનો પુત્ર અકબરખાન મુખ્ય અંગેખાર હતો; તેણે વિશ્વાસઘાત કરી સર વિલીયમ મેકનાટનને વીંધી નાખ્યો. હિંદી લશ્કર હજુ તો ઘણું દૂર ન ગયું હતું એટલામાં ખીજની ઉપરથી પાછા ફરતા લશ્કરપર હુમલો કરી અફઘાનોએ હિંદી લશ્કરનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો. બૂખમરાથી, દંડીથી, ઉપરના મારાથી જેમ તેમ પાછા હડતા સૈનિકો પૈકી માત્ર થોડાંક અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષો જે અકબરખાનને શરણે જઈ કેદી થયા હતા તે તથા આયડન નામે એક અંગ્રેજ ડાકટર બચ્યા. તે સિવાય લગભગ ૪૦૦૦૦ હિંદી લશ્કર નાશ પામ્યું. આ સમાચાર આવતાં બ્રિટિશ હિંદમાં ઠેકઠેકાણે નિરાશા છવાઈ રહી. ઑકલેન્ડ ઘણો બાહોશ માણસ હતો. એણે નાણાં પ્રકરણમાં ઘણો સારો સુધારો કર્યો હતો. પણ

અફઘાન વિગ્રહના આવા ભયાનક પરિણામથી એની કારકિર્દી વખોડાઈ અને ૧૮૪૨ માં એ ગવર્નરજનરલનું પદ છોડી ઇંગ્લાંડ ઉપડી ગયો.

૧૦

લૉર્ડ એલનબરો ૧૮૪૨ થી ૧૮૪૪

લૉર્ડ આંકલેન્ડ પછી લૉર્ડ એલનબરો ગવર્નરજનરલ થયો. તે વખતે ગઝની અફઘાનોના હાથમાં હતું, પણ જલાલાબાદ આગળ સર રૉબર્ટસેલ શૌર્યથી અફઘાનો સામે ટક્કર ઝીંટી રહ્યો હતો. રૉબર્ટસેલ અને તેનું નાનું પણ પરાક્રમી સૈન્ય પડું પડું થઈ રહેલા જલાલાબાદના કિલ્લાને ટકાવી રહ્યાં હતાં; વિપત્તિએ પણ અનેક જનની હતી. બરાબ મટે ઉભો કરેલો કોટ ધરતીકંપના આચક્રથી જમીનદોસ્ત થયો. દુશ્મન ઉપર બહાદુરીથી હુમલો કરી અકબરખાન અને તેના અસંખ્ય લશ્કરને હનતી તેની છાવણીને બાળી નાંખી. લૉર્ડ એલનબરોએ વેર લેવા માટે જનરલ પોલોકને એક લશ્કરની સરદારી આપી રવાના કર્યો. રૉબર્ટસેલની માફક જનરલ નૉટ પણ કંદહાર આગળ શત્રુથી બચાવ કરી રહ્યો હતો અને ઉનાળો એસે ત્યાં સુધી એ બન્ને શૂરવીર સેનાનાયકો પોતપોતાનાં મથકો બાહોશીથી બચાવી રહ્યા હતા. ઉનાળો શરૂ થતાં જ બરફ પીગળવા લાગ્યો. એટલે જનરલ પોલોક સૈન્ય લઈ ખૈબરઘાટને રસ્તે ફરવા લાગ્યો. થોડા જ વખતમાં જલાલાબાદના સૈન્યને દુશ્મનના પંખમાંથી મુક્ત કરી તે કાબુલ તરફ ધસ્યો. એ જ વખતે ખોલનઘાટને રસ્તે જનરલ નૉટને મદદ કરવા બીજું લશ્કર લિંદમાંથી કંદહાર તરફ રવાના થયું. જનરલ પોલોક અફઘાનોને મારી હઠાવી કાબુલમાં છાવણી નાખી પડ્યો હતો; કંદહારથી નીકળેલો જનરલ નૉટ પણ તેને કાબુલ આગળ આવી મળ્યો. જનરલ પોલોક આતે છે એ સમાચાર મળતાં જ તેણે અંગ્રેજ બંદીવાનોને દેશના અંદરના ભાગમાં રવાના કર્યા; અફઘાન સરદારના તાબામાં તેમને

સોંપવામાં આવ્યા; તેણે લાંચ લઈ તેમને છોડી દીધા. કામુલ પાછા ફરતાં તેમને વાટમાં સર હિયમંડ શેફસપીઅર અને તેના વીણી કાઢેલા સવારો સાથે ભેટા થયો. અંગ્રેજોની થયેલી માનદાનિ ધોવાઈ ગઈ; અંગ્રેજ કેદીઓનો છુટકો થયો; સઘળા સૈન્યને પાછું બોલાવી લેવાનું અને અમીર નિમવામાં હાથ ન ધાલવાનું અંગ્રેજોએ કમૂલ કર્યું.

સિંધના અમીરો

અફઘાનીસ્તાનની લડાઈ પૂરી થતાં ખીજી લડાઈ ઉભી થઈ. સિંધના અમીરોએ કામુલ જતાં અંગ્રેજ સૈન્યને અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યા પણ કાવ્યા નહિ. સિંધને માર્ગે લશ્કર ગયું તેથી અમીરો દુભાયા અને જ્યારે કામુલમાં અંગ્રેજોપર આપત્તિ આવી પડી ત્યારે તેમણે બળવો ઉઠાવવા હથિયારબંધ માણસો એકઠા કર્યા; પણ પોસાક અને નાંટ જય મેળવી આગળ વધે છે એ સમાચાર મળતાં અમીરો હિંમત ચલાવી શક્યા નહિ. અમીરોની વર્તણૂકથી અંગ્રેજોનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો. ગવર્નરજનરલે અમીરો સાથે નવી સંધિ કરવાનો ખરડો લખી મોકલ્યો. આ ખરડા પ્રમાણે ખંડુણીને બદલે કેટલોક મુલક આપવાનો હતો, અંગ્રેજ આગળોટને બળતણ પુર પાડવાનું હતું અને સિક્કા પાડવાનો હક મૂકી દેવાનો હતો. આ કાર અમીરોને પસંદ તો ન પડ્યા પણ મેજર ઓટ્ટામે અમીરોને સમજાવી સંધિપત્ર ઉપર સહી કરાવી. તેમ છતાં અમીરોના ખીજવાટનો પાર ન હતો. સંધિપત્ર સહી થઈ કે ખીજેજ દિવસે તેઓએ કમીશનરના બંગલા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યા. અંગ્રેજ કમીશનરે ટકકર ઝીંઝી પોતાના માણસોને વડાણ પર ચઢાવી દીધા. સર ચાર્લ્સ નેપીઅર પોતાનું સૈન્ય લઈ બે દિવસમાં હૈદરાબાદની પાસે મીઆની ગામ આવી પહોંચ્યો. અમીરનું સૈન્ય ઘણું મોટું હતું અને સુરક્ષિત સ્થળે ગોઠવાયું હતું. અંગ્રેજ સૈન્ય સંખ્યામાં નાનું હતું પરંતુ જોખમ ખેડવાથી ડરે એવું નહોતું. દારણ યુદ્ધ મચ્યું. આખરે અંગ્રેજોની સેના આગળ બળવાખોરોનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. અમીરોએ

પોતાના હથિયાર અંગ્રેજ સેનાધિપતિને સ્વાધીન કર્યા અને હૈદરાબાદ તાબે થયું. બીજા અમીરો હૈદરાબાદ ઉપર ચઢી આવતા હતા પણ તેમનો પરાભવ થયો અને સિંધદેશ અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો.

ગ્વાલીઅર

દોસ્તરાવ સિંધીઆને પુત્ર ન હોવાથી તે મરણ પામતાં તેનો એક સગો ગ્વાલીઅરનો રાજા થયો. પણ તે ૧૮૪૩માં મરણ પામ્યો. તેથી તેની વિધવા રાણીએ પોતાના સ્વામીની ઈચ્છા મુજબ એકને દત્તક લીધો. આ દત્તક પુત્ર આઠ વર્ષનો હોવાથી મામા-સાહેબ નામના એક ઉમરાવ રેસીડન્ટની સલાહ પ્રમાણે રાજ્યનો કારભાર ચલાવતો. પરંતુ અનેક ખટપટોને લીધે મામાસાહેબને કારભાર છોડી આપ્યા જવું પડ્યું અને અંગ્રેજ રેસીડન્ટની સલાહ સિવાય દાદા ખાસજી-વાળાને કારભારી નિમવામાં આવ્યો. આથી ગવર્નરજનરલે ગ્વાલીઅરમાંથી છાવણી કિડાવી લઈ પોતાનો રોપ જાહેર કર્યો. મરાઠા સૈન્ય બળવાન હતું. તે નિરંકુશ બન્યું હતું અને લડવાને માટે તૈયારી રહેલું હતું. ગવર્નરજનરલે એક લશ્કર બંદોબસ્ત માટે મોકલ્યું અને પોતે જાતે તે લશ્કર સાથે ગ્વાલીઅર ગયો. મરાઠા સરદારોએ અંગ્રેજોને આગળ ન વધવાને વિનંતી કરી. દાદાખાસજીવાળાને અંગ્રેજોને સોંપી દીધો. ગવર્નરજનરલે મહારાજાને મળવા દિવસ હરાવ્યો. પણ તે આવ્યો નહિ તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય આગળ વધ્યું, લડાઈ ભયંકર ચાલી અને આખરે મરાઠા સૈન્યનો પરાભવ થયો; મહારાણી શરણે આવી ને એવું હતું કે મહારાજા ઉમ્મર લાયક થાય ત્યાં સુધી ગ્વાલીઅરનો કારભાર એક પંચ ચલાવે અને અંગ્રેજ રેસીડન્ટની ઈચ્છા પ્રમાણે તેઓએ વર્તવું; મરાઠા સૈન્ય ઓછું કરવું; અંગ્રેજ સૈન્ય ગ્વાલીઅરમાં રાખવું અને તેનો ખર્ચ ગ્વાલીઅર દરબારે આપવો; મહારાણીની બધી સત્તા લઈ લેવી ને તેની પદ્ધતિને જાજે એવી રકમ આપવી, મહારાજાએ હરાવ ઉપર સહી કરી અને ગ્વાલીઅરમાં શાંતિ થઈ.

સર હેત્રી હાઉંજ; ૧૮૪૪ થી-૧૮૪૭

સર હેત્રી હાઉંજનું વડણ હિન્દમાં વઢવાડ ન કરતાં શાંતિ. જળવવાનું હતું. પરંતુ તેના વિચારોને અમલમાં મૂકાય તે પહેલાં તે લડાઈમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો. એક નવા વૈરી અંગ્રેજ મુલકપર ચઢી આવવા લાગ્યા અને તેમને મારી હાલવવાની જરૂર પડી.

પંજાબના શીખો

આ વૈરી શીખ હતા. નાનક એ પંથનો પ્રથમ ગુરુ હતો. એણે હિન્દુ તથા મુસલમાની ધર્મમાંથી તત્ત્વ લઈ નવા સિદ્ધાંત બનાવી શીખ ધર્મ સ્થાપન કર્યો. ઔરંગઝેબ શીખ લોકોને અત્યંત ક્રોડવા લાગ્યો તેથી શીખ લોકોએ ગુરુ ગોવિંદને પોતાનો સરદાર બનાવી ધાર્મિક તેમ જ લઘાયકવૃત્તિ દાખલ કરી. મુગલોની પડતી વખતે તેમણે પુષ્કળ મુલક સંપાદન કર્યો. રણજીતસિંહના રાજ્ય અમલમાં શીખો અધિક પ્રબળ થયાં. રણજીતસિંહે યુરોપીયન અમલદારોને નિમી લસકરને યોગ્ય તાલીમ આપી યુદ્ધકળામાં કુશળ બનાવ્યા. રણજીતસિંહ સાથે અંગ્રેજોને મિત્રતા હતી. પણ તેના મરણ બાદ દેશમાં અધ્યાધુની થઈ ગઈ અને રાજ્યની લાભ સૈનિકોના હાથમાં ગઈ. ૧૮૪૫માં રાજ્યનો કારભાર મહારાજ દુલેપસિંહવતી તેની માતૃશ્રી ચલાવતી હતી. તેણે પોતાના ભાઈને પ્રધાન નિમ્યો પણ પાછળથી બખેટો ઉઠ્યો તેમાં તે મરણો અને ગુલાબસિંહ નામનો એક મોટો સરદાર બધો કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. શીખ લોકો આ વખતે લડવાને અધીરા બન્યા હતા અને તેઓ અંગ્રેજો તાબાના મુલકપર ચઢાઈ કરવાનો ઇરાદો રાખવા લાગ્યા. આવા નિરંકુશ સૈન્યને છૂટું પાડવાને રાણીએ હુટકાટ કરવાની સંમતિ આપી. શીખ લોકોની ચળવળે ગવર્નરજનરલને શંકાશીલ બનાવ્યો તેથી તેણે સરહદપર સૈન્યનો વધારો કર્યો. કોઈપણ પ્રકારનાં કાગળ સિવાય શીખ સૈન્યે સતલજ

ઝોળંગી શીરોજપુરથી આશરે પાંચ સાત ગાઉને છેટે શીરોજશાહ ગામમાં
 'હાવણી નાખી. સર હુ ગફના હાથ નીચે જે અંગ્રેજ સૈન્ય અંબાલામાં
 હતું તેને ધુધીઆનામાં જઈ અંગ્રેજ સૈન્યને મદદ કરવાનો હુકમ થયો.
 ખુનખાર લડાઈ પછી શીખો હાર્યા. શીરોજશાહમાં મોરચા આંધી શીખ
 સૈન્ય પડ્યું અને અંગ્રેજ સૈન્ય હુમલો કરવા આગળ વધ્યું. લડાઈ
 અતિશય જોરમાં ચાલી અને બન્ને તરફના ઘણા માણસો કપાઈ મુઆ.
 અંગ્રેજ લોકોને નામનોજ વિજય મળ્યો. શત્રુને હાવણીમાંથી મારી હાલવા
 જોઈ હતી છતાં મળી ન હતી. અંગ્રેજ સૈન્ય તદ્દન થાકી ગયું હતું પણ
 તેણે ધીરજ ખોઈ નહિ. ગવર્નરજનરલ જાતે એક અમલદાર તરીકે સર હુ
 ગફની સરદારી નીચે રહી લડતો હતો. અંગ્રેજ તોપખાનાના મારા
 આગળ શીખોને પાછું હટવું પડ્યું ને સતલજ નદી ઝોળંગી પાછા જવું
 પડ્યું. લડાઈમાં છતાં મળવા છતાં ખીજ મદદ આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ
 સૈન્ય હારોર જવા વિચાર લગાડતું હતું. આ વિચાર તે અંગ્રેજોની
 ખીકને લીધે હતો એવું શીખ લોકોએ ધાર્યું અને તેથી સતલજ
 ઝોળંગી અંગ્રેજ મુકદ્દમાં તેઓ પાછા દાખલ થયાં. ધુધીઆનાપર
 હુમલાની ધાસ્તી જણાતાં સર હેરી સ્મિથને રવાના કર્યો. નાની નાની
 ઝપાઝપી થઈ અને અચાનચ એક યા ખીજ પકડેને જાય મળતો પાણુ
 તેનું મદત્ત વિશેષ ન હતું.

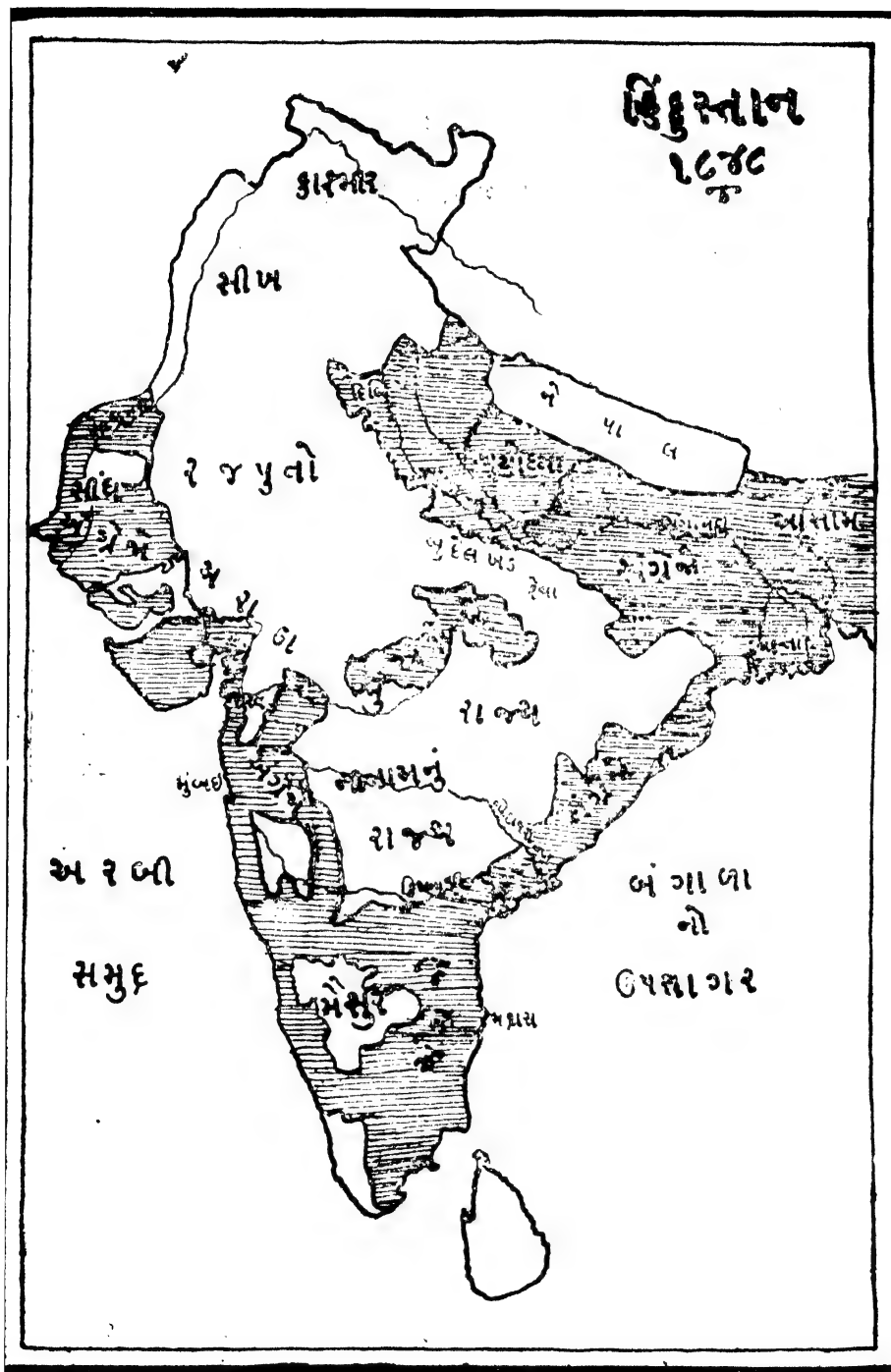
સર હેરી સ્મિથ ધુધીઆનાથી નીકળી આલીવાલ જવા નીકળ્યો,
 અને સખત ઝપાઝપી પછી આલીવાલ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું. શીખ
 લોકોને સતલજ નદીપાર મારી હાલ્યા. સોઆઓન આગળ તેઓએ
 ખોતાનું થાણું મજબુત બનાવ્યું. શીખ લોકો બહાદુરીથી લડ્યા અને
 અંગ્રેજ તોપો હસ્તગત કરી; પણ આખરે હાર્યા; ઘણા શીખો
 નદી કિતરતાં માર્યા ગયા. આ પ્રમાણે શીખ લોકો પરાભવ પામી
 નાહા. શીખ સૈન્ય હારતાં અંગ્રેજ સૈન્ય સતલજ ઝોળંગી આગળ
 વધ્યું પણ એટલામાં મહારાણી તરફથી સલાહનો સંદેશો લઈ ગુલામ-
 સિંહ ગવર્નરજનરલને મળ્યો. અંગ્રેજોએ આગળ વધવું નહિ એવી

ગુલાબસિંહે માગણી કરી પણ ગવર્નરજનરલે તે ન ગણકારતાં આગળ વધવાનો ઠરાવ કર્યો. મહારાજ પોતે ગવર્નરજનરલને મળવા આવ્યો. તેને યોગ્ય માનમરતબો આપવામાં આવ્યો. છેવટે મહારાજ સાથે સંધિ થઈ. લડાઈના ખર્ચ બદલ મોટી રકમ અંગ્રેજોને મળી. બિયાસ તથા સતલજ વચ્ચેનો ત્રીકોણાકાર પ્રદેશ અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો. ગુલાબસિંહે આ સંધિ કરવામાં નિષ્પક્ષપાતપણે ભાગ લીધેલો હોવાથી તેને પણ અંગ્રેજોએ કેટલોક પ્રદેશ આપ્યો.

લૉડ હલ્લેઝી; ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૬

લૉડ હલ્લેઝી ૧૮૪૮માં આવ્યો તે વખતે હિન્દમાં સર્વત્ર શાંતી હતી પરંતુ એકાએક પનાહત શીખ લશ્કરને પાછું અંગ્રેજોને વેર લેવાનું મન થઈ આવ્યું. મુઘતાનનો ગવર્નર લાલા મૂળરાજ શીખ લશ્કરને હુકમી અંગ્રેજોને લોકી ઘાટવાની ખટખટ કરી રહ્યો હતો. એણે તાલોર દરબારને ચઢેલી ખંડણી મોકલવાનું બંધ કર્યું.

મુઘતાન આવી પહોંચ્યાં કે તરતજ લાલા મૂળરાજે શરૂઆતમાં તેમને માન આપી સ્વાગત કર્યું અને કિલ્લો વગેરે દેખાડ્યાં પણ ત્યાંથી છાવણી તરફ પાછા ફરતાં મૂળરાજના સૈનીકોએ તેમને ધાથલ કરી તેમના રહેઠાણપર હુલો કર્યો અને બન્ને અંગ્રેજ સરદારોને મારી નાખ્યા. મુઘતાનમાં જે બનાવ બન્યો તેની જાણ થતાં શેરસીંહ જે અંગ્રેજોનો વિશ્વાસુ શીખ સરદાર હતો તેને મોકલવામાં આવ્યો પણ તે પહેલાં અંડર્સ નામે કંપનીનો એક લેફ્ટેનન્ટ મુઘતાન પાસેજ હતો તે પોતાના તાખાનાં લશ્કરને લઈ દોડી આવ્યો. ભાવલપુરના નવાબે પણ લશ્કર મોકલી તેને સહાયતા આપી. અંડર્સપર હુમલો થતાં તેણે શીખ લોકોને મારી હાથમાં. ભાવલપુરનું સૈન્ય આવી મળ્યું અને સીતાબ નદી આગળ મૂળરાજનો પરાજય કર્યો. પંજાબમાં લોકો લડાઈની

તૈયારી કરવા લાગ્યા અને હજારોના સૂબા છત્તીસગઢને ખોતાનો નાયક નિમી શીખ લોકોએ બંડ હઠાવ્યું. અફઘાન અમીર દોસ્તમહમદ પશુ શીખોને મદદ કરવા લલકાર્યા. ડલહૌઝીએ જનરલ બ્રિટિશને મોટા લશ્કર સાથે મુલ્તાન મોકલ્યો. એટલામાં શેરસીંહ અંગ્રેજ પક્ષ છોડી શત્રુઓને જઈ મળ્યો. લૉર્ડ ગેફે શીરોજપુર આગળ મોટું લશ્કર એકત્ર કર્યું. ચીનાખ નદી પર રામનગર આગળ ભારે જંગી યુદ્ધ થયું તેમાં અંગ્રેજ લશ્કરને સખ્ત હાર મળી. લૉર્ડ ગેફે, શેરસીંહ અને તેના પિતા છત્તીસગઢ લશ્કર લઈ મળે તે પહેલાં તેમને અટકાવવાને શત્રુપર હુમલો કરવા નિશ્ચય કર્યો. ચીલીયનવાલા આગળ સખ્ત ઝપાઝપી થઈ, અંગ્રેજોને જય મળ્યો પણ તેમનાં અસંખ્ય માણસો મરાયા; આખરે મુલ્તાન સર થયું. ચીલીયનવાલા આગળ થયેલ ભારે ખુવારીના સમાચાર ઇંગ્લાંડ પહોંચતાં સર ચાર્લસ નેપીઅરને હિન્દુસ્તાનનો મુખ્ય સેનાપતિ નિમી પંજાબ રવાના કરવામાં આવ્યો. શેરસીંહ એક મજબુત જગામાં છાવણી નાંખી પડ્યો હતો; અફઘાન અમીરે તેને ઘોડેસવારની ટુકડી મોકલી સહાય આપી. ગુજરાત આગળ ભારે લડાઈ થઈ, શેરસીંહ હાર્યો અને સર વૉલ્ટર ગીલબર્ટ અફઘાન લશ્કરની ખેંચરઘાટ સુધી પુક પકડી. આખરે બધા શીખ સરદારો શરણે આવ્યાં. મહારાજાને પેન્શન બાંધી આપી, ખાલસા લશ્કરને વિખેરી નાખી, રાણીને બનારસ મોકલી આપી ડલહૌઝીએ આખો પંજાબ પ્રાંત બ્રિટિશરાજ્ય સાથે જોડી દીધો. વધુમાં રાજ્યનો ખજાનો, ઝવેરાત વગેરે અંગ્રેજોએ લઈ લીધું. આ લડાઈમાં છત મળવાથી કોહીનુરનો પ્રખ્યાત હીરો અંગ્રેજોને મળ્યો. પંજાબ પ્રાંતપર, દેખરેખ રાખવા કમિશનર નિમવામાં આવ્યો. ત્યારથી શીખ પ્રજા અંગ્રેજોને અત્યંત વફાદારી રહી. ૧૮૫૮ ના બળવા વખતે તથા છેલ્લા ૧૯૧૪ના મહાયુરોપીય યુદ્ધમાં અંતઃકરણપૂર્વક સહાયતા આપી શીખોએ ખોતાનું લશ્કરી ખમીર અને વફાદારી બતાવી આપ્યાં છે.

બીજો અઢી વિમહ ૧૮૫૨

૧૮૨૬માં લૉર્ડ આર્ચહર્ટે આવાના રાજ સાથે સલાહ કરી જેનાં

પરિણામે કંપનીને આરાકાન અને તેનાસરીમ મળ્યાં. બ્રહ્મી રાજા ત્યારથી અંગ્રેજોનો વિરોધી બન્યો અને વખતોવખત અંગ્રેજ પ્રજાને વેપાર સંબંધી કનડગત કરવા લાગ્યો. ૧૮૫૧માં રંગુનના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને એણે ઘણા કનડયાં તેથી કૉમોડર લૉમ્બાર્ટને એક લડાયક વહાણ આપી તપાસ અર્થે રંગુન રવાના કરવામાં આવ્યો. તેને સૂચના આપવામાં આવી કે તપાસ કરી રંગુનના સૂચાને અંગ્રેજ પ્રજાને કનડવાનું પ્રયોજન પૂછવું અને સંતોષકારક ઉત્તર ન મળે તો આવાના રાજાને એ સૂચાને પાછો બોલાવી લેવા અને અંગ્રેજોના મનનું એ પ્રમાણે સમાધાન કરવા જણાવવું. રંગુનના સૂચાએ લૉમ્બાર્ટ અને તેના હાથ નીચેના અમલદારોનું ભારે અપમાન કર્યું. આવાના રાજાને એ સંબંધી લખતાં તેણે તે સૂચાને પાછો બોલાવી લીધો અને તેને બદલે ખીજાને સૂચો નિમ્નો, પણ આ સૂચો તો પહેલાના કરતાં પણ ઉન્મત્તપણે વર્તવા લાગ્યો. આવી વર્તાણૂક ઉપરથી લૉમ્બાર્ટે રંગુન ત્યાં બ્રહ્મી બંદરોને ઘેરો ઘાલવો પડશે એમ આવાના રાજાને જણાવ્યું અને બ્રહ્મી લોકોનું એક લડાયક વહાણ રંગુન નદીમાં હતું તે તાપ્તામાં લીધું. ઘેરો ઘાલવાં જતાં બ્રહ્મી લોકોએ ક્રાંટક્રાંટપરથી અને વહાણ ઉપરથી તોપનો મારો ચલાવ્યો. પણ તેમને મારી હરાવવામાં આવ્યાં. ગવર્નરજનરલે લશ્કરની તૈયારી કરવા માંડી. રંગુન હસ્તગત કરવામાં આવ્યું અને ચોમાસા પહેલાં લશ્કરે પેગુમાં પ્રવેશ કર્યો. બ્રહ્મી લોકોએ પેગુપર હુમલો કર્યો પણ તેમને અંગ્રેજોએ મારી હરાવ્યાં. એવામાં બ્રહ્મી રાજાના ભાઈએ અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવા લખી જણાવ્યું જે ઉપરથી લૉર્ડ ડલહૌઝીએ પેગુ, પ્રોમ, માટબિટન, રંગુન વગેરે તાપ્તામાં લઈ લડાઈ બંધ કરી. આ પ્રમાણે દક્ષિણ બ્રહ્મદેશ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

લૉર્ડ ડલહૌઝીની ખાલસા પદ્ધતિ

દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવે તો દેશી રાજ્યો પણ સુખ અને આબાદી ભોગવે એમ ધારી ડલહૌઝીએ દેશી

રાજ્યો જોડી દેવાનો વિચાર કર્યો. લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સ અને વેલેસ્લીના વખતમાં બ્રિટિશ સરહદનો વધારો થયો હતો. પરંતુ તેઓએ દેશી રાજ્યોને નાબુદ કરી તેમને બ્રિટિશ રાજ્યમાં સામેલ કરવાનો વિચાર રાજ્યો ન હતો. ઉલટું માયસોરમાં વેલેસ્લીએ ટીપુ સુલતાનને હરાવ્યા પછી અસલના રજપૂત રાજાનો વંશજ શોધી કાઢી તેને ગાદી આપી. પરંતુ ડલહૌઝી એથી ઉલટા જ મતનો હતો. જે રાજ્યો બરાબર અમલ ચલાવી શકતાં ન હોય અથવા કોઈ સીધો ગાદીવારસ ન હોય તે રાજ્યો અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાં એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. પરંતુ હિંદુઓની માન્યતા એવી હતી કે પુત્ર વગર ધાર્મિક મુક્તિ નથી અને તેથી પુત્ર ન હોય તો દત્તકપુત્ર લેવો કે જેથી તે કુટુંબની પરંપરા જળવાઈ રહે અને પુત્ર જેવાજ હક તેને પ્રાપ્ત થાય. બૉર્ડ ઓફ ડીરેક્ટરોએ એવું ઠરાવ્યું કે દત્તક લેવાનો હક કંપનીની પરવાનગી સિવાય દેશી રાજ્યોને નથી અને તેથી રાજ્ય પ્રકરણમાં દત્તક લેવા પહેલાં પરવાનગી લેવી પડે.

સતારા અને કરોલી

લૉર્ડ ઓક્લેન્ડે, પોતાના હુકમનો અનાદર કરવા માટે. સતારાના રાજાને પદ્મશ્રી કરી તેના ભાઈ આપા સાહેબને ગાદીએ બેસાડ્યો. આપા સાહેબ ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામતાં તે વખતના મુંબાઈના ગવર્નરે તેના દત્તક પુત્રને ગાદી આપવા ભલામણ કરી. પરંતુ પોતાની માનીતિ ‘ખાલસા’ યોજના પાછળ ગાંડા થઈ ગયલા ડલહૌઝીએ એ ભલામણને તુચ્છકારી કાઢી અને સતારાને ખાલસા કર્યું.

સતારા પછી કરોલીનો વારો આવ્યો. કરોલી રજપૂતાનામાં આવેલાં એક નાનું સંસ્થાન છે. ત્યાંના રાજાએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી, પોતાના મરણ બાદ, દત્તક આવનાર સખસની, રેસીડન્ટની સલાહ પ્રમાણે, નિમણૂક કરી મૂકી. તેના મરણના સમાચાર મળતાંજ ડલહૌઝીએ સુદરહુ સંસ્થાન ખાલસા કરવા માટે ડીરેક્ટરોને લખી જણાવ્યું. પણ ‘કરોલીનું

સંસ્થાન રક્ષિત મિત્ર છે' એ દલીલ આગળ કરી ડીરેક્ટરોએ ડલહૌઝીને કરોલી ખાલસા કરવા ના પાડી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં સતારાનું રાજ્ય પણ તાબાનું રાજ્ય ગણી શકાય નહિ કારણકે બ્રિટિશ અમલ હિન્દમાં શરૂ થયો તે પહેલાં એ સ્થપાયલું હતું છતાં એ ભેદ સતારાની આબ-તમાં આજુએ મુકાયો અને તેનો લાભ કરોલીને મળ્યો.

નાગપુર

નાગપુરનો રાજા દત્તક લીધાં પહેલાં મરણ પામ્યો. એ રાજ્ય બ્રિટિશ ટાપુઓના કરતા પણ મોટું હોવાથી તેને ખાલસા કરવાની તક ડલહૌઝીએ ઝડપી લીધી. સતારા ખાલસા કરવાથી લોકોમાં ફેલાયલા અસંતોષ વિષે ગવર્નરજનરલને જણાવી રેસીડન્ટે રાણીએ લીધેલા દત્તકપુત્રને ગાદી આપવા આગ્રહ કર્યો પણ ડલહૌઝીને એ ભલામણ ગળે કેમ ઉતરે? તેણે તરતજ નાગપુર ખાલસા કરી અંગ્રેજોને માટે રૂનું મોટું મથક મેળવી આપ્યું.

ઝાંસી

મુંદેલખંડમાં આવેલા આ નાનકડાં સંસ્થાનનો રાજા ૧૮૩૫માં પુત્ર વગર મરણ પામતાં તેના દત્તક પુત્રને પરવાનગી નથી મળી એ બહાને ગાદી ન આપતાં રાજાના એક સગાને આપવામાં આવી. તેના મરણ બાદ બીજો રાજા પણ અંગ્રેજોએ ઉભો કર્યો. ૧૮૫૩માં તે મરણ પામતાં રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું.

અયોધ્યા

નવાબની ગેરવ્યવસ્થા, અતિશય વિષયીપણું, વ્યસનીપણું, વિગેરે કારણોથી બીજા દેશી રાજ્યોની રૈયત કરતાં અયોધ્યાની પ્રજા વધારે પીડાતી હતી. લૂંટફાટ, મારપીટ, રક્તપાત, એ અમલદારોનું નિત્યકાર્ય થઈ પડ્યું હતું. ડીરેક્ટરોએ ડલહૌઝીને યોગ્ય લાગે તે પગલું ભરવ જણાવ્યું. ડલહૌઝીએ નવાબને ગાદી છોડવાની સૂચના કરી. તેનો અમલ ન થયો તેથી રાજ્ય ખાલસા થયું.

કર્ણાટક અને તાંજોર

કર્ણાટકના નવાબના વારસને મોટું પેન્શન મળતું હતું તે છેલ્લે વંશજ મરણ પામતાં ડલહૌઝીએ અટકાવ્યું. તાંજોરનો રાજા જેને પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું હતું તે મરણ પામતાં તેના દત્તક પુત્રને પેન્શન આપવું ખાલસા રાજ્યનીતિની રૂએ બંધ કરવામાં આવ્યું.

નાના સાહેબ અને દિલ્હીના મોગલ વારસો

બાજરાવ બીજને બીયુરમાં રાખી પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું હતું. તે મરણ પામતાં તેના દત્તક પુત્ર ઘોંડુપંત જે ઇતિહાસમાં નાના સાહેબના નામથી ઓળખાય છે તેને પેન્શન આપવું બંધ કરી તે ખાલસા કરવામાં આવ્યું. ડલહૌઝીએ દિલ્હીના કમિશનરને જણાવ્યું કે મોગલ શહેનશાહના વારસો જે પેન્શન ભોગવે છે તે બંધ કરવું અને પછાથી દિલ્હી ખાલસા કરવું.

આ પ્રમાણે ડલહૌઝીએ પોતાની રાજ્યનીતિનો દોર ચલાવી ધણું દેશીરાજ્યોને બ્રિટિશ મુલક સાથે જોડી દીધાં.

કેળવણી

શાળાઓ સ્થાપવા માટે સને ૧૮૫૪માં કેળવણીની બાબતમાં ચાર્લસ ગુડે યોજના ઘડી કાઢેલા. એ કાયદાની રૂએ પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને વિશ્વવિદ્યાલય સુધીની યોજના સરકારે પોતાના તાબામાં લઈ દરવર્ષે શાળાઓમાં વધારો કરવો એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

રેલવે તથા તાર

હિન્દ જેવા વિશાળ દેશમાં એક પ્રાંત સાથે બીજા પ્રાંતને સંગઠિત કરવા રેલવેની યોજના દાખલ કરવા ડીરેક્ટરોને સમજાવવામાં આવ્યા, થોડાજ વખતમાં ઠેકઠેકાણે રેલવે લાઇન નંખાવા લાગી, અને વેપાર ઉદ્યોગ વગેરેને ફાયદો થવા લાગ્યો. તારની ગોઠવણ પણ ડલહૌઝીએ શરૂ કરી. રેલવે અને તારની અનુકૂળતાએ દેશને વ્યવહારનો માર્ગ સરળ અને નિર્ભય કરી આપ્યો.

અન્ય સુધારા

તે સિવાય લશ્કરી તેમજ મુલ્કી નોકરીમાં હરીફાઈના તત્ત્વે પરીક્ષા લેવાનું ફરવી યોગ્ય માણસોને મોટી જગ્યા આપવાનું હતું. પોસ્ટનો દર સર્વ હિન્દ માટે અર્ધા આનાનો કરવામાં આવ્યો. નહેરુ વગેરે ખોદાવી ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું. વળી ૧૮૫૩માં કંપનીને નવો પટો કરી આપવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે ૧૮૪૮થી ૧૮૫૬ સુધીના આઠ વર્ષના કારભારમાં ડાહ્યોઈએ લોકોના હિતમાટે અનેક સુધારાઓ કર્યા; પરંતુ તેની ખાલસાપદ્ધતિથી દેશીસંસ્થાનોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો. અને ૧૮૫૭ના બળવાનું બીજ રોપાયું. સખ્ત મહેનત, થાક, ચિંતા વગેરેથી તેની તબિયત બગડી તેથી તે ગવર્નરજનરલપદ છોડી ઈંગ્લાંડ સિધાવ્યો અને થોડાજ વખતમાં મરણ પામ્યો.

૧૩

લોર્ડ કૈનીંગ; ૧૮૫૬થી ૧૮૬૨

રાણી સરકારના પ્રધાનમંડળે એક પ્રખ્યાત મુત્સદ્દીના પુત્ર લોર્ડ કૈનીંગને ગવર્નરજનરલ નિમ્ણે. હિન્દમાં બનનાર ભાવિ બનાવની એને અગમચેતી થઈ હોય એમ એના માનમાં આપવામાં આવેલા ખાણ વખતે એને ઉચ્ચારેલા નીચેના શબ્દોથી જણાય છે. તે વખતે એણે કહ્યું હતું કે “હિન્દ જે કે શાંત દેખાય છે છતાં આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે કાઠપિણુ વખતે એકાએક એકાદ સંકટનું વાદળું ઉત્પન્ન થશે. જે કે શરૂઆતમાં તે ઘણું નાનું હશે પણ રફતે રફતે એટલું વધી જશે કે આપણા હિન્દ મધ્યેના અસ્તિત્વને કદાચ ડામાડોળ સ્થિતિમાં નાખી દેશે” તેણે વધારામાં જણાવ્યું “અધા પ્રયત્ન કરવા છતાં એકાદ ફટકો મારવો પડશે અને તે પણ એવો મારવો કે વાદળુ થોડાજ વખત રહે અને પરિણામ ચોક્કસ થાય.”

ધરિન સાથે લડાઈ ઇ. સ. ૧૮૫૬

હિન્દ આવતાંજ એને પ્રથમ ધરિન સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. ધરિનના શાહે હેરાત જે અફઘાનીસ્તાનનું સરહદ ઉપર અતિ મહત્વનું સ્થળ છે તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના વિચારથી તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. કંનીંગે સર ઔદ્રામને ધરિની અખાત તરફ રવાના કર્યો. તેણે યુશાયરનો કબજો લઈ ધરિની લશ્કરને હરાવ્યું. શાહે અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી અફઘાનીસ્તાનમાંથી લશ્કર પાછું ખેંચી લીધું અને અંગ્રેજોના વેપારને રક્ષણ આપવાનું કબૂલ કર્યું.

સિપાઈઓનો ખળવો ઇ. સ. ૧૮૫૭

કારણો:—

(૧) હિન્દની બંને કોમો હિંદુ અને મુસલમાન સુધરેલી પ્રજા હતી પણ તેમનો સુધારો યુરોપીઅન સુધારાથી જુદા પ્રકારનો હતો. આથી યુરોપીઅન સુધારાના ખ્યાલ ધરાવતા બ્રિટિશ રાજ્યદારીઓને જે આવશ્યક વસ્તુ લાગતી તે આર્ય સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાને અયોગ્ય ભાસતી. પારિણામે હિંદી પ્રજાના મનમાં અંગ્રેજોના સુધારા માટે શંકા ઉત્પન્ન થઈ. તેને લાગ્યું કે બ્રાહ્મણોએ એકજ પત્નીથી વિવાહિત થવું, લશ્કરમાં દાખલ થનારા હિંદી સૈનિકે પરદેશમાં પણ લડાઈ પ્રસંગે જવાનું કબૂલ કરવું, સતી ન થવા દેવી વગેરે દાખલ કરેલા અને કરવામાં આવનારા સુધારાઓનો હેતુ શુદ્ધ નથી. તેઓએ ધાર્યું કે અંગ્રેજ પ્રજા હિંદના રીત રિવાજો નાશ કરવા માંગે છે એટલુંજ નહિ પણ તેમના ધર્મનો પણ નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે. આગગાડી અને તાર, ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપદેશકોનો પ્રયાસ, કેળવણીનો ફેલાવો, વિધવા વિવાહ તરફ સરકારનું વલણ, એ બધામાં ધર્મનાશનો હેતુ સમાયલો છે એમ હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમો માનવા લાગી.

(૨) બ્રિટિશ રાજ્યના વધારાથી હિંદીરાજ્યોની સત્તા પડી લાંગી. ડાહ્યોઝીની ખાલસાપદ્ધતિથી હિંદુ તેમજ મુસલમાન પ્રજાના મન

સાશકે બન્યાં. બાહુરાવ પેશવાના દત્તકપુત્ર નાના સાહેબનું પેન્શન બંધ કરવામાં આવ્યું; ઝાંસીની રાણીએ દત્તક લીધેલા પુત્રને અમાન્ય કરી ઝાંસી ખાલસા કરવામાં આવ્યું; અયોધ્યાના નવાબને ગાદી પરથી ઉઠાડી એનું રાજ્ય પણ ખાલસા કરવામાં આવ્યું; દિલ્હીના શહેનશાહી કુટુંબનું પેન્શન બંધ કરી સાધારણ માણસની પંક્તિમાં ઉતારી પાડવાનું કામ અમલમાં મેલાયું; આ બધાંથી હિન્દમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો.

(૩) સૈનિકોમાં આ વખતે બેદિલિ ફેલાઈ હતી. તેમના પગારથી તેમને સંતોષ ન હતો. સમુદ્રપાર જઈ લડાઈમાં ઉતરવાને તેમને કહેવામાં આવ્યું તે તેમને હીક ન લાગ્યું. સૈન્યમાં બેચેનતા માણસો જે જે પ્રાંતમાંથી આવ્યા હતા તેઓ બધા સગાસંબંધી હતા તેથી સંપ કરવો એ તેમને માટે સહેલું હતું. હિંદુઓ સમુદ્રપ્રવાસ ધર્મથી વિરુદ્ધ ગણતા. એવા સંબેગોમાં દુર્ભાગ્યે એન્ડ્રીય રાયફલ નામની નવી બંદુક દાખલ થઈ. એ બંદુકને ભરવાની રીત ઉલટીજ હતી. એમાં કારતૂસ વાપરવામાં આવતાં અને દરેક કારતુસને ચરબી લગાડેલી હતી.

બળવાનો પ્રવાહ

૧૮૫૭ના બનેવારી મહિનામાં બંગાળમાં બળવાની શરૂઆત થઈ. માર્ચ મહિનામાં બે દુકડીએ બંડ ઉઠાવ્યું. તરતજ અંબાલામાં હમકલું થવા લાગ્યું. બન્ને ફેકાણે સૈનિકોને શિક્ષા કરવામાં આવી. ભીરતમાં સૈનિકોને કારતૂસો વાપરવાનું કહેતાં તેમણે ના પાડી. આ ઉપરથી તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા. બીજેજ દિવસે છાવણીમાંના લશ્કરે બંડ કર્યું અને તેમના ઉપરી અમલદારોને ગોળીથી વીંધી નાખ્યા. વળી જે અંગ્રેજો તેમનાં જોવામાં આવ્યાં તેમને મારી નાંખી લશ્કરે દિલ્હી તરફ દૃઢ કરી.

દિલ્હી તથા કાનપુર આગળ બળવો

ભીરતથી આવેલા બળવાખોર લશ્કર સાથે દિલ્હીના સૈનિકો સામેલ થયા. બહાદુરશાહને મુગલ શહેનશાહ તરીકે જાહેર કરવામાં

આવ્યો. લશ્કરની ટુકડીઓને લાંચ આપી ફેડવાના પ્રયત્નો થયા. ઠેકઠેકાણે પોતાના ઉપરી અંગ્રેજ અમલદારોને મારી સૈનિકોની ટુકડી મુગલ છાવણી તરફ આવવા લાગી. કાનપુર પાસે આવેલા ખીથુરમાં બાજુરાવ પેશવાનો દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબ રહેતો હતો. કાનપુરના લશ્કરે બળવો ઉઠાવતાં નાનાસાહેબ તેમનો નેતા બન્યો. કાનપુરને નાનાસાહેબે ઘેરો ઘાલ્યો. અલાહાબાદ સુધી સહિસલામત પહોંચવાની શરતે લશ્કરે શરણે આવી કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો. પણ હોડીમાં ખેસી ગંગા નદીમાં પ્રવાસ શરૂ કરતાં તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. ૪૫૦ માંથી માત્ર ચાર જીવતા રહ્યા. નાનાસાહેબને ખીથુર આગળ પેશવા જાહેર કરવામાં આવ્યો. દરમ્યાન અંગ્રેજ લશ્કર લઈ કર્નલ નેપ્ઝ અને જનરલ હેવલોક ઘેરી આવ્યા. નાના હાર્યો અને કાનપુર પડ્યું.

લખનૌ રેસીડન્સી

દરમ્યાન લખનૌ આગળ સર હેન્રી લોરેન્સ (અયોધ્યાનો ચીફ કમિશનર) બચાવનાં સાધનો સજ્જ કરતો હતો. તેના ઘણા પ્રયત્નો છતાં જ્યારે લખનૌનું લશ્કર બળવો કરવાનાં ચિહ્નો બતાવવા લાગ્યું કે તેણે અંગ્રેજોને જુની રેસીડન્સીમાં રાખ્યા. આ બળવો આખા પ્રાંતમાં ફેલાવાનાં અનેક કારણો હતાં. અયોધ્યા જે રીતે તે બાલસા કર્યું તેથી નાના મોટા બધા ગુસ્સે થયા હતાં. મોટા મોટા જમીનદારોની માલમીલકત, હક્ક, મોભો વગેરે જતાં રહેવાથી અને લશ્કરમાંથી કોઈપણ પ્રકારનાં કારણ સિવાય ૫૦૦૦૦ ઉપરાંત સૈનિકોને કાઢી મૂકવાથી બધા ઉશ્કેરાયલા હતા. આ બધાં કારણોથી આખો પ્રાંત ઉશ્કેરાયો, અને પહેલી જુલાઈએ રેસીડન્સીને ઘેરો ઘાલ્યો. બહાદુર લોરેન્સ એક ગોળાનો ભોગ થઈ પડ્યો. લશ્કરની વ્યવસ્થા કેપ્ટન ઈંગ્લીશના માથા પર આવી. બળવાખોરોની સામે આ થોડા સૈનિકોએ ટક્કર જીતી અને બે મહિના સુધી બચાવ કર્યો. હવે વધારે વાર લડી શકાય એમ ન હતું. પણ સર હેન્રી લોરેન્સ

મરતાં મરતાં એક મંત્ર સર્વના કાનમાં ફૂકી ગયો હતો—“Never Surrender.” આ ઉપરથી તેઓએ છેવટ લગી લઢવાનો વિચાર કીધો. પણ ભૂખમરો, થાક, રાતદિવસનો ઉગ્ગરો—એ સર્વેથી સૌ અશક્ત બની ગયા. એટલામાં સર જેમ્સ ઔટ્રામ અને હેવલોક થોડુંક સૈન્ય લઈ મારતે ઘોડે આવી પહોંચ્યા. તેઓ ઘેરાયલા લશ્કરને જઈ મળ્યા પણ થોડાજ હોવાથી પોતે પણ ઘેરાઈ ગયા; એમના આવ્યાથી રેસીડન્સીનો ઘેરો લાંબાયો. એટલામાં સર કોલીન કેમ્પબેલ નાનાસાહેબના મુખ્ય સેનાધિપતિ તાત્યા ટોપીને હરાવી, કાનપુરથી લખનૌ સુધીનો માર્ગ ખુલ્લો કરી લખનૌ આવી પહોંચ્યો. તેણે સખત ઝપાઝપી પછી કિલ્લો હસ્તગત કરી સૈનિકોને છોડ્યા.

બળવાનો ઠેકઠેકાણે ફેલાયો

લૉર્ડ ડલહૌઝીની રાજ્યનીતિથી દૂરની ઉત્તર સરહદ તરફ ધાણું લશ્કર રાખવું પડ્યું પણ તેની સાથે પટેલી લશ્કરની તુટ ભરી કાઢવાનાં ડાયરેક્ટરોએ કાઈ પણ જાતનાં પગલાં ભર્યાં નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે દીનાપુર, કાશી વગેરે ઠેકાણે ગરબડ ઉઠી અને અલાહાબાદનો બચાવ કરતાં દીલ થઈ વાયવ્ય પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર આગ્રા આગળ ઘેરાઈ ગયો હતો. માત્ર પંજાબ જે દસ વર્ષ ઉપર ભારે જબ્બી લડાઈઓનું ક્ષેત્ર બન્યું હતું તે આ વખતે શાંત હતું. ઝાંસીની પ્રખ્યાત રાણી વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ જેનો દત્તક પુત્ર લેવાનો હક નાકબૂલ કરી રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું તેણે પોતાના થયેલા અપમાનનો બદલો લેવાને અને પોતાના પતિની છેવટની ઇચ્છા મુજબ દત્તક પુત્રને ગાદીએ ખેસાડવા માટે કમ્મર કસી અને બળવામાં સામેલ થઈ દરમ્યાન કર્નલ નીલ અલાહાબાદના કિલ્લામાં દાખલ થયો. અને કાનપુર તરફ ફર્ય કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પરંતુ એટલામાં હેવલોક આવી પહોંચ્યો. તેણે સરદારી લઈ કાનપુરનો કબજો લીધો. દરમ્યાન સંકટનાં વાદળાં જરા આછા થવા લાગ્યાં, આગ્રાનો બચાવ

અંગાળ રેજીમેન્ટની વફાદારીથી થયો. નાગપુરની ગરબડ મદ્રાસ રેજીમેન્ટથી દબાઈ અને હૈદરાબાદ, નિઝામના પ્રખ્યાત વજીર સાવરજંગની વફાદારીથી બળવામાં સામેલ થતું અટક્યું. પંજાબ તદ્દન વફાદાર રહ્યું.

હવે બળવાખોરોનું મુખ્ય સ્થાન દિલ્હી થઈ પડ્યું. લગભગ ૫૦૦૦૦ સૈનિકો ત્યાં એકઠા થયા હતા. પરંતુ અંગ્રેજ લશ્કર દિલ્હી તરફ આવવાને નીકળી ચુક્યું હતું એવા સમાચાર મળતાંજ બળવાખોરોની હિમ્મત પડી ભાંગવા લાગી અને જનરલ નિકોલ્સને જ્યારે ઘેરો ધાલ્યો ત્યારે ભાગ્યેજ ૨૦૦૦૦ સૈનિકો કિલ્લામાં હતા. છ દિવસ ઘેરો ચાલ્યો. નિકોલ્સને કારી ધા લાગ્યો અને તે મરણ પામ્યો. પણ દિલ્હી બ્રિટિશના હાથમાં પાક્યું આવ્યું. મુગલ આદશાહ પોતાનાં કુટુંબ કબીલા સાથે નાસી તો છૂટ્યો પણ આખરે મેજર હડસનના હાથમાં કેદ પકડાયો. આદશાહના બે પુત્ર તથા એક પૌત્ર પણ કેદ પકડાયા. બળવાખોરોએ આ રાજકુવરોને છોડાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમનું ચાલ્યું નહિ. હડસને એ રાજપુત્રોને ગોળીથી વિંધી નાખ્યા. આદશાહની તપાસ ચલાવી અપરાધી દરાવી તેને જીવનપર્યંત દેશનિકાલની શિક્ષા કરી રંગુનમાં રાખ્યો.

બળવાનો અંત

દરમ્યાન ઇંગ્લાંડ અને સંસ્થાનોમાંથી લશ્કર પર લશ્કર આવવા લાગ્યાં અને સર કોલીન કેમ્પબેલ સૈન્યનો અધિપતિ નિભાયો. હાઇલેન્ડર્સ અને શીખનું સૈન્ય લઈ તે શત્રુની છાવણીમાં પહોંચ્યો. એણે લખનૌ લઈ અંગ્રેજોનો છુટકારો કર્યો. નાનાસાહેબ, અયોધ્યાની બેગમ અને બંડખોરોના અંગ્રેસરો પહેલાંથી નાશી ગયાં હતાં. મધ્ય હિંદમાં સર હુ રોઝ પણ યશસ્વી રીતે શત્રુઓ સાથે ધૂમતો હતો. તેણે તાત્કાલિક પીનો પરાભવ કરી ઝાંસીનો કિલ્લો હાથ કર્યો. ઝાંસીની રાણી વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈએ ને કિલ્લો બચાવવા અત્યંત શૌર્ય બતાવ્યું. પણ આખરે તેની હાર થઈ. લક્ષ્મીબાઈ અને તાત્કાલિક પી નાસીને ગાંધીઅર તરફ ગયાં અને

ગ્વાલીઅરનો પ્રખ્યાત કિલ્લો તાબામાં લીધો. સિંધીઆ અંગ્રેજોને વફાદાર રહ્યો હતો તેથી તેને મદદ કરવા સર હ્યુ રોઝ એકદમ 'ગ્વાલીઅર' પર ધસી આવ્યો. ૨૦ દિવસ સખત ઝપાઝપી થઈ તેમાં વીરાંગના લક્ષ્મી-બાઈએ વીરતાથી લડતાં લડતાં ધારાતિથે પોતાનો દેહ મૂક્યો. સિંધીઆ પાછો ગ્વાલીઅર આવ્યો. તાત્કાલિક નાસી છૂટ્યો પણ આખરે કેદ પકડાયો. દેશમાં હવે શાંતિ ફેલાઈ. બળવાનો અંત આવ્યો. જીતાયેલા બળવાખોરોમાંના ઘણાઓને માશી આપવામાં આવી. નાનાસાહેબ નેપાલના જંગલ તરફ નાસી ગયો.

બળવા પછી રાજ્યક્રાંતિ

આ બળવાએ હિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં મહત્વના ફેરફારો કરાવ્યા. ૧૮૫૮ માં પાર્લામેન્ટે એક કાયદો કર્યો તેની રુએ ઇસ્ટઇન્ડીઆ કંપનીનું અસ્તિત્વ હવે જતું રહ્યું; બૉર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ કાઢી નાખવામાં આવ્યું. હિન્દની રાજ્યસત્તા બ્રિટિશ રાજ્યકર્તા મહારાણી વિક્ટોરીઆના હાથમાં સોંપાઈ. ગવર્નરજનરલને વાઇસરૉયનો ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો. તેને સ્ટેટસેક્રેટરી અને તેની કાઉન્સીલની સલાહ પ્રમાણે હિંદનું રાજ્ય ચલાવવાનું કામ સોંપાયું.

ખંડ ત્રીજો.

ભાગ છઠ્ઠો

હિંદમાં બ્રિટિશ અમલ.

૧

લૉર્ડ કેનિંગ વાઇસરોય થયો.

ઈ. સ. ૧૮૫૮થી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નવો યુગ શરૂ થયો. રાજ્યની લગભગ કંપની પાસેથી ઈંગ્લાંડના શહેનશાહ પાસે ગઈ. મહારાણી વિક્ટોરીઆએ તે જોખમદારી સ્વીકારી લઈ પોતાનો પ્રખ્યાત ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો. લૉર્ડ કેનિંગને ‘ગવર્નરનરલ’ અને ‘વાઇસરોય’ની પદવી આપવામાં આવી, જેને પરિણામે લૉર્ડ કેનિંગ હવેથી શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્યવહીવટ ચલાવશે એમ નક્કી થયું.

મહારાણીનો ઢંઢેરો

ઈ. સ. ૧૮૫૮ નવેંબર માસમાં અલાહાબાદમાં એક મોટો દર-બાર ભરવામાં આવ્યો. ત્યાં લૉર્ડ કેનિંગે મહારાણીનો ઢંઢેરો વાંચી સંભળાવ્યો. લૉર્ડ કેનિંગની વાઇસરોય તરીકે નિમણૂક જાહેર થઈ. જે બળવાખોરોએ ગોરા લોકોનાં ખૂન કર્યા હતાં તે સિવાય બધાને માફી આપવામાં આવી. સરકાર તરફથી ધર્મ સંબંધી કોઇપણ જાતની ડબલ થશે નહિ અને બધાને પોતાનો ધર્મ પાળવા દેવામાં આવશે એમ જાહેર થયું. વળી, સરકારી નોકરી માટે યોગ્યતાનું જ ધોરણ ગ્રહણ કરવામાં આવશે, જાતિભેદ પર લક્ષ આપવામાં નહિ આવે, વગેરે બાબતોનો ઢંઢેરોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આ ઢંઢેરોમાં જણાવેલા ઉમદા વિચારો જે બ્રિટિશ સરકાર અમલમાં મૂકે તો હિન્દી પ્રજાનો અસંતોષ મોટે ભાગે દૂર થાય.

લૉર્ડ કૅનિંગની રાજ્યપદ્ધતિ

દુશ્મનને હરાવી તેના મુલકને કબજામાં લઈ તે ઉપર ખોતાની સત્તા સ્થાપવી એ અધર્શ કાર્ય છે. જીતાયકા મુલકો ઉપર સત્તા કાયમ રહે તેવો રાજ્યવહીવટ ચલાવવો એ તેટલુંજ અધર્શ-તેટલાજ મહત્ત્વનું-અદકે વધારે મહત્ત્વનું કાર્ય છે. આવી વખતે જો દૂરદેશી વાપરવામાં ન આવે તો ગંભીર પરિણામ આવવાનો સંભવ રહે. આ સત્ય લૉર્ડ કૅનિંગ સારી રીતે સમજતો હતો. તેથી તેણે જળવા પછી કુનેહથી અને માયાળુપણે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની એની વર્તાણુક એ આ ઉદાર પદ્ધતિનો સચોટ પૂરાવો છે. જો રાજ્યો અપુત્ર હોય તો તેમનાં રાજ્યો ખાલસા કરવાની લૉર્ડ ડલહૌઝીના સમયથી ચાલી આવતી પદ્ધતિ એણે અંધ કરી; અને આવા રાજ્યોને દત્તક લેવાનો હક રહેશે, એમ ખુશી રીતે જાહેર કર્યું. વળી, જે જે રાજ્યો-એ જળવા દરમ્યાન બ્રિટિશ રાજ્યને મદદ કરી ખોતાની વફાદારી ખતાવી હતી તેમને ખીતાબ, જગીર, વગેરે બેટોની નવાજેસ કરી તેમની વફાદારીની જાહેર રીતે કદર કરી. આ ઉપરાંત પ્રજા તરફ પણ એણે ઘણી જ રહેમદીલી ખતાવી. જેઓ જળવા દરમ્યાન સામે થયા હતા, તેમને સજા કરવાને બદલે માફી બક્ષી. એની આ પદ્ધતિ માટે 'કેટલાક પક્ષમાં સખત ટીકા થવા લાગી અને 'કૅનિંગ ઘણોજ ભલો છે', એમ કહેવાવા લાગ્યું.

લૉર્ડ કૅનિંગનું ચારિત્ર્ય

લૉર્ડ કૅનિંગ ઘણા જ ઉમદા વિચારનો હતો; ખોતાની ફરજ જાળવવામાં એણે તનતોડ મહેનત કરી હતી. ખુદ્દિમાં ખીજ ગર્વનક અથવા વાઈસરોય લૉર્ડ કૅનિંગથી ચઢી જાય ખરા, પરંતુ હિન્દની પ્રજા માટે જે અથાગ શ્રમ કૅનિંગે ઉઠાવ્યો તેવો ખીજઓએ કયો હશે કે કેમ તે સવાલ છે. આ શ્રમની તેના શરીર પર અસર થઈ અને ઇંગ્લાંડ ગયા પછી એ ભલો કૅનિંગ ત્રણ માસમાં જ મરણ પામ્યો.

લૉર્ડ એલ્જન (૧૮૬૨-૬૩)

લૉર્ડ કૅનિંગ પછી લૉર્ડ એલ્જન વાઈસરોય નિભાવે. એના સમયમાં કોઈ પણ અગત્યનો બનાવ બન્યો નથી. ફક્ત પંજાબમાં એક નાનો બળવો થયો હતો. વહાણી નામની ઝૂંતની અફવાસ કોમે બંડ કર્યું. શરૂઆતમાં આ ટોળીને દાખી દેવાનું મુશ્કેલ લાગ્યું, પણ પાછળથી સર હયુઝની મદદથી આ બંડ સમાવી દેવામાં આવ્યું; ત્યાર પછી તરત જ ઈ. સ. ૧૮૬૩માં લૉર્ડ એલ્જન મરણ પામ્યો.

લૉર્ડ લૉરેન્સ (૧૮૬૪-૬૯)

ઈ. સ. ૧૮૬૪માં સર જૉન લૉરેન્સ હિન્દુસ્તાનનો વાઈસરોય થયો. લૉર્ડ કૅનિંગની સના સમયથી આ જોખમદારીવાળી પદવી માટે પાર્લામેન્ટનો અનુભવ મેળવેલો હોય એવા બાહોશ રાજનીતિજ્ઞની નિમણૂક થતી. તે નિયમ આ સમયે તૂટ્યો. સર જૉન લૉરેન્સ ઈ. સ. ૧૮૨૯માં સનંદી નોકરીમાં જોડાયો હતો અને ઈ. સ. ૧૮૫૯માં નોકરીમાંથી ફારેગ થયા પછી હિન્દી વજીરની કાઉન્સિલનો સભ્ય નિભાવેો હતો.

ભૂતાનની લડાઈ

લૉરેન્સ વાઈસરોય થયો કે તરત જ ભૂતાનનો પ્રશ્ન ફરીથી ઉભો થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૨માં અંગ્રેજોએ ભૂતાનીઓની વિરુદ્ધ કુચબિહારના રાજાને મદદ કરી ત્યારથી તેઓ ને અંગ્રેજો વચ્ચે વિખવાદ શરૂ થયો. ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે હમકલાંઓ થતાં ત્યારે બેસાડી દેવામાં આવતાં; તોપણ થોડા સમય માટે જ શાંતિ રહેતી. ઈ. સ. ૧૮૬૩-૬૪ માં ધુધવાતો અગ્નિ ફરીથી પ્રજ્વલિત થયો. ભૂતાનીઓએ વાઈસરોય

તરફથી મોકલવામાં આવેલા એલચી ઑનરેબલ ઑસ. ખી. ઑફનનું બારે અપમાન કર્યું અને અંગ્રેજોને શરમાવે એવી શરતો પર તેની પાસે સહી કરાવી લીધી. વાઘસિરોયને એ વાતની ખબર પડી કે તરતજ તેણે તે શરતો સ્વીકારવા ના પાડી અને લડાઈ જાહેર કરી. ભૂતાનના પહાડી પ્રદેશમાંથી લશ્કરને પસાર થવામાં ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી. આખરે સુલેહ કરવામાં આવી. આ સુલેહની શરત મુજબ ભૂતાનીઓએ દાર-જમના અદાર પ્રાંત અંગ્રેજોને આપવાનું કબૂલ કર્યું. એના બદલામાં અંગ્રેજોએ દર વર્ષે અમુક રૂપિયાની મદદ કરવા કબૂલાત આપી. આ શરતોથી અંગ્રેજોએ મેળવવા કરતાં ખોયું ઘણું એમ માનનારાઓએ લોડ લોરેન્સની સખ્ત ટીકા કરી. પણ તેઓ વાઘસિરોયની ઉદારતાનું ખરું રહસ્ય સમજી શક્યા ન હતા. આ પ્રદેશમાં ત્યારથી તે અત્યાર સુધી જે શાંતિ જળવાઈ રહી છે, તે વાઘસિરોયના દૂરંદેશીપણાનેજ આભારી છે.*

દુકાળો

આ વાઘસિરોયના સમયમાં હિન્દુસ્તાનમાં બે સખ્ત દુકાળો પડ્યા. સને ૧૮૬૫માં બંગાળમાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડ્યો. તેની માઠી

*આ સંબંધમાં પી. ઈ. રોબર્ટ્સ નીચે મુજબ જણાવે છે.

“Lawrence was fiercely attacked by a party in India for granting such favourable conditions, but generosity to a vanquished enemy on the part of an imperial power, provided that generosity is not abused, is not only magnanimous but sound policy. In this case, the lasting tranquillity that followed amply justified the Governor General's moderation. The Subsidy is so highly prized by the Bhutanese that our relations with them since that date have remained peaceful and cordial. Further, the territory surrendered by them (a strip 180 miles long and 20 to 30 broad) has proved a valuable acquisition and is now dotted with productive tea-gardens.”

અસર ઝોરીસા સુધી પહોંચી. ત્યાં ખીજે વર્ષે દુકાળ પડ્યો અને લાખો માણસો મરણ પામ્યાં. આ પ્રદેશની પ્રતિકૂળ કુદરતી રચનાને લીધે પરિણામ વધારે ગંભીર આવ્યું. આ આફતની જોખમદારી મુખ્યત્વે કરીને બંગાળના લફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર સેશીલ ખીડન અને તેની કાઉન્સીલને શિર હતી. વાઈસરોયના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘બંગાળના ગવર્નર અને તેની કાઉન્સીલના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ મારે જવું જોઈતું હતું અને તેમ ન કરવામાં મેં ભૂલ કરી છે.’ આ કમભાગ્ય પ્રદેશને માટે જાણે આટલું જ બસ ન હોય તેમ ખીજે દૈવી કોપ થયો. નદીઓમાં ઉપરા ઉપરી મોટી રેલો આવી અને દુકાળના પંજમાંથી જે ભાગ બચ્યો હતો, તેમાંનો મોટો ભાગ આ રેલોનો ભોગ થઈ પડ્યો. પાકને અનહદ નુકસાન થયું; લોકોની માલમત્તાનો પત્તો મળ્યો નહિ અને વસ્તીનો લગભગ $\frac{1}{4}$ ભાગ નાશ પામ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૬૮-૬૯માં ખુદેલખંડ અને રજપૂતાનાનો વારો આવ્યો; પણ સારે નરસીએ આ સમયે સંકટનિવારણ માટે તાબડતોબ ઉપાયો લેવામાં આવ્યા, અને એના પરિણામે ભારે નુકસાન થતું અટક્યું.

અફઘાનીસ્તાન પ્રત્યેની નીતિ

ઈ. સ. ૧૮૬૩માં અફઘાનીસ્તાનનો બાહોશ અમીર દોસ્ત મહમદ મરણ પામ્યો. રાજ્યગાદી માટે તેના સોળ પુત્રમાં મોટો ઝગડો થયો. થોડા સમય સુધી શેરઅલીએ રાજ્ય કર્યું પણ તેના મોટાભાઈએ એને હાંકી મૂક્યો; તેથી તેણે બ્રિટિશ સરકારની મદદ માગી. પણ લૉરેન્સને અફઘાનીસ્તાનના આંતરિક વિગ્રહમાં પડવું યોગ્ય ન લાગ્યું. તેથી તેને કોઈપણ જાતની મદદ કરવા ના પાડી. ખીજનાં કાર્યમાં માથું ન મારતાં પોતાનું સંભાળીને શાંત બેસી રહેવાની આ નીતિ ઘણાને પસંદ પડી નહિ. જે કે આ પદ્ધતિને વખોડી કાઢવામાં આવી છે, તેપણુ સર્વ રીતે જેતાં તે યોગ્ય જ હતી એમ કહેવામાં ખોટું નથી. ‘આ પદ્ધતિએ ચાલવામાં આવ્યું’ હોત તો લૉર્ડ લિટનના સમયમાં જે ગંભીર બનાવ બન્યા તે ન બનત.

લૉર્ડ મેયો; ૧૮૬૯-૭૨

અફઘાનીસ્તાન

આગલા વાઇસરોયે શેરઅલીને મદદ નહિ કરેલી તેથી તે ગુસ્સે હતો. તેને પોતાના પક્ષમાં લઇ લેવાના હેતુથી લૉર્ડ મેયોએ અંબાલામાં મોટો દરબાર ભરી, શેરઅલીને ત્યાં બોલાવી, તેનું સાહં સન્માન કર્યું. લૉર્ડ મેયોએ દરબારની ભવ્યતા ઉપરાંત પોતાના વ્યક્તિત્વથી સારી છાપ પાડી અને શેરઅલી રાજ થઇ પાછો ફર્યો.

મેયો કોલેજ

રાજપુત્રોને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની તેમજ બીજી ફરજો બરાબર સમજી શકે. આ હેતુ પાર પાડવા લૉર્ડ મેયોએ અજમેરમાં રાજપુત્રો માટે એક કોલેજ સ્થાપવાની યોજના તૈયાર કરી. સદરહુ કોલેજ એના મુખ્ય પદ્ધતિ સ્થાપવામાં આવી અને તેનું નામ મેયો-કોલેજ રાખવામાં આવ્યું.

સુધારાઓ

રાજ્યવહીવટમાં જે સુધારાઓ એણે દાખલ કર્યા તે પૈકી પ્રાંતિક ઇલાકાઓની સરકારને આર્થિક સ્વતંત્રતા આપવાનો સુધારો ઘણો જ અગત્યનો હતો. અત્યાર સુધી હિન્દુસ્તાનની વરિષ્ઠ સરકાર બધો પૈસો પોતાની પાસે રાખતી અને ઇલાકાઓની સરકાર તેની બહાલી મેળવ્યા પછી જ કોઈપણ જાતનો ખર્ચ કરી શકતી. આથી ઘણો લાંબો પત્ર-વ્યવહાર ચાલતો, જેને પરિણામે વખતનો ખોટો વ્યય થતો. લૉર્ડ મેયોએ, આ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો.

જમીનની મહેસૂલ અને બીજી આવક પાંચ વર્ષ માટે ઇલાકાની આવક તરીકે ગણવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. જેથી તે આવક, પર ઇલાકાની સરકારને સ્વતંત્ર હક રહ્યો. આ યોજનાને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું પહેલું પગથિયું કહીએ તો ખોટું નહિ.

આ ઉપરાંત રાજ્યમાં ખીજા ધણા સુધારાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા. રાજ્યકારભાર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તે માટે તેના સાત વિભાગ પાડી, તે સાત સભ્યોને સોંપવામાં આવ્યા. હિન્દુસ્તાનની વસ્તીની ગણતરી પહેલી જ વાર લૉર્ડ મેયોના સમયમાં થઇ. હિન્દુસ્તાનની ખેતી અને વેપારની સ્થિતિ વિષે આંકડાઓ મેળવવાની યોજના એણે દાખલ કરી.

અંત

ઇ. સ. ૧૮૭૨માં લૉર્ડ મેયોએ રંગુનની મુલાકાત લીધી અને કેદખાનાની સ્થિતિ જાતે તપાસવાના હેતુથી આન્ડામાન ગયો. પણ ત્યાંથી પાછા ફરતાં એક પહાણુ ગુનેગારે તેનું ખૂન કર્યું. એક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા વાઇસરોયનું અકાલ મૃત્યુ થયું તે માટે સર્વને ખેદ થયો.

૫

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક: ૧૮૭૨-૭૬

અફઘાનીસ્તાન:—

મધ્ય એશિયામાં રશિયાની સત્તા ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી. તે અટકાવવા માટે બંનેની-ઇંગ્લાંડ અને રશિયાની-હદ નક્કી કરવાની જરૂર હતી. તે મુજબ ઇંગ્લાંડ અને રશિયા સાથે કરાર કરવામાં આવ્યા અને બંનેની હદ (Spheres of influence) નક્કી થઈ.

બિહાર અને ઉત્તર બંગાળામાં દુકાળ

સને ૧૮૭૪માં બિહાર અને ઉત્તર બંગાળામાં મોટો દુકાળ પડ્યો. સરકાર તરફથી દુકાળ નિવારણાર્થે કુવા તથા તળાવ ખોદાવવાનું નવા રસ્તાઓ ખનાવવાનું તથા નવી રેલ્વે બાંધવાનું, વગેરે નવાં કામો ખોલવામાં આવ્યાં; અને એથી દુકાળથી પીડિત વર્ગને સારી મદદ મળી.

વડોદરા

મહારાવ ગાયકવાડ ઇ. સ. ૧૮૭૦માં વડોદરાની ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યવહીવટમાં અંધાધુંધી ધણી હતી. તેથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી વારંવાર ચેતવણી આપવામાં આવતી; છતાં તેની કાંઈ પણ અસર ન થઈ. ઇ. સ. ૧૮૭૫માં વડોદરામાં રહેતા બ્રિટિશ રેસીડન્ટ કર્નલ ફેરને ઝેર દીધાનું તહેામત તેના ઉપર મૂકવામાં આવ્યું. અને તેની તપાસ માટે જ્યાજીરાવ સિંધીઆ, જયપુરના મહારાજા રાયસિંહ અને સર દિનકરરાવ મળી ત્રણ હિંદી અને બીજા ત્રણ અંગ્રેજોએ એમ છ સભ્યોનું મંડળ નિમવામાં આવ્યું. અંગ્રેજ સભ્યોને મહારાવ ગુનેગાર છે એમ લાગ્યું. પણ હિંદી સભ્યોને તે દૂષિત લાગ્યો નહિ. તેથી છેવટે નિર્દોષ ગણી મહારાવને છોડી મૂકવામાં આવ્યો; છતાં પાછળથી તેના ખરાબ રાજ્યકારભાર માટે તેને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો અને સયાજીરાવ ગાયકવાડને ગાદી આપવામાં આવી.

સુધારા

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે ડહાપણથી રાજ્યકારભાર ચલાવી કેટલાક સારા સુધારાઓ દાખલ કર્યા. આવક પરનો કર કાઢી નાખ્યો; મીઠા પરનો કર કમી કર્યો; સ્થાનિક સ્વરાજ્યને ઉત્તેજન આપ્યું; અને હિન્દીઓને ઉચ્ચ દરજ્જે ચલાવ્યા.

ચરચુરણ

ઇ. સ. ૧૮૭૫માં મહારાણી વિક્ટોરીઆના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે (પાછળથી એડવર્ડ સાતમો) હિન્દુસ્તાનની મુલાકાત લીધી.

રાજનામું

હિન્દી પ્રધાન લૉર્ડ સેલીસબરીએ અફઘાનીસ્તાન સંબંધી જે પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી તે સાથે લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક સંમત થયો નહિ. તેથી ઇ. સ. ૧૮૭૬માં એણે રાજનામું આપ્યું.

લૉર્ડ લિટન ૧૮૭૫-૮૦

દરબાર

લૉર્ડ લિટનના સમયમાં સને ૧૮૭૭માં દિલ્હીમાં મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો અને મહારાણી વિક્ટોરીઆએ કૈસરે હિન્દની પદવી ધારણ કરી તે દરબારમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું. વળી એ જ દરબારમાં સને ૧૮૫૮નો રાણીનો ઢંઢેરો વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો અને તેને ફરીથી બહાલ રાખવામાં આવ્યો.

મદ્રાસમાં દુકાળ

હિન્દુસ્તાનને કમનસીબે થોડા થોડા સમયને અંતરે કોઈ કોઈ ભાગમાં દુકાળ પડ્યા જ કરે છે. આગળ આપણે જોયું તે મુજબ બંગાળા અને ઓરિસામાં દુકાળ પડ્યો હતો; હવે ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮માં મદ્રાસનો વારો આવ્યો. મુંબઈ ઇલાકામાં પણ એ દુકાળની અસર થઈ. સરકાર તરફથી આ આફતમાં સપડાયેલા માણસોનું દુઃખ નિવારણ કરવા માટે અનેક ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા. વાઈસરોયે લગભગ એક કરોડ રૂપીઆ સંકટ નિવારણે વાપર્યા. તેમ છતાં જોઈએ તેવી અસર ન થઈ અને લગભગ બાવન લાખ માણસો મરણ પામ્યાં.

દેશી છાપાંઓને લગતો કાયદો. ૧૮૭૮

સ્વતંત્ર પ્રેસ એ પ્રજના હાથમાં મોટું શસ્ત્ર છે. એ વડે પ્રજા : રાજ્યકારભારની ટીકા કરી તેની સામે લડત ચલાવી શકે છે. એનાથી સ્વાભાવિક રીતે સરકાર ખેંચીતી રહે છે. અત્યાર સુધી દેશી છાપાંઓની સંખ્યા થોડી હતી. પણ હવે કેળવણીના પ્રચારથી તેની સંખ્યા વધતી જતી હતી. તેથી પ્રજામત જાહેર કરી શકાય એમ હતું. લૉર્ડ લિટન આથી ગંભીર થયો અને તેથી દરેક દેશી છાપું પોતાનો સ્વતંત્ર મત

ગાહેર કરતું અટકે એ હેતુથી ૧૮૭૮માં દેશી છાપાંઓનો કાયદો અમલમાં મૂક્યો. આ કાયદાની રૂએ દરેક કલેક્ટર અને મેજિસ્ટ્રેટને અમુક સૂતા આપવામાં આવી, જેને આધારે દેશી છાપાના અધિપતિને જે બાબતો સરકારને વાંધા ભરેલી લાગે તે ન છાપવા માટે કબૂલાત આપવાનું કહેવામાં આવ્યું. આથી દેશી છાપાની સ્વતંત્રતાને ફટકો પડ્યો, અને લૉર્ડ લિટન ધણો જ અપ્રિય થઈ પડ્યો. આ કાયદા સામે ધણી ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવી અને આખરે આપણે આગળ જોઈશું તે મુજબ ઉદારચિત્ત વાઈસરોય લૉર્ડ રિપને તે કાયદો કાઢી નાખ્યો.

બીજો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૭૮-૧૮૮૦)

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકના સમયમાં રશિયા અને ઈંગ્લાંડની અફઘાનીસ્તાનની હદ નક્કી કરવામાં આવી તોપણ શાંતિ થઈ નહિ. યુરોપમાં રશિયા અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ જાગ્યું, અને અફઘાનીસ્તાનની સહાય મેળવવાના ધરિદાથી રશિયાએ પોતાનો એલચી અફઘાનીસ્તાન મોકલ્યો. ત્યાંના અમીરે એનું સાફ સન્માન કર્યું. આ ઉપરથી અંગ્રેજોએ પણ એક એલચીને કામુલ મોકલવા હરાવ કર્યો. તે મુજબ એક એલચીને કામુલ મોકલવામાં આવ્યો. પરંતુ અફઘાનીસ્તાનની હદમાં એ દાખલ થયો કે તરત જ તેને અટકાવવામાં આવ્યો. તેથી તેને નિરુપ્પયે પાછા ફરવું પડ્યું. આ ઉપરથી લૉર્ડ લિટને લડાઈ ગાહેર કરી.

[આ સંબંધમાં વાંચનારને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે આવો કાયદો દેશી છાપાંઓને જ કેમ લાગુ પાડવામાં આવ્યો? અંગ્રેજ છાપાંઓને શા માટે એમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાં? તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે દેશી છાપાંઓ વાંચનાર વર્ગ સરખામણીમાં કેળવણીમાં પછાત હોય. અને તેથી તેઓ પર આવાં છાપાંની ધણી અસર થાય; તે ઉપરાંત જેમ અંગ્રેજ છાપાંઓમાં થતાં લખાણની સરકાર વિરુદ્ધ થતી અસર ઓછી કરવા માટે બીજાં એંગ્લો ઈન્ડિયન છાપાંઓ તૈયાર હોય છે, તેમ દેશી છાપાંઓ માટે હોતું નથી. વળી, જે સાધારણ જન-સમાજ (masses)ની સીધી યા મુંગી સંમતિને લીધે પરદેશી રાજ્ય ટકી શકે છે, તે વર્ગ દેશી છાપાંઓ વાંચવાથી ઉશ્કેરાઈ જાય. આવાં કારણોને લીધે દેશી છાપાંઓ ઉપર જ આવો અકુશ મૂકવામાં આવ્યો હતો.]

બ્રિટિશ લશ્કરે કંદહાર અને જલાલાબાદ જીત્યાં અને શેરઅલીને નાસી જવું પડ્યું. થોડા વખતમાં શેરઅલી મરણ પામ્યો. એટલે બ્રિટિશે તેના ભાઈ યાકુબખાનને અમીર બનાવ્યો; અને તેની સાથે ઈ. સ. ૧૮૭૯માં સંધિ કરી. સંધિના કરાર મુજબ બ્રિટિશે યાકુબખાનને અમીર તરીકે સ્વીકારવાનું કબૂલ રાખ્યું અને યાકુબખાને કાબુલમાં એક અંગ્રેજ રેસીડન્ટ રાખવાની રજા આપી.

રેસીડન્ટને મોકલવામાં આવ્યો પણ તે અફઘાન પ્રજાને સચું નહિ. તેથી તેઓએ રેસીડન્ટ અને તેના બીજા માણસોનાં ખૂન કર્યાં. આથી લૉર્ડ લિટન ઉસ્કેરાયો અને ફરીથી લડાઈ જાહેર કરી. જનરલ રોબર્ટ્સને કાબુલ મોકલવામાં આવ્યો. તેણે અફઘાનોને હરાવ્યા અને યાકુબખાનને કેદ કરી હિન્દુસ્તાન મોકલી આપ્યો. આથી અફઘાન લોકો ઉસ્કેરાયા અને બળવો કરી સામા થયા. જનરલ રોબર્ટ્સે પોતાનો બચાવ કર્યો. એટલામાં ઇંગ્લાંડમાં પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયો અને પ્રગતિવાદી (Liberal) પ્રધાનમંડળના હાથમાં સત્તા આવી. એથી લૉર્ડ લિટનને રાજીનામું આપવું પડ્યું; એટલે લડાઈ અધૂરી રહી.

૭

લૉર્ડ રીપન ૧૮૮૦-૧૮૮૪

અફઘાન વિગ્રહ

ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં લૉર્ડ રીપન વાઈસરોય થયો. આ સમયે અફઘાન વિગ્રહ ચાલુ જ હતો. એનું ટુંક વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. હિન્દુસ્તાન આવ્યા પછી લૉર્ડ રીપનને માલમ પડ્યું કે યાકુબખાનના ભાઈ આયુબખાનને અંગ્રેજ લશ્કરે મેવાડ આગળ હરાવ્યું છે. તેથી તેણે લૉર્ડ રોબર્ટ્સને ફરીથી અફઘાનીસ્તાન મોકલ્યો. તેણે બહાદુરીથી કાબુલથી કંદહાર ફર્ય કરી અને અફઘાનીસ્તાનના લશ્કર પર વિજય મેળવ્યો. આથી અફઘાનો નરમ પડ્યા. અંગ્રેજોએ શેરઅલીના બત્રીજા

અબદુલ રહેમાનને અમીર બનાવ્યો; અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા, આ પ્રમાણે અફઘાન વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

ઈલિયર્ટ ખીલ ૧૮૮૩

લૉર્ડ રીપનની વાઈસરોય તરીકેની કારકિર્દીમાં ૧૮૮૩નું વર્ષ ચિરસ્થાયી રહેશે. અત્યાર સુધીમાં હિન્દી મેજિસ્ટ્રેટ અને જજ પ્રત્યે જે અપમાન ભર્યો વહેવાર ચાલુ હતો તેને લીધે જે જાતીય અસમાનતા વધી ગઈ હતી, તે દૂર કરવાના ઉમદા હેતુથી ક્રાઉન્સીલના એક સભ્ય મી. ઈલિયર્ટ એક ખીલ રજુ કર્યું. ૧૮૭૩ના ફ્રાન્સદારી કાયદા (Criminal Procedure code) મુજબ કોઈપણ હિંદી મેજિસ્ટ્રેટ અથવા જજને યુરોપીયન ગુનેગારનો કેસ ચલાવવાની સત્તા ન હતી. અત્યાર સુધી આવા પ્રસંગો પણ થોડા જ આવ્યા હતા. પણ છેલ્લાં દસ વર્ષની કેળવણીના પ્રચારને લીધે બ્રાહ્મણ હિન્દીઓ જજ અને મેજિસ્ટ્રેટની ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચ્યા હતા. તેમની કોર્ટમાં યુરોપીયન ગુનેગારનો કેસ ન ચાલી શકે એવા પ્રતિબંધથી તેમનું સ્વમાન હણાતું હતું. આ કડવી લાગણી દૂર કરવાના હેતુથી ઈ. સ. ૧૮૮૩માં એવું ખીલ રજુ કરવામાં આવ્યું કે જેથી દરેક હિન્દીને આ હક પાછો આપવામાં આવે; પરંતુ આવું થાય અને પોતાની આપખુદી જતી રહે, એ કોને ગમે? ગમે તે પ્રકારે આ ખીલ ઉઠાવી દેવા માટે આપણા યુરોપીયન બાઈઓએ ભારે ખજબજાટ કરી મૂક્યો. તેઓમાંના ધણા તો એમજ માની બેઠા હતા કે એક કાળો હિંદી તે એક ગોરા યુરોપીયનની સાથે સરખામણીમાં બેસી શકે જ નહિ. ગમે તેવો કેળવાયેલો અને સંસ્કારી પુરુષ હોય, પણ આખરે તો કાળો હિન્દી જ કેની! તે વળી યુરોપીયન ગુનેગારનો કેસ કેમ ચલાવી શકે? આથી તેઓએ સખત ઝુબેશ શરૂ કરી. આખરે વાઈસરોયને નમતું આપવું પડ્યું; અને એમ નક્કી થયું કે જ્યારે જ્યારે યુરોપીયન ગુનેગાર એક હિન્દી જજની સમક્ષ ઉભો રહે ત્યારે જ્યુરીના સભ્યોની અર્ધી

સંખ્યા યુરોપીયન સભ્યોની હોવી જોઈએ. આ રીતે જો કે હિન્દી જનના નાનલગનો પ્રશ્ન કેટલેક અંશે લાભમાં ઉકેલાયો ખરો તોપણ જો ઉમદા હેતુથી આ બીલ લોર્ડ રીપને પોતાની કાઉન્સિલમાં દાખલ થવા દીધું હતું, તે ઉમદા હેતુ પાર પડ્યો નહિ.*

સુધારાઓ

(૧) દેશી છાપાં પર મૂકાએલો અંકુશ દૂર કર્યો. (૨) સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો ઘડ્યો. (૩) કેળવણી માટે હંટર કમિશન નિમી તેની સૂચના અનુસાર યુનિવર્સિટીમાં યોગ્ય ફેરફાર કર્યા. (૪) સુતરાઉ કાપડની આયાત પરનો કર રદ કર્યો. (૫) પરચુરણ.

દેશી છાપાંઓ પર મૂકાએલો અંકુશ દૂર

લોર્ડ લિટનના સમયમાં દેશી છાપાંઓ પર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો હતો, તેથી પ્રજામાં ઘણો જ અસંતોષ ફેલાયો હતો. લોર્ડ રીપને તે કાયદો રદ કરી સદરહુ અંકુશ કાઢી નાંખ્યો અને પ્રજાની પ્રીતિ મેળવી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો

જો સુધારાઓ રીપને દાખલ કર્યા તે પૈકી સૌથી અગત્યનો સુધારો સ્થાનિક સ્વરાજ્યને લગતો હતો. શહેરના લોકો પોતાના શહેરને લગતો કારભાર ખોતે કરી શકે તે માટે ઈ. સ. ૧૮૮૨માં આ કાયદો ઘડવામાં આવ્યો. તદનુસાર મ્યુનિસિપાલિટીમાં શહેર તરફથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને બેસવાનો હક મળ્યો. આ હક આગળ જતાં ધીમે ધીમે વિસ્તૃત થતો ગયો, અને ચૂંટાયેલા સભ્યોની સંખ્યા વધતી ગઈ એટલું જ નહિ, પણ પ્રમુખને ચૂંટવાની સત્તા પણ મ્યુનિસિપાલિટીને જ મળી.

* "As Indians could not make a similar claim, the privileged position of Europeans was still maintained, and the endeavour of the Government to remove rank-distinctions was thus completely foiled." Says Mr. Roberts.

મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા લોકોને વહીવટ કરવાની તાલીમ મળે અને પછીથી ધીમે ધીમે ઇલાકાનો અને આખા દેશનો રાજ્યવહીવટ ચલાવવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ પ્રમાણે આ કાયદાથી હિન્દુસ્તાનને ઘણો લાભ થયો.

કેળવણી માટે કમિશન

કેળવણી માટે ચાલી આવતી પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાના હેતુથી લૉર્ડ રીપને સર ડબ્લ્યુ હંટરના પ્રમુખપણા હેઠળ વીસ સભ્યોનું એક કમિશન નિમ્ન્યું. તેની સૂચનાનુસાર પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ પર ઉચ્ચ કેળવણી જેટલું જ અલગે વધુ ધ્યાન આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

સૂતરાઉ કાપડ પરની આયાતનો કર રદ

સર જોન સ્ટ્રેચી જેવા બાહ્ય નાણાંખાતાના પ્રધાને દાખલ કરેલા સુધારાને લીધે દેશના વ્યાપારની સ્થિતિ સુધરી, અને સરકારી અંદાજપત્રોમાં ખોટને અદલે વધારો માલમ પડ્યો. લૉર્ડ રીપન જેવા ઉમદા વિચારવાળો વાઇસરોય આ સ્થિતિનો લાભ લેવા ચૂકે તેમ નહોતું. તેણે તરત જ સૂતરાઉ કાપડપરની આયાતનો કર રદ કર્યો અને પ્રગ્નના હિતની લાગણીનો એક વધુ પૂરાવો આપ્યો.

પરચુરણ

આ ઉપરાંત લોકહિતનાં બીજાં નાનાં કાર્યો એણે કર્યાં. દેશના હૃદયરતે ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી કલકત્તામાં એક મોટું ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ભર્યું. બંગાળમાં જમીનદારોનો જીલ્લમ વધતો જતો હતો; અને તેઓ ખેડૂતોને ઘણો જ ત્રાસ આપતા હતા. તેમાંથી મુક્ત કરવા માટે ખેડૂતોને રાહત મળે એવો Bengal Tenancy Act નામનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. હિન્દુસ્તાનનાં કારખાનાઓમાં નાની ઉંમરના મજૂરોની સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ હતી. તેઓ પાસે ઘણું કામ

લેવામાં આવતું. તે સ્થિતિ સુધારવા માટે ૧૮૮૧માં એક કાયદો ધડ-
વામાં આવ્યો. એથી સાતથી બાર વર્ષની ઉંમરના મજૂરો પાસે બાર
કલાક કરતાં વધુ કામ ન લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

મ્હૈસર

જે ઉમદા નીતિ બ્રિટિશ મુલકના રાજ્યવહીવટમાં લોડ રીપને
મહત્વ કરી હતી તેવી જ મોટા મનની પદ્ધતિ દેશી રાજ્યો પ્રત્યે પણ
રાખવામાં આવી.

ઇ. સ. ૧૮૩૧માં મ્હૈસરના રાજા કૃષ્ણરાવ બોડીયરને ગેરવ્યવસ્થા,
જુલમ, વગેરેના કારણસર પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો, ત્યારથી ત્યાંના
વહીવટ બ્રિટિશ કમિશનદ્વારા ચલાવવામાં આવતો. ૧૮૬૭માં સદરહુ
પદબ્રષ્ટ થએલો રાજા મરણ પામ્યો. બ્રિટિશ સરકારે રાજાના દત્તક
પુત્રને રાજ્ય વહીવટ સોંપવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે વખતે તે સગીર
હતો એટલે તે વિચાર અમલમાં મૂકાયો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં
રાજા પુખ્ત ઉંમરે પહોંચ્યો કે તરત જ લોડ રીપને તેને મ્હૈસરની
માદી પાછી સોંપી.

લોડ રીપન વાઇસરોય તરીકે

ઉપર વર્ણવેલાં કાર્યોના નિરીક્ષણથી વાંચકને ખાત્રી થઈ હશે કે
અત્યાર સુધીના વાઇસરોય પૈકી લોડ રીપન જેટલી ઉદારતા લાગ્યે જ
કોઇપણ વાઇસરોયે બતાવી હશે. રાજ્યવહીવટ માટે જે કાંઈ ધારાઓ
ધડ્યા, તે સર્વમાં પ્રગ્લહિત એ જ એનું દૃષ્ટિબિંદુ હતું. સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો
કાયદો પસાર કરી પ્રગ્લને પ્રગતિને માર્ગે મૂકી. ઇલ્યર્ટ બીલથી હિન્દી
જજ અને મેજિસ્ટ્રેટને થતું અપમાન દૂર કરવાનો ઇરાદો હતો. દેશી
છાપાંપરનો કાયદો રદ કરી એણે છાપાંઓની સ્વતંત્રતા પર થએલો હુમલો
અટકાવ્યો. વળી, એણે એક જ ખાતા તરફ લક્ષ આપ્યું છે એમ નથી.
કેળવણી માટે હંટર કમિશન, મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટેનો ૧૮૮૧
નો કાયદો ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન, ઇલ્યર્ટ બીલ, વગેરે બતાવી આપે છે કે

લૉર્ડ રીપનનું કાર્ય સર્વદેશીય હતું. જે ચાળીસ વર્ષમાં ન થઈ શકે તે લૉર્ડ રીપને ચાર વર્ષના ટુંકા સમયમાં કરી અમર કીર્તિ મેળવી. આવો વાઈસરોય લોકપ્રિય નીવડે, પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરે, અને સર્વ વાઈસરોયમાં અદ્વિતીય બની માન મેળવે તેમાં શું નવાઈ?

૮

લૉર્ડ ડફ્રીન ૧૮૮૪-૧૮૮૮

અફઘાન પ્રશ્ન

ન્યારથી અફઘાન વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારથી દરેક વાઈસરોયને બ્રિટિશ-અફઘાન સંબંધ જાળવી રાખવા તરફ ધ્યાન લક્ષ આપવું પડતું. લૉર્ડ ડફ્રીનને પણ એમ જ કરવું પડ્યું. પોતાની સત્તા વધારવાની સ્વાભાવિક લાલસા રશિયા રોકી શક્યું નહિ. અને અફઘાનીસ્તાનની સરહદથી ૧૫૦ માઈલ દૂર આવેલું મર્વ નામનું શહેર રશિયાના હાથમાં ગયું. આ સમાચારે દરેક જગ્યાએ ખળભળાટ કરી મૂક્યો. ઇંગ્લાંડના રાજ્યનીતિજ્ઞોમાં પણ ગભરાટ ઉત્પન્ન થયો, અને લૉર્ડ ડફ્રીન પર તારો છૂટવા માંડ્યા. સારે નસીબે આ સમયે અફઘાનીસ્તાનનો અમીર અબ્દુર રહેમાન વાઈસરોયના નિમંત્રણને માન આપી તેના તરફથી ભરવામાં આવેલા દરબારમાં હાજરી આપવા આવ્યો હતો અને તેનો મુકામ રાવલપીંડીમાં હતો. અમીર ઘણો જ બાહોશ, કુનેહખાન અને વ્યવહારકુશળ પુરુષ હતો. તેણે જોયું કે ઘંટીના બે પડ (રશિયા અને ઇંગ્લાંડ) વચ્ચે અફઘાનીસ્તાન ચગદાઈ જતું હતું. તેથી તેણે જેમ અને તેમ શાંતિથી અને કુનેહથી આ પ્રશ્નનો નીવેડો લાવવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે મર્વનો કબજો રાખવા હું બહુ ઉત્સુક નથી; તેના બદલામાં જે મને પશ્ચિમની સરહદ પાસેના બુલ્શી-કાર નામનો પ્રદેશ મળે તો મને સંતોષ થશે. આ જાહેરાતથી લડાઈનો અગ્નિ શાંત થયો. અને ભવિષ્યમાં ફરીથી તકરાર ન થાય, તે માટે લૉર્ડ ડફ્રીને અંગ્રેજ અને રશિયન અમલદારોનું એક મંડળ સ્થાપ્યું. આ મંડળે અફઘાનીસ્તાનની સરહદ નક્કી કરી.

ત્રીજો અક્ષી વિગ્રહ

અક્ષદેશનો રાજા થીઓ સ્વતંત્ર વિચારનો હતો. તે કેટલેક અંશે જીલ્લા પાણી હતો. અંગ્રેજ સરકાર સાથે થયેલા કરાર મુજબ ચાલવાની તેની ઇચ્છા ન હતી. બ્રિટિશ વેપારીઓપર તેણે ભારે જીલ્લા કરવા માંડ્યો, અને જર્મની, ઇટાલી, ફ્રાન્સ, વગેરે દેશની બીજી યુરોપીય પ્રજા સાથે વેપાર માટે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. ફ્રાન્સ તરફ તેનો ખાસ પક્ષપાત હતો તે બ્રિટિશ સરકારને કેમ રૂચે? વળી, પહેલા અને બીજા અક્ષી વિગ્રહને પરિણામે આરાકાન, ટેનાસરીમ, અને પેગુ અંગ્રેજના કાયુમાં આવ્યા એટલે હિન્દના પૂર્વ ભાગ તરફના જર્મનીના ભાગ તો બ્રિટિશ કબજામાં આવ્યો જ હતો. તો બાકીના અક્ષદેશને શા માટે સર કરી ન લેવું? આ હેતુથી લૉર્ડ ડર્બીને લડાઈ જાહેર કરી અને જર્મની તરફ અંગ્રેજ લશ્કરે દૃઢ કરી. થોડા સમયમાં લશ્કર માંડલેમાં દાખલ થયું, અને તે સર કરી તેનો કબજો લીધો. થીઓને કેદ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ત્રીજા અક્ષી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. એને પરિણામે ઉપલા અક્ષદેશને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના

હિન્દના દૃષ્ટિબિંદુએ મહાસભા નામના મંડળની સ્થાપના એ ધણો જ મહત્ત્વનો બનાવ હતો. ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર, પોતાની અધોગતિનું જ્ઞાન, વગેરે અનેક કારણોને લીધે હિન્દવાસીઓમાં નવું ચેતન આવ્યું અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થઈ. એને પરિણામે (Indian National Congress) હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા નામનું પ્રજાકીય મંડળ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. પ્રજાની માગણી વ્યવસ્થિત રીતે સરકાર સમક્ષ રજુ કરવી એ આ મંડળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આ સંસ્થાની પહેલી બેઠક ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં સર રોબેર્ટ ડેવિડે બેનરજીના પ્રમુખપણા હેઠળ મુંબઈમાં મળી. તે વખતે પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા માત્ર ૭૨ ની હતી. આ સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં લાવવા માટે મી. એ. એ. જી. સર ડબ્લ્યુ,

વેડરબર્ન, સર સુરેન્દ્રનાથ, દાદાભાઈ નવરોજી વગેરે બાઈઓએ જણાવેલા શ્રમ હક્કોનો હતો.

સુધારાઓ

લૉર્ડ ડફ્રીનના સમયમાં પ્રજાહિતને લગતા કેટલાક અગત્યના સુધારા કરવામાં આવ્યા. Factory Act નામનો કારખાનાને લગતો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાની રૂએ સ્ત્રીઓ માટે દિવસના અગીઆર કલાકની મજૂરી નક્કી કરવામાં આવી. વળી, નવ વર્ષથી નાની ઉંમરનાં છોકરાંઓને કારખાનામાં મજૂર તરીકે દાખલ ન કરવાનું નક્કી થયું. આ ઉપરાંત અઠવાડિયામાં એક દિવસ રજા પાળવી એમ રજૂ.

બીજો સુધારો સંમતિ વયનો કાયદો (Age of consent Act) હતો. આ કાયદાની રૂએ સંમતિવય દસથી વધારી બાર પર લઈ જવામાં આવી.

૯

લૉર્ડ લેન્સડાઉન ૧૮૮૮-૧૮૯૪

મણિપુરમાં હુલ્લડ

ઈ. સ. ૧૮૯૦માં આસામની સરહદ પર આવેલા મણિપુરના રાજ્યમાં બારે હુલ્લડ થયું. તે દાખી દેવાના હેતુથી આસામના ચીફ કમિશનરને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. પણ બળવાખોરોએ ચીફ કમિશનર અને બીજા નાના અમલદારોને મારી નાખ્યા. તેમ છતાં બ્રિટિશ લશ્કરે બહાદુરીથી હુલ્લડ શમાવી દીધું; અને ગુનેગારોને શિક્ષા કરવામાં આવી. ત્યારબાદ રાજવંશના એક બાળકને ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો અને તે સગીર હોવાથી રાજ્યનો બંદોબસ્ત બ્રિટિશ અમલદારના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૯૨ નો કાઉન્સિલ એક્ટ

યુનિવર્સિટીની કેળવણીએ અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ હિન્દુસ્તાનમાં નવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું. પ્રજામત વધુ અને વધુ ફેળવાયો, અને

પ્રજ્ઞાએ પોતાના હકો માટેની લડત જોસબેર ચલાવી. આ ચળવળે સરકારપર ધારેલી અસર ઉત્પન્ન કરી. હિન્દી પ્રજાને રાજ્યકારભારમાં વધુ હક આપવાના ધરાદાથી ઇ. સ. ૧૮૯૨માં Indian Council Act નામનો કાયદો પસાર થયો. આ કાયદાની રૂએ વડી ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા વધારવામાં આવી. સભ્યોને વાર્ષિક અંદાજપત્ર પર વિવેચન કરવાનો, અને અમુક હદમાં કાયદા મુજબ સવાલો પૂછવાનો હક આપવામાં આવ્યો. પ્રાંતિક ધારાસભામાં પણ અગત્યનો સુધારો દાખલ કરવામાં આવ્યો. એથી યુનિવર્સિટી, ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ, મ્યુનિસિપલ બોર્ડ વગેરે જાહેર સંસ્થાઓને પ્રાંતિક ધારાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક મળ્યો. આ પ્રમાણે મંડળોદ્વારા પ્રતિનિધિતત્વ દાખલ થયું.

અફઘાન પ્રશ્ન

અફઘાનીસ્તાનની સરહદનો પ્રશ્ન વળી પાછો ઉભો થયો. અને વિવિધ પ્રકારની ખટપટ પછી (Sphere of British Influence) બ્રિટિશ સત્તાના વિસ્તારની હદ ચિત્રલ સુધી લઈ જવામાં આવી.

ચલણ

આ વાઈસરોયના સમયમાં દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં અનેક કારણોને લીધે રૂપાની કિંમત એકદમ ઘટી ગઈ; એને લીધે હિન્દુસ્તાન જેવા રૂપાના ચલણવાળા દેશમાં ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. રૂપીઆની કિંમત ઘટતી ઘટતી ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં ૧ શિલિંગ અને ૧ પેન્સ સુધી પહોંચી; અને હિન્દુસ્તાનના વ્યાપારનું સત્યાનાશ વળ્યું.

હિન્દુસ્તાનને મુખ્યત્વે કરી ગ્રેટબ્રિટન સાથે વ્યાપાર કરવાનો રહે છે, અને ગ્રેટબ્રિટનમાં સોનાનું ચલણ છે. જેથી રૂપાની કિંમત ઘટવાથી અમુક રકમ માટે પહેલાં જેટલાં રૂપીઆ મોકલવા પડે, તેના કરતાં હવે વધુ રૂપીઆ મોકલવાની જરૂર પડે. આ દેવું કંઈ રોકડ રકમથી સ્વપાતું નથી, પણ તેટલી કિંમતનો માલ નિકાસ કરવો પડે છે. એટલે હિન્દુસ્તાનમાંથી વધારે માલનો નિકાસ થયો. આના પરિણામે

અંદાજપત્રમાં ભારે ખોટ આવી. એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે પ્રજા પર વધુ કરો નાખવામાં આવ્યા. ‘ ઇન્કમ ટેક્સ ’ ફરીથી દાખલ થયો અને મીઠાના કરમાં પણ વધારો કરવામાં આવ્યો.

લૉર્ડ એલ્જન (બીન્ને) ૧૮૯૪-૧૮૯૯

કર, દુકાળ, પ્લેગ, વગેરે

રૂપિયાની કિંમત ઘટી જવાથી સરકારને ભારે ખોટ ગઇ, તેથી નવા કરો નાખવા પડ્યા; એ સઘળું આપણે વાંચ્યું. પ્રજાને કમનસીબે ઈ. સ. ૧૮૯૬માં હિન્દુસ્તાનમાં મોટો દુકાળ પડ્યો. મુંબઈ, મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંતો, બિહાર, રજપૂતાના, વગેરે હિન્દુસ્તાનના પ્રાંતો આ દુકાળના પંજમાં સપડાઈ ગયા. લગભગ સાડાસાત લાખ માણસો મરણ પામ્યાં અને પીડાયેલાં અને મદદ લેનારાંઓની સંખ્યા ૧૮૯૭માં ચાળીસ લાખ સુધી પહોંચી. જાણે એટલેથી જ બસ ન હોય તેમ હિન્દુસ્તાનની ભાગ્યદીન પ્રજા પર બીન્ને દૈવી કોપ ઉતર્યો. ૧૮૦૬ના ઑગષ્ટ મહિનામાં ગાંધિયા તાવ નામની મરકી મુંબઈમાં દાખલ થઇ. તે ‘ બ્યુબોનિક પ્લેગ ’ ના નામથી ઓળખાય છે. આ મરકી પ્રથમ ગ્રીસમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૧માં દાખલ થઈ હતી અને ગુદા ગુદા પ્રદેશોની મુલાકાત લઇ છેવટે હોંગકોંગ મારફતે હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થઈ એમ મનાય છે. મરકી પ્રથમ ઉંદરોનો ભોગ લે છે, અને પછી માણસોમાં ફેલાય છે. જ્યાં મરકી શરૂ થવાની હોય ત્યાં પ્રથમ મરેલા ઉંદરો માલમ પડે છે. માણસો આ ચેતરણીનો લાભ લઇ લે છે અને જે ઘરો, મહોલ્લાઓ, શહેરો, વગેરેમાં મરેલા ઉંદર દેખાય છે તેનો ત્યાગ કરે છે. ૧૮૯૭ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં લગભગ ચાર લાખ માણસો મુંબઈ છોડી ચાલ્યા ગયા. પ્લેગમાંથી બચવા માટે દાકતરોએ રસી શોધી કાઢી છે, જે મૂકાવવાથી થોડા સમય માટે સંરક્ષણ થઇ

શકે છે. આ ઉપદ્રવ હિન્દુસ્તાનનાં જુદા જુદા ભાગોમાં ફરી વળ્યો છે. તે ઝેટલો ભયંકર અને પ્રજાળ માલુમ પડ્યો છે કે તેનો નાશ કરવા માટે સરકાર તરફથી આદરવામાં આવેલા સર્વે પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા છે.

ચિત્રલ

વાયવ્ય પ્રાંતોની સરહદ પરનો ચિત્રલ પ્રાંત બ્રિટિશ સત્તા હેઠળ મૂકવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં ત્યાં જળવો જાગ્યો. બ્રિટિશ એજન્ટ ડૉ. રોબર્ટસ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો કે તરત જ તેને ઘેરી લેવામાં આવ્યો. તેની મદદ માટે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. થોડા સમય પછી પાસેના બીજા મુલકોમાં પણ તોફાન જાગ્યું. તેને શાંત કરવા માટે બીજાં લશ્કર મોકલવું પડ્યું. આ પ્રમાણે સરહદ પરના પ્રાંતો માટે સમય અને પૈસાનો મોટો વ્યય થયો. તે ઇંગ્લાંડમાં લૉર્ડ રૉઝબરીની કેબીનેટને રૂચ્યું નહિ. તેથી તેણે ચિત્રલ ખાલી કરવાનો હુકમ દાદ્યો. પરંતુ તે અમલમાં મૂકાય ત્યાર પહેલાં લૉર્ડ રૉઝબરીની દાર થઈ અને લૉર્ડ સેલીસબરી પ્રધાન થયો. એણે સદરહુ હુકમ રદ કર્યો. આ પ્રમાણે જળવો સમાવવાનું કામ જરૂરી રહેવાથી જળવાખોરોને શાંત કરી શકાયા. અને સરહદ ઉપર સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાઈ.

૧૧

લૉર્ડ કઝન ૧૮૯૮-૧૯૦૫

બીજાં રાજ્યો સાથેની રાજ્યનીતિ

ઇ. સ. ૧૮૯૮માં હિન્દુસ્તાનના વાઈસરોય તરીકે જ્યોર્જ નેથે-નીઅલ કર્ઝન નિમાયો. એની ઉંમર ૪૦ વર્ષની હતી. તેણે અત્યાર પહેલાં પરદેશી ખાતાના પ્રધાન (Minister of Foreign Affairs) અને હિન્દુસ્તાનના નાયબ પ્રધાન (Under Secretary) ની ઉંચી ચદવીઓ ભોગવી હતી. વળી હિન્દુસ્તાનની ચાર વખત મુલાકાત લીધી

હતી. અફઘાનીસ્તાન, ચિન, કોરીઆ, જાપાન, વગેરે દેશોમાં ફરી તેને લગતા પ્રશ્નોનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. આ ઉપરાંત એશિયાને લગતા વિષયોના અભ્યાસ કરી તે વિષે ત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. આ રીતે હિન્દુસ્તાનની વાઈસરોયની જોખમદારી સ્વીકારતાં પહેલાં એણે એશિયા અને ખાસ કરીને હિન્દ વિષે પૂરતી માહિતી મેળવી હતી. રાજ્યવર્ધીવટના આંતરિક પ્રશ્નો ઉપરાંત બાહ્ય પ્રશ્નો પૈકી મુખ્યત્વે કરીને વાયવ્યકોણની સરહદ પરના પ્રદેશ, અફઘાનીસ્તાન, તિબેટ અને ઈરિનની સાથેનો સંબંધ અને તે પ્રત્યે હિન્દ સરકારનું વલણ નક્કી કરવાનાં હતાં.

વાયવ્યકોણની સરહદ પરનો પ્રદેશ

વાયવ્યકોણની સરહદ પરની તોફાની ટોળીઓને વશ કરવા બ્રિટિશ લશ્કર રોકવામાં આવતું તે ત્યાંથી ખસેડી લેવામાં આવ્યું, અને તેને અદ્યક્ષે તેઓમાંથી જ લશ્કરી ટુકડી ઉભી કરી બંદોબસ્ત તેમને સોંપવામાં આવ્યો. પાસેના મુઝકમાં 'વાયવ્યકોણની સીમાનો પ્રાંત' (North Western Frontier Province) બનાવી ત્યાં ચીફ કમિશનર નિમવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે પંજાબ ૥ બે વિભાગ બન્યા— એક લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના હાથ નીચે અને બીજો ચીફ કમિશનરના હાથ નીચે. આ ગોઠવણ પછી લગભગ દશ વર્ષ સુધી આ પ્રદેશમાં શાંતિ રહી તે જ બતાવી આપે છે કે આ રાજ્યનીતિ ફતેહમંદ નીવડી હતી.

અફઘાનીસ્તાન

ઉપર મુજબ વાયવ્યકોણની સરહદ પરના પ્રદેશની ગોઠવણને લીધે અફઘાનીસ્તાન સાથેનો સંબંધ પણ ઘણો સારો રહ્યો. ત્યાંની સરહદ પાંતી ટોળીઓ ઘણી વખત તોફાન કરવા ઉશ્કેરાઈ જતી; પણ અમીર અબ્દુર રહેમાન તેમને યુક્તિ અને ડહાપણથી કાયમમાં રાખતો. આ અમીર ઈ. સ. ૧૯૦૧માં મરણ પામ્યો અને ત્યારપછી તેનો

છોકરું હાથીકુલા અમીર થયો. તેના સમયમાં શાંતિનો ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, છતાં લૉર્ડ કર્ઝને તે દાખી દીધો અને અફઘાનીસ્તાન સાથેનો મિત્ર તરીકેનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો.

તિબેટ

અફઘાનીસ્તાન મુજબ તિબેટમાં પણ રશિયાની સત્તા વધતી જતી હતી. તે અટકાવવા માટે લૉર્ડ કર્ઝને લશ્કર મોકલ્યું. ત્યાં દલાઈ લામા બૌદ્ધનો ધર્મગુરુ હતો, અને રાજ્યવહીવટ પણ તેના હાથમાં જ હતો. લશ્કરને જવાનો માર્ગ વિકટ હતો. રસ્તો ઝાડ વગરનો ઉજ્જડ હતો અને ખરફ પણ પુષ્કળ પડતો. પત્રવ્યવહાર માટે ધણી અગવડ હતી. આ સઘળી મુશ્કેલીઓ છતાં સર ફ્રાન્સીસ યંગ હઝબન્ડની સરદારી હેઠળ લશ્કરે બહાદુરીથી કૃત્ય કરી. લશ્કર લાસા પહોંચ્યું ત્યાર પહેલાં દલાઈ લામા નાસી ગયો. બ્રિટિશ અમલદારે તેના પ્રતિનિધિ સાથે મસલત ચલાવી સુલેહ કરી. આ કરારનામાની મુખ્ય શરતો નીચે મુજબ હતી. (૧) હિન્દ અને તિબેટ વચ્ચે વ્યાપાર ચાલુ રાખવા માટે ચાતુંગ, ગ્યાન્સે, અને ગારતુકને વ્યાપારી સ્થળો તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યાં. (૨) બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એક એજન્ટ ગ્યાન્સેમાં રાખવાનું કર્યું અને જરૂરી વખતે લાસા જઈ પહોંચવાની તેને સત્તા આપવામાં આવી. (૩) બ્રિટિશ સરકારની સંમતિ વગર તિબેટનો કોઈ પણ ભાગ બીજા રાજ્ય સાથે જોડી શકાય નહિ તેમ જ તેનાથી છૂટો પાડી શકાય નહિ. (૪) બીજાં રાજ્યોને રેલ્વે વગેરે બાંધવાની સગવડ આપી શકાય નહિ. વળી દંડ તરીકે જે મોટી રકમ નક્કી કરવામાં આવી હતી તે પાછળથી પાર્લામેન્ટે ઘટાડી.

ઈરાન

ઈરાનના અખાતપર લાંબા સમય થયાં બ્રિટિશ સરકારે પોતાની સત્તા જમાવી હતી. અખાતને ચાંચિયાઓના ભયમાંથી મુક્ત કર્યો હતો, અને તેનું ચારે બાજુએથી સાફ રક્ષણ કરેલું હતું. યુરોપની

ખીજી પ્રજાઓથી આ સહન ન થઈ શક્યું. ૧૮૯૨ માં ફ્રાન્સ જાગ્યું અને ત્યાંના એક રાજ્યનીતિજ્ઞે જણાવ્યું કે ઇરાનના અખાતમાં સર્વોપરી સત્તા સ્થાપવાનો ઈંગ્લાંડને કોઈ પણ જાતનો હક નથી. ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં ઓમાનના સુલતાને બ્રિટિશ સરકાર સાથેના ૧૮૯૧ ના ખાનગી કરારનો ભંગ કરી જીસે નામનું બંદર ફ્રાન્સને આપ્યું, અને એ સાથે તેનું રક્ષણ કરવા માટેની સર્વ સત્તા પણ તેને સોંપી. આ કરારભંગની ખચર પડતાંજ લૉર્ડ કર્ઝને એક કાફલો મોકલ્યો અને સુલતાનના મહેલને બાળી મૂકવાની ધમકી આપી. તરતજ ધારેલી અસર થઈ અને સુલતાને ફ્રાન્સને જે હક આપ્યો હતો તે પાછો લઈ લીધો.

આ ઉપરાંત રશિયા પણ પોતાની સત્તા એશિયામાં વધારવા માટે ઉત્સુક હતું. ઇરાનનો ઉત્તર ભાગ ધીમે ધીમે રશિયાની સત્તામાં આવે એવો સંભવ હતો. ઇરાનનું મુખ્ય શહેર તહેરાન રશિયાની હદથી ક્રમત સો માઈલ જ દૂર હતું. વળી, ઇરાની લશ્કરના ઉપરી અમલદારો મોટે ભાગે રશિયનો હતા.

આ કારણોને લીધે ઇરાનના અખાત માટે બ્રિટિશ સરકારની શી નીતિ રહેશે તે ખુલ્લી રીતે જાહેર કરવાની જરૂર હતી. તે મુજબ ઈ. સ. ૧૯૦૩માં પરદેશ ખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ લેન્સડાઉને બ્રિટિશ સરકારની નીતિ જાહેર કરી જણાવ્યું કે જો કોઈ પણ પ્રજા ઇરાનના અખાતમાં કાફલો રાખી પોતાની સત્તા જમાવવાનો પ્રયાસ કરશે, તો બ્રિટિશ સરકાર તેની સામે થવા માટે યોગ્ય પગલાં ભરશે. આ જાહેરાત પછી તરતજ લૉર્ડ કર્ઝને અખાતની મુલાકાત લીધી અને અખાતના સંરક્ષણ માટે તેમજ ખીજી પ્રજાઓને પોતાની સત્તા સ્થાપતાં અટકાવવા માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો.

અંગાળાના ભાગલા

લૉર્ડ કર્ઝનની વાઇસરોય તરીકેની કારકિર્દીમાં સૌથી મહત્વનો અનાવ અંગાળાના ભાગલાનો હતો. અંગાળાની વસ્તી ઘણીજ વધી

ગઈ હતી; મુંબઈ ઇલાકા કરતાં ચાર ગણી હતી. આખા ઇલાકાનો વહીવટ એક જ લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સારી રીતે કરી શકે એમ ન હતું. તેથી લૉર્ડ કર્ઝને બંગાળના બે ભાગલા પાડ્યા. બંગાળનો પૂર્વ ભાગ આસામને જોડી દઈ તેને પૂર્વ બંગાળ નામ આપવામાં આવ્યું. તેનું મુખ્ય મથક ઢાકા રાખવામાં આવ્યું. બાકીના ભાગને પશ્ચિમ બંગાળ નામ આપી તેનો વહીવટ કલકત્તામાં રાખવાનું હતું.

આ યોજના બંગાળની પ્રજાને સ્વીકારી નહિ. એક ભાગમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાન હતો અને ઘણો જ નાનો ભાગ હિન્દુઓનો હતો તેથી પ્રજાને એમ લાગ્યું કે હિન્દુમુસલમાનને લડાવી અંગ્રેજ સરકાર રાજ્ય કરવા માગે છે. આથી પ્રજાની લાગણી ઉશ્કેરાઈ અને આ ભાગલા રદ કરાવવા માટે ભારે ચળવળ શરૂ થઈ. ઠેર ઠેર જાહેર સભાઓ ભરવામાં આવી અને બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર અને સ્વદેશીનો પ્રચાર જાહેર કરવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓને સરકારી શાળાઓનો ત્યાગ કરી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં દાખલ થવાનો બોધ આપવામાં આવ્યો. આ રીતે પ્રજાએ લૉર્ડ કર્ઝનના આ પગલા તરફ પોતાનો સખત અણગમો જાહેર કર્યો. પણ લૉર્ડ કર્ઝનની ઉપર આની કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તે આગ્રહી પુરુષ હતો, અને પોતે ધારેલું કામ ગમે તે ભોગે કરવા તત્પર હતો. તેથી તે મક્કમ રહ્યો અને લોકમાં જે અસંતોષ ફેલાયો હતો તેની જરાપણ દરકાર ન રાખી પોતાનું જ ધાર્યું કર્યું. આથી તે ઘણો જ અપ્રિય થયો. પાછળથી સરકારને નમતું આપવું પડ્યું અને ઇ. સ. ૧૯૧૧માં બંગાળના ભાગલા રદ કરવામાં આવ્યા.

યુનિવર્સિટી એક્ટ, ૧૯૦૪

હિન્દુસ્તાનની યુનિવર્સિટીમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, તેમાં ઘણી ખામીઓ હતી એમ સર્વનો મત હતો. તે દોષ દૂર કરવા શું પગલાં ભરવાં જોઈએ તે સૂચવવા માટે એક કમિશન નિમવામાં આવ્યું. આ કમિશને જે સૂચનાઓ કરી તે પૈકી યુનિવર્સિટીનું અધિક-

વાની સૂચના પણ હતી. કેળવણીમાં જેને રસ ન હોય તેવા માણસો યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થઈ ગયા હતા તેમને દૂર કરવા જોઈએ અને સારા કેળવાએલા માણસો લેવા જોઈએ. તેમજ સરકાર તરફથી નિમાએલા સભ્યોની બહુમતી જોઈએ; એ મુજબ કમિશને અભિપ્રાય આપ્યો.

તદનુસાર ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં યુનિવર્સિટી એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. તે મુજબ સેનેટના સભ્યો (Fellows)ની સંખ્યા ૧૦૦ની નક્કી કરવામાં આવી. તેમાં એંસી સભ્ય સરકાર નિમે અને બાકીના વીસ, ગ્રેન્ટ્યુએટો તરફથી ચુંટાય. દર પાંચ વર્ષે નવા સભ્યો નિમવાનું નક્કી થયું.

કેળવણી આપવામાં અત્યાર સુધી જે સ્વતંત્રતા હતી તે આ કાયદાથી ધીનવી લેવામાં આવી અને સરકારનો કાયુ ધણો જ વધી ગયો, તેથી એ કાયદો ધણો જ અપ્રિય થઈ પડ્યો.

સર ફીરોજશાહ

ઉલટું કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સરકારની દખલગીરી વધી.

મરહુમ સર ફીરોજશાહ મહેતા તથા મી. ગોખલેએ આ કાયદાને વખોડી કાઢી તે રદ કરાવવા માટે કાઉન્સિલમાં પોતાનો બનતો પ્રયાસ કર્યો, પણ લોર્ડ કર્ઝને જરા પણ મચક ન આપી અને આખરે પ્રજાપક્ષના વિરોધ છતાં કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

આ મુજબ કેળવણીની પદ્ધતિમાં રહેલા દોષો સુધારવાનું બાબુએ રહ્યું અને

સુધારાઓ

લૉર્ડ કર્ઝનને જુના ઐતિહાસિક મકાનો માટે ઘણો જ શોખ હતો, અને આવી જુની વસ્તુઓના સંરક્ષણ માટે તે બહુ જ કાળજી રાખતો. અમદાવાદ, કલકત્તા, દિલ્હી, પૂના, ખીજપુર, વગેરે સ્થળોએ પ્રાચીન ઐતિહાસિક મકાનો છે, તે સર્વને સુધારી સારી સ્થિતિમાં રાખવા માટે **પ્રાચીન વસ્તુ સંશોધક તથા પ્રાચીન વસ્તુ સંરક્ષક** નામનું નવું જ ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. લૉર્ડ કર્ઝનના આ કાર્ય માટે હિન્દુસ્તાન એનો જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે.

આ ઉપરાંત ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે લૉર્ડ કર્ઝને ઘણા સારા સુધારાઓ દાખલ કર્યા. સહકારી મંડળીઓની સ્થાપના એ સૌથી અગત્યનો અને ખેડૂતોને ઘણો જ લાભકારક સુધારો છે. આ મંડળીઓ મારફતે ખેડૂતોને થોડે વ્યાજે નાણાં મળવાં લાગ્યાં અને તેથી તેઓની પૈસા સંબંધી હાડમારી ઘણે અંશે દૂર થઈ.

રાજનામું

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં લૉર્ડ કર્ઝન ઈંગ્લાંડ ગયો; અને જ્ને કે સાધારણ રીતે વાઇસરોયની નિમણૂક પાંચ વર્ષ માટે જ હોય છે તોપણ એના સંબંધમાં અપવાદ તરીકે એને વધુ વખત માટે વાઇસરોય તરીકે ચાલુ રાખવાનું નક્કી થયું. તે મુજબ લૉર્ડ કર્ઝન હિન્દુસ્તાન પાછો ફર્યો. પણ તરત જ હિન્દના સેનાધિપતિ લૉર્ડ ક્રિયનર સાથે સત્તાના સંબંધમાં મતભેદ પડ્યો, અને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે લૉર્ડ ક્રિયનરને ટેકા આપ્યો. લૉર્ડ કર્ઝનનું અપમાન થયું તેથી તે રાજનામું આપી ઈ. સ. ૧૯૦૫માં ઈંગ્લાંડ ગયો.

લૉર્ડ કર્ઝન વાઇસરોય તરીકે

બુદ્ધિ અને ઉદ્યમ એ બન્ને ભાગ્યે જ સાથે જોવામાં આવે છે; પાતું લૉર્ડ કર્ઝન બુદ્ધિશાળી અને બાહોશ નર હતો. એટલું જ નહિ પણ તે ઘણો જ ઉદ્યમી હતો; અથાગ શ્રમ લેવાની તેનામાં શક્તિ હતી.

પોતે બુદ્ધિશાળી હોવાથી ખીજાઓની કોઈપણ નવી સૂચના તરફ એ તિરસ્કારની નજરથી જોતો, અને એવી સૂચનાઓ એને ગમતી નહિ. પોતે ધણું કામ કરી શકતો હોવાથી દરેક ખાતાના માણસો પાસે ધણું કામની આશા રાખતો અને તેઓની પાસે કામ કરાવતો. બંગાળના ભાગલાએ ખતાવી આપ્યું કે લૉર્ડ કર્ઝન દૃઢ નિશ્ચયવાળો પુરુષ હતો. પ્રજ્ઞપ્રીતિ ખોવાને ભોગે પણ એ પોતાનું ધાર્યું જ કરતો. પ્રજ્ઞમતની અવગણના કરી તેથી એ ધણો જ અપ્રિય ચર્ચ પડ્યો; છતાં તેની તેણે દરકાર ન કરી. એક સિદ્ધાંત તરીકે આ ગુણુ સારો કહેવાય. દીલાખોઆ માણસના હાથમાં રાજ્યની લગામ હોય તો વારંવાર પ્રજ્ઞ તરફની કનડગત પણ થાય.*

એનાં અનેક આપખુદીબર્યાં કાર્યોને લીધે એ પ્રજ્ઞપ્રીતિ સંપાદન કરવા ભાગ્યશાળી ન નિવડ્યો. છતાં એક વ્યક્તિ તરીકે લૉર્ડ કર્ઝન મહાન અને પ્રભાવશાળી હતો એમ તો કહેવું જ જોઈએ. એના અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વની છાપ દરેક ખાતા પર પડ્યા વગર રહેતી નહિ.×

* મી. રોબર્ટસ કહે છે તે મુજબ:—

“Nothing is more fatal to a Government than to create the impression that it will always yield to pressure. By doing so it wins neither the gratitude of its opponents, nor peace for itself. You cannot conduct a successful administration by a policy of continually selling the pass. Measures advanced to a certain stage must be carried through or their authors stand forth as bankrupt in credit and prospects.”

× “But when all the facts are reviewed, and when all possible deductions are made, Lord Curzon's Viceroyalty must surely stand out as great and notable, great in the roll of the tasks actually achieved, great in the lofty sense of duty invariably displayed, in the exacting labours unremittingly fulfilled, and great in stately and impressive eloquence which defended his policy before the bar of public opinion.”

×

×

×

×

×

"Whatever errors, whatever failures-and both error and failure are inseparable from human energy-critics may detect in his six years of office, it cannot be doubted that when the cloud-belts of contemporary detraction have cleared away, Lord Curzon's name will stand amongst the foremost of those that make up the illustrious roll of the Governors-General of India." Mr. Roberts.

"A hundred times in India have I said to myself "Oh that to every Englishman in this country, as he ends his work, might be truthfully applied the phrase. 'Thou hast loved righteousness and hated inequity.' " No man has, I believe, ever served India faithfully, of whom that could ever be said. All other triumphs are tinsel and sham. Perhaps, there are few of us, who make anything but a poor approximation to that ideal. But let it be our ideal all the same. To fight for the right, to abhor the imperfect, the unjust or the mean, to swerve neither to the right hand nor to the left, to care nothing for flattery or applause or abuse-it is so easy to have any of them in India-never to let your enthusiasm be soured or your courage grow dim, but remember that the Almighty has placed your hand on the greatest of his ploughs, in whose furrow the nations of the future are germinating and taking shape to drive the blade a little further in your time and to feel that somewhere among these millions, you have left a little justice or happiness or prosperity, a sense of manliness or moral dignity, a spring of patriotism, a dawn of intellectual enlightenment or a stirring of duty, where it did not before exist. That is enough, that is the Englishman's justification in India. It is good enough for his watchword while he is here, for his epitaph when he is gone. I have worked for no other end. Let India be my judge." India under Lord Curzon and after by Fraser.

ભાગ સાતમે

નવો યુગ

૧

લૉર્ડ મિંટો ૧૯૦૫-૧૯૧૦

લૉર્ડ મોલે અને લૉર્ડ મિંટોનો સંયુક્ત કારભાર

જે સમયે લૉર્ડ કર્ઝન હિન્દુસ્તાન છોડી સ્વદેશ ગયો તે જ સમયે સ્વતંત્રતાના હિમાયતી “લીબરલ્સ” ઘણી મોટી સંખ્યામાં પાર્લામેન્ટના સભ્યો તરીકે ચુંટાયા અને એજ પક્ષના સભ્યોનું એક સત્તાવાન પ્રધાનમંડળ થયું. આ બનાવથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો, અને એની હિન્દુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્યવહીવટપર ઘણી અસર થઈ. “લીબરલ” પક્ષના એક આગળ પડતા સભ્ય મી. જોન મોલે (પાછળથી લૉર્ડ મોલે) હિન્દી પ્રધાન નિમાયા. પોતાની પદવીને લગતી સર્વ સત્તાનો ઉપયોગ કરીને પોતાના “લીબરલ” પક્ષના રાજકીય સિદ્ધાંતો હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટને લગાડીને એણે હિન્દુસ્તાનમાં રાજકીય સુધારા દાખલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એમને સારે નસૂાએ ઈ. સ. ૧૯૦૫ ના નવેંબર માસમાં કેનેડાના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ મિંટો હિન્દુસ્તાનના વાઇસરોય નિમાયા. હિન્દી પ્રધાન અને હિન્દના વાઇસરોયના રાજકીય વિચારો ઘણી બાબતોમાં મળતા આવતા હતા. હિન્દુસ્તાનના જુના કાયમ અમલદારોની સલાહ પર આધાર ન રાખતાં બંને જણાએ સહકાર કરીને એકબીજાના વિચારોની આપ લે કરી. હિન્દુસ્તાનના રાજ કારભાર વિષે સ્વતંત્રપણે વિચાર કર્યો અને હિન્દુસ્તાનને માટે “મોલે-મિંટો સુધારા” ઘડી કાઢ્યા. આથી લૉર્ડ મિંટોના પાંચ વર્ષના કારભારને “મોલે-મિંટોનો સંયુક્ત કારભાર” કહેવામાં આવે છે.

રાજકીય પરિસ્થિતિ

દાદાભાઈ નવરોજી

વખત જતાં વધુ અને વધુ હિંસાત્મક બનતી ગઈ. ડાકુઓ અને બંડખોરો જુલમી કૃત્યો કરવા લાગ્યા. સરકારી અમલદારોના ટેકેકેકાણે ખૂન થયાં. જાહેર સભાઓમાં રાજકોહવાળા બાણો હામકામ થવા લાગ્યા. મહાસભાએ બંગલગંની સામે સખત વિરોધ દર્શાવનારો દરાવ પસાર કર્યો. અત્યાર સુધી માત્ર શિક્ષિતવર્ગ જ મહાસભાની પ્રવૃત્તિમાં લાગ લેતો હતો. હવેથી દરેક વર્ગ અને કામે એમાં રસ લેવા માંડ્યો. મહાસભાની પ્રવૃત્તિએ મિંટોના સમયમાં જુદું સ્વરૂપ લીધું. હિન્દના રાજકીય કારભારમાં હિન્દીઓનો હિસ્સો હોવો જોઈએ અને વધુ સત્તા હિન્દીઓને મળવી જોઈએ, એ માંગણીઓ ઉપરાંત મહાસભાએ સ્વદેશી માલ વાપરવાની અને બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાની ચળવળ શરૂ કરી. આ સમયથી મહાસભામાં બે પક્ષ પડ્યા. એક તરફ મોડરેટસ હતા. એ પક્ષની માન્યતા એવી હતી કે હિન્દની પ્રજાને ધીમે ધીમે રાજકારભારમાં હિસ્સો મળે અને હિન્દ અને બ્રિટન વચ્ચે સંપૂર્ણ સહકાર રહે એ જ હિન્દને માટે

મોલે-મિંટો કારભાર શરૂ થયો તે સમયે હિન્દુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ ધણી ચિંતા કરાવનારી હતી. કર્ઝ-નના વખતમાં જ બંગલગંની સામે બંગાળા અને બીજા પ્રાંતોમાં કોલાહલ મચી રહ્યો હતો. વિરોધ દર્શાવવા હિંસા-ત્મક રાજકોહની ચળવળ શરૂ થઈ હતી. એ ચળવળે મિંટોના સમયમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ચળવળ સ્થળે સ્થળે પ્રસરી અને

લાભદાયક છે. બીજો પક્ષ એકસ્ટ્રીમીસ્ટનો હતો. તેઓ સ્વરાજવાદી હતા. સ્વરાજ મેળવવામાં બળતી જરૂર પડે તો તેનો પણ ઉપયોગ કરીને હિન્દને માટે તે મેળવવું એવો એમનો મત હતો. બંગાળા અને મુંબઈમાં એકસ્ટ્રીમીસ્ટ પક્ષ બળવાન હતો. એ પક્ષના વડા નેતા લોકમાન્ય આળગંગાધર ટીળક હતા. ૧૯૦૬માં દાદાભાઈની* કુનેહને લીધે મહાસભાનું નાવ સહીસલામત હંકારી ગયું; પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૭માં સુરતમાં મોટું ભંગાણું પડ્યું. એકસ્ટ્રીમીસ્ટ પક્ષના કેટલાકોએ બંડખોર ચળવળ ચાલુ જ રાખી. સરકારી અમલદારો પર ખૂતી હુમલાઓ થવા લાગ્યા. એ ભયંકર અને દિસાત્મક રાજકોહની ચળવળ દાખી દેવાને ઈંગ્લાંડના લીબરલ

* સને ૧૮૨૫માં એક ગરીબ પારસી કુટુંબને ત્યાં દાદાભાઈનો જન્મ થયો. જન્મ પછી ટુંક સમયમાં પિતાનું અવસાન થયું. માતા તથા પિતા બન્નેની ફરજત એકલી માતાને શિર પડી. કાર્યકુશળ અને વ્યવહારુ માતાએ આપણિમાં ધૈર્ય રાખી અનેક સંકટો વેડી બાળકને ઉચ્ચ કેળવણી આપી. દાદાભાઈ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના એમ. એ. થયા. અને એલડીન્સ્ટન કોલેજમાં પ્રાફેસર નિમાયા. થોડા સમય પછી વ્યાપાર અર્થે વિલાયત ગયા. તે વખતે અંગ્રેજ લોકોમાં હિન્દુસ્તાન વિષે ઘોર અજ્ઞાન હતું. હિન્દ તેમજ બીજા દેશોમાં હિન્દી માટે ઘણા હલકો અભિપ્રાય બંધાયો હતો. માનુભક્ત દાદાભાઈમાં સ્વદેશ પ્રેમ ઉભરાયો. વ્યાપાર છોડી દેશની સેવા માટે કમર કસી. અનેક ભાષણો આપી, લેખો લખી, વાહવિવાદ કરી એમણે હિન્દ માટેનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું.

એમના મક્કમતા, સત્યપ્રીતિ, વિદ્વતા, સરળતા વગેરે ગુણોને લીધે પ્રમાણિક અંગ્રેજ એમની તરફ આકર્ષાયા. પરિણામે દાદાભાઈ પાર્લામેન્ટના સભ્ય થયા. આ અનુપમ માન મેળવનાર દાદાભાઈ પહેલાજ હિન્દી હતા. ૧૯૦૬ની કલકત્તાની મહાસભાના પ્રમુખ સ્થાનેથી એમણે સ્વરાજ્યની હાકલ કરી. ત્યારબાદ હિન્દની રિથિતિ વિષે અંગ્રેજમાં એક પુરતક લાગ્યું. આ પુરતકમાં, અંગ્રેજ હિન્દમાં આવ્યા ત્યારથી હિન્દની આર્થિક રિથિતિ બગડતી ગઈ છે, હિન્દ દિવસે દિવસે વધારે ગરીબ થતો જાય છે, એમ દાખલા દલીલ સાથે એમણે સાબીત કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ૯૨ વર્ષની વયે તેઓએ દેહ છોડયો. તેઓ હિન્દના ઈતિહાસમાં 'The Grand Old Man of India' અથવા 'હિન્દના દાદા' તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રધાન મંડળે હિન્દની સરકારને સખત પગલાં લેવાની પરવાનગી આપી. એ પક્ષના નેતા લોકમાન્ય ટીળકને ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં રાજકોહના આરોપને માટે છ વર્ષની સજા કરવામાં આવી. લાલા લજપતરાય અને સરદાર અજિતસિંહને દેશપાર કરવામાં આવ્યા બંગાળામાં પણ આખર-દાર ગૃહસ્થોની ધરપકડ કરવામાં આવી.

મોર્લે-મિંટો સુધારા

મોર્લે અને મિંટોને આ એ પક્ષને શાંત પાડવાના હતા. મોર્લેની માન્યતા એવી હતી કે એક્સટ્રીમીસ્ટ પક્ષને દાખી દેવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ હતો કે મધ્યમ પ્રકારના રાજકીય સુધારાઓ આપીને મોડરેટ પક્ષને સરકાર તરફ જીતી લેવો. લોર્ડ મિંટો સાથે ધણો સમય વાટાઘાટ અને પત્રવ્યવહાર કર્યા પછી બન્નેએ એકત્ર થઈ “ મોર્લે-મિંટો સુધારા ” દાખલ કર્યા. ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યામાં ધણો સારો વધારો કરવામાં આવ્યો. નિમણૂકના સિદ્ધાંતની સાથે સાથે ચૂંટણીનો સિદ્ધાંત પણ દાખલ કરવામાં આવ્યો. વડીધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા ૨૧ થી વધારીને ૬૦ કરવામાં આવી. જે કે તેમાં સરકારી અમલદારોની સંખ્યા બીન સરકારી સભ્યોના કરતાં વધારે રાખવામાં આવી. પ્રાંતિક ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા લગભગ એવડી કરવામાં આવી અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં સરકારી અમલદાર સભ્યોના કરતાં બીન સરકારી સભ્યો વધારે સંખ્યામાં હોવાથી વધુ બળવત્તર હતા. તે જ વખતે વાઘસરોયની એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલમાં લોર્ડ સિંહની નિમણૂક કરવામાં આવી, હિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સીલમાં એ હિન્દી ગૃહસ્થોને નિમવામાં આવ્યા, અને પ્રાંતિક એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલમાં એક હિન્દીની નિમણૂક કરવામાં આવી. આમ છતાં સુધારામાં કેટલીક ગંભીર ખામીઓ હતી.

વડીધારાસભા તથા પ્રાંતિકધારાસભાની સત્તા માત્ર દેખાવની જ હતી. તેઓને રાજકારભાર અને અંદાજપત્ર પર ટીકા અને ચર્ચા કરવાની સત્તા આપવામાં આવી. પણ તેઓને નાણાં અટકાવવાની તથા પ્રધાનોને કાઢી

શકવાની સત્તા નહોતી, રાજ્યના આંતરીક કારભારમાં હિન્દીઓને બહુથોડો હિસ્સો આપવામાં આવ્યો. પરિણામે સુધારાને માટે જે મોટી આશાઓ રાખવામાં આવી હતી તે નિષ્ફળ ગઇ. સુધારાથી એવી પરિસ્થિતિ થઈ કે ખમેડી ન શકાય એવી એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલો સાથે કામ કરવાનું નક્કી થયું, અને આથી કારભારમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ. ઘણા હિન્દીઓને તેમજ મોડરેટ પક્ષના મી. ગોખલે* જેવા

ગોખલે

અથ નેતાઓને પણ આ સુધારા અધુરા લાગ્યા. આટલું છતાં સુધારાથી હિન્દીઓને આડકતરી રીતે કેટલાક લાભ પણ થયા. હિન્દીઓએ એ અસંતોષકારક સુધારાઓ સ્વીકાર્યા અને જે થોડી ઘણી સત્તા મળી તેનો ખતે તેટલો લાભ લીધો. તેથી રાજ-કારભારમાં વધારે હિસ્સા તથા સત્તાને માટે તેઓની દાવજ વધારે પ્રયત્ન થઈ. પરિણામે તેઓ વધુ સુધારા માટે અને નવા હકોને માટે

*ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનો જન્મ ૧૮૬૬માં થયો. દાદાભાઈ માધુક ગોખલેએ પણ નાનપણમાં પિતાનો છાંયો ખોયો. કુટુંબનો ભાર એના મોટાભાઈ ગોવિંદને શરૂ પડ્યો. કારકુન તરીકેની માસિક રૂ. ૧૫ થી ૨૦ ની આવકમાંથી ગોવિંદ પોતાના ભાઈને દર માર્સે. રૂ. ૮) મોકલતો, જેમાંથી કોલેજની શી. ખાવાનો ખર્ચ વગેરે સઘળું નિભાવવું પડતું. આમ છતાં ગોખલેએ દૃઢતાથી પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. ૧૮ વર્ષની નાની વયે તેઓ બી. એ. થયા. સ્વીપલુનકર, અંગરકર, દીળક વગેરે દેશભક્તના સહવાસ અને પરિચયને લીધે એમનામાં સ્વદેશાભિમાનના અંકુર રુપર્યા. ડેફન એન્ન્યુકેશન સોસાયટીની રથાપના થઈ.

માંગણુઓ કરવા લાગ્યા. તેમ જ તે મેળવવાને પ્રથમથી તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. એકસ્ટ્રીમીસ્ટ પક્ષ તો આ અધુરા સુધારાથી અસંતોષી હોઈ, લગભગ અલગ જ રહ્યો; તેઓએ નિરાશ થવાથી પોતાની હિંસાત્મક ચળવળ ચાલુ જ રાખી. તેમાં અધુરામાં પુરું મોલેંએ બંગાળના વિભાગ ૨૬ કરવાની ના પાડી.

એડવર્ડનું અવસાન

ઈ. સ. ૧૯૧૦ ના મે માસની ૭મી તારીખે સાતમા એડવર્ડનું અવસાન થયું. એમની પછી એમના પુત્ર પાંચમા જ્યોર્જ શહેનશાહ થય

લોર્ડ મોલેં અને લોર્ડમિંટોએ કારભાર પણ લગભગ સાથે જ છોડ્યે

ગોખલે સોસાયટીમાં જોડાયા. લગભગ ૧૮ વર્ષ સુધી સ્વયંસેવક તરીકે કો જની સેવા બજતી. દરમ્યાન, ખંત ઉત્સાહ અને ધીરજથી એમણે હિન્દુસ્તાન આર્થિક સ્થિતિનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૯૭માં Currency કમિ આગળ જુબાની આપવા મુંબઈના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ ઈંગ્લાંડ ગયા. ૧ લની સંગોઠતા, પોતાના મંતવ્ય માટે ડગલે ને પગલે આંકડા અને તે મોટા ભાગે સરકારી રિપોર્ટમાંથી લીધેલા—નો આધાર, વિશાળ જ્ઞાન, ઉંડે અભ્યાસ—આ સઘળાને લીધે ઈંગ્લાંડના આંકડા—શાસ્ત્રીઓએ ગોખલે માટે ઉંચે મત બાંધ્યો. સને ૧૯૦૦માં ગોખલે મુંબાઈની પ્રાંતિક કાઉન્સીલના સભ્ય નિમાયા. ત્યાં એમણે સરકારની મહેસૂલ પદ્ધતિની સખત ઝાટકણી કાઢી ૧૯૦૨માં તેઓ સુપ્રીમ લેજરલેટીવ કાઉન્સીલના સભ્ય થયા. અંદાજપત્ર એમના ભાષણોએ લોર્ડ કર્ઝન જેવા વાઈસરોયને ચકિત કર્યા. પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા માટે ગોખલેએ ઘણો પ્રયાસ કર્યો. ૧૯૦૫ની બનારસની મહ સભાનું પ્રમુખ—સ્થાન એમને આપવામાં આવ્યું. તેઓએ દક્ષિણ આફ્રિકા વસતા હિન્દીઓની હાડમારીનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો. એમણે માનુભૂમિ સેવા કરનારા પુરૂષોને તાલીમ આપવા માટે ‘Servants of India Socie’ ‘હિન્દુસ્તાનના સેવકોનું’ મંડળ સ્થાપ્યું. તેને અંગે તેમજ બીજી ન પ્રવૃત્તિઓના બિબ્બને લીધે ગોખલેની તખીયત લથડી અને ૧૯-૨-૧૫ને તેમનું અવસાન થયું.

લૉર્ડ હાર્ડિંગ ૧૯૧૦-૧૯૧૬

નામદાર શહેનશાહનો દિલ્હીમાં રાજ્યાભિષેક

૧૯૧૧ ના ડીસેમ્બરની ૧૨ મી તારીખે શહેનશાહ પાંચમા ન્યોર્જનો દિલ્હીમાં રાજ્યાભિષેક થયો. શહેનશાહે અંગાળાના ભાગલા રદ કર્યા અને કેળવણી માટે પચાસ લાખ રૂપીઆની ગ્રાન્ટ જાહેર કરી.

મહાન યુરોપીય યુદ્ધ

૧૯૧૪ ના આગસ્ટ માસમાં યુરોપમાં એક મોટા યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. એક પક્ષમાં જર્મનિ, ઑસ્ટ્રીઆ અને તુર્કસ્તાન હતા. બીજા પક્ષમાં ઈંગ્લાંડ, રશીયા, ફ્રાન્સ અને બેલ્ગિઅમ જોડાયા. હિન્દે પોતાની વફાદારી સંપૂર્ણ રીતે બતાવી આપી. મોલે-મિન્ટો સુધારાથી ઉત્પન્ન થયેલો અસંતોષ લોકો ઘડીભર ભૂલી ગયા અને સામ્રાજ્યના કટોકટીના સમયમાં સર્વ પ્રકારનો ભોગ આપવા તૈયાર થયા. દેશી રાજાઓએ પણ સામ્રાજ્યને પોતાનાથી બનતી મદદ કરી.

લૉર્ડ હાર્ડિંગ વાઈસરૉય તરીકે

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓને થતા અન્યાય માટે ત્યાંની યુનીયન ગવર્નમેન્ટ સામે હાર્ડિંગે ભારે ઝૂંઘેશ ઉઠાવી. અંગાળાના ભાગલા રદ કરાવવા બ્રિટિશ કેબીનેટને એ સમજાવી શક્યો. વળી અસાધારણ સંજોગોમાં પણ એ પોતાના મનનું સમતોલપણું જાળવી શકતો. એના ઉપર ૧૯૧૨માં બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો તોપણ એણે પોતાની ઉદાર રાજ્યનીતિ ચાલુ રાખી. આથી હાર્ડિંગ ઘણો જ લોકપ્રિય વાઈસરૉય થયો. ૧૯૧૬ માં ત્યારે એ ઈંગ્લાંડ ગયો ત્યારે હિન્દની પ્રજાએ તેમજ દેશીરાજાઓએ એને અપૂર્વ માન આપ્યું.

લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ ૧૯૧૬-૨૧

મહાન યુદ્ધ અને હિન્દુસ્તાન

લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ હિન્દ આવ્યા ત્યારે યુરોપીય યુદ્ધ ચાલુ જ હતું.

ચારે બાજુએ સ્વતંત્રતા અને આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતોની વાતો થઈ સહી હતી. યુદ્ધ દરમ્યાન હિન્દે જે અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી તેની કદર કરવાની બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓને જરૂર જણાઈ. લીગ ઓફ નેશન્સ (League of Nations) માં હિન્દીઓને સ્થાન મળ્યું. પહેલી બેઠકમાં સર સત્યેન્દ્ર પસત્ર સિંહા તથા બીકાનેરના મહારાજાની નિમણૂક થઈ. વર્સેલ્સના સંધિપત્રપર પણ આ બે હિન્દીઓને સહી કરવાનું માન મળ્યું.

રાષ્ટ્રીય ચળવળ:—

મહાન યુદ્ધે આડકતરી રીતે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને વેગ આપ્યો. હિન્દીઓએ યુદ્ધ સમયે મોટો ભોગ આપ્યો હતો. પંદર લાખ શ્રમી લડવૈયાઓ ઈંગ્લાંડની મદદે મોકલ્યા હતા. બેલ્જિઅમને પગતળે કચડી નાંખીને જર્મન લશ્કર ફ્રાન્સની સરહદ નજીક આવી પહોંચ્યું હતું; ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડના હોસકોસ ઉડી ગયા હતા. આવે સમયે હિન્દના સૈનિકો ફ્રાન્સમાં ઉતર્યા અને સરહદ પર અજીત દિવાલની માફક ખડા રહી દુશ્મનોના હુમલાને ખાબ્યા. આ જ ક્ષણથી, યુદ્ધનું વલણ બદલાયું અને ઈંગ્લાંડનો જય થયો. સૈનિકોના ભોગ ઉપરાંત ગરીબ હિન્દે દદ ઉપરાંત આર્થિક સહાય પણ કરી હતી. તેથી વિજય પછી સમ્રાજાને એમ લાગતું કે ઈંગ્લાંડ કંઈ નહિ તો હિન્દની વફાદારી પૂરતું પણ ઉદાર વલણ લેશે. હિન્દના રાષ્ટ્રનેતાઓએ સ્વતંત્રતા અને આત્મનિર્ણયની માંગણી કરવા માંડી. મિસિસ બેસન્ટના નેતૃત્વ હેઠળ Home Rule હોમરૂલ-સ્વરાજની ચળવળ નેસભેર ચાલવા લાગી. ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં મળેલી મહાસભાએ મોડરેટ-વિનિત અને એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ-ઉદ્ધામ પક્ષોને બેઠી દીધાં. વળી મહાસભા તથા મુસ્લીમ લીગે કોમી બેદો બાજુએ મૂકી સુધારાની સંયુક્ત યોજના બહાર પાડી. પરંતુ સરકારને Home Ruleની ચળવળ રાજદોષી લાગી. તેથી મિસિસ બેસન્ટ તથા તેના બે ગોડીઆઓને મદ્રાસમાં નજર કેદ કરવામાં આવ્યા.

૧૯૧૭ની જાહેરાત:—

બ્રિટનના મુત્સદ્દીઓ ઉપર આની અસર થઈ. પરિણામે હિન્દી પ્રધાન મી. મોન્ટેગ્યુએ ઑગસ્ટ ૧૯૧૭માં એક અગત્યનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે (૧) હિન્દને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક પરિપૂર્ણ અંગ તરીકે ગણવામાં આવશે. (૨) જવાબદાર રાજ્યતંત્રના હક આપવાને હિન્દના રાજ્યતંત્રમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ વધારવામાં આવશે. (૩) હિન્દમાં ધીમેધીમે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવાનું બ્રિટિશ સરકારનું ધ્યેય રહેશે. મોન્ટેગ્યુ સુધારાઓ ૧૯૧૮

લૉર્ડ મોન્ટેગ્યુ

એ વિભાગ કરી, એકને પ્રજના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં મૂકવામાં

વધારવામાં આવ્યું અને સીધી ચૂંટણીની રીતિ સ્વીકારવામાં આવી. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું અનુકરણ કરી હિન્દની વડી ધારાસભાના એ વિભાગ—Council of State or Upper Chamber અને Legislative Assembly or Lower Chamber—કરવામાં આવ્યા. પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં પ્રજાને જવાબદાર તંત્ર દાખલ કરવાના હેતુથી વિષયોના

આવ્યો અને બીજાનો કારભાર અસલ મુજબ ચાલુ રહ્યો. આ બે વિભાગો અતુક્રમે સુપ્રત વિષયો Transferred Subjects અને અનામત વિષયો Reserved Subjects તરીકે ઓળખાય છે. અનામત વિષયો ગવર્નર અને તેની કારોબારી સભાના હાથમાં રહ્યા. તે માટે તેઓ ધારાસભાને નહિ પરંતુ બ્રિટિશ રાજસભાને જવાબદાર ગણાય. સુપ્રત વિષયોનો કારભાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓમાંથી નિમાયતા પ્રધાનોના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યો. પ્રધાનો સદરહુ વહીવટ માટે ધારાસભાને જવાબદાર ગણાય. આ પ્રમાણે પ્રાંતોમાં દ્વિમુખી કાર્યવાહી—Dyarchy દાખલ કરવામાં આવી. (વધુ વિગત માટે જુઓ ભાગ આઠમો પા. ૨૨૫-૩૦૨)

રૅલેટ કાયદો અને પંજાબ પ્રકરણ ૧૮૧૮

રાજદ્રોહની તપાસ માટે મી. રૅલેટના પ્રમુખપણા હેઠળ એક સમિતિ નિમવામાં આવી.

લૅર્ડ ચેમ્સફર્ડ

તે સમિતિના રીપોર્ટ પર આધાર રાખીને હિન્દની સરકારે બે બીલો રજુ કર્યાં. એ બીલ પ્રમાણે સરકાર કોર્ટ પાસે માણસને વગર તપાસે દેશનિકાલ કરી શકે. એ બીલો “રૅલેટ બીલ્સ” અથવા “કાળા કાયદો”ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. સદરહુ બીલની સામે હિન્દની પ્રજાએ સખત વાંધો લીધો. ચારે દિશામાં એ સામે ધણો પોકાર થયો. પણ સરકાર મક્કમ રહી અને પ્રજાના

વિરોધ તરફ લક્ષ ન આપીને પ્રજામતની દરકાર કર્યા વિના તેમાંનું એક બીલ વડીધારાસભામાં પોતાની બહુમતીથી પસાર કર્યું. એ બીલની ચર્ચા સમયે ધારાસભાના બીન-સરકારી સભાસદોએ પોતાનો સખત વિરોધ દર્શાવ્યો અને કેટલાએકે તો ધારાસભામાંથી પોતાના રાજીનામાં પણ આપ્યાં. એ બીલ પસાર થતાં આખા હિન્દમાં મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો. મુંબઈ ઈલાકામાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ તોફાનો થયાં. પંજાબના લોકો સૌથી વધારે ગુસ્સે થયા. ગાંધીજીએ સરકારના કેટલાક અન્યાયી કાયદા અને હુકમોનો અનાદર કરનારી “સત્યાગ્રહ” ની ગંભીર ચળવળ શરૂ કરી. ગાંધીજીને પંજાબ જવાનો મનાઈ હુકમ મળ્યો. તેનો તેમને અનાદર કર્યો. તેથી એમને મથુરામાં અટકાવવામાં આવ્યા. એ સમાચાર વીજળીની માફક આખા હિન્દમાં પ્રસર્યાં. પંજાબમાં પરિસ્થિતિ એટલી ગંભીર થઈ ગઈ કે ત્યાં લશ્કરી કાયદો (Martial Law) જાહેર કરવામાં આવ્યો, તેમજ લોકોને એકઠા થતા અટકાવવાનો મનાઈ હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો. એ હુકમનો ભંગ કરીને લોકો એપ્રિલ માસની ૧૩મી તારીખે અમૃતસરના બલીયાનવાળા બાગમાં મોટી સંખ્યામાં ભેગા થયા. જનરલ ડાયર ત્યાં એક નાનું લશ્કર લઇને આવ્યો. પૂરતી ચેતવાળી આપ્યા વિના એ નિર્દોષ લોકોના ટોળાપર એણે બંદુકનો મારો શરૂ કર્યો જેને પરિણામે સેંકડો લોકો ત્યાં ને ત્યાં મરણ પામ્યાં. અનેક નિર્દોષ લોકોને અને વિદ્યાર્થીઓને અમલદારોએ ઘણા જ હેરાન કર્યા. લોકોને પેટ ઘસડીને પણ ચલાવ્યા. પંજાબના આ અત્યાચાર સામે દેશમાં દરેક સ્થળે પોકાર થઈ રહ્યો. પણ ગાંધીજીએ લોકોને સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવવા વિનંતિ કરી અને તેની અસર સારી થઈ. એ અત્યાચાર સામે પોતાનો સખત વિરોધ દર્શાવવાને વાઘસરોયની કારોબારી સભાના એક સભ્ય સર શંકરન નાયરે રાજીનામું આપ્યું. પ્રજામાં એટલો બધો અસંતોષ ફેલાયો કે પંજાબપ્રકરણની તપાસ કરવા સરકારને એક કમિશન નિમણું પડ્યું. કમિશનમાં હિન્દીઓ પણ

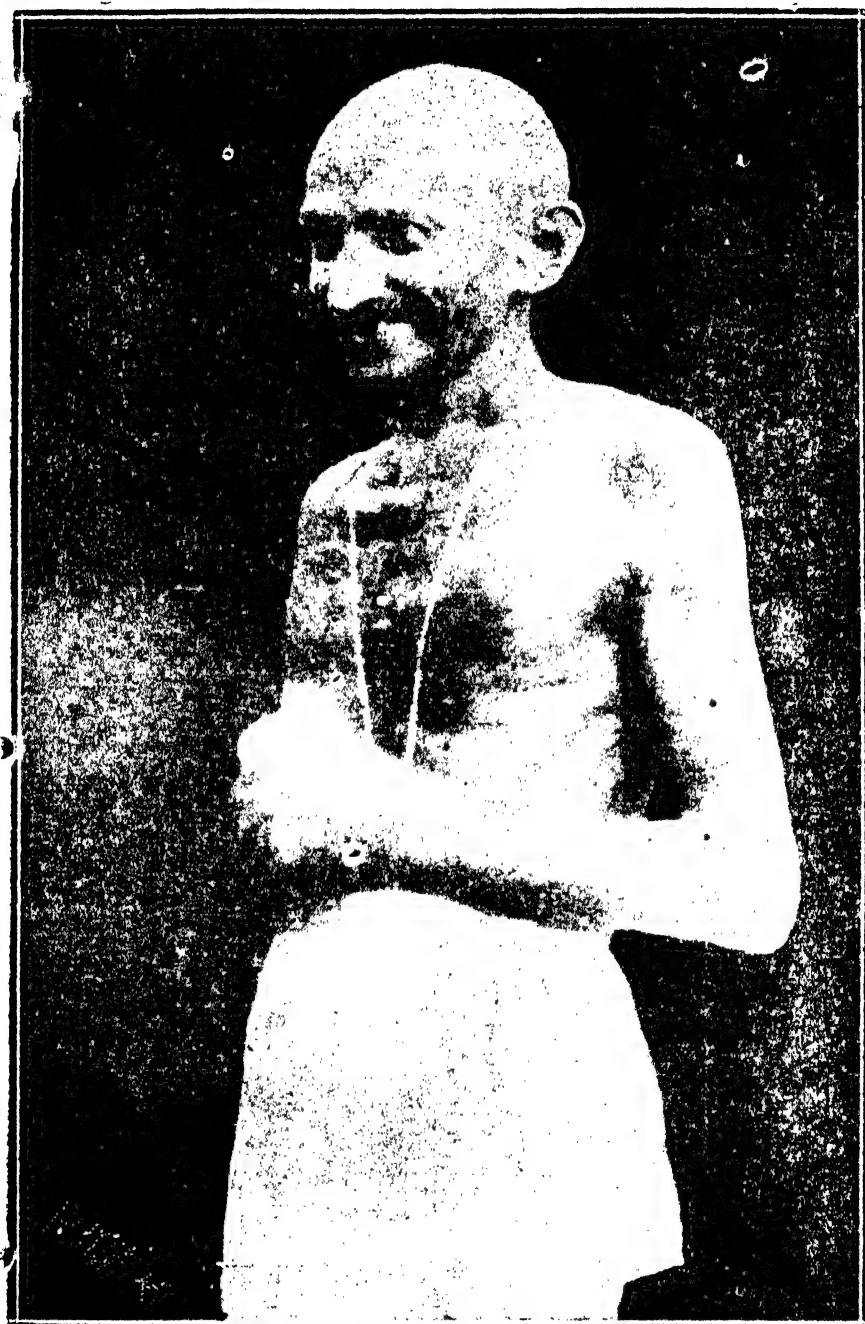
હતા. તપાસને અંતે કમિશનના અભિપ્રાયમાં મતભેદ પડ્યો. એક બાજુએ હિન્દી સભાસદોનો અભિપ્રાય અને બીજી બાજુ યુરોપીઅન સભાસદોનો અભિપ્રાય. આથી લોકોમાં સરકાર સામે અસંતોષ અને વિરોધની લાગણી વધારે તીવ્ર બની.

અસહકાર

મહાન યુદ્ધમાં તુર્કીએ જર્મનિનો પક્ષ લીધો હતો. યુદ્ધને અંતે તુર્કી શરણ થયું અને સેવ્રેની સંધિ થઈ. એ સંધિથી મુસલમાનોમાં ઘણો જ અસંતોષ ફેલાયો. મુસલમાનોના અસંતોષમાં હિન્દુઓએ પણ દિલસોજી જાહેર કરી. પંજાબમાં બનેલા બનાવોની તપાસ માટે સરકાર તરફથી નિમવાગાં આવેલી સમિતિના યુરોપીઅન સભાસદોના રિપોર્ટથી હિન્દમાં ઘણો અસંતોષ પેદા થયો હતો. બાદ એ જ વિષયપર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પુષ્કળ ચર્ચા થઈ અને ઉમરાવોની સભામાં જનરલ ડાયરના કૃત્યને વધુમતીથી વખાણવામાં આવ્યું. આથી મહાત્મા ગાંધી તથા બીજા હિન્દના નેતાઓને સખત આઘાત થયો. ત્યાંસુધી પંજાબ અને ખિલાફતને માટે સંપૂર્ણ ન્યાય ન મળે ત્યાંસુધી નવા રાજ્યધારણનો અસ્વીકાર કરવા અને સરકારના રાજકારભારમાં કોઈપણ પ્રકારનો સહકાર ન કરવા ગાંધીજીએ પ્રજાને ઉપદેશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૦ ના ઑગસ્ટ માસની પહેલી તારીખથી અહિંસાત્મક અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ. તે જ દિવસે મુંબઈમાં લોકસાન્ય તિલકનો સ્વર્ગવાસ થયો. અસહકારના ઠરાવ મુજબ નેતાઓએ લોકોને સરકારના ઈલ્કાઓ, સરકારી નોકરી અને સરકારી શાળાઓ છોડવા તથા ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવા ઉપદેશ કર્યો.

અસહકારના પ્રણેતા મહાત્મા ગાંધી

સંવત ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદ ૧૨ને દિવસે એટલે ૨-૧૦-૧૮૬૯ ને રોજ મોહનદાસ ગાંધીનો પોરબંદર (સુદામાપુરી)માં જન્મ થયો.

પિતાનું નામ કરમચંદ ગાંધી. ગાંધીકુટુંબ ત્રણ પેઢી થયાં પોરબંદરમાં કારભાર કરતું. પાછળથી કરમચંદ ગાંધીને પોરબંદર છોડવું પડેલું. ત્યારપછી તેઓ રાજકોટના દિવાન થયા. મોહનદાસનો વિદ્યાભ્યાસ મોટો ભાગે રાજકોટમાં જ થયેલો. ૧૮૮૧ માં કસ્તુરબાઈ સાથે મોહનદાસના લગ્ન થયા. ૧૮૮૭ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ ભાવનગર સામળદાસ કૉલેજમાં દાખલ થયા. ૧૮૮૮ માં ઇંગ્લાંડ ગયા. ત્યાં તેઓ ખ્રિસ્તિ ધર્મોચાર્યો તેમજ અન્ય ગૂઢ વિચારકોના સમાગમમાં આવ્યા. ૧૮૯૧ માં બેરીસ્ટર થઈ હિન્દ આવ્યા. રાજકોટમાં વકીલાત કરતા હતા તે દરમ્યાન એક કામમાં રાજકોટના પોલીટીકલ એજન્ટે એમનું અપમાન કર્યું. તે ઉપરથી મોહનદાસે એના ઉપર કેસ માંડવાનો વિચાર કર્યો. પણ સર શ્રીરોઝશાહે એમને અટકાવ્યા. તેઓએ કહ્યું:—“તું બ્રિટિશ અમુલદારને ઓળખતો નથી...કેસ કરવામાં તને દોઢડો એક નહિ મળે. અને તું ખુવાર થશે...” આ શીખામણ ગાંધીને કડવી ઝેર જેવી લાગી. તે સંબંધમાં આત્મકથામાં ગાંધી જણાવે છે. “હું અપમાન ભૂલી તો ન જ શક્યો. પણ મેં તેનો સદુપયોગ કર્યો. ‘આવી સ્થિતિમાં ફરી કોઈ દિવસ નહિ મૂકાઉં. કોઈની સિફારસ આમ નહિ કરું.’ આ નિયમનો કદી ભંગ નથી કર્યો. આ આઘાતે મારી જિંદગીનું સુકાન બદલ્યું.”

દરમ્યાન એમના એક અસિલને સલાહ આપવા માટે એમને દક્ષિણ આફ્રિકા જવું પડ્યું. ત્યાં ગેરાઓનો સખત વિરોધ હોવા છતાં તેઓ સુખીમ કોર્ટમાં એડવોકેટ તરીકે દાખલ થયા. ૧૮૯૪માં ‘નાતાલ હિન્દી મહાસભા’ની સ્થાપના કરી. ૧૮૯૫માં ત્યાંના હિન્દીઓના હકના રક્ષણ માટે હિન્દમાં ચળવળ ચલાવી. આફ્રિકા પાછા જતાં ત્યાંના વિરોધીઓને લાથે રચાએલા કારસ્થાન પ્રમાણે કિનારા પર ઉતરતાં જ એમનું ખૂન થતું ત્યાંના પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટે અટકાવ્યું. ૧૮૯૬ની બોઅરની લડાઈમાં એમણે બ્રિટિશ સરકારને સલાય આપી.

હાડાઈમાં ધવાયલા યોદ્ધાઓની સારવાર કરનારી ટૂંકડી ઉભી કરી. ૧૯૦૧માં તખ્તીયત સુધારવા હિન્દ આવ્યા અને કલકત્તાની સત્તરમી મહાસભાની બેઠકમાં હાજરી આપી.

ખીજે જ વર્ષે એમને વળી પાછા દક્ષિણ આફ્રિકા જવું પડ્યું. ત્યાંના હિન્દીઓનો એમના ઉપરનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ વધતા ગયા એટલે એમણે આફ્રિકામાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. થોડા સમયમાં ‘ટ્રાન્સવાલ ઇન્ડિયન એસોસીએશન’ Transval Indian Association ની સ્થાપના થઈ. અને ૧૯૦૪માં ઇન્ડિયન ઓપીની-અન Indian Opinion નામનું પત્ર શરૂ થયું. આ સાપ્તાહિકનો બોને મોટે ભાગે ગાંધીજીને શિર જ હતો. આત્મકથામાં ગાંધીજી જણાવે છે “જેમ અત્યારે ‘યંગ ઇન્ડિયા’ અને ‘નવજીવન’ મારા જીવનના કેટલાક ભાગનો નિયોડ છે તેમ ઇન્ડિયન ઓપીનીઅન હતું. તેમાં હું પ્રતિ સપ્તાહ મારો આત્મા રેડતો. ને હું જેને સત્યાગ્રહ રૂપે ઓળખતો હતો તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરતો... મારે સારુ એ છાપું સંચાલનની તાલીમ થઈ પડ્યું હતું, મિત્રોને સારું મારા વિચાર જાણવાનું વાહન થઈ પડ્યું હતું...એ છાપા વિના સત્યાગ્રહની લડત ન ચાલી શકત. વાંચનાર વર્ગ એ છાપાને પોતાનું સમજી તેમાંથી લડતનું અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓની હાલતનું ખરું ચિત્ર મેળવતો.” દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓ ‘ફૂલી’ તરીકે ઓળખાય છે. આ ‘ફૂલીઓ’ને રહેવા માટે જે સ્થાન નોખું રાખવામાં આવે છે તેને ‘ફૂલી લોકેશન’ કહેવાય છે. આ સ્થાનમાં અત્યંત ગંદકી એકઠી થતી, “ત્યાં સડક કે દીવાખત્તી તો હોય જ શેના?” એમની સ્થિતિ સુધારવા માટે ગાંધીજીએ તનતોડ મહેનત કરી. ૧૯૦૬માં ઝુલુ બળવા વખતે મુડદા ઉચકનારાઓની સરદારી લીધી. ‘એશીઆટીક લૉ’ નામના કાયદા સામે ચળવળ શરૂ કરી. સત્યાગ્રહની લડત આરંભી; કેદ પકડાયા. થોડા સમય પછી ‘ગાંધી-સ્મટસ’ નામક સમાધાન થયું. સમાધાનની શરત સ્મટસે નં પાળી

એટલે ફરીથી લડત શરૂ થઈ. વળી પાછા કેદ પકડાયા. એમ દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત ૧૯૧૪ સુધી ચાલી. ૧૯૧૫માં હિન્દ આવ્યા.

૧૯૧૫ના મે માસમાં તેઓએ 'સત્યાગ્રહ આશ્રમ'ની સ્થાપના કરી. ૧૯૧૭માં ચંપારણ્યની કુમકે ગયા. ૧૯૧૮માં ખેડા જીલ્લાના સત્યાગ્રહમાં સફળ થયા. તેજ સાલમાં લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના આમંત્રણથી દિલ્હીની યુદ્ધ પરિષદમાં ભાગ લીધો અને ખેડામાં લશ્કર ભરતીનું કામ કર્યું. ૧૯૧૯માં 'નવજીવન' અને 'Young India' નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું. તેજ વર્ષમાં રોલેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. મોન્ટ-ફર્ડ સુધારાઓ સંતોષકારક ન હોવા છતાં સહકાર કરવાની સલાહ આપી. પરંતુ પંજાબના અત્યાચાર અને ખિલાફતના અન્યાયે એમની આંખ ઉઘાડી. ૧૯૨૦ની મહાસભામાં અસહકારનો ઠરાવ કરાવ્યો. ૧૯૨૧માં 'તિલક સ્વરાજ ફંડ'માં તેઓ એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરી શક્યા. ૧૯૨૧ની અમદાવાદની મહાસભાની એક વખતે ડિક્ટેટર (Dictator) નિમાયા. ૧૯૨૨માં આરડોલીમાં સવિનય ભંગની કચેરી તૈયારી ચૌરીચૌરાના અત્યાચારોને લીધે પડતી મૂકી. એજ વર્ષના માર્ચ માસની ૧૦મી તારીખે એમને પકડવામાં આવ્યા અને રાજદ્રોહના ગુના માટે છ વર્ષની સજા થઈ. ૧૯૨૪ ની શરૂઆતમાં એમની તબીયેત બગડી. ઓપરેશન ફતેહમંદ થયું છતાં તબીયેત નબળી પડેલી હોવાથી આરામની જરૂર હતી તેથી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૪માં એમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

૨૧૯

ગાંધી યુગ

૧

લૉર્ડ રીડીંગ ૧૯૨૧-૨૬

લૉર્ડ રીડીંગ ૧૯૨૧ માં વાઈસરૉય થયા. તેઓ તે વખતે ઇંગ્લાન્ડના વડા ન્યાયાધીશ હતા.

સ્વરાજ પક્ષ

અસહકાર મંદ પડ્યા પછી બંગાળના ચિત્તરંજનદાસના નેતૃત્વ હેઠળ સ્વરાજ પક્ષની સ્થાપના થઈ. આ પક્ષનો આશય ધારાસભામાં જઈ ત્યાં સરકારના મુસદ્દાઓ પસાર નહિ થવા દેવાનો હતો. આ પક્ષમાં પંડીત મોતીલાલ નહેરૂ, વિહલભાઈ પટેલ વગેરે અગ્રગણ્ય નેતાઓ જોડાયા. તેઓ પોતાના આશયમાં કેટલેક અંશે કૃણીભૂત થયા.

હિન્દી લશ્કર:-

હિન્દના લશ્કરમાં હિન્દીઓને સ્થાન મળવું જોઈએ એ માગણીને પરિણામે વડા સેનાધિપતિએ, ૨૩ વર્ષમાં હિન્દના લશ્કરની આઠ ટુકડીઓ કેવળ હિન્દીઓની બને એવી યોજના બહાર પાડી. હિન્દના લશ્કરને રાષ્ટ્રીય બનાવવાની આ પ્રમાણે શરૂઆત થઈ.

દેશબંધુદાસ અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનું અવસાન:-

જુન ૧૯૨૫ માં સ્વરાજ પક્ષના નેતા ચિત્તરંજનદાસનું હૃદય બંધ પડવાથી મૃત્યુ થયું. આથી સ્વરાજ પક્ષ નબળો પડ્યો એટલું જ નહિ પણ હિન્દને મોટી ખોટ ગઈ. એજ વર્ષના ઑગસ્ટ માસમાં વિનિત પક્ષના આગેવાન સર સુરેન્દ્રનાથનું અવસાન થયું.

૨

લૉર્ડ ઇરવીન ૧૯૨૬-

લૉર્ડ રીડીંગ પછી એપ્રિલ ૧૯૨૬માં લૉર્ડ ઇરવીન હિન્દના વાઈસરૉય થયા. એમનો કારભાર હજી ચાલુ છે.

સાયમન કમિશન અને તેનો અહિંકાર

૧૯૧૯ના 'હિન્દના કાયદા' મુજબ, બ્રિટિશ રાજસભાએ હિન્દને

લૉર્ડ કર્ઝીન

વધુ હક આપવાનો વિચાર કરવા પાર્લામેન્ટના સાત સભ્યોનું એક કમિશન નિમ્નું. સર સાયમન આ કમિશનના પ્રમુખ છે. કમિશનમાં એક પણ હિન્દીને ન નિમવામાં આવ્યો તેથી સર ચીમન-લાલ એનલવડ, સર તેજ-બદાદુર સમ્રુ જેવા મધ્યમ વિચારના વિનિતોએ પણ સદરહુ કમિશનનો સંપૂર્ણ અહિંકાર કર્યો. વડી-ધારાસભામાં પણ અહિં-કારનો ઠરાવ પસાર થયો.

બારડોલી સત્યાગ્રહ:-

હિન્દી સરકારની મહેસૂલી પદ્ધતિ માટે કેટલા વર્ષો થયા પોકાર થઈ રહ્યો હતો. સને ૧૯૨૮માં શ્રી. જયકરના રિપોર્ટને આધારે બારડોલીમાં ૩૦ ટકા જેટલો વધારો કરવામાં આવ્યો. આ વધારાની સામે બારડોલીના ખેડૂતોએ સખત વિરોધ દર્શાવ્યો. ખેડૂતોએ શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલની સલાહ લીધી. શ્રી. વલ્લભભાઈ અને મુંબઈ સહકાર વચ્ચે લાંબો પત્રવ્યવહાર થયો. પરંતુ ખેડૂતની વ્યાજબી માંગણી સ્વીકારાવાનો જરા પણ સંભવ ન માલમ પડ્યો એટલે એમણે ખેડૂતોને મહેસૂલ ન ભરવાની સલાહ આપી. સાથે સાથે આવી લડતમાં ઘણાં દુઃખ સહન કરવા પડશે એવી રીતની ચેતવણી પણ લોકોને આપી. ખેડૂતોને

લાગ્યું કે હવે તો આ માર્ગ લીધા સિવાય છૂટકો જ વૃથી એટલે તેઓએ તા. ૧૨-૨-૨૮ ને રોજ નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો:-

“બારડોલી તાલુકાના ખાતેદારોની આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે અમારા તાલુકામાં લેવામાં આવતા મહેસૂલમાં સરકારે જે વધારો લેવાનો જાહેર કર્યો છે તે અયોગ્ય, અન્યાયી અને જૂલમી છે એમ અમારું માનવું છે. એટલે જ્યાં સુધી સરકાર ચાલુ મહેસૂલને પૂરેપૂરા મહેસૂલ તરીકે લેવા, અગર તો નિષ્પક્ષ પંચ મારફતે આ આંકણી ફરી તપાસવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી સરકારને મહેસૂલ મુદ્દલ ન ભરવું. અને તેમ કરતાં સરકાર જમી ખાલસા વગેરે જે કાંઈ ઉપાયો લે તેથી પડતાં સઘળાં કષ્ટો શાંતિથી સહન કરવા.

જો વધારા વિનાના ચાલુ મહેસૂલને પૂરેપૂરા મહેસૂલ તરીકે લેવા સરકાર કબુલ થાય તો તેટલું મહેસૂલ ખિનતકરારે તુરત ભરી દેવું.”

આ મુજબ સત્યાગ્રહની લડાઈનો આરંભ થયો. સરકાર શરૂઆતમાં મક્કમ રહી. ચળવળને દાખી દેવા ઘણા પ્રયત્નો થયા. જમીન ખાલસા કરવામાં આવી. જમીનો ત્રાસ પણ વધ્યો. ખેડૂતોના ઢોરોને ઘણું નુકસાન થયું. તેમ છતાં લોકો નિડર રહ્યા. વદ્દલભભાઈ પટેલની તાલીમ અને તંત્રરચનાએ સર્વને ચકિત કર્યા. બારડોલીએ હિન્દુસ્તાનનું જ નહિ પણ આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આખરે મુંબઈ સરકારને પ્રજાની માગણી વ્યાજબી લાગી અને તપાસ કમિટિ નિમવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું.

લાલા લજપતરાયનું અવસાન:-

૧૭મી નવેમ્બર ૧૯૨૮ને રોજ ‘પંતબનો સિંહ સૂતો.’ એના અવસાનથી હિન્દને ભારે ખોટ ગઈ.*

*લાલા લજપતરાયનો જન્મ પંતબના લુધિયાણા જિલ્લાના જગરાન નામના ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૬૫માં થયો. એમના પિતા લાલા રાધાકૃષ્ણ સરકારી હાઇસ્કૂલના ઉર્દૂ શિક્ષક હતા. લજપતરાયે અઢાર વર્ષની ઉંમરે કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરી વકીલાત કરવા માંડી. તે સમયમાં પંતબમાં આર્થિક સમાજનું ઘણું જોર હતું. સ્વામી દયાનંદના લેખોની લાલા લજપતરાય પર ઘણી અસર થઈ.

આજનું વાતાવરણ

જે કે ૧૯૨૪ પછી અસહકારનો વેગ ધીમો પડ્યો. તોપણ આ ચળવળે પ્રજામાં અજબ પ્રકારની જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી. પરદેશી રાજ્યની ઝૂંસરીમાંથી મુક્ત થવાની તમન્ના દરેક હિન્દીને હલમલાવી રહી. સર્વત્ર અસંતોષ ફેલાયો. દરમ્યાન બ્રિટિશ સરકારે ૧૯૨૭ ના ઑક્ટોબર માસમાં સાયમન કમિશનની જાહેરાત બહાર પાડી. સદરહુ કમિશનમાં એક પણ હિન્દીને સ્થાન ન મળવાથી હિન્દુસ્તાનને સખત આઘાત થયો. ઉદ્દામ પક્ષનું જેર વધવા લાગ્યું. ૧૯૨૭ ની

પરિણામે લાલા લજપતરાય આર્યસમાજમાં જોડાયા. અને ૧૯૮૬માં ખીજ મિત્રોની મદદથી દયાનંદ એંગ્લોવેદીક કોલેજની સ્થાપના કરી. દરમ્યાન અમામાન્ય પ્રતિભા અને વક્તૃત્વ શક્તિને લીધે વક્રીલના ધંધામાં તેઓએ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. સને ૧૯૮૮ ના સાલથી તેઓએ રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં ભાગ લેવા શરૂ કર્યા. ૧૯૦૫ની બનારસની મહાસભા વખતે બંગાળના ભાગલા વિરુદ્ધ લાલાજીએ સખત ઝૂંમિશ ચલાવી. સદરહુ મહાસભાએ વિલાયતમાં પ્રચાર કાર્ય કરવા માટે જોખલે અને લાલાજીની નિમણૂક કરી. પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કરી લજપતરાય અમેરિકા ગયા અને ત્યાંની શિક્ષણ પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી પાછા ફર્યા કે તરત જ પંજબની સરકારે ૧૯૦૭માં એમને દેશ નિકાલ કર્યો. આજે તો જેલ જવું સહેલું થઈ ગયું છે. પરંતુ જે સમયે જેલથી જનસમાજ ડરતી તે સમયે આ પંજબના સિંહે મર્દાનગીથી જેલને વધાવી લીધી. થોડા મહિના પછી લજપતરાય છૂટ્યા અને સુરતની ઐતિહાસિક મહાસભામાં ભાગ લીધો. ૧૯૧૪માં ન્યૂયાર્કે લાલાજી અમેરિકાના પ્રવાસેથી પાછા ફરતા હતા ત્યારે બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ તેમને હિન્દ આવતા અટકાવ્યા અને યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી હિન્દમાં આવવાની મનાઈ કરી. ૧૯૨૦માં તેઓને હિન્દ આવવાની રજા મળી. ૧૯૨૦ની કલકત્તાની ખાસ મહાસભાના પ્રમુખસ્થાનેથી તેઓએ પંજબના અત્યાચાર વિરુદ્ધ સખત ઘોષાર કર્યો અને સરકાર સાથે અસહકાર કરવાની દેશને સલાહ આપી. ૧૯૨૧માં લાલાજી વળી પાછા પકડાયા. જેલમાંથી પાછા ફર્યા બાદ એમણે હિન્દુ સંગઠનનું કાર્ય હાથ પ્રયું. ૧૯૨૮માં વડીવારાસભામાં એમને સાયમન કમિશનના બહિષ્કારનો કઠાવ પસાર થયો. થોડા સમય પર એમણે 'Unhappy India'-દુઃખી હિન્દ નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું.

મદ્રાસની મહાસભાએ સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ પસાર કર્યો. ૧૯૨૮ ની શરૂઆતમાં હિન્દના જુદા જુદા પક્ષને એકત્ર કરવાના હેતુથી સર્વ પક્ષ સમિતિ (All Parties Conference) ની સ્થાપના થઈ. આ સમિતિએ પંડિત મોતીલાલ નહેરૂના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક નાની ઉપ-સમિતિ નિર્મા. દેશના મોટા ભાગને રૂએ એવું બંધારણ ઘડવાનું કાર્ય આ ઉપ-સમિતિને સોંપવામાં આવ્યું. સદરહુ સમિતિ—નહેરૂ સમિતિ—એ એક યોજના બહાર પાડી અને લખનૌ મુકામે ઓગસ્ટ ૧૯૨૮માં મળેલી સર્વપક્ષ સમિતિએ સદરહુ રિપોર્ટ મંજૂર કર્યો. તદનુસાર ‘સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ Dominion Status હિન્દના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું. પરંતુ ઉદ્દામ પક્ષને આથી સંતોષ ન થયો. સદરહુ પક્ષના અગ્રગણ્ય નેતાઓ—શ્રીનિવાસ—આયંગર, પંડિત જ્વાહરલાલ નહેરૂ, સુબાશચંદ્રબોસ—એ જુદા પક્ષ સ્થાપ્યો. અને ‘સ્વતંત્રતા’ Independence ની ચળવળ શરૂ કરી. ૧૯૨૮ ની કલકત્તાની મહાસભા વખતે આ પક્ષનું જોર વધી ગયું. ગાંધીજી અને પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ નહેરૂ નિયોગિ વળગી રહેવા માંગતા હતા. પરંતુ ઉદ્દામ પક્ષના બળને લીધે તેમને નમતું આપવું પડ્યું. પગિણામે “એક વર્ષમાં એટલે ૩૧-૧૨-૨૯ સુધીમાં નહેરૂ બંધારણમાં જણાવ્યા મુજબ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની માગણી બ્રિટિશ સરકાર ન સ્વીકારે તો ૧-૧-૩૦ થી હિન્દે સ્વતંત્રતા જાહેર કરવી” એ મતલબનો ગાંધીજીનો ઠરાવ મહાસભાએ કબુલ રાખ્યો. મહાસભાના ઠરાવે ઉભી કરેલી પરિસ્થિતિ વિષે બ્રિટિશ કેબિનેટ સાથે મસલત કરવા લૉર્ડ ઇરવીન ૧૯૨૯ ની શરૂઆતમાં ઈંગ્લાંડ ગયા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી તેઓએ તા. ૩૧-૧૦-૨૯ ને રોજ એક અગત્યનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. આ જાહેરનામામાં બે મુદ્દાઓ જાહેર કરવામાં આવ્યા:—(૧) બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું ધ્યેય હિન્દ માટે Dominion Status—સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું રહેશે. (૨) થોડા સમયમાં હિન્દના જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓની એક ગોળમેજી પરિષદ—Round Table Conference—બરવામાં આવશે.

આ જાહેરનામાના જુદા જુદા અર્થ કરવામાં આવ્યા. રાષ્ટ્રીય પક્ષે અમુક શરતોએ પરિષદમાં હાજરી આપવાનું કબુલ કર્યું. ગાંધીજીએ સહકારની શરતો 'એ મથાળા હેઠળ નીચે મુજબ જણાવ્યું:—

“ખરીતો સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની આવશ્યકતા છે, નેતાઓનો સ્વીકાર ખીનશરતી નથી. વિવેકની ભાષા વાપરી છે છતાં તેમાં દ્વિઅર્થ નથી; જે રાજદ્વારી કેદીઓ છૂટે, કુર્મિનિયન સ્ટેટસની વાત નિઃસંદેહ થાય, જે પરિષદ બોલાવવાની છે તેમાં મહાસભાપક્ષને પ્રધાનપદ હોય, અને જે કાયદાની રૂએ પરિષદ પછી થવાનું છે તેનો ભાવરૂપે અમલ આજથી કરવામાં આવે તો જ પ્રજા તરફથી પરિષદમાં સહકાર અપાય. આ ચાર શરતોનું પૂર્ણપણે પાલન થાય તો મહાસભા તરફથી પૂરો સહકાર થવો જ જોઈએ એને વિષે મારા મનમાં મુદ્દલ શંકા નથી.” તા. ૨૩-૧૨-૨૯ના રોજ વાઈસરોય અને ગાંધીજી વચ્ચે મસલત યદ. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે જે Dominion Status નું બંધારણ ઘડવા માટે ગોળમેજી પરિષદ ભરાવવાની હોય તો મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ તેમાં હાજરી આપી શકે. લૉર્ડ ઈરવિન આવી રીતની કબુલાત આપી ન શક્યા એટલે સદરહુ મસલત પડી ભાંગી. ત્યારબાદ ૧૯૨૯ના ડીસેમ્બરમાં લાહોર મુકામે પંડિત જવાહિરલાલ નહેરુના પ્રમુખપણા હેઠળ મળેલી મહાસભાએ જાહેર કર્યું કે મહાસભાના ધ્યેયમાં ‘સ્વરાજ’ શબ્દનો અર્થ ‘સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય’ કરવો. આ ઠરાવને અનુસરી ૨૬-૧-૩૦નો દિવસ “સ્વાતંત્ર્ય દિવસ” તરીકે ઉજવાયો. તા. ૧૪-૨-૩૦ને રોજ સાબરમતી મુકામે મળેલી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ ગાંધીજીને સવિનય ભંગ કરવાની મંજૂરી આપી. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરતાં પહેલાં તા. ૨-૩-૩૦ને રોજ ગાંધીજીએ વાઈસરોયને આખરનો પત્ર લખ્યો. આ પત્ર ‘ધમકી નહિ પણ ધર્મકૃત્ય છે’ એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું. વાઈસરોય સાહેબ તરફથી સંતેષકારક જવાબ ન મળવાથી ગાંધીજીએ તા. ૧૨-૩-૩૦ થી સવિનય ભંગની ચળવળ શરૂ કરી.

ભાગ આઠમો

બ્રિટિશ હિન્દુનું રાજ્યતંત્ર

પ્રકરણ ૧ હું

હિન્દીવલ્લર અને તેની સભા

બ્રિટિશ હિન્દ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની બ્રિટિશ 'રાજસભા'ને પૂર્ણ સત્તા છે અને તેથી એક મહાન દેશનું બવિષ્ય સુધારવું યા બગાડવું એ પણ એ 'રાજસભા'ના જ હાથમાં છે. જ્યારથી હિન્દુનું રાજ્ય બ્રિટિશ પ્રજાના હાથમાં ગયું છે ત્યારથી તેઓએ હિન્દી પ્રજાના લાભાલાભ, સુખદુઃખ વગેરેની જુમ્મેદારી પોતાને માથે એક ઈશ્વરદત્ત ફરજ તરીકે વહોરી લીધી છે. આમ હોવાને લીધે બ્રિટિશ 'રાજસભા' જે તેમનું પ્રતિનિધિમંડળ છે તેણે પોતાનામાંના જ એક અમલદારની હિન્દીવલ્લર તરીકે નિમણૂક કરી છે. આ અમલદાર બ્રિટિશ 'પ્રધાનમંડળ'નો એક સભ્ય છે અને હિન્દના રાજ્યવહિવટ માટે તે 'રાજસભા'ને જોખમદાર છે. હિન્દીવલ્લરને હિન્દની પરિસ્થિતિથી જાણુકાર રહેવાને માટે હિન્દી સરકાર સાથે ચાલુ પત્રવ્યવહાર રાખવો પડે છે. અને બ્રિટિશ પ્રજાનો તે પ્રતિનિધિ છે તેના હિતને કશી પણ આંચ ન આવે એવા કારણ રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરવાની હિન્દીસરકારને સૂચના કરતો રહે છે.

બ્રિટિશ 'રાજસભા'ના અંકુશની શરૂઆત

હવે બ્રિટિશ 'રાજસભા'ની હિન્દીસરકાર ઉપરની આ સત્તા ક્યા-રથી અને કેવી રીતે શરૂ થઈ તેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ટુંક અવલોકન કરીશું. ઇ. સ. ૧૬૦૦ની સાલમાં હિન્દુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાને હબી થયેલી મંડળીએ આશરે પોણીબસે વર્ષ સુધી અનિયંત્રિતપણે વેપાર કર્યો અને કેટલેક અંશે રાજ્યસત્તા પણ ચલાવી; પરંતુ સને ૧૭૭૩માં

‘રેવ્યુફોટિંગ એક્ટ’ પસાર કરીને બ્રિટિશ ‘રાજસભા’એ બંગાળનો ગવર્નર અને તેની સભાના સભ્યોની નિમણૂક કરવાની સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ ‘કંપની’ની રાજકીય સત્તા પર અંકુશ મૂકવાની શરૂઆત કરી. આ અંકુશ વધારવા માટે અને એક વેપારી મંડળીની રાજકીય સત્તા ઓછી કરવાના શુભ હેતુથી બ્રિટિશ ‘રાજસભા’એ સને ૧૭૮૪માં ‘પીટનો હિન્દી કાયદો’ પસાર કર્યો. આ કાયદાથી ‘કંપની’ની હિન્દના અમલદારો નિમવાંની સત્તા સિવાય હિન્દના રાજ્યને લગતી બીજી સર્વે બાબતો ‘રાજસભા’એ નિમેલા પોતાના છ માણસોના મંડળના અંકુશ નીચે આવી. આ વસ્તુસ્થિતિ સને ૧૮૫૭ના બળવા સુધી ચાલુ રહી. પરંતુ સને ૧૮૫૯ના કાયદાથી હિન્દના રાજ્ય ઉપરની સઘળી સત્તા ઈંગ્લાંડના રાજના પોતાના હાથમાં આવી, અને તે સત્તા હિન્દીવજીર અને બ્રિટિશ ‘રાજસભા’ ચલે છે.

હિન્દીવજીર

હિન્દીવજીર નામદાર શહેનશાહના પાંચ મુખ્ય વજીરોમાંથી એક હોઈ તે ‘રાજસભા’ ‘પ્રીવી કાઉન્સિલ’ અને ‘પ્રધાન મંડળ’નો પણ સભ્ય છે; પરંતુ બીજા વજીરોની પેઠે પોતાની સત્તાનો અમલ કરવામાં એકલો અને સ્વતંત્ર નથી. હિન્દની પરિસ્થિતિથી સાધારણ રીતે અજાણ્યો હોવાને લીધે એને મદદ કરવાને અને સલાહ આપવાને એક સભા નીમવામાં આવી છે.*

*આ સભાના સભ્યોનો તેમજ હિન્દીવજીરનો પગાર આજ સુધી હિન્દી તિબેટીમાંથી ચુકવાતો હતો. હિન્દી પ્રજા પર આ એક મોટો અન્યાય હતો; કારણકે હિન્દીવજીરના જેવા જ બીજા એક સંસ્થાનોનો વજીર છે તેનો પગાર બ્રિટિશ તિબેટીમાંથી ચુકવતો હતો. પરંતુ સને ૧૯૧૯ના સુધારાથી હિન્દીવજીર અને હિન્દીનાયબ વજીરનો પગાર પણ બીજા વજીરોની પેઠે બ્રિટિશ તિબેટીમાંથી જ આપવો એમ ઠર્યું છે. આથી હિન્દી પ્રજાને કાયદો થવા ઉપરાંત ‘રાજસભા’માં ‘અંદાજ પત્ર’ ઉપરની ચર્ચા વખતે હિન્દીવજીર વગેરેના પગારની પણ મંજૂરી આપવાની હોવાને લીધે ‘રાજસભા’ના સભ્યો હિન્દને લગતા સવાલોમાં વધુ ધ્યાન આપે એવું બનવાનો સંભવ છે.

હિન્દીવજીરના હાથ નીચે બે મદદનીશો છે; એક જંથુકને માટે છે અને બીજાની પદ્ધતિ તેના વડાની માફક 'રાજસભા'ના સત્તાધારી પક્ષની મુદતપર આધાર રાખે છે. સાધારણ રીતે હિન્દીવજીર અને આ બીજો મદદનીશ 'રાજસભા'ના બે વિભાગો—આમની સભા અને અમી-રાની સભામાંથી ગમે તે એકનો સભ્ય બની હિન્દને લગતી સઘળી આબતોના ખુલાસા કરે છે.

હિન્દીવજીર અને હિન્દી રાજ્યવહીવટ પર બ્રિટિશ 'રાજસભા'ની સત્તા

હિન્દીવજીર બ્રિટિશ 'રાજસભા'નો નિમેલો અમલદાર હોઈ બીજા સર્વે વજીરો પેઠે તે પણ પોતાના વજીર તરીકે કરેલાં સર્વે કાર્યો માટે સર્વોપરી 'રાજસભા'ને જવાબદાર છે. હિન્દી આબતોથી 'રાજસભા'ના સભ્યો કેટલા અગ્ગણ છે એ જગજાહેર છે; તે છતાં કાયદાની દૃષ્ટિએ તેમની સત્તા, જે સત્તાધારીઓની બેદરકારી જોતાં ઘણી બચાંકર કહેવાય, કેટલી મહત્ત્વની અને વિશાળ છે તે જાણવું નિર્ઘટક નથી. (૧) હિન્દી-વજીર અને તેની સભાની સત્તાની મર્યાદા 'રાજસભા' આપે છે. (૨) બ્રિટિશ હિન્દના રાજ્યતંત્રનું અધારણ એ 'રાજસભા'જ નક્કી કરે છે. (૩) હિન્દી સરહદની બહારની લગાઈનો અર્થ હિન્દની તિજોરીમાંથી આપવો કે નહિ એ 'રાજસભા'એ જોવાનું છે. (૪) વળી હિન્દીવજીરને, પગાર મંજૂર કરવાની તે ના પાડી શકે છે અને તેથી બ્રિટિશ રાજ્ય-તંત્ર 'જવાબદાર' હોવાથી, આડકતરી રીતે તેને રાજનામું આપવાની ફરજ પાડી શકે છે. (૫) હિન્દને નામે લોન ઉભી કરવાની જે સત્તા હિન્દીવજીરને મળેલી છે તેના પર પણ રાજસભાનો અંકુશ છે.

હિન્દીવજીરની સત્તા

'રાજસભા'નો આટલો બધો અંકુશ હોવા છતાં વ્યવહારમાં લે તદ્દન નહિ જોવો છે, અને અંદાજે જોતાં હિન્દીવજીરની સત્તા ઘણી વધારે

છે. (૧) હિન્દી ધારાસભાઓએ પસાર કરેલા સઘળા કાયદાઓને છેવટે એની મંજૂરી મેળવવી પડે છે. (૨) હિન્દે લગાધમાં ઉતરવું કે નહિ તે એણે જાણવું છે. (૩) વળી મોટી નહેર બાંધવી હોય અથવા નહેર બાંધવી હોય, મોટા પગારની નવી જગ્યા કાઢવી હોય, પગાર વધારવા હોય, સ્થાનિક સરકારો અથવા દેશી રાજ્યોને રકમ ધીરવાની હોય એ સર્વે ખર્ચોને માટે હિન્દીવજીરની પરવાનગી મેળવવી પડે છે.

હિન્દીવજીરની સભા

હિન્દીવજીરની સભા તેણેજ નિમેલા આઠથી બાર સભ્યોની બનેલી છે. તેઓની નિમણૂક જે પહેલાં સાત વર્ષને માટે થતી હતી તે હવે ફક્ત પાંચજ વર્ષને માટે થાય છે; કારણકે સભાના હિન્દી સભ્યો, જેમની નિમણૂક સહુથી પહેલી લોર્ડ મોલેએ કરી તેમને એક સામટા સાત વર્ષનો ઇન્તકારનો વસવાટ કંઈક અગવડભર્યો થઈ પડ્યો. કોઈપણ સભ્યને તેની મુદત દરમ્યાન દૂર કરવાને માટે રાજસભાના બંને વિભાગોએ મળીને એક એકત્ર અરજી નામદાર શહેનશાહને કરવી જોઈએ. સને ૧૯૧૯ના કાયદાની રૂએ આ સભાનું બંધારણ એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે (૧) સભાના અડધોઅડધ સભ્યોએ હિન્દમાં ઓછામાં ઓછા દશ વર્ષનો વસવાટ કર્યો હોવો જોઈએ અને સભ્ય બનતી વખતે તેમણે હિન્દ છોડ્યાને પાંચથી વધુ વર્ષ થયા હોવા નહિ જોઈએ. આથી હિન્દી રાજકીય પરિસ્થિતિમાં થતા પ્રત્યેક ફેરફારથી માહિતગાર માણસો જ સભ્ય બની શકે છે. દરેક સભ્યને ૧૨૦૦ પાઉંડનું વર્ષાસન મળે છે અને હિન્દમાં વસવાટ કરી રહેલા સભ્યોને એ વર્ષાસન ઉપરાંત ૬૦૦

આમ છતાં સઘળી મહત્વની બાબતોમાં હિન્દીવજીર અને તેની સભા હિન્દીસરકારે આપેલી માહિતી ઉપરથી જ નિર્ણયપર આવે છે, જેથી સાધારણ રીતે ધણુંખરું હિન્દી સરકાર પોતાની મરજી પ્રમાણે જ કામ કરે છે અને હિન્દીવજીર તો નામની સહી જ કરે છે. આથી વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ જોતાં હિન્દી સરકાર જ હિન્દને લગતા આંતરિક પ્રશ્નોમાં સર્વોપરી છે એમ કહેવું સર્વથા વાજબી ગણાય.

પાઉડ બચ્ચાના મળે છે. (૨) આ સભાના સભ્યોને 'રાજસભા'ના સુબ્યો બનવાની બંધી કરવામાં આવી છે. કારણકે તેમને મુખ્યત્વે કરીને હિન્દી પ્રજાનું શ્રેય જોવાનું હોવાથી તેઓ બ્રિટિશ પક્ષવાદથી અલગ રહે એ વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આ સભા મહિનામાં ઓછામાં ઓછી એક વખત તો મળવી જ જોઈએ. હિન્દીવજીર એ સભાનો પ્રમુખ છે અને એની ગેરહાજરીમાં એણે ઉપ-પ્રમુખ તરીકે નિમેક્ષો સભ્ય સભાનું કામકાજ ચલાવે છે. જો કે સભાનું કામ સાધારણ રીતે સલાહ આપવાનું જ છે છતાં રાજકીયનીતિ નક્કી કરવામાં તેના અભિપ્રાયનું ધાણું વજન પડે છે. વળી હિન્દી નાણાંનો ખર્ચ કેવી રીતે કરવો, મોટા અમલદારોને બરતરફ કરવા અથવા તેમની નિમણૂક કરવી વગેરે બાબતોમાં હિન્દી વજીર એની સભાના મત પ્રમાણે જ ચાલવાને બંધાયેલો છે. આમ છતાં હિન્દી પરદેશીય રાજ્યનીતિ વગેરે કેટલીક મહત્ત્વની બાબતોમાં તેમ જ સભાના કામકાજને લગતા વિષયો ધડવામાં હિન્દીવજીર એની સભાથી સ્વતંત્ર છે. જુદાજુદા નિયમો માટે કમિટિઓ નિમી તેમની મારફતે સભાનું કામકાજ થતું હતું પણ હાલમાં વ્યક્તિગત ખાતા સોંપવાની ભત્રામણ થઈ છે.

તેનું કાર્ય અને સત્તા

આ ઉપરથી જણાશે કે હિન્દીવજીરની સભાનું કાર્ય બે પ્રકારનું છે—(૧) હિન્દીવજીર પર કાયુ રાખવો (૨) તેને અનુભવ-પ્રવીણ સલાહ આપવી. હિન્દીવજીરની સત્તા વિશાળ હોય તો જ સભાનું આ કાર્ય મહત્ત્વનું ગણાય. પરંતુ સને ૧૯૧૯ ના કાયદાથી હિન્દીવજીરની સત્તા વ્યવહારમાં ઘણી ઓછી થવાથી હવે એ સભાની જરૂરત વિષે ઘણી શંકા રહે છે.

હિન્દીવજીર અને વાઈસરોય વચ્ચેનો સંબંધ

હિન્દીવજીર અને હિન્દના વાઈસરોય એ બેની વચ્ચેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ એ બાબતની ચર્ચાનો ટુંક ઇતિહાસ અત્રે આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય. આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ વાઈસરોય

હિન્દમાં રહેનારો હોઇ હિન્દની રાજકીય સ્થિતિથી પૂર્ણ વાકેફગાર હોવાથી સરકાર તરફથી જે કંઈ પગલું ભરવામાં આવે તે વિષે પહેલો વિચાર તો તેણે જ કરવો જોઈએ. પણ સાથે એ પણ જોવું જોઈએ કે વાઈસરોય હિન્દની નોકરશાહીનો વડો હોઇ રાજ્યસત્તાના મદમાં તદ્દન આપખુદ પગલું ભરવાને લલચાય એ પણ ખનવા જોગ છે. તો આ આપખુદ સત્તાને નિયંત્રિત કરવા માટે પ્રજામતને માન આપવાની રાજનીતિના સિદ્ધાંતોમાં રાચતો અને રાજ્યસત્તાના કેફથી દૂર રહેલો હિન્દી વજીર એક અતિ મહત્ત્વની વ્યક્તિ છે એની પણ ના કેમ પડાય ? આ દૃષ્ટિએ જોતાં વાઈસરોયનું કામ અમુક પગલું કેવી રીતે ભરવું વિષે હિન્દીવજીરને સૂચના કરવાનું અને હિન્દી વજીરનું હિન્દી પ્રજાના હિત તરફ નજર રાખી તેમાં યોગ્ય સુધારો કરી સંમતિ આપવાનું માલુમ પડે છે. પરંતુ કેટલાક બ્રિટિશ પક્ષવાદમાં મચી રહેલા અને બ્રિટિશ પ્રજાનું જ શ્રેય જોનાર હિન્દી વજીરોએ વાઈસરોયની બંધી જ સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ તેમને તો બિચારાને આડતીઆની દશામાં આણી મૂક્યા હતા. દાખલા તરીકે સને ૧૮૭૦ માં ડયુક ઓફ આર્થલે લૉર્ડ મેયોની, અને સને ૧૮૭૦માં લૉર્ડ સેલ્સબરીએ લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકની આવી દશા કરી હતી. પરંતુ સને ૧૯૧૯ ના કાયદા પછી આ ચર્ચા ઘણી પુરાણી બની ગઈ છે. હિન્દી ધારાસભાઓની સત્તા જેમ વધતી જાય તેમ હિન્દી વજીરની સત્તા ઓછી થાય એ સિદ્ધાંત હવે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે અને જ્યારે એકલા હિન્દને લગતી જ બાબત હોય ત્યારે હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા જો એકમત હોય તો હિન્દી વજીરે આડે ન આવવું એવી ગોઠવણ થઈ છે.

હાઈ કમિશનર

જ્યારે હિન્દી વજીર અને તેની સભાનો પગાર હિન્દી તિજોરીમાંથી ભરપાઈ થતો હતો ત્યારે હિન્દી વજીર ઉપર્યુક્ત રાજકીય કામો ઉપરાંત હિન્દી સરકારના આડતીઆ તરીકે કામ કરતો હતો. હવે હિન્દી વજીરનો

પગાર ખિટિશ સરકાર આપતી હોવાથી આ આડતનું કામ કરવાને કચ્છ કમિટિની ભલામણ મુજબ સને ૧૯૧૯ ના કાયદાથી 'લંડનમ્' એક હિન્દી હાર્થ કમિશનર નિમવામાં આવ્યો છે. તેની નિમણૂક વાઈસરોય પાંચ વર્ષને માટે કરે છે, અને તેનો પગાર હિન્દી તિજોરીમાંથી અપાય છે. હિન્દી સરકારને માટે સાહિત્યોની ખરીદી કરી તેને ભરી રાખવા ઉપરાંત તે હિન્દના વ્યાપારની અને ઇંગ્લાંડમાં રહેતા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓના હિતની સંભાળ રાખે છે. આ છેલ્લી બે વાચતોને માટે હાર્થ કમિશનરને બે મદદનીશો આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રકરણ ૨ જી

વાઈસરોય અને તેની કારોબારી સભા

“હિન્દી રાજ્યતંત્રનું નામ નોકરશાહી છે, કારણ કે અમંત્રદારો, હિન્દનો વાઈસરોય સુદ્ધાં, હિન્દના પગારદાર નોકરો છે અને તે નોકરોની મરજી પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવે છે.” આ નોકરશાહીના મુખ્ય બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) વડી સરકાર, જે વાઈસરોય અને તેની કારોબારી સભાની બનેલી છે. (૨) પ્રાંતિક સરકાર જેમાં પ્રાંતના સૂબા અને તેના કાર્યવાહી માંડ સમાવેશ થાય છે.

વાઈસરોય

વાઈસરોય એ હિન્દમાં ખુદ શહેનશાહની સત્તાનો અધિકારી છે. નામદાર શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યતંત્રને બહેલી ખાસ સત્તા તે વાપરી શકે છે. મહાન મુશ્કોના ઉત્તરાધિકારી તરીકે તે પણ તેમના

જેટલાં જ દમામ અને સત્તા દાખવે છે. નોકરશાહીનો વડો હોવાથી તે આખા હિન્દ ઉપર વિશાળ સત્તા ભોગવે છે. વડા પ્રધાનના કહેવાથી નામદાર શહેનશાહ તેની નિમણૂક કરે છે. સાધારણ રીતે તે પાંચ વર્ષને માટે નિમાય છે, જે મુ. ૧ રમ્યાન પછી અમુક વખત માટે રજા લઇ તે ઈલાકાં જઈ આવી શકે છે. જો કે તેની નિમણૂક વડા પ્રધાનની સલાહથી નામદાર શહેનશાહ કરે છે તોપણ હિન્દી વજીર હિન્દના રાજ્યવહીવટ માટે રાજસલાને જવાબદાર હોવાથી વાઇસરોયને હિન્દી વજીરના સર્વે હુકમ માનવા પડે છે. વળી હિન્દી વજીરને સામાન્ય દેખરેખ અને કાયુ રાખવાની અને જરૂર પડે તો વાઇસરોયની રાજનીતિનો અસ્વીકાર કરવાની યોગ્ય સત્તા આપવામાં આવી છે.

તેની સત્તાનું ઐતિહાસિક નિરૂપણ

હવે વાઇસરોયની વિશાળ સત્તાનું કંઈક ઐતિહાસિક નિરૂપણ કરીએ. સને ૧૭૭૩ના રેગ્યુલેટિંગ એક્ટથી અંગાણામાં અમલ ચલાવવાને માટે પહેલી જ વખત એક ગવર્નર જનરલ અને ચાર સલાહદોને મુંઅઈ અને મદ્રાસ ઇલાકા ઉપર પૂર્ણ સત્તા સાથે નિમવામાં આવ્યા. આ કાયદાની રૂએ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો અને ત્યાર પછી આ નિમણૂક નામદાર શહેનશાહની સંમતિથી 'કંપની' કરી શકે એમ હતું. સન ૧૭૮૪ના 'પીટ'ના કાયદાથી અને ૧૭૮૩ના કાયદાથી અંગાણાનો મુંઅઈ અને મદ્રાસ ઇલાકા પરનો અંકુશ વધ્યો. મુંઅઈ અને મદ્રાસ સરકાર ગવર્નર જનરલને પૂછ્યા સિવાય કોઈપણ વિગ્રહમાં ઉતરી શકે નહિ. પરંતુ સને ૧૮૩૩માં તેના વ્યાપારી હકકો સઘળા નાશ પામ્યા પછીજ 'કંપની'એ રાજકીય આગત તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. આ અંગાણાના ગવર્નર જનરલને આખા બ્રિટિશ હિન્દનો ગવર્નર-જનરલ બનાવી તેને મુલ્કી તેમજ લશ્કરી સર્વે આપતો પર સત્તા આપવામાં આવી. સને ૧૮૫૩માં અંગાણા માટે જુદો લે. ગવર્નર નિમી ગવર્નર જનરલને સમસ્ત હિન્દ ઉપર સામાન્ય દેખરેખ

રાખવા છૂટો રાખવામાં આવ્યો. સને ૧૮૫૮માં જ્યારે હિન્દુ રાજ્ય 'કંપની બ્રહ્મદુર' પાસેથી બ્રિટિશ રાજસભાના હાથમાં ગયું ત્યારે ગવર્નર્સ-જનરલને વાઇસરોયની પદવી મળી અને સને ૧૮૧૨માં હિન્દુ પાટનગર કલકત્તાથી ખસેડી દિલ્હી લઈ જવામાં આવ્યું.

વાઇસરોયની પસંદગી

વાઇસરોયની પસંદગી ઘણુંખરું ઇંગ્લાંડના પ્રતિષ્ઠિત, બ્રાહ્મણ, અને રાજકાર્યકુશળ અમીર વર્ગમાંથી થાય છે. સાધારણ રીતે હિન્દની સાથે અંગત પરિચયમાં નહિ આવેલા હોય એવા માણસોને પસંદ કરવામાં આવે છે. આમ હોવાનું કારણ એમ કહેવાય છે કે વાઇસરોયનું કામ તેની કારોબારી સભાના સભ્યોએ રજુ કરેલી બાબતોપર નિર્ણય આપવાનું જ હોવાથી એ જેમ તટસ્થ અને નિષ્પક્ષપાતી બની શકે તેમ સાઈ. કારણકે હિન્દી સનંદી નોકરીમાં જેઠાઈ સરકારી ખાતાની ધરેડમાં પડી થોડાંક વર્ષ અનુભવ મેળવી પારંગત બનેલો અમલદાર તે ચીલામાંથી બહાર નીકળી જેમએ તેટલી વિશાળ દૃષ્ટિએ ન્યાય આપવા અશક્ત નીવડે છે.

વાઇસરોયની સત્તા

હિન્દી રાજ્યતંત્રના અધ્યક્ષ તરીકે વાઇસરોયની સત્તા ઘણા પ્રકારની છે. પરંતુ આ સત્તાનો ઉપયોગ તેના હિન્દી વજીર સાથેના સંબંધ ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે. એટલેકે જે હિન્દી વજીર વાઇસરોય સાથે સાધારણ રીતે એકમત હોય, અને મનફેર પ્રસંગે પણ પોતાનો જ કકડો ખરો કરવાની ઉત્કંઠાવાળો નહિ હોય તો વાઇસરોય પોતાનું ધાર્યું વગર હરકતે કરી શકે છે. પણ જ્યારે ડયુક ઓફ આર્જન્ટ અથવા લૉર્ડ સેલ્સબરી જેવા હિન્દીવજીરો, ૬૦૦૦ માઈલ દૂર રહી હિન્દનું તંત્ર એક હથ્થુ ચલાવવાની મહાકાંક્ષાવાળા હોય ત્યારે તો લૉર્ડ મેયો, લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક અને ખુદ કર્ઝન જેવા પ્રતિભાશાળી વાઇસરોયને પણ ક્યાં તો કંઈક આડતીઆ જેવા બની જવું પડે છે અથવા તો સ્વમાનને ખાતર

રાજનામું આપવું પડે છે. પરંતુ આવી રકઝક ઘણી મહત્વની બાબતો વિષે જ થાય છે અને હિન્દી વજીરે પોતાનો અંકુશ વ્યવહારમાં બહુ ઢીલો કરી નાંખ્યો હોવાથી આવા બનાવ બનવાનો હવે બહુ સંભવ નથી. આવા અપવાદ બાદ કરતાં વાઇસરોય એની કારોબારી સભાની સંમતિથી (જે જવલ્લે જ તેને નથી મળતી) (૧) હિન્દનો પરદેશ સાથેનો સંબંધ સંભાળે છે (૨) સરહદપરની પ્રજાઓ સાથે કરાર કરે છે (૩) દેશી રાજાઓ સાથે યોગ્ય વર્તન ચલાવે છે અને (૪) દેશના કોઇપણ ભાગની આપ લે કરે છે; આ ઉપરાંત (૫) નવા પ્રાંતિક સૂબાઓ નિમવામાં તે શહેનશાહને સલાહ આપે છે, જ્યારે બીજી ફેટલીક મહત્વની નિમણૂકો તે પોતે જ કરે છે; (૬) હિન્દીવજીરની પેઢે પોતાની કારોબારી સભાના કાર્ય માટે આંતરિક નિયમો પણ તે ઘડે છે. બીજો કે વડી ધારા-સભાનું પ્રમુખપદ હવે એની પાસે રહ્યું નથી તોપણ (૭) ધારાસભાએ પસાર કરેલા ખરડાને મંજૂર કરવાની તે ના પાડી શકે છે; (૮) જો એને લાગે કે કોઇપણ ઠરાવ યા ખરડાપરના વિવેચનથી બ્રિટિશ હિન્દની સુલેહ શાંતિને નુકશાન પહોંચવાનો સંભવ છે તો તેવી ચર્ચા તે એકદમ અટકાવી શકે છે. (૯) વડી ધારાસભાએ નામંજૂર કરેલો ખર્ચ તે આપ-સત્તાથી મંજૂર કરી શકે છે; અને (૧૦) અને કાયદાના જોટલા જ અસરકારક હુકમો આપસત્તાથી તે અમુક મુદત માટે બહાર પાડી શકે છે.

અધિકારની રૂએ તેને મળેલું અભય

અમલદાર તરીકે આપેલી કોઇપણ સલાહ યા કરેલા કોઇપણ કાર્ય માટે વાઇસરોયને હિન્દની કોઇપણ હાઇકોર્ટથી પકડી કે કદમાં પૂરી શકાય નહિ. તેમજ ચોરી અથવા રાજપ્રોહ શિવાય કોઇપણ ગુન્હા માટે તેના પર ફાજલદારી કામ ચલાવી શકાય નહિ.

આલોજ નિયમ પ્રાંતિક સૂબાઓ, કારોબારી સભાના સભ્યો, અને પ્રધાનોની બાબતમાં પણ પાળવામાં આવે છે.

વાઘસરોયની કારોબારી સભા

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ વાઘસરોયની ધણી સત્તા ગવર્નર જનરલ અને તેની કારોબારી સભાના એકત્ર હાથમાં સોંપવામાં આવી છે. ગવર્નર-જનરલને મદદ કરવાને બીજા ચાર સભ્યોની નિમણૂક થઈ ત્યારથી આ સભાની શરૂઆત થઈ. પણ તે વખતે એ સભાનું કામ બહુ જીદી રીતે ચાલતું. સભામાં ગવર્નર-જનરલ સુધ્ધાં સર્વેના મતની સરખી કિંમત હતી, અને બહુમતી રાજ કરતી. આ જૂલ લરેલી પદ્ધતિથી વોરન હેસ્ટિંગ્સની કેવી કંફેડી સ્થિતિ થઈ તે જાણીતું છે. પરંતુ લૉર્ડ કોર્નવૉલીસના સમયમાં એ જૂલ સુધારી ગવર્નર જનરલને મહત્વના વિષયોમાં એને યોગ્ય લાગે તો પોતાનીજ મરજી પ્રમાણે વર્તવાની સત્તા આપવામાં આવી અને સભાસદોની સંખ્યા ત્રણની કરી વડા સેનાધિપતિને ખાસ સભ્ય તરીકે નિમવામાં આવ્યો. વ્યક્તિગત જોખમદારી વિના આ સભ્યો એક સલાહકારક મંડળ તરીકેજ કામ કરતા. પરંતુ જેમ જેર જણાતી ગઈ તેમ રાજ્યવહીવટ માટે જીદાં જીદાં ખાતાઓ પાડી આ સભ્યોને તેમના જોખમદાર અધ્યક્ષ તરીકે નિમવા માંડ્યા. આ મુજબ સને ૧૮૩૩માં દેશના ધારા વગેરેને માટે એક સભ્યની નિમણૂક થઈ; પરંતુ ૧૮૫૩ સુધી બીજા સભ્યો પેઠે બધી બાબતોપર તે મત આપી શકતો નહિ. સને ૧૮૬૧ માં નાણાંખાતાનાં સભ્યની નિમણૂક થઈ અને લૉર્ડ કૅનિંગે અસલ પદ્ધતિને કોરે મૂકી હાલની વ્યક્તિગત ખાતાની વહેંચણી દાખલ કરી એ પદ્ધતિને રૂઢ કરી. સને ૧૮૭૪ના કાઉન્સિલોના કાયદાથી જાહેર બાંધકામોના ખાતા માટે એક સભ્ય બંધ્યો. લૉર્ડ કર્ઝને એ ખાતું કાઢી નાખી સને ૧૯૦૫ માં તેને બદલે વેપાર ઉદ્યોગનું ખાતું કાઢ્યું.

હાલનું બંધારણ

આ પ્રમાણે હાલની વાઘસરોયની કારોબારી સભા ૬ સાધારણ સભ્યો અને ખાસ સભ્ય તરીકે સેનાધિપતિની બનેલી છે. વાઘસરોય

આ સભાનો પ્રમુખ છે અને ઉપ-પ્રમુખની પણ એજ નિમણૂક કરે છે. સભાસદોની નિમણૂક નામદાર શહેનશાહ કરે છે અને તેઓ ધણું ખર્ચ પાંચ વર્ષ સુધી એ દરજ્જે ભોગવે છે. સને ૧૯૧૯ ના કામદારી સભાસદોની કુલ સંખ્યાની મર્યાદા નીકળી ગઈ છે. સભાસદોમાંના ત્રણ જણે હિન્દમાં દશ વર્ષ સુધી શહેનશાહની નોકરી કરી હોવી જોઈએ; તેઓમાંનો એક હિંદુસ્તાન અથવા ઇંગ્લાંડનો દશ વર્ષનો અનુભવી ધારાશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ; અને છેવટમાં તેઓમાંના ઓછામાં ઓછા ત્રણ જણ હિન્દી હોવા જોઈએ.

કાર્યપદ્ધતિ

વાઇસરોયની કારોબારી સભાની કાર્યપદ્ધતિ ઘણું અંશે બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળની કાર્યપદ્ધતિને મળતી આવે છે. સત્તા અને દરજ્જામાં ઘણી રીતે મોટો હોવા છતાં એક રીતે વાઇસરોય વડા પ્રધાનને મળતો ઠી શકાય, અને એની સભાના સભ્યો બીજા પ્રધાનોને મળતા ગણી શકાય. જે કે વાઇસરોય પોતે પણ પરદેશીખાતાનો અધ્યક્ષ છે છતાં બીજા ખાતાઓ ઉપર પણ તે સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે. સભામાં ચર્ચાતા પ્રશ્નોનો નિર્ણય બહુમતીથી કરવામાં આવે છે. સભાના કાર્યના નિયમો વાઇસરોય ધડે છે. અને આ નિયમાનુસાર થયેલા નિર્ણયોને ગવર્નર-જનરલ અને તેની સભાના ઠરાવો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ચર્ચામાં જ્યારે બંને બાજુએ સરખા મત પડે ત્યારે વાઇસરોયને પ્રમુખ તરીકે 'નિર્ણયકારી મત' (casting vote) આપવાની સત્તા છે; અને ઘણા મહત્વના પ્રશ્નોમાં તે આખીયે સભાની વિરુદ્ધ જઈ તેનો અમલ કરી શકે છે. વાઇસરોયે હિન્દીવજીરને પૂરેપૂરી હકીકતથી વાકેફ કરવો પડે છે.

ખાતાંની વહેંચણી

કારોબારી સભાના કામની વહેંચણી વ્યક્તિગત આઠ ખાતાઓ* પાડીને કરવામાં આવી છે.

(૧) રાજકીય અથવા પરદેશ ખાતું

આ ખાતું વાઈસરોયના પોતાના હાથમાં છે. પરદેશીય રાજનીતિ, સરહદ પરની જતો, હિન્દનાં દેશીરાજ્યો અને અજમેર મેરવાડા, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત અને બ્રિટિશ બહુચિસ્તાન જેવા તોફાની પ્રાંતો સાથે આ ખાતું સંબંધ ધરાવે છે.

(૨) લશ્કરી ખાતું

આ ખાતાનો વહીવટ વડો સેનાધિપતિ કરે છે. તે હિન્દી સૈન્ય ઉપર દેખરેખ રાખે છે. વળી હિન્દી 'વૈદ્યકીય નોકરી' (I. M. S.) ઉપર પણ આજ ખાતું ધ્યાન રાખે છે.

(૩) સ્વદેશ ખાતું

આંતરિક રાજકીય પરિસ્થિતિ, ન્યાય અને કાયદાનો અમલ, જેલ ખાતું, પોલિસ ખાતું, જહોર સુખશાંતિ ખાતું, આંદામાન ટાપુનો વહીવટ વગેરે સાથે સંબંધ રાખે છે. પરંતુ આમાંના છેલ્લા સિવાયના સર્વે વિષયો પર પ્રાંતિક સરકારોને ધ્યાન આપવાનું હોવાથી સ્વદેશ ખાતાના સભાસદને તો પ્રાંતિક સરકાર પર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું જ રહે છે.

(૪) નાણાં ખાતું

દેવું ટંકશાળ, જકાત, ખંડાણી, સ્ટેંપ, અશીલુ, મીઠું, સરકારી નોકરોના પગાર, રત્ન, પેન્શન, પ્રાંતિક સરકારની ઉપજ તેમજ અર્થ તરફ ધ્યાન રાખવાનું કામ વગેરેનો સમાવેશ આ ખાતામાં થાય છે. એ ઉપરાંત એ ખાતું ચલાવું અને શરાશી કામકાજ સંબંધી પણ કરાવો કરે છે. વડી સરકારની ઉપજ તથા અર્થનો હિસાબ રાખવાનું અને વાર્ષિક આંદાજપત્ર તૈયાર કરવાનું કામ આ ખાતું કરે છે.

(૫) રેલ્વે, વ્યાપાર, અને ધર્મવિષયક ખાતું

રેલ્વે બોર્ડ જે હિન્દી રેલ્વેઓ ઉપર દેખરેખ રાખે છે તેને લગતું સઘળું કામકાજ આ ખાતાનો સભાસદ કારોબારી સભામાં રજૂ કરે છે. વળી આ ખાતું વેપારને લગતી ધણીએ બાબતો, તેને લગતી નવીન અને જરૂરી માહિતી એકઠી કરીને જાહેર કરે છે. પોસ્ટ, તાર અને બીજા એવા વિષયોનો વહીવટ કરે છે; વળી ધર્મને લગતું જે કંઈ કામ કરવાનું હોય છે તે સઘળું આ ખાતું સંભાળે છે.

કાર્યવિધિ

‘સામાન્ય રીતે દરેક ખાતાના સેક્રેટરી પોતાના ખાતાના તુમા કાગળો તૈયાર કરી, પોતાના ખાતાના સભાસદ આગળ રજુ કરે. સામાન્ય આખતોમાં સભાસદનો નિકાલ તે ગવર્નર-જનરલ અને તેની સભાના ચુકાદા તરીકે લેખાય છે. તદ્દન સામાન્ય આખતોનો ફરજી સેક્રેટરી જાતે જ લાવી દે છે; અને તે પણ ગવર્નર-જનરલ અને તેની સભાના ચુકાદા તરીકે લેખાય છે. સભાસદ પોતાના ખાતાના અગત્યના તુમારના કાગળો પોતાના અભિપ્રાય સાથે વાઇસરોયને મોકલે છે. જે વાઇસરોય તેમાં થોડા ફેરફાર સાથે પણ સંમત થાય તો તે ઠરાવ પણ ગવર્નર-જનરલ અને તેની સભાના ચુકાદા તરીકે લેખાય છે. પણ જે અમદારી ખેડવાના કાગળો હોય અને વાઇસરોય તે ખાતાના સભાસદ સાથે સંમત હોય તો પણ તે કાગળો સભાના બધા સભાસદોમાં અથવા જેની સલાહ લેવાની ખાસ જરૂર હોય તેટલા સભાસદોમાં ફેરવાવે છે; અને જે આખતમાં વાઇસરોય સભાસદ સાથે એકમત ન થાય

(૬) ધારા ખાતું

દેશને માટે કાયદાના મુસદ્દા તૈયાર કરવાનું અને વડી તેમ જ સ્થાનિક સરકારોને કાયદાની સલાહ આપવાનું કામ કરે છે. વધુમાં તેને ધારાસભાના કામમાં સવિશેષ ભાગ લેવાનો હોય છે.

(૭) કેળવણી, જાહેર તંદુરસ્તી, જાહેર જમીનને લગતું ખાતું

આ સંઘના વિષયો પ્રાંતિક બન્યાથી વડી સરકારને એટલે આ ખાતા માટેના સભાસદને તો માત્ર સ્થાનિક સરકારોના એ વિષયના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જ રહે છે.

(૮) ઉદ્યોગ અને મજૂર વગને લગતું ખાતું

દેશનાં હુન્નરઉદ્યોગને અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, વગેરેની મદદથી ઉત્તેજન આપવાનું કામ આ ખાતું કરે છે. અને તે સાથે ઉદ્યોગની ખીલવાણીથી મજૂરવગ સંબંધી ઉત્પન્ન થતા સવાલોનો પણ આ ખાતું જ નિવેડો લાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

તે કાગળો સભા સમક્ષ રજુ થાય છે અને તેનો નિકાલ સભામાં થાય છે. સભા અઠવાડીઆમાં એક વખત મળે છે. જરૂરી કાગળો જે હોય તે ખાતાનો સેક્રેટરી સીધા વાઇસરોય પાસે રજુ કરે છે અને તેનો નિકાલ વાઇસરોય કરે છે અથવા તે ખાતાના સભાસદ પાસે નિકાલ કરાવવા મોકલે છે.

પ્રકરણ ૩ જી

પ્રાંતિક સરકાર

બ્રિટિશ હિન્દના રાજકીય વિભાગો

રાજ્યવહીવટની સરળતાને ખાતર બ્રિટિશ હિન્દના પંદર વિભાગ કરવામાં આવે છે. તેમાંથી મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળા ત્રણ ઇલાકાઓ, અને સંયુક્તપ્રાંતો, પંજાબ, બિહાર ને ઓરિસા, મધ્યપ્રાંતો અને આસામ એ પાંચ પ્રાંતો એ દરેક 'ગવર્નર' ચલાવે છે. બ્રહ્મદેશ 'લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર'ના હાથ નીચે છે, જ્યારે વાયવ્યસરહદનો પ્રાંત, દિલ્હી, બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન, અજમેર-મેરવાડા, કુર્ગ અને આન્ધ્રમાન એ દરેક 'ચિફ કમિશનર' ચલાવે છે.

ઇલાકાના ગવર્નરો અને બીજા ગવર્નરો

ગવર્નરોને રાજ્યવહીવટમાં મદદ કરવાને કારોબારી સભા અને પ્રધાન મંડળ હોય છે. પરંતુ ઇલાકાના ગવર્નરો બીજા પ્રાંતોના ગવર્નરો કરતાં તેમની પ્રતિષ્ઠા તેમ જ વધારે પગારને લીધે વધારે મોટા ઓદ્યો

ભોગને છે. તેમની નિમણૂક નામદાર શહેનશાહ હિન્દી વજીરની સલાહથી ઈલાકામાં રહેતા પ્રતિષ્ઠિત અને અનુભવી ગૃહસ્થોમાંથી કરે છે. ન્યારે ખીજા ગવર્નરોને નિમતાં પહેલાં ગવર્નર જનરલને પૂછવામાં આવે છે અને તેમની નિમણૂક હિન્દી સનંદી નોકરીના અમલદારોમાંથી પણ થઈ શકે છે. ઈલાકાના ગવર્નરો હિન્દી વજીર સાથે સીધો પત્રવ્યવહાર કરી શકે છે. ન્યારે ખીજા ગવર્નરો તેમ કરી શકતા નથી.

હિન્દી સરકારના એકચક્રીપણાનો સવાલ સને ૧૮૩૩થી ૧૮૧૯ સુધી ચર્ચાયા પરંતુ એ બાબતનો કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય થયો નહિ. આ વિષયમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ગવર્નર જનરલ જો લૉર્ડ કર્ઝન જેવો સત્તાનો શોખીન હોય તો પ્રાંતિક સરકારોને નજીવી બાબતોમાં પણ કનડયા કરે. અને એટલું તો આપણને પણ પ્રતીત થાય છે કે ન્યાં સુધી હિન્દી રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે ગવર્નર-જનરલ, હિન્દી વજીર મારફતે બ્રિટિશ 'રાજસભા'ને સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર હોય ત્યાં સુધી આ એકચક્રીપણું આવશ્યક છે. આ એકચક્રીપણું ઓછું કરવાનો ફક્ત એક જ રસ્તો છે અને તે એ કે હિન્દી સરકાર 'રાજસભા'ને નહિ પરંતુ હિન્દી પ્રજાને જવાબદાર રહે.

હિન્દી પ્રજાની રાજકીય જાગૃતિ અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો જન્મ

. પરંતુ સને ૧૮૦૫ના લૉર્ડ કર્ઝનના બંગલગંથી જન્મ પામેલી સ્વદેશીની ચળવળે જે રાજકીય જાગૃતિ હિન્દી પ્રજામાં આણી હતી તે આ મોર્લે-મિન્ટો સુધારણાથી કંઈ શમી ગઈ નહિ. એક વખત ઉત્પન્ન થયેલું રાષ્ટ્રીય ચેતન થોડાક નામના હકકો આપવાથી કંઈ નાશ પામે નહિ. સને ૧૮૧૪ના યુરોપીય વિગ્રહે એ બળતામાં ધી હોમ્બુ અને હિન્દી પ્રજાએ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાની ઉત્સુકતા દર્શાવવા માંડી. આખા હિન્દુસ્તાનમાં સ્વરાજ્યની હાક વાગી રહી. બ્રિટિશ રાજસભાને હિન્દી પ્રજાની માંગણીઓ સાંભળવાની અને તેમને થોડે અંશે પણ સ્વીકારવાની ફરજ પડી. હિન્દી વજીર મી. મોટેગ્યુએ

૧૯૭૧ના ઑગસ્ટની ૨૦મી તારીખે ‘રાજસભા’માં જાહેર કર્યું કે જવાબદાર રાજ્યતંત્રના હક્ક આપવાને હિન્દના રાજ્યવહીવટમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ વધારવાને તથા હિન્દુસ્તાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક અંગ ગણવાને બ્રિટિશ સરકાર તત્પર છે. આ નિવેદનના સારરૂપ મોન્ટેફર્ડ સુધારાઓ હિન્દુસ્તાનને મળ્યા અને તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે ‘જવાબદાર રાજ્યતંત્ર, કમશઃ સ્થાપવાને માટે પ્રાંતિક સરકારથી શરૂઆત કરવી. એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે પ્રાંતોને ધારા ધડવામાં, રાજ્યવહીવટમાં અને નાણાં પ્રકરણમાં થોડેક અંશે સ્વતંત્રતા તરત જ આપવી. આ રીતે પ્રાંતોમાં ‘દ્વિરાજક કાર્યવાહક પદ્ધતિ’ દાખલ થઈ.

‘દ્વિરાજક કાર્યવાહી પદ્ધતિ’

હાલના સંજોગો જોતાં હિન્દુસ્તાનમાં પુરેપુરું જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવું એ એક જાતનું સાહસ જ કહેવાય, જ્યારે બીજા બાજુ સુધારાઓ નિષ્ફળ ન જાય તે માટે થોડીક પણ જવાબદારી દાખલ કરવી જોઈએ. આવી આ નવીન યોજનાના વિધાયકોની પરસ્પર વિરોધી માન્યતાઓ હતી. આ પદ્ધતિથી પ્રાંતિક કાર્યવાહી મંડળના બે વિભાગ પડી જાય છે. એક વિભાગ ગવર્નર અને તેની કારોબારી સભાનો છે અને તે ‘રાજસભા’ને જવાબદાર છે; બીજો, ગવર્નર અને તેના પ્રધાનોનો છે અને તેઓ તેમની ધારાસભાને જવાબદાર છે.

કારોબારી સભા

પ્રાંતિક કારોબારી સભા ગવર્નર અને બેથી ચાર સભાસદોની બનેલી છે. જો બે જ સભ્યો હોય તો તેમાંના એકે હિન્દુસ્તાનમાં ચાર વર્ષ સુધી સરકારી નોકરી કરી હોવી જોઈએ. બીજો સભ્ય ધારાસભામાં અથવા બીજો કોઈ કેકાણે ખ્યાતિ પામેલો બિનઅધિકારી હિન્દી ગૃહસ્થ હોવો જોઈએ. જો એ સભામાં ઉપર જણાવેલી સરકારી નોકરીની યોગ્યતાવાળા બે સભ્યો હોય અને તેમાંનો એક પણ હિન્દી નહિ હોય તો તેમાં

બીજી બે બિનઅધિકારી હિન્દી સભ્યો પણ હોવા જોઈએ. નામદાર શહેનશાહ તેમને પાંચ વર્ષ માટે નિમે છે. તેમની હકુમતમાં સ્વાયત્ત (Reserved) તરીકે ઓળખાતા વિષયો છે.

આ વિષયોની વ્યવસ્થા માટે ગવર્નર-જનરલ પહેલાંની પેઠે જ હાલ પણ 'રાજસભા'ને જવાબદાર છે.

ગવર્નર કારોબારી સભાનો અધ્યક્ષ છે અને પોતાની ગેરહાજરીમાં એ જગ્યા સાયવરને એક પ-પ્રમુખ નિમે છે. ઘણુંબધું દરેક સભાસદ અલગ સ્વીકારાયેલી નીતિ પ્રમાણે પોતાના વિષયની આપતોનો નિર્ણય પોતે જ કરે છે. વળી જ્યારે આપત મહત્વની હોય અથવા મતભેદ પડતો હોય ત્યારે સભાની મીટીંગ બોલાવી તેના ફાટરો લાવવાની તે ગવર્નરને અરજ કરે છે. ગવર્નર આપસત્તાથી પણ સભા મેળવી શકે છે. ~~જો~~ રીતે ગવર્નર એની સભાની ઇચ્છા પ્રમાણે આણે છે. પરંતુ જો ~~જો~~ મ લાગે કે તેમ કરવાથી એના પ્રાંતની સુલેહ શાંતિને ઘોઠો પહોંચશે તો તેના નિર્ણયને બાબુએ મુકવાની એને સત્તા છે. સભાએ કરેલા ફાટર ગવર્નરે તેની સભામાંથી કાઢેલા હકુમ તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રધાનો

ધારાસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી ગવર્નર તેના પ્રધાનોની નિમણૂક કરે છે, અને તેમને “સોંપાયલા” (Transferred) વિષયોનો વહીવટ સોંપે છે. તેઓ ધારાસભાના વિશ્વાસુ અને તેને દોરી શકે એવા હોવા જોઈએ. રાજના પ્રધાનો રાજસભાના સત્તાધારી પક્ષકોના નાયકો હોવા જોઈએ એવી બ્રિટિશ રાજ્યપદધારણની પ્રણાલિકા પ્રમાણે આમ રાખવામાં આવ્યું છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે હિન્દમાં આ કાયદાનો નિયમ છે જ્યારે દેશમાં એ માત્ર સંકેત જ છે. હિન્દના પ્રધાનો કાર્યવાહી રાજ્યતંત્રના સભ્યો છે પણ કારોબારી સભાના સભ્યો નથી.

તેમની જગ્યાની મુદત ધારાસભાની મુદત જેટલી એટલે કે ત્રણ વર્ષની છે. પ્રધાનોની વિચારણા અને કાર્ય એકત્ર રીતે થાય છે. ગવર્નર તેમને એક મિત્ર અને જાણકાર તરીકે સલાહ આપે છે. પ્રધાનો લોકનિયુક્ત હોવાથી, તેમના કાર્યથી રાજ્યવહીવટને હાનિ થતી હોય અથવા તો પ્રાંતમાં શાંતિનો ભંગ થવાનો સંભવ હોય તો જ ગવર્નર તેમની ધમ્મિકા વિરુદ્ધ જાય છે. અજ્ઞાન અથવા ખિનઅનુભવથી પ્રધાનો કદાચ ખોટા રસ્તે ચઢી જતા હોય તો ગવર્નર તેમને સમજાવી શકે છે, પણ જો તેઓ ન સમજે તો પ્રજાલિક્ષા એવી છે કે, તેણે તેમને તેમનો માર્ગ લેવા દેવો અને પછી જરૂર જણાય તો આપસત્તાથી તેમના નિર્ણયને અસ્વીકાર કરવો. જો પ્રધાનને આ અસ્વીકાર ખિન-જરૂરી યા અયોગ્ય લાગે તો તે રાજીનામું આપી શકે છે. વળી જો ગવર્નરને એમ લાગે કે અમુક પ્રધાન વારંવાર ખોટી રીતે કામ કરે છે અથવા તો ધારાસભાનો વિશ્વાસ તેણે ખોયો છે તો તેને એ દૂર કરી શકે છે. આવા બનાવ વખતે જો ખીજા પ્રધાનો તેમજ ધારાસભા ગવર્નરના નિશ્ચય વિરુદ્ધ એ પ્રધાનને સખળ ટેકો આપે તો ગવર્નર તેમને સધળાને રજા આપી, ધારાસભાને વિસર્જન કરી નવી ચૂંટણી કરાવી શકે છે. પરંતુ આ નવા પ્રધાનો પણ જુના દૂર કરાયલા પ્રધાનોના મતના જ હોય તો ગવર્નરને તેમનો મત સ્વીકારવો પડે છે. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગવર્નરના હાથમાં બહોળી અને અગત્યની સત્તા હોવા છતાં આખરે એકત્રિત અને કૃતનિશ્ચય મતધારીઓને નમ્યા વગર તેનો છૂટકો નથી.

પ્રધાનો અને ગવર્નરનો સંબંધ

આમ છતાં સાધારણ રીતે ગવર્નર પ્રધાનોની નીતિ તરફ સહાનુભૂતિ અને ક્ષમાની નજરથી જુએ છે, કારણ કે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યવહીવટમાં તેઓ તદ્દન નવા જ છે એમ તે સમજે છે. જૂલ તો શરૂઆતમાં સૌ કોઈ કરે, તેમ પ્રજાની ઓથવાળા પ્રધાનો પણ

કરે; પરંતુ અનુભવ વિના અને જવાબદારી સોંપ્યા વિના કંઈ શીખી શકાય નહિ એટલે આવી ભૂલ નિભાવ્યે જ છૂટકો.*

કાર્યવાહી મંડળની એકત્ર સભા

આ દ્વિરાજક કાર્યવાહી પદ્ધતિમાં દ્વિગુણિત સત્તાનો સમાવેશ થયેલો હોવાથી, કારોબારી સભા અને પ્રધાનો વચ્ચેની એકતા અને તેમના સહકાર ઉપર તેની સફળતાનો આધાર રહ્યો છે. તેમની વચ્ચેની આ એકતા અને સહકાર વધારવાને માટે આ બે વિભાગોને સાથે મેળવવાની ગવર્નર હમેશા ગોઠવણ કર્યા કરે છે. રોજનું સાધારણ કામ ઘણુંખરું ખાતાઓ મારફતે જ થાય છે, પરંતુ ઘણી મહત્ત્વની અથવા તો તટસ્થ બાબતોને માટે ગવર્નરના અધ્યક્ષપણા હેઠળ આખું કાર્યવાહી મંડળ મળે છે. પ્રધાનો કારોબારી સભાસદોને પ્રજનું દૃષ્ટિબિંદુ અને તેમની ઇચ્છા જણાવે છે અને સભાસદો સરકારનો અનુભવપ્રવીણ મત દર્શાવે છે. આથી દરેક પક્ષ સામા પક્ષની દલીલ જાણી અને સમજીને જ નિર્ણયપર આવે છે. આટલું થયા પછી પણ દરેક પક્ષ પોતાનું ધાર્યું કરવાને મુખત્યાર છે. અનામત ખાતાના છેવટનો નિર્ણય અને તેની જવાબદારી કારોબારી સભાસદોને માથે છે. જ્યારે ‘સોંપાયલા’ વિષયોનો ફરિયાદ પ્રધાનો જ આણે છે. જે કોઈ પણ બાબત ઉપરના અધિકાર વિષે મતભેદ હોય અથવા તો તે બંને પક્ષના અધિકારમાં આવતી હોય તો તે વિષેની જવાબદારી કોણે લેવી તે ગવર્નર નક્કી કરે છે.

* ‘સોંપાયલા’ વિષયનો કામ ચલાઉ વહીવટ

પ્રધાન જે રાજનામું આપે તો ગવર્નર કોઈ બીજાને એ જગ્યાએ નિમવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ જે તેમ ન બની શકે તો ગવર્નર પોતે જ થોડા સમયને માટે એક પ્રધાન તરીકે તે વિષયનો વહીવટ કરી શકે છે. પરંતુ આવી બાબતમાં, ‘અમુક સંજોગો ઉભા થવાથી પોતાને પ્રધાનપણું લેવાની જરૂર પડી’ એવું પ્રમાણપત્ર ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ અને તેની કારોબારી સભાપર મોકલવું પડે છે. વળી બીજા પ્રધાન નિમાય ત્યાં સુધી જ આવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી શકે છે. કારણકે હિન્દીવજીર અને તેની સભાની સંમતિ વિના ગવર્નર પોતે લાંબા સમયને માટે અથવા હંમેશાને માટે ‘સોંપાયલા’ વિષયનો વહીવટ કરી શકતો નથી.

કાર્યવાહક મંડળ અને ધારાસભાનો સંબંધ

કાર્યવાહક મંડળનો ધારાસભા સાથેનો સંબંધ અતરઆત્માના અવાજને માન આપીને જેમ અને તેમ ઓછા ધર્ષણથી એકતા સધાય એવા પ્રકારનો રાખવામાં આવ્યો છે. ધારાસભામાં પ્રધાન ગવર્નર સાથે મળીને પોતે લીધેલા પગલાનો અચાવ કરે છે. અમુક પગલું તેણે લીધું એ જ બતાવી આપે છે કે રાજીનામું આપવા કરતાં એવું પગલું લેવું તેને વધારે વ્યાજખી લાગ્યું. તેથી બ્રિટિશ બંધારણની રીતિને અનુસરીને, કાર્યવાહી મંડળમાં પડેલા મનભેદ વિષે બિલકુલ પણ ઇસારો કર્યા વિના, હેવટના નિર્ણયને પોતાનો જ ગણી તે બાબતમાં સરકારનો પક્ષ લઈ ધારાસભામાં અચાવ કરવાને તે ઉભો થાય છે. કારોબારી સભ્યોએ લીધેલાં પગલાં વિષે પણ ધારાસભામાં તે વિરુદ્ધમાં બોલતો નથી. કારોબારી સભ્યોને પણ પ્રધાનો તરફ આવું જ વર્તન રાખવું પડે છે. પરંતુ આ નવીન પદ્ધતિ એક મધ્યસ્થ માર્ગ હોવાથી તેણે એક તદ્દન નવી જ પ્રણાલિકા ચાલુ કરી છે. જે કે બંને વિભાગો ધારાસભામાં પરસ્પર વિરુદ્ધતા દેખાડી શકતા નથી છતાં પણ તેઓ પરસ્પર ટેકો આપવાને બંધાયેલા નથી. જે નીતિમાં તે માનતો નથી તેને ભાષણથી અથવા મતથી ટેકો આપવો એ જોખમદાર પ્રધાનને માટે અશક્ય છે. છતાં કોઈક વખત એવું બને કે ધારાસભાની ટીકા સામે પ્રધાનને સરકારનો અચાવ કરવો પડે અને તેથી ધારાસભા ખીજવાઈને તેનામાં પોતાનો અણુવિશ્વાસ જાહેર કરે. આવે વખતે પ્રધાનની સ્થિતિ ખરેખર કફેાડી થઈ પડે છે. ધારાસભાએ જે પ્રધાનની વિરુદ્ધ જ વલણ લીધી હોય તો તેને રાજીનામું આપ્યે જ છૂટકો. કારોબારી સભાના સભ્યો ધારાસભાને જવાબદાર ન હોવાથી તેમની આવી કઠંગી સ્થિતિ થતી નથી.

ગવર્નરની ફરજો

આ ઉપરથી જણાશે કે દ્વિરાજક કાર્યવાહી પદ્ધતિમાં ગવર્નરનું સ્થાન જેટલું દુર્ધટ છે તેટલું જ માનનીય છે. પ્રધાનો અને કારોબારી

સભ્યોને જોડનાર તે 'ફેરી લિંક' (Silver Link) છે: તેમની વચ્ચે સુયોગ સાધવો એ એનું કર્તવ્ય છે. સંપૂર્ણ જવાબદારી સાથે એ બંને વિભાગોને દોરનાર અને તેમની નીતિ બનાવનાર પણ આજ વ્યક્તિ છે. પ્રાંતિક સરકારની આંતરિક વ્યવસ્થા માટેના નિયમો પણ એ જ ઘડે છે. વળી સ્થાનિક સરકારના અધિકારતા તરીકે તેણે સારી રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવવો જોઈએ; લોકોને ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, સહકાર અને પરસ્પર સ્નેહદ્રષ્ટિ રાખવા વિશે શીખવવું જોઈએ; ટુંકમાં તેમની ઉન્નતિ અને સુખ માટે ગવર્નરે સતત પ્રયાસ કરવો જોઈએ. હિન્દને ગમે ત્યારે પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાનું હોવાથી મતદારો પોતાની ફરજ તથા જવાબદારી સમજે એમ તેણે કરવું જોઈએ અને પોતાની હકુમતમાં કોઈપણ મનુષ્ય અથવા જાતિને, ધર્મ, પૈસા કે બીજા કોઈ પણ કારણે અન્યાય ન થાય તે તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ.

હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ

સને ૧૯૧૯ના કાયદાએ હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચેના સંબંધમાં ઘણો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે. પહેલાંની ધારાસભાનું કદ નાનું હતું, તેમાં લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ પણ થોડું હતું અને સરકારની રાજ-નીતિપર અસર કરવાની તેમની શક્તિ અલ્પ હતી. દરેક બાબતમાં હિન્દી સરકાર, હિન્દી વજીર મારફત બ્રિટિશ રાજસભાને જવાબદાર હતી. આવી સ્થિતિમાં જો હિન્દી સરકાર પ્રાંતિક સરકારપર કંઈક વધુ પડતો જાપતો રાખે તો તેમાં અસ્વાભાવિક જેવું કાંઈ નહોતું. પરંતુ પ્રાંતિક સરકારનું ખાસ ફરિયાદનું કારણ તો નાણાં પ્રકરણ અને હિસાબી ખાતા-પરનો અંકુશ હતો; વળી પ્રાંતિક ધારાસભામાં કોઈ પણ ખરડો દાખલ કરવા માટે અથવા પસાર કર્યા પછી મંજૂર કરવા માટે હિન્દી સરકારને પૂછવું પડતું. ઇલાકા સિવાયના પ્રાંતોપરનો જાપતો તો આથી બે વધારે હતો. પરંતુ આ નવા કાયદાથી લોકશાસનનું તત્ત્વ દાખલ થવાથી હવે પહેલાનો અંકુશ જતો રહ્યો છે. પ્રાંતિક સરકાર હવે કેટલેક અંશે લોકોને

જવાબદાર થવાથી તેને ધારા ઘડવામાં, નાણું પ્રકરણમાં અને રાજ્ય વહીવટની બાબતમાં થોડી ઘણી સ્વતંત્રતા મળી છે. તેટલે જ 'અંશે' 'રાજસભ' એટલે કે હિન્દી વજરનો, હિન્દી સરકારપરનો અંકુશ પણ ઓછો થયો છે.

નાણું પ્રકરણમાં ઉપજના જે વિષયોની આવક હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે અમુક પ્રમાણમાં વહેંચી લેવામાં આવતી તેવા 'વિભાગી વિષયો'ની પદ્ધતિ હવે કાઢી નાખવામાં આવી છે, અને તેને બદલે અમુક વધુ વિષયો નાંખી જ આવક પ્રાંતોને સોંપી દેવામાં આવી છે. આથી હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકાર અને પોતપોતાનાં જીલ્લા અંદાજપત્ર ધારાસભામાં રજુ કરી શકે છે. હિન્દી સરકારની રજા વગર, આપ સત્તાથી જે કરો પ્રાંતિક સરકાર નાંખી શકે તેનું એક પત્રક બનાવવામાં આવ્યું છે. પ્રાંતિક સરકારને જરૂર પડે તો તે પોતાની જ ઉપર દેવું કરી શકે પણ તે દેવું કરવાની વિગતો હિન્દી સંસ્કાર નક્કી કરે છે. કાયદા બાંધવામાં અને રાજ્યવહીવટમાં પણ પ્રાંતોને ફીક છૂટછાટ મળી છે.*

પ્રાંતિક વિભાગો અને તેનો વહીવટ

પ્રાંતિક સરકારનું તંત્ર જોયા પછી આપણે હવે પ્રાંતના આંતરિક રાજ્યવહીવટનું તંત્ર જોઈએ. રાજ્યવહીવટની સરળતા માટે બ્રિટિશ

*આટલું છતાં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હિન્દનું રાજ્યતંત્ર હજી કેન્દ્રસ્થ (Unitary) છે. સંઘટિત (Federal) નથી અને તેથી મધ્યસ્થ સરકાર માત્ર સલાહ આપીને અથવા ઉપર ટપકે દબરેખ રાખીને બેસી રહે એ અહીં અસંભવિત છે. હિન્દી સરકાર પ્રાંતિક સરકારના કામમાં જરૂર પડે માથું મારી શકે છે અને જો આખા હિન્દને લગતી બાબતમાં એ પ્રમાણે કરે તો તેમાં કંઈ ખોટું એ નથી. "સુપ્રત" વિષયોના વહીવટમાં પણ અમુક સંજોગોમાં હિન્દી સરકાર વચ્ચે આવી શકે છે; પરંતુ તેવા સંજોગો ક્વચિતજ આવે છે. ટુંકમાં પોતાની દબલગીરીથી પહેલાંની પેઠે પ્રાંતિક રાજ્યવહીવટમાં કોઈપણ નતનો કચવાટ યા શિથિલતા ન આવે એ હિન્દી સરકારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

હિન્દમાં દરેક પ્રાંતને જીલ્લાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. મુંબઈ અને બીજા કેટલાક પ્રાંતોના પહેલાં વિભાગો પાડી પછીથી તેમને જીલ્લામાં વહેંચી નાખેલા છે. આ વિભાગોનો ઉપરી કમિશ્નર કહેવાય છે. પરંતુ આખા હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્યવહીવટના સામાન્ય નાનામાં નાના વિભાગ તરીકે તો જિલ્લાને જ ગણવામાં આવ્યો છે. હિન્દુસ્તાનમાં ૨૭૧ જિલ્લા છે, દરેક જિલ્લાનું સરાસરી ક્ષેત્રફળ ૫૦૦૦ ચો. મા. છે; અને તેની વસ્તી આશરે ૧૦ લાખ માણસની છે. જિલ્લાના પેટાવિભાગ તાલુકાઓ છે અને તાલુકો ઘણાંએક ગામો મળીને બને છે.

જિલ્લાનો કલેક્ટર

જિલ્લાનો ઉપરી કલેક્ટર છે અને તે જિલ્લાની ઉપજ માટે મુખ્ય અમલદાર છે તેમ જ તે પહેલાં દરજ્જાનો મેજિસ્ટ્રેટ પણ છે. કલેક્ટર આપણી ‘સરકાર માયાપ’નો પ્રતિનિધિ હોવાથી જિલ્લાના લોકો તેમની ફરિયાદોની દાદ મેળવવાને તેની જ પાસે જાય છે અને તેમની ઉત્તતિ એના હાથમાં જ છે એમ તેઓ માને છે. મહેસૂલી અમલદાર તરીકે તે પોતાના જિલ્લાની જમીનની મહેસૂલ માટે જોખમદાર છે; અને તેથી બંગાળા જેવો પ્રાંત જ્યાં જાથુ જમાબંધી છે ત્યાંના કલેક્ટરની નોકરી કરતાં, મુંબઈ જેવો પ્રાંત જ્યાં જમાબંધી અમુક વર્ષ માટે જ થાય છે ત્યાંના કલેક્ટરની ફરજો વધારે કપરી છે કારણ કે જમીનનું ગણત જોતાં સરકારી મહેસૂલ વધારેઓછી અથવા દુષ્કાળ વખતે તદ્દન માફ કરવી પડે એમ છે કે નહિ તે એણે જોવાનું છે. જે ખેડૂત અને જમીનદાર વચ્ચે તકરાર પડે તો તેનો નીવેડો એણે આણવો પડે છે. દુષ્કાળના વખતમાં ‘તગાવી’ મદદ કોને અને કેટલી આપવી તે એ નક્કી કરે છે. જિલ્લાના એક મુખ્ય મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે એ જિલ્લા પોલિસનો ઉપરી છે અને જિલ્લાની સુલેહ અને સંરક્ષણ માટે જોખમદાર છે. વળી તેના જિલ્લામાં આવેલાં ગામડાંઓના વહીવટ માટે તે જવાબદાર હોવાથી તેના ઘણો વખત આ ગામડાંઓની સુખાકારી, કેળવણી, કરકમર, ખેતી અને

તેમનાં વાણિજ્ય વગેરે પર દેખરેખ રાખવામાં જાય છે. આ કામચુથી ગામડાંઓની દશા નજરોનજર જોઈ તેમના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરી નિકાલ આણવા માટે તે નિયમિત રીતે જીલ્લામાં ફરતો રહે છે. કલેક્ટરની આ બધી ફરજો જોતાં તે ઠરેલ પ્રકૃતિનો, લોકો તરફ સહાનુભૂતિવાળો અને ઉદ્યમી હોય એ જરૂરનું છે.

જિલ્લાના પેટાવિભાગો અને તેના ઉપરીઓ

કલેક્ટરના હાથ નીચે ‘આસીસ્ટન્ટ’ અને ‘ડીપ્યુટી’ કલેક્ટરો હોય છે અને તેઓમાંના દરેકના તાબામાં જિલ્લાના પેટાવિભાગોમાંનો એક હોય છે. આ વિભાગોમાંના પાછા તાલુકાઓ હોય છે, અને આ તાલુકાઓનો ઉપરી મામલતદાર કહેવાય છે. દરેક ગામડામાં ત્રણ મુખ્ય સરકારી માણસો હોય છે. (૧) પટેલ, મહેસૂલ ઉઘરાવે છે (૨) કુલકર્ણી, હિસાબ રાખે છે (૩) ચોકીદાર, ગામની ચોકી કરે છે. ગામડાનું આ પ્રકારનું બંધારણ ઘણા પુરાણા વખતનું છે, અને તે હજી સુધી કાયમ રહ્યું છે.

હિન્દી (સનદી) મુલ્કી નોકરી

હિન્દના રાજ્યવહીવટ માટે ઉંચી જવાબદારી ભરેલી જગ્યાઓ પર જે અમલદારોની નિમણૂક થાય છે તેઓ Indian Civil Servants કહેવાય છે. કંપની સરકારના વખતમાં એ અમલદારોને ડાયરેક્ટરોની મંડળી નિમત્તી હતી, અને નિમત્તી વખતે તેમની પાસે એક કરારનામું લખાવી લેવામાં આવતું હોવાથી તેઓ સનદી (મુલ્કી) નોકરો (Covenanted Civil Servants) કહેવાતા. પરંતુ જ્યારે સને ૧૮૫૩માં ડાયરેક્ટરો પાસેથી આ હક છીનવી લેવામાં આવ્યો ત્યારે એ જગ્યાઓ માટે હરીફાઈ કરવાની રીત દાખલ કરવામાં આવી એટલે કરારનામાની રીતનો અંત આવ્યો. પરંતુ પરીક્ષા ઇંગ્લાંડમાં જ લેવાતી અને તેથી બહુ જ થોડા હિન્દીઓ એનો લાભ લઈ શકતા. સને ૧૮૩૩માં (સનદી) મુલ્કી નોકરીના ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા,

હિન્દી, પ્રાંતિક અને સર્વોર્ડિનેટ. હિન્દી નોકરી માટે ઇંગ્લાંડમાં હરીફાઈથી પરીક્ષા લેવાતી. પ્રાંતિક નોકરી માટે શિક્ષિત હિન્દીઓની હરીફાઈથી પરીક્ષા લેવાતી અથવા તો સર્વોર્ડિનેટ નોકરીમાંથી ધીમે ધીમે ઉંચે ચઢાવીને આ નોકરીમાં દાખલ કરતા. સર્વોર્ડિનેટ નોકરીમાં ઘણું ખર્ચ હિન્દીઓ જ હોય છે. પરંતુ મોન્ટફર્ડ સુધારાથી હિન્દી નોકરી માટે (૧) લંડનમાં હરીફાઈથી પરીક્ષા લેવાય છે (૨) હિન્દુસ્તાનમાં પણ એવી જ પરીક્ષા જુદી લેવાય છે (૩) એ ઉપરાંત સરકાર નિમણૂક કરે છે (૪) અને પ્રાંતિક નોકરીમાંથી એ નોકરીમાં ચઢાવવામાં આવે છે. પરંતુ આટલાથી હિન્દીઓ સંતોષ પામ્યા નહિ તેથી સને ૧૯૨૪માં 'લી કમિશન' નિમવામાં આવ્યું. તેણે એવી ભલામણ કરી છે કે હિન્દી (સનદી) મુલકી નોકરીમાં પંદર વર્ષ સુધીમાં અડધોઅડધ અમલદારો હિન્દી હોવા જોઈએ, અને પ્રાંતિક નોકરીમાં પણ ૨૫ વર્ષમાં હિન્દી અને યુરોપીઅનોનું એ જ પ્રમાણ આવવું જોઈએ. 'સુપ્રત' વિષયોની આખતમાં હિન્દી પ્રધાનો સઘળી નિમણૂકો કરી શકે અને અનામત ખાતાઓની આખતમાં સર્વે નિમણૂકો હિન્દીવજરના અંકુશમાં રહેશે.

રેગ્યુલેશન અને નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતો

ઈ. સ. ૧૮૩૪ સુધી કંપની સરકારની હકુમતમાં જે પ્રાંતો હતા તેમનો વહીવટ ત્યાંના અધિકારીઓ પોતે જ ઘડેલા નિયમો પ્રમાણે ચલાવતા. પરંતુ ત્યાર પછી કંપનીના અધિકારમાં જે વધુ મુલક આવતો ગયો તેને માટે સમાન અર્થવાહી પરંતુ આથી વધારે સરળ નિયમો ઘડવામાં આવ્યા. આથી કંપનીના મુલકના એ વિભાગ પડ્યા:—(૧) જેનો વહીવટ અસંજના નિયમો પ્રમાણે થતો હતો તે—આ વિભાગમાં મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળા એ ત્રણ ઇલાકાઓ અને આગ્રાપ્રાંત છે; (૨) જે મુલક કંપનીની સત્તા નીચે પાછળથી આવ્યો અને જ્યાં સરળ નિયમોથી રાજ્યવહીવટ ચાલતો તેનો બનેલો વિભાગ—એમાં (૧) માં નહિ આવેલા બ્રિટિશ હિન્દના સર્વે ભાગોનો સમાવેશ થાય છે. સિંધ મુંબઈ ઇલાકામાં

અને અયોધ્યા આગ્રા સાથે પાછળથી જોડવામાં આવ્યા હતા અને તેથી તેઓ પણ આ ખીજા વિભાગમાં ગણાય છે. પરંતુ સને ૧૯૧૯ ના નવા કાયદાથી ઘણાખરા પ્રાંતોનું સરખી જતનું જ બંધારણ થવાથી પહેલાની ભિન્નતા હવે રહી નથી. મોટા મોટા આઠ પ્રાંતોને ધારાસભા તેમ જ કારોબારી સભા મળવાથી હવે આ પ્રાંતોનો એક વિભાગ અને છે. બાકીના પ્રાંતો જેમનો વહીવટ હિન્દી સરકાર તેની કારોબારી સભા મારફતે કરે છે તેમનો ખીજો વિભાગ અને છે અને તેમાં વાયવ્યસરહદનો પ્રાંત, બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન, અઝમગર-મેરવાડા, દિલ્લી, દુર્ગ અને આન્ધ્ર-માનના ટાપુઓનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રકરણ-૪ થું

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

પ્રાચીન હિન્દની સ્વશાસિત સંસ્થાઓ

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનો પ્રદેશ પ્રથમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ખેડેલો હોવાથી અને તેમણે આપેલું ચિત્ર બહુધા એક તરફી હોવાથી સાધારણ રીતે લોકમાન્યતા એવી થઈ ગઈ છે કે હિન્દીઓ વ્યક્તિગત અને આપખુદ સત્તાને ચાહનારા છે અને તેમને બંધારણી રાજ્યસત્તા કે સ્વરાજ્ય ગમતું નથી તેમ તેમને તેનું કશું ભાન પણ નથી. પરંતુ હાલમાં હિન્દમાતાના કેટલાક વિદ્વાન પુત્રોએ પ્રાચીન સ્વદેશી ઇતિહાસનું મૌલિક સાધનો વડે અધ્યયન કરી કેટલાંક અમૂલ્ય પુસ્તકો લખીને પ્રકટ કરી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે યુરોપીય પ્રજા જ્યારે જંગલી

અવસ્થામાં હવી ત્યારે આર્યાવર્તમાં નાનકડાં કેટલાંએ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો પ્રસરેલાં હતાં. વિન્સેન્ટ સ્મિથ જેવા હિન્દના પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રખર અભ્યાસક યુરોપીય હોવા છતાં કેટલાક દાખલા ટાંકી આ મતને ટેકા આપે છે. મહાન સિકંદરે પોતાની સ્વારી વખતે હિન્દુસ્તાનમાં ઘણાંએ નાનાં નાનાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો દીઠાં હતાં. અને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં આવેલા ગ્રીક એલચી મેગેસ્થેનીસે હિન્દમાં એવાં ૧૧૮ રાજ્યો હોવાનું લખ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ એ તો કહે છે કે જે પ્રકારનું લોકશાસન તે વખતે હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતું હતું તે પ્રશંસાને પાત્ર હતું અને હિન્દુઓના સદ્ગુણ અને તેમનું વર્તન સામાને છક કરી નાંખે તેવાં હતાં. મધ્યકાલીય હિન્દુ અને મુસલમાની કાળમાં પણ આ નાનકડાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો—જે થોડાંક આત્મશાસિત ગામડાંઓનાં જૂથના જ બનેલાં હતાં—તેઓ જ પુરાણ વખતથી ચાલી આવેલી રીત પ્રમાણે આંતરિક વ્યવસ્થા જળવતાં અને ન્યાય આપતાં, અને હિન્દુ સંસ્કારિતાને અણીશુદ્ધ જળવી રાખનાર પણ તેઓ જ હતાં. પાટનગરમાં થતાં પરિવર્તનો માત્ર ઉપરનાં જ વાવાઝોડાં હતાં અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો આ નિર્ભળ વહેજો તો પોતાને માર્ગે પૂર્ણ શાંતિથી અખંડિત વહો જતો હતો. એક્ષીન્સ્ટન અને સર ચાર્લ્સ મેટ્રાક જેવાઓએ ઈ. સ.ની ૧૯મી સદીમાં પણ સ્વદેશી ગ્રામ્ય પંચાયતોની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. અને હિન્દ સ્વરાજ્યનું બીજ એ સંસ્થાઓમાં જ રહેલું છે એવો મહત્વનો અભિપ્રાય તેમણે આપેલો છે.

તેમનું બંધારણ

ગામના મોટા મોટા કેટલાક વડીલોની મંડળી જે ‘પંચાયત’ કહેવાતી તે ગામનો વહીવટ ચલાવતી. ચોડીદાર, હિસાબી કારકુન, કાસદ, કુંભાર, વગેરે આ ગામડાની સરકારના અમલદારો હતા અને તેમને પગારપેટે જમીન આપવામાં આવતી, અથવા તો ગામની જમીનના કુલ પાકમાંથી અમુક હિસ્સો તેમને આપવામાં આવતો. પરંતુ કંપની સરકારના

એકચક્રીપણાએ આ પંચાયતોની અવદશા કરી અને તે ધીમે ધીમે અદ્રષ્ટ થઈ. સર્વે સંસ્થાઓ આદર્શ હતી એમ કહેવાનો હેતુ નથી પણ જો તે બગડેલી સંસ્થાને સુધારી હોત તો હિન્દુ સ્વરાજ્યના એકના એક ખીજનો આ પ્રમાણે નાશ ન થાત. ગામડાંઓના સત્તાધીશો તરફના અણુવિશ્વાસને લીધે તેમની મહેસૂલી અને ફેાજદારી સત્તા ઝૂંટવી લેવામાં આવી અને તેથી સત્તા વગરની નામની સંસ્થાઓનો નાશ થયો. પરંતુ ચાલુ જમાનામાં ખ્રિષ્ટિય સરકારે જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે આ ગ્રામ્ય પંચાયતોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની તેને ખાસ જરૂર જણાઈ. આથી રાજ્યવહીવટનો બોજો ઓછો કરવાના અને હિન્દુમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કર્તવ્યને સરળ કરવાના આ હેતુથી આ પંચાયતોને પાછી અસ્તિત્વમાં લાવવાને સરકાર મહેનત કરી રહી છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં જે પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાનો ચાલે છે તેને ઉપર્યુક્ત સ્વદેશી સંસ્થાઓ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી. એ ખ્રિષ્ટિય સરકારે દાખલ કરેલી પાશ્ચાત્યપદ્ધતિ છે. (૧) કંપની સરકારના રાજ્યની શરૂઆતમાં કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈ એ શહેરોને મ્યુનિસિપાલિટીના જેવું કંઈક બંધારણ કરી આપવામાં આવ્યું હતું. અંગ્રેજ સંસ્થાઓની નકલ કરીને અહીં પણ ‘મેયર’ વગેરે અધિકારીઓ નિમ્યા હતા. આ મ્યુનિ.ઓને શહેરની કેળવણી, સુખાકારી વગેરે માટે દેખરેખ રાખવાની અને શહેરમાં જતી આવતી ચીજોપર કર નાખવાની સત્તા હતી. (૨) સને ૧૮૫૦માં આ હિન્દુસ્તાનમાંની મ્યુનિ.ઓને લગતો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો અને ઘણા પ્રાંતોમાં તે પ્રમાણે મ્યુનિ.ઓ સ્થાપી તેમાં લોકનું પ્રધિનિધિત્વ કંઈક અંશે દાખલ કરવામાં આવ્યું. (૩) સને ૧૮૫૬માં મ્યુનિ. ના વહીવટ માટે સરકારે કમિશનરો નિમ્યા. પરંતુ સન ૧૮૭૦ના લોર્ડ મેયોના દરોવથી આ પદ્ધતિમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો, અને ત્યારથી મ્યુનિસિપલ

વહીવટમાં સ્થાનિક પ્રજાને આગળ પડતો ભાગ લેવાને સરકારે ઉત્તેજન આપવાની નીતિ અપ્પસાર કરી. (૪) સને ૧૮૮૧માં લૉર્ડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે તેનો પ્રખ્યાત ઠરાવ પ્રકટ કર્યો. આ ઠગવથી મ્યુનિ. ની આવક માટે ઘણાં સ્થાનિક સાધનોપર કર નાંખવાની દૃષ્ટિ આપવામાં આવી. તે આવક લોકોપયોગી કામોમાં વાપરવાની હતી. જે કે સ્થાનિક મ્યુનિ. ને સોંપવા જેવી ફેટલીક બાબતો સરકારે પોતાને હસ્તક જ રાખી હતી તો પણ મ્યુનિ. ઓનો મૂળ હેતુ રાજ્યવહીવટની સરળતા નહિ પરંતુ લોકોને રાજકીય વિષયોમાં રસ લેતા કરવા અને તેમને સ્વરાજ માટે લાયક બનાવવા એ હતો. મ્યુનિસિપાલિટી એ સ્વરાજ્યનું પ્રથમ પગથિયું છે એમ પહેલીવાર જાહેર કરનાર આ ઉદ્ધારચરિત મહાન વાઇસરોયની દિન્દી પ્રજા ઝાણી છે. આ જ ઠરાવપરથી સને ૧૮૮૩નો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો, અને તેણે સ્થાનિક સંસ્થાઓના બંધારણમાં ફેરફાર કરી તેમની સત્તા તેમ જ કાર્યો વધાર્યાં. પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ વધારવામાં આવ્યું; શહેરની જે પોલિસ ઉપર મ્યુનિ.નો ખિલકુલ કાબુ નહતો છતાં તેનો ખર્ચ મ્યુનિ. પાસે લેવામાં આવતો તે હવે બંધ થયું પણ એવી શરતે કે એટલી જ રકમ મ્યુનિ. શહેરની કેળવણી, વૈદ્યકીય મદદ, જાહેર કામો, વગેરેમાં ખર્ચે.

‘કોર્પોરેશન્સ’

મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તા કંપની સરકારના ખાસ મથકો હોવાથી ત્યાંની મ્યુનિ. જીનામાં જીની છે અને હજી પણ બ્રિટિશ દિન્દમાં એ ત્રણ મુખ્ય હોઈ ‘કોર્પોરેશન’ને નામે ઓળખાય છે. તેમનું બંધારણ સ્થાનિક સરકારે પસાર કરેલા ખાસ કાયદાથી ઘડાયેલું છે. આ ત્રણેમાં મુંબઈની ‘કોર્પોરેશન’નું બંધારણ સૌથી વધારે લોકશાસિત છે. :

* મુંબઈની કોર્પોરેશન

મુંબઈની કોર્પોરેશનનું હાલનું બંધારણ સને ૧૯૨૩ ના કાયદાની રૂએ થયું છે. તેમાં ૧૦૬ સભ્યો છે. જેમાંના ૭૬ શહેરના ભાગના ભરનારાઓએ ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓ છે. શહેરના મંડળો જેવાં કે ફેશી વેપારી મંડળ, બ્રામ્હ

શહેરોની મ્યુનિ. ઓનું બંધારણ

શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીમાં ૬ સભ્યો ચૂંટાયેલા છે અને ૧ સરકારના નિમેલા છે. ધણુંખડું સભ્યો પોતામાંના ૪ એકને પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચૂંટી કાઢી નિમે છે અને તેઓ ૪ મ્યુનિ.ના મુખ્ય કાર્યવાહી અમલદાર જેને ચીફ ઓફીસર કહેવામાં આવે છે તેની નિમણૂક કરે છે. ઉંમર, મીલકત અને દરજ્જાને જોઈને મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવે છે.

એમ્બર ઓફ કોમર્સ, યુનિવર્સિટી અને મીલમાલિકાનું મંડળ એ દરેકના એક એક એ પ્રમાણે ચાર, ૧૬ સરકારના નિમેલા સભ્યો, આ ૯૬ સભાસદો મળી બીજા ૧૦ સભ્યોને પસંદ કરે છે. કોર્પોરેશન પોતામાંના ૪ એક સભાસદને 'પ્રેસિડન્ટ' તરીકે ચૂંટી કાઢે છે, પરંતુ તેનું કાર્યવાહી કામ તો સરકારના નિમેલા કમિશનર તરીકે આજખાતો અમલદાર કરે છે. એને મદદ કરવાને ૧૬ સભ્યોની એક 'સ્ટેન્ડીંગ કમિટી' નિમાય છે. ભારે બહુમતીથી કોર્પોરેશન કમિશનરને દૂર કરી શકે છે. ૧૦) અથવા તેથી વધુ ભાડું ભરનાર મુબઈના સર્વે રાલીશો મ્યુનિ. ચૂંટણીમાં મત આપી શકે છે. સ્ત્રીઓ મત આપી શકે છે તેમ કોર્પોરેશનના સભ્ય પણ થઈ શકે છે.

કલકત્તાની કોર્પોરેશન

કલકત્તા કોર્પોરેશનનું હાલનું બંધારણ સને ૧૯૨૨ના કાયદા પ્રમાણે ઘડાયું છે. તેમાં કુલ ૯૦ સભ્યો છે, જેમાંના ૭૫ મતદારોએ ચૂંટેલા છે જ્યારે સરકારે નિમેલા સભ્યોની સંખ્યા ૧૦ છે. અને આ ૮૫ સભ્યો બીજા ૫ 'આદરમેનો'ને ચૂંટી કાઢે છે. ૩૧. ૧૨) ના કર ભરનાર કલકત્તાના સર્વે રાલીશોને મ્યુનિ. ચૂંટણીમાં મત આપવાનો હક છે. કોર્પોરેશનના પ્રમુખને 'મેયર' કહે છે અને કોર્પોરેશનનો ૪ નિમેલો માણસ સરકારની મંજૂરી પછી મુખ્ય કાર્યવાહી અમલદાર તરીકે કામ કરે છે.

મદ્રાસની કોર્પોરેશન

મદ્રાસની કોર્પોરેશનનું હાલનું બંધારણ સને ૧૯૧૯ના કાયદા પ્રમાણે છે. કુલ સભ્યોની સંખ્યા ૫૦ની છે, જેમાંના ૪૧ ચૂંટાયેલા છે અને ૯ સરકારના નિમેલા છે. સભ્યો પોતામાંના એકને પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે, જ્યારે મ્યુનિ. કમિશનર જે મુખ્ય કાર્યવાહી અમલદાર છે તેની નિમણૂક સરકાર કરે છે આં તેને મદદ કરવાને મ્યુનિ. સભ્યોની ચાર સ્ટેન્ડીંગ કમિટીઓ નિમાય છે. દરેક કર ભરનાર મત આપી શકે છે.

સરકારી અંકુશ

આ સંસ્થાઓ ઉપરનો સરકારનો કાબુ ઓછો થવા છતાંએ હજી ઘણો છે, અને તે અંકુશ જીલ્લા-કલેક્ટર અથવા તેજ વિભાગના કમિશ્નર મારફત વપરાય છે. સરકારની પરવાનગી વિના મ્યુનિ. ઓથી મોટું જાહેર દેવું કરી શકાય નહિ. વળી મ્યુનિ. ના નાણાં, હિસાબ અને મોટા કારોબારી અમલદારોની નિમજૂક પર ખાસ અંકુશ રાખવામાં આવે છે. મ્યુનિ. માં અંધેર હોય અથવા તે તેની સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે એમ સરકારને લાગે તો મ્યુનિ. ને અમુક વખત માટે ખરતરફ ‘સસ્પેન્ડ’ કરી પોતાના માણસો નિમી સરકાર સ્થાનિક વહીવટ ચલાવી શકે છે. સરકારના અંકુશને વધુ પડતો ગણી સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ભલા માટે તે ઓછો કરવાની ભલામણ થઈ છે.

મ્યુનિસિપાલિટીની ફરજો

મુખ્ય ધલાકાની મ્યુનિ. ઓ માટેના સને ૧૯૦૧ના કાયદા પ્રમાણે નીચેનાં કામ તેમને ફરજિયાત છે. (૧) દીવાખતી, (૨) રસ્તા વાળવા, અને પાણીનો છંટકાવ, (૩) આગથી રક્ષણ કરવું, (૪) તુકસાનકારક અને જોખમકારક વેપાર ધંધાને અટકાવવા या નિયમમાં રાખવા, (૫) રસ્તા વચ્ચે અને ચકલાઓમાં હરકત કરતી વસ્તુઓને દૂર કરવી, (૬) જોખમકારક મકાનો દૂર કરવાં या ખરીદી લેવાં. (૭) ગંદકીવાળા સ્થાનોને ચોક્ખા કરાવવાં, (૮) મડદાંઓને બાળવા દાટવાની વ્યવસ્થા રાખવી, (૯) જાહેર રસ્તાને પાકા કરવા અને ખરાબર રાખવા, (૧૦) નાળાં બંધાવવાં, (૧૧) મ્યુનિ. હદની નિશાની રાખવી, (૧૨) જાજર, ગટર, હમામખાનાં, ધોવાની જગ્યાઓ, હવાડા અથવા હોજ, તળાવ, કતલખાનું, બંધ બાંધવા, ધરના નંખર પાડવા, શેરીનાં નામ પાડવાં, શીતળા ટાંકવા, પ્રાથમિક કેળવણી, મરકીના પ્રસંગોએ લોકોને દવા વગેરેની સગવડ, દુકાળ અને તંગી વખતે દુઃખશમનના ઉપાય, દવાખાનાં ધરિપતાલો અને પાણી પૂરાં પાડવાં. વગેરે કાર્યો ફરજ ગણીને કરવાનાં હોય છે.

મ્યુનિસિપાલિટીના સરજીઆત કામો: બાળ, મુલિમ, પુસ્તકાલય, વિમાનિ સ્થાનો, કચેરીના મકાન અને ખીલાં જીહેર મકાનો, ગાંધી ઉદ્યોગમાં, વસતીપત્રક, સાપ્તમી, કુતરોગોથી સોજીનું રક્ષણ, પ્રદર્શન, ધર્મશાળા, પ્રાથમિકથી આગળની કેળવણી, જાહેર માન આપવાં વગેરે ગણી શકાય.

આવકનાં સાધનો

લોકોના પર ઘર, જાજર, નળ વગેરેનો ખેરો નાખીને આ બધાં કામો માટે જોઈતાં નાણાં મ્યુનિસિપાલિટી મેળવે છે.

લોકલબોર્ડનું અધારણ, આવકનાં સાધનો વગેરે

લૉર્ડ રિપનના ઉપર્યુકત ઠરાવ મુજબ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી પેટે ગામડાઓમાં લોકલબોર્ડની સ્થાપના થઈ છે. આ બોર્ડોમાં બિનસરકારી સભ્યોનું પ્રમાણ વધુ રાખવું, સરકારનો કાબુ અંદરખાનેથી નહિ પણ બહારથી રાખવો અને બની શકે ત્યાં સુધી તેનો અધ્યક્ષ પણ બિનસરકારી રાખવો—આવી સામાન્ય ભલામણો તે ઠરાવમાં હતી. સ્થાનિક સરકારોએ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી યોગ્ય ફેરફારો સાથે આ ભલામણોને અમલમાં મૂકી છે.

આ પ્રમાણે મદ્રાસ હિલાકામાં એક ઉપર એક એમ ત્રણ જાતની સંસ્થાઓ છે. પહેલાં તે કેટલાંક ગામડાંઓનાં જુથનાં ‘મંડળો’ બનાવી તેમનો કારભાર પંચાયતથી ચલાવાય છે. તેમના પછી તાલુકાબોર્ડો છે અને તેમની ઉપર જિલ્લાબોર્ડો છે. મુખ્ય ઇલાકામાં તાલુકા અને જિલ્લા બોર્ડો છે; આમ્ય પંચાયતો નહોતી તે હવે સ્થાપવામાં આવી છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જિલ્લા બોર્ડો છે, પણ તેમની તીવ્રેતી સંસ્થાઓ ઘણી જુદી છે. જિલ્લાબોર્ડોમાં મજબૂત ડેકાણે લોકોના પ્રતિનિધિઓની સંહિ જાતી હોય છે અને એ બોર્ડોનો અધ્યક્ષ મજબૂત સરકાર તરફથી કે નહિ

એ સ્થાનિક સરકારની મુનસીફી પર નાખવામાં આવ્યું છે. એમ છતાં ધણુમ્મરે તાલુકાબોર્ડનો અધ્યક્ષ મામલતદાર અને જિલ્લાબોર્ડનો અધ્યક્ષ કલેક્ટર હોય છે. જિલ્લાબોર્ડનાં કાર્યો ધણુભાગે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીને મળતાં છે અને તાલુકાબોર્ડ પોતાની સરહદમાં એજ કામો જિલ્લાબોર્ડની દેખરેખ હેઠળ કરે છે. તે માટે જોઈતા પૈસા માટે જમીન મહેસૂલમાં રૂપીએ એક આનો લોકલ ફંડનો લેવામાં આવે છે, રસ્તાના તેમજ નાળાં તથા પૂલનાં નાકા ઉપર પણ નાકાવેરો લેવામાં આવે છે. જરૂર વખતે સરકાર પણ મદદ કરે છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે સરકારની હાલની નીતિ

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષેની સરકારની હાલની નીતિ મી. મોંટેગ્યુના તા. ૨૦મી ઓગસ્ટ સને ૧૯૧૭ના પ્રખ્યાત નિવેદન અનુસાર ઘડાઈ છે. લોકોને રાજકીય શિક્ષણમાં મદદરૂપ થઈ પડે એવા આશયથી હિન્દી સરકારે તેના તા. ૧૦મી મે સને ૧૯૧૮ ના ઠરાવમાં નીચે જણાવેલી કેટલીક મહત્વની બાબતો વિષે પોતાની નીતિ જાહેર કરી છે.

(૧) સ્થાનિક સંસ્થાઓના વહીવટમાં સરકારે જેમ અને તેમ ઓછો કાબુ રાખવો અને એ બંનેનાં કામોને સ્પષ્ટતાથી જણાવવાં. કાબુ ઓછો કરવાને લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ વધારવું અને કર નાંખવામાં, અંદાજ પત્રમાં અને બીજાં કેટલાક કામો માટે જોઈતી સરકારની પરવાનગીની મુસીબતો દૂર કરવી. (૨) મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડમાં લોકોના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી રાખવી અને લઘુમતવાળાનું હિત સાચવવા તેમના પ્રતિનિધિઓની સરકારે નિમણૂક કરવી. (૩) બોર્ડમાં લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ વધે તે સાથે મતદારોની સંખ્યામાં પણ વધારો કરવો. (૪) બ્યારે મ્યુનિસિપાલિટીના અધ્યક્ષ તરીકે કોઈ અમલદાર ચૂંટાયો હોય ત્યારે ચૂંટણીનો આધાર બિન-સરકારી સભ્યોની બહુમતીપર હોવો જોઈએ. (૫) મ્યુનિસિપાલિટીનો મુખ્ય કાર્યવાહી અમલદાર સરકારી જ હોવો જોઈએ એવું કંઈ જરૂરનું નથી. (૬) લોકલબોર્ડમાં પણ ચેરમેનની

ચૂંટણી થાય તો સાફ અને જ્યાં એમ ન બની શકે ત્યાં બિન-સરકારી સભ્યને નિમવો. (૭) સાધારણ બાબતોમાં મ્યુનિસિપાલિટીને કર વત્તો ઓછો કરવાની છૂટ આપવી. (૮) અમુક રકમ ઓછામાં ઓછી સિલકમાં રાખે ત્યાં સુધી તેમનાં અદાજપત્રમાં સરકારે દખલગીરી કરવી નહિ. (૯) સરકારની ગ્રાંટ જે અમુક રકમ માટેજ અપાતી હોય તો તેને તે કામમાં જ વાપરવી પણ જે તે સામાન્ય મદદ હોય તો તેને માટે ખાસ નિયમ ન રાખતાં અમુક પ્રકારના ખર્ચમાં વાપરવી. (૧૦) ગામડાંઓમાં રાજકીય જાગૃતિ આણવા માટે ગ્રામ્ય પંચાયતોનો પુનરુદ્ધાર કરવો. આ પંચાયતોને બને તો તેમનાજ ગામની ફરિયાદોનો નિકાલ કરવાનું અને વહીવટ ચલાવવાનું સોંપવું. સ્થાનિક સરકારની દેખરેખ હેઠળ જરૂર લાગે તો તેમને કર નાખવાની પણ છૂટ આપવી. પંચાયતે જ પોતાનો અધ્યક્ષ ચૂંટવો. પંચાયતોને ગામની સુખાકારી, પ્રાથમિક કેળવણી, નજીવી ફરિયાદોનો નિકાલ—આ મુખ્ય કામો સોંપવાં અને આ કામને માટે તેમના ગામના લોકલક્ષ્ણના પૈસામાંથી તેઓ નાણાં મેળવી શકે અને જરૂર પડે તો આપમરજથી વધુ કર પણ ઉઘરાવી શકે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સરકારને હવે ગામડાંની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર માલમ પડી છે અને તે માટે બનતો યત્ન પણ થાય છે. બિચારા ગ્રામ્યજનો ! ક્યાં તેમની પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિન્દની સ્વતંત્ર, સ્વાશ્રયી, ગૌરવવાળી, સાદી અને સુખી જિંદગી અને ક્યાં તેમની હાલની બધી તરફથી ચૂસાતી, અજ્ઞાનમાં ડૂબેલી, નીરસ, દુઃખમય જિંદગી ! હિન્દુસ્તાનનું પ્રારબ્ધ તેનાં ગામડાંઓમાં છે એ સરકારે હવે જાણ્યું છે પણ તે ઘણું મોડું જાણ્યું.

પ્રકરણ-૫ મું

ધારાસભા

સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલા સર્વ રાજ્યતંત્રોના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ હોય છે:-
(૧) કાર્યવાહી (૨) ધારાસભાઓ (૩) ન્યાયખાતું.

કાર્યવાહીમંડળ લોકશાસન માટે ધારાસભાએ ધડેલા કાયદાઓનો અમલ કરે છે. ધારાસભાઓ કાયદા ધડે છે તેમ જ રાજ્યનીતિ નક્કી કરે છે, અને ન્યાયખાતું આ કાયદા તેમ જ નિયમોના અર્થનું સૂચન કરે છે.

ઐતિહાસિક સમાલોચના

સને ૧૮૩૩માં લૉર્ડ મેકેલેની હિન્દી સરકારના પહેલા ધારા-શાસ્ત્રી તરીકે નિમણૂક થઈ ત્યાંસુધી કંપની સરકારના ગવર્નરો પોતાના જ ધડેલા કાયદાઓને પોતે જ અમલમાં મૂકતા. પરંતુ આ કાયદાથી કાર્યવાહી અને ધારા ધડનારો વિભાગ એ બંને જુદા પડવાની શરૂઆત થઈ. સને ૧૮૫૩ માં પહેલી હિન્દી ધારાસભા રથપાઈ તેમાં ગવર્નર-જનરલ, સેનાધિપતિ, કાઉન્સિલના ચાર સભાસદો, ચાર પ્રાંતોના નિમેલા ચાર સભ્યો અને કલકત્તાની કોર્ટના બે ન્યાયાધીશો મળી કુલ ૧૨ સભાસદો હતા. સને ૧૮૬૧ના હિન્દી ધારાસભા સંબંધી કાયદાથી રાજ્યતંત્રને કેંદ્રાપગામી (decentralized) અને હિન્દીમય બનાવવાનાં ખાસ તત્ત્વો દાખલ કરવામાં આવ્યાં. મુખ્ય અને મદ્રાસને ચારથી આઠ સભ્યોની ધારાસભાઓ આપવામાં આવી, અને તેમાંના અડધોઅડધ સભાસદો ગવર્નરના નિમેલા બિન-સરકારી સભાસદો હતા. ગવર્નર-જનરલની ધારાસભામાં પણ આજ પ્રમાણે બિન-સરકારી તત્ત્વ દાખલ કરવામાં આવ્યું. આ ધારાસભાઓ વિષે નોંધવા જેવું એ છે કે તેમને ફક્ત કાયદા ધડવાનીજ સત્તા હતી. હાલની ધારાસભાઓ પેઠે લોકોનો મત સરકાર સમક્ષ મૂકવો અથવા તો નોકરશાહીની આપ ખૂદ સત્તાપર અંકુશ રાખવો એ તેમનું કામ નહોતું. સને ૧૮૯૨ના

ઠાયદારથી ધારાસભાના સભાસદોની સંખ્યામાં અને ખાસ કરીને ફ્લિન-સરકારી સભ્યોની સંખ્યામાં વધારો કરવામાં આવ્યો. વળી કેટલીક પ્રાંતિક ધારાસભાના બિન-સરકારી સભ્યોને અને બીજી કેટલીક પ્રગતીય સંસ્થાઓને વડી તેમજ પ્રાંતિક ધારાસભામાં સભાસદો ચૂંટીને મોકલવાની સત્તા આપવામાં આવી. આ ઉપરાંત સભાસદોને અમુક શરતે સલાહ પૂછવાની અને વાર્ષિક બજેટ ઉપર ફક્ત પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાની છૂટ આપવામાં આવી. ત્યારપછી સને ૧૯૦૯માં મોર્લે-મિન્ટો સુધારા પસાર થયા. આ સુધારાથી વડીધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા વધારીને ૬૦ની કરવામાં આવી અને તેમાંથી સરકારી અમલદારોની સંખ્યા ૨૮થી ઓછી રાખવાનું ઠેરવ્યું. પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંતનો પણ સ્વીકાર થયો અને ૨૭ જગ્યાઓ લોકોના ચૂંટેલા સભ્યોને માટે રાખવામાં આવી. પરંતુ આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે લૉર્ડ મોર્લેનો વિચાર હિન્દમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવાનો હતો જ નહિ એટલે અમલદારોની સ્પષ્ટ બહુમતી તો ચાલુજ રાખવામાં આવી. પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં પણ આજ પ્રમાણે સભાસદોની સંખ્યા વધારવામાં આવી; વળી સભાસદોને ઠરાવ રજુ કરવા, 'પોત્ર' માગવો અને સલાહો પૂછવા એ મહત્વના હકો વધુ છૂટ સાથે આપવામાં આવ્યા. આથી ધારાસભાને બજેટની ચર્ચા કરવાની છૂટ મળી. આમ છતાંએ ધારાસભાઓ પ્રમાણુમાં નાની અને કાર્યવાહી સત્તા સામે તદ્દન નિર્બળ હતી. વળી સભ્યોની ચૂંટણીની પદ્ધતિ પણ ભૂલ ભરેલી હતી કારણકે એ સભ્યો અને સાધારણ પ્રજા એ બેની વચ્ચે નહિ જેવો સંબંધ હતો. સને ૧૯૧૯ના મોન્ટ-ફર્ડ સુધારાથી આ ત્રીજો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થયો. હિન્દી ધારાસભાઓને વધુ પ્રતિનિધિત્વવાળી કરવામાં આવી, તેનું કદ તેમજ પ્રગતત્ત્વ વધારવામાં આવ્યું અને સીધી ચૂંટણીની રીતિ સ્વીકારવામાં આવી.

મધ્યસ્થ ધારાસભાની દ્વિબુખી પદ્ધતિ

અમેરિકા, ફ્રાંસ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ જર્મની વગેરે સર્વે પ્રજા જોમણે છોલા બે એક સૈકામાં પોતાનું રાજ્યબંધારણ ધડયું છે તેમણે અિદિશ

રાજ્યતંત્રમાંના ધારાસભાના બે વિભાગ—દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ— જોઈને પોતે પણ દ્વિમુખી ધારાસભાઓ રાખી છે. આ વિભાગોને સામાન્ય રીતે ‘લોઅર’ અને ‘અપર ચેંબર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં ‘લોઅર ચેંબર’ સામાન્ય પ્રજના મતનો પડથો પાડે છે. સામાન્ય લોકોનો મત ક્યાં તો ઘણો જ ઉછાંછળો અથવા તો બહુ સંકુચિત હોવાથી તે મતને વિશાળ તેમજ વિચારશીલ અને ઠરેલ બનાવવાને માટે કંઈક અંકુશની જરૂર છે. આજ કારણથી ‘અપર ચેંબર’ એ રાજ્યના મિલકતવાળા વિદ્વાન અને સુશિક્ષિત વર્ગના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હોય છે. આ પ્રમાણે દ્વિમુખી ધારાસભા રાખવાનો મૂળ હેતુ રાજ્યતંત્રને સુદૃઢ તેમજ પ્રગતિવાન બનાવવાનો છે.

કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટનું બંધારણ

‘કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ’ અથવા ‘અપર ચેંબર’માં ૬૦ સભાસદો હોય છે, જેમાંના ૩૩ ચૂંટાયેલા છે. બાકીના ૨૭ જેમને વાઈસરોય નિમે છે તેમાંના વધુમાં વધુ ૨૦ સરકારી નોકરો હોઈ શકે. કાઉન્સીલનું કામકાજ ચલાવવાને વાઈસરોય એક પ્રમુખની નિમણૂક કરે છે. આ મંડળની મુદત પાંચ વર્ષની છે પણ વાઈસરોયને જરૂર જણાય તો આ મુદત વતી ઓછી કરી શકે છે. આ સભાના સભ્યોને ઓનરે-બલ કહેવામાં આવે છે.

લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીનું બંધારણ

‘લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી’ અથવા ‘લોઅર ચેંબર’ ૧૪૪ સભાસદોની બનેલી છે, તેમાંના ૧૦૩ પ્રજના ચૂંટેલા છે અને બીજા ૪૧ જેને સરકાર નિમે છે તેમાંના વધુમાં વધુ ૨૬ સરકારી અમલદાર હોઈ શકે. સભાસદોની કુલ સંખ્યામાં વધારો થઈ શકે છે; પરંતુ ધોરણ એ રાખવામાં આવ્યું છે કે કુલ સંખ્યાના ૫ ચૂંટાયેલા અને બાકીનામાંના ૩ બિન-અધિકારી સભ્યો હોવા જોઈએ. સભાની મુદત ત્રણ વર્ષની છે; પરંતુ

વાઇસરોય તે મુદતમાં ઘટાડોવધારો કરી શકે છે. પહેલા ચાર વર્ષ માટે પ્રમુખની નિમણૂક વાઇસરોયે કરી હતી, પરંતુ ત્યાર પછી એસેમ્બલી જ પોતામાંના એકને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટે છે અને વાઇસરોય તેને બહાલી આપે છે. આજ પ્રમાણે પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં તેની જગ્યા સાચવવાને એક ઉપ-પ્રમુખ નિમાય છે. વાઇસરોય આ બંને સભામાં ભાગ લેવા આપી શકે છે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનું સામાન્ય મતદાર મંડળ

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના સભ્ય ચૂંટવા માટે નીચે જણાવેલી ગમે તે એક યોગ્યતા હોવી જોઈએ. કોઈ પણ ગૃહસ્થ (૧) જનગીરદાર અથવા સરદારવર્ગનો હોય અને વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦)ની જમીન મહેસૂલ ભરતો હોય (૨) સરકારને રૂ. ૩૦,૦૦૦) અને તેથી વધુ આવક માટે આવક વેરો આપતો હોય (૩) વડી યા પ્રાંતિક ધારાસભાનો કોઈ પણ વખતે સભામદ હોય. (૪) મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલબોર્ડના પ્રમુખ યા ઉપ-પ્રમુખનો ઓછો કોઈ પણ વખત ભોગવ્યો હોય. (૫) હિન્દની કોઈ પણ યુનિવર્સિટીનો ફેલો હોય.

ખાસ મતદાર મંડળ

મતદારોના આ સામાન્ય મંડળ સિવાય મુખ્ય, બંગાળ અને બ્રહ્મદેશ એ દરેકની 'યુરોપીયન ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સ'. અને પંજાબના શીખ લોકોને દરેકને એક ખાસ પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે.

લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીનું સામાન્ય મતદાર મંડળ

લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીના સભ્યને ચૂંટવાની યોગ્યતા માટે ચૂંટનાર માણસ ૨૧ વર્ષથી ઉપરનો બ્રિટિશ પ્રજામાંનો પુરુષ હોવો જોઈએ. છ મહિનાની કેદની સજા પામેલો માણસ પાંચ વર્ષ સુધી મત આપી શકે નહિ. આ સામાન્ય લક્ષણો સિવાય ખાસ જગ્યા માટે

ખાસ એવનું નિમત્ત કરવામાં આવી છે. અમુક વિભાગને માટે ચૂંટવાનો હક ધરાવનાર તેજ વિભાગનો રહીશ હોવો જોઈએ અને તે ક્યાં તો વાર્ષિક રૂપિયા ૭૫) જમીન મહેસૂલ તરીકે (રત્નાગિરિ, પંચમહાલ, ઉત્તરસિંધ સરહદના પ્રાંતોમાં રૂ. ૩૭-૮-૦) અથવા આવકવેરા આપનાર હોવો જોઈએ.

ખાસ મતદાર મંડળ

વળી પોતાના પ્રાંત માટે મત આપવાનો હક ધરાવતા સર્વે યુરોપીયનોને એસેમ્બલી માટે પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો હક છે.

આ ઉપરાંત પ્રાંતિક ચૂંટણીમાં જમીનદારો તરફના ખાસ પ્રતિનિધિ માટે મત આપનાર તેમ જ હિન્દી વેપારીઓ તરફથી ખાસ પ્રતિનિધિ ચૂંટનાર સર્વેને એસેમ્બલી માટે પોતાના વર્ગ તરફથી પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો હક છે.

સભાસદો

આ સભાઓના સભાસદ બનવા માટે જે તે સભાના મતદાર હોવા પૂરતાં લક્ષણો હોવા ઉપરાંત અમુક માણસ ૨૫ વર્ષ અથવા તેની ઉપરનો હોવો જોઈએ અને તે સનદ ધીનવી લીધેલો વકીલ અથવા દેવાળીઓ હોવો ન જોઈએ. વળી છ મહિનાની કેદની સજા પામેલો માણસ સભ્ય થઈ શકે નહિ. પણ આ માણસોને ગવર્નર-જનરલની મરજી હોય તો તે હક મળી શકે છે.

કોઈ પણ સરકારી અમલદાર ધારાસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ શકે નહિ, અને જો કોઈ પણ સભાસદ સરકારી નોકરી સ્વીકારે તો ધારાસભાના તે વિભાગમાંથી તેની જગ્યા ખાલી કરવી પડે છે. કોઈ પણ સભાસદ એકી વખતે બંને વિભાગોનો સભ્ય બની શકે નહિ આ ઉપરાંત હિન્દી સરકારના કારોબારી સભાના સભ્યો ગમે તે એક વિભાગના સભ્ય તરીકે નિમાય છે.

ક્રઉન્સલીઝ ઓફ સ્ટેટમાં ઉપર પ્રમાણે ચૂંટાયેલા ગૃહસ્થાની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

મદ્રાસ	૫	પંજાબ	૩૬	} ૧ સભ્ય વારાહરતી
મુંબઈ	૬	બિહાર ને ઓરિસા	૩૬	
બંગાળ	૬	મધ્ય પ્રાંતો		૧
સંયુક્ત પ્રાંતો	૫	અહ્મદેશ		૨
આસામ				
		૧		
		કુલ ૩૩		

લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં ઉપર પ્રમાણે ચૂંટાયેલા ગૃહસ્થાની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

મદ્રાસ	૧૬	દિલ્હી	૧
મુંબઈ	૧૬	બિહાર ને ઓરિસા	૧૨
બંગાળ	૧૭	મધ્ય પ્રાંતો	૫
સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૬	આસામ	૪
પંજાબ	૧૨	અહ્મદેશ	૪
			૧૦૩

કોમી પ્રતિનિધિત્વ

કોમી પ્રતિનિધિત્વનું ધોરણ પહેલવહેલું સને ૧૯૦૯ના મોર્લે-મિન્ટો સુધારાથી દાખલ થયું અને પ્રાંતિક તેમ જ વડી ધારાસભામાં મુસલમાનોને માટે ખાસ બેઠક રાખવામાં આવી, કારણ કે મોસ્લેમ લીગની શરૂઆત થોડાં વર્ષો પહેલાં જ થયેલી હતી, અને નામદાર આગાખાનના પ્રમુખપણા નીચે મોસ્લેમ આગેવાનોના ઉપયુક્તિને વાર્ધિ સરોય પાસે એ મુજબ માગણી કરી હતી. સને ૧૯૧૯ના કાયદાથી મુસલમાનો ઉપરાંત પંજાબમાં શીખો, મદ્રાસમાં હિન્દી ખ્રિસ્તીવર્ગ અને મુંબઈ, મદ્રાસ ને બંગાળમાંના યુરોપીયોને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું. વળી આ જ સિદ્ધાંત પ્રમાણે મદ્રાસમાં બ્રાહ્મણોત્તર વર્ગ અને દક્ષિણમાં મરાઠાઓને માટે અમુક જગ્યાની સંખ્યા અલાયદી

રાખવામાં આવી છે. વધુમાં અલંજ અને પછાતવર્ગ, મજૂરવર્ગ વગેરેના પ્રતિનિધિઓને સરકાર જ નિમે છે. આવી રીતનું કોમી પ્રતિનિધિત્વ દૂર થવાની જરૂર છે. કારણકે એને લીધે હિન્દુ, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ, અબ્રાહ્મણ વિગેરે કોમો વચ્ચે કડવાશ ઉભી થઈ છે.

ધારાસભાની સત્તા

ધારાસભાના કાર્ય-વિષયોના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ધારા ધડવા (૨) મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી (૩) નવાજ પૂછી બાનમી મેળવવી.

(૧) બ્રિટિશ હિન્દમાં રહેના સર્વે લોકો માટે, હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગમાં રહેતી બ્રિટિશ રૈયત અને નોકરો માટે, હિન્દની બહાર ગયેલા હિન્દીઓ માટે, હિન્દી લશ્કર અને નૌકાસૈન્ય માટે વડી ધારાસભા ધારા ધડી શકે છે. પરંતુ તેને અમુક હદમાં રહી કામ કરવું પડે છે, અને આ હદ બ્રિટિશ ‘રાજસભા’ નક્કી કરે છે. રાજસભાને પૂછ્યા વિના તેના ઘડેલા સને ૧૮૬૯ પછીના કોઈ પણ કાયદાને હિન્દી ધારાસભા છેડી શકે નહિ, તેમજ હિન્દી વજરને હિન્દ માટે ઇંગ્લાંડમાં લેન ઉભી કરવાનું કહી શકે નહિ. હુંકામાં ‘રાજસભા’ની સર્વોપરી સત્તાને આંચ આવે એવું કોઈ પણ પગલું તે ભરી શકે નહિ.*

ખરડો પસાર કરવાની વિધિ

કોઈ પણ ખરડાને ધારાસભાના બંને વિભાગોમાંથી પસાર કરવાની વિધિ બ્રિટિશ રાજસભામાં થતી વિધિને ઘણી રીતે મળતી છે. બંને વિભાગોમાંનો કોઈ પણ સભાસદ પોતાના વિભાગમાં ખરડો રજુ કરી શકે છે. બિન-અમલદાર સભાસદને પોતાનો ખરડો

*વળી ગવર્નર-જનરલની સંમતિ વિના પ્રજાકીય દેવું અથવા ઉપજ, ધાર્મિક હુકો અને રિવાજો, લશ્કરી નિયમના અને પરદેશીય રાજ્યનીતિના સંબંધમાં, અથવા તો પોતાના અધિકારની બહારના પ્રાંતિક વિષય માટે અથવા સ્થાનિક સરકારે પસાર કરેલા કાયદા માટે અથવા તો ગવર્નર-જનરલે આપ-સત્તાથી બહાર પાડેલા હુકમ વિષે-વડી ધારાસભા કંઈ પણ કરી શકે નહિ.

રજી કરવાની ખબર આપવી પડે છે અને આ ખબર આપતી વખતે તે ખરડો અને તેના હેતુ વગેરે સરકારને મોકલવા પડે છે. પછી આ મુસદ્દો જાહેર પ્રગતી જાણુ માટે સરકારી ગેઝેટમાં છપાય છે. કેટલીક વખત આવી રીતે છપાયલા મુસદ્દાને પહેલી વારના વાંચનમાંથી પસાર થયેલા ગણુવામાં આવે છે, નહિ તો છપાયા પછી અમુક મુદ્દતે પ્રથમ વાંચન માટે રજી થાય છે. તે વખતે તેનાં કારણો અને હેતુઓ પર ચર્ચા થઈ તેને વિચાર માટે હાથ ધરવો કે નહિ તે મત લઈ નક્કી થાય છે. ત્યારપછી ખરડો સીલેક્ટ કમિટિને સોંપવામાં આવે છે. સીલેક્ટ કમિટિ મુસદ્દાની દરેક કલમપર ચર્ચા કરી જે જે ફેરફાર કરવા યોગ્ય લાગે તે કરી કારણો સહિત પોતાનો રિપોર્ટ છપાવી ધારાસભાના દરેક સભાસદને પૂરો પાડે છે. ત્યારબાદ બીજા વાંચન માટે ધારાસભામાં તે ખરડો હાથમાં લેવામાં આવે છે. તે વખતે સભા તેની કલમે કલમની ચર્ચા કરે છે, અને મત લઈ સુધારાવધારા કરે છે. આ રીતે આખો મુસદ્દો બીજી વારના વાંચનમાંથી પસાર થાય છે. ત્યાર પછી તે ત્રીજી વારના વાંચન માટે રજી થાય છે; તે વખતે દરેક કલમ ઉપર મત નથી લેવાતા પણ આખા બીજા ઉપરજ લેવાય છે, અને એ રીતે એક સભા એ ખરડાને ત્રીજી વારના વાંચનમાંથી પસાર કરી બીજી સભામાં મોકલી આપે છે. ત્યાં પણ તે આવી જ રીતે ત્રણવાર પસાર થાય છે. જે બંને મંડળોમાંથી તે કાયદો એક સરખો પસાર થાય તો ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવે છે. સરકારે રજી કરેલો કોઈ ખરડો બંને મંડળ અથવા બેમાંથી એક મંડળ મંજૂર કરવાની ના પાડે તો ગવર્નર-જનરલ પોતાની સત્તાથી તેને કાયદા તરીકે પસાર કરી શકે છે.*

* પરંતુ તેવા પ્રસંગોએ તે કાયદાની એક નકલ અમીરી અને આમની સભામાં આઠ દિવસ સુધી રજી કરવી જોઈએ અને ત્યાં સુધીમાં રાજસભાએ તેની સામે કંઈ પણ પગલું ભરવું ન જોઈએ, અને શહેનશાહે ત્યાર પછી મંજૂરી આપેલી હોવી જોઈએ.

(૨) મહત્વના પ્રશ્નોપર ચર્ચા કરવાની સત્તા ધારાસભાને સને ૧૮૯૨થી આપવામાં આવી છે. આ સત્તા ત્રણ રીતે વપરાય છે. ૧. કોઈપણ મહત્વના જાહેર હિતને લગતા વિષયની ચર્ચા માટે સભા બરખાસ્ત કરવાની દરખાસ્ત કરવી, ૨. જાહેરહિતનાં કામો માટે ઠરાવ લાવવા, ૩. અંદાજપત્ર ઉપર ચર્ચા કરવી.

૧. સભા બરખાસ્ત કરવાની દરખાસ્ત ક્યાંતો સરકાર પાસેથી વધુ ખુલાસો મેળવવા માટે અથવા તો તેના પર સભાના તિરસ્કારની લાગણી બતાવવા માટે લાવવામાં આવે છે અને તે પ્રમુખની રજાથી રજુ થાય છે. અમુક રીતે સભાનો અભિપ્રાય જાણી લઇને પ્રમુખ તે મુજબ પોતાનો નિર્ણય આપે છે. પરંતુ આવી દરખાસ્ત સભાની એક બેઠકમાં એકજ વખત લાવી શકાય; વળી એ ચરસામાં જ બનેલા કોઈ બનાવને લગતી તે હોવી જોઈએ. એજ વિષય ઉપર પહેલાં કોઈ વખત ચર્ચા થયેલી હોવી જોઈએ નહિ, અને કોઈ ચર્ચા ચાલુ બેઠકમાં થવાની હોય અથવા જે વિષે સભામાં ઠરાવ લાવી શકાય તે વિષે આવી દરખાસ્ત રજુ કરી શકાય નહિ.

૨. સભામાં રજુ થઇ પસાર થતા ઠરાવો માત્ર મતદર્શરૂપે જ છે, અને તે કોઈ પણ રીતે બંધનકર્તા નથી. પરંતુ આ મતદર્શનની કિંમત સભાના પ્રતિનિધિત્વ પર આધાર રાખે છે. આવા ઠરાવ ગવર્નર-જનરલ અને તેની કારોબારી સભાને લક્ષમણ રૂપેજ લાવી શકાય અને તે ઠરાવ પરદેશીય સંબંધ, દેશી રાજ્યો અથવા કોર્ટમાં ચાલતા કામ વિષે હોવો જોઈએ નહિ. જાહેર હિતને નુકસાનકારક ગણી કોઈપણ ઠરાવની ગવર્નર-જનરલ મના કરી શકે છે. ઠરાવ રજુ થઇને પસાર થયા પછી તેની નકલ ગવર્નર-જનરલ ઉપર મોકલવામાં આવે છે.

અંદાજપત્ર, 'ફિનૅન્સ બીલ'

૩. અંદાજપત્ર એ કાર્યવાહીએ ધારાસભા આગળ રજુ કરેલો જાહેર નાણાંનો હિસાબ છે. રાજ્ય ચલાવવાની સર્વ સત્તા નાણાંસ્થિતિ

પર આધાર રાખતી હોય તે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સર્વે પ્રજાશાસિત દેશોમાં સંપૂર્ણ સત્તા છે. આ સત્તા ઉપરથી જ રાજ્યવહીવટમાં પ્રજામતની કેટલી કિંમત છે તેની ગણતરી થાય છે. હિન્દીધારાસભામાં કેટલીક ખાસ બાબતો બાદ કરતાં અંદાજપત્રની બીજી બાબતો પર ધારાસભાની મંજૂરી લેવાય છે.

તે પસાર કરવાની વિધિ

“ ફિનૅન્સ બીલ ” પસાર કરવાની સત્તા વડી ધારાસભા અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટને મળી છે. દેશી રાજ્યોની ખંડણી, દેવાનું વ્યાજ, લસ્કર, નૌકાસૈન્ય, પોલિટિકલ અને ધાર્મિક ખાતાં સિવાય, તેમજ રાજ કે હિન્દી વજરે નિમેલા નોકરોના પગાર તેમજ ચીફ કમિશ્નરના પગાર સિવાય બીજા ખાતાંની માગણીઓ મંજૂર કરાવવી પડે છે. દરેક માગણી માટે વધુમાં વધુ બે દિવસ અપાય છે અને આખા બીજા માટે વધુમાં વધુ પંદર દિવસ અપાય છે. તો પણ જે કંઈ કામ અધુરું રહ્યું હોય તે છેલ્લે દિવસે એક સામટું પાંચ વાગે માગણી તરીકે રજુ થાય છે અને તેના ઉપર મત લેવાય છે. કોઈપણ નવા કર નાખવા હોય તેને માટે પણ ધારાસભાની મંજૂરી આવશ્યક છે. પણ જે કોઈ વખત બંને કે એક મંડળ ના પાડે અને વાઇસરોયને એમ લાગે કે લોકોના ભલા માટે એની જરૂર છે તો પોતે પોતાની સત્તાથી (Power of Certification) ફિનૅન્સ બીલનો અમુક ભાગ અથવા આખું બીલ મંજૂર કરી શકે છે.

(૩) ધારાસભાનું ત્રીજું મહત્ત્વનું કાર્ય સવાલો પૂછી સરકારનાં કાર્યો અને ભૂલો પર જાહેર પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવાનું છે. જે ખાતાને લગતો સવાલ હોય તે ખાતાના જ અમલદારને સવાલ પૂછી શકાય. અંદરેશીય સંબંધ, દેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ અને કોર્ટમાં ચાલતા મુકદ્દમા વિષે સવાલો પૂછી શકાય નહિ.

પ્રાંતિક ધારાસભા

મોન્ટ્રૂડ મુધારાથી થયેલા ફેરફારો

આગળ કહી ગયા તે મુજબ હિન્દમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની શરૂઆત પ્રાંતોથી કરવાની હોવાથી સને ૧૯૧૯ ના કાયદાથી પ્રાંતિક ધારાસભાના બંધારણમાં ઘણા મહત્ત્વના ફેરફારો થયા છે. (૧) પહેલાંની પેઠે ગવર્નર હવે ધારાસભાનો પ્રમુખ નથી. પરંતુ પહેલા ચાર વર્ષને માટે પ્રમુખની નિમણૂક ગવર્નરે કરી હતી અને ચાર પછી ધારાસભાના સભાસદો પોતામાંના જ એકને પ્રમુખ નરીકે ચૂંટી કાઢે છે. ઉપ-પ્રમુખની ચૂંટણી પણ એ પ્રમાણે જ થાય છે. તેમની મુદત ધારાસભાની મુદત જેટલી જ એટલે કે ત્રણ વર્ષની છે. (૨) ધારાસભાના સભાસદોની સંખ્યા ઘણી વધારવામાં આવી (૩) મિન-સરકારી ચૂંટાયેલા સભાસદોની બહુમતી દાખલ કરવામાં આવી. (૪) સીધી ચૂંટણીની રીત અખત્યાર કરવામાં આવી અને ચૂંટનારની સંખ્યા પણ વધારવામાં આવી, (૫) વળી જુદી જુદી કોમના, જુદા જુદા ધંધાઓના અને લઘુમતવાળાઓના પ્રતિનિધિત્વ માટે ખાસ જોઈવણ કરવામાં આવી.

પ્રાંતિક ધારાસભાની રચના

જુદા જુદા પ્રાંતોની ધારાસભામાં હાલમાં સભાસદોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

અંદ્રાસ	૧૨૭	પંજાબ	૯૩
મુંબઈ	૧૧૧	બિહારને ઓરિસા	૧૦૩
બંગાળ	૧૪૦	મધ્ય પ્રાંતો	૭૦
સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૨૩	આસામ	૫૩

આમાંના વધુમાં વધુ ૨૦ ટકા સભાસદો સરકારી અમલદાર હોઈ શકે અને ઓછામાં ઓછા ૭૦ ટકા જેટલા ચૂંટેલા હોવા જોઈએ.

મુંબઈની ધારાસભાની રચના

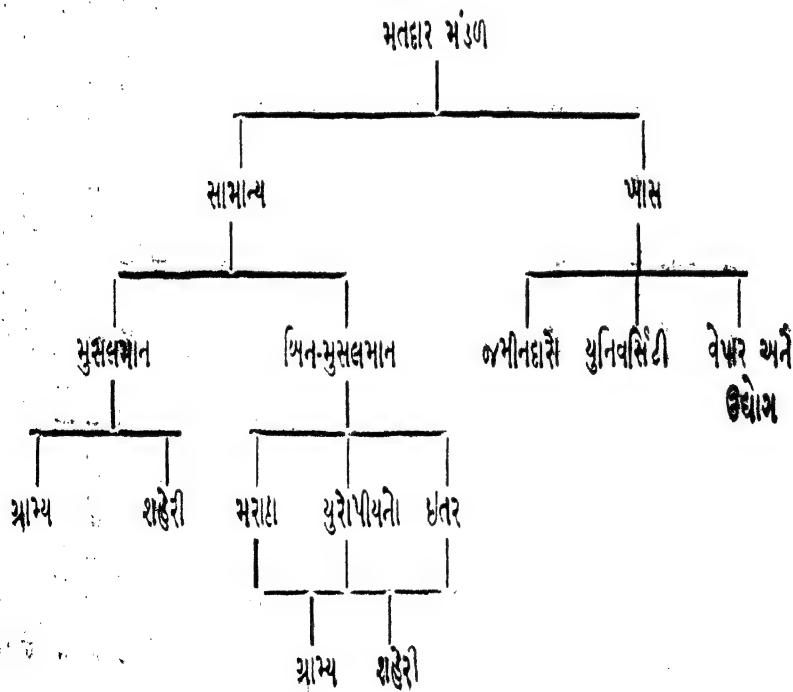
હવે આપણે મુંબઈની ધારાસભાનું બંધારણ તપાસીએ. કુલ ૧૧૧ સભાસદોમાંથી ૮૬ ચૂંટાયેલા છે અને ૨૫ સરકાર નિમે છે. ચૂંટાયેલા ૮૬માંથી ૪૬ સામાન્ય પ્રજાએ અને ૨૯ અમુક કોમો તરફથી સામાન્ય રીતે ચૂંટાયેલા છે, જ્યારે ૧૧ અમુક ચોક્કસ રીતે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. ૨૫ સરકારે નિમેલા સભાસદોમાંથી ૨૦ અમલદારો અને ઓછાની રૂએ નિમાતા સભ્યો હોય છે અને ૫ બિન-સરકારી સભ્યો હોય છે.

સામાન્ય અને ખાસ મતદારમંડળ અને મતદારોની લાયકાત

મુંબઈની ધારાસભાના સભાસદની ચૂંટણીમાં મત આપનાર ૨૧ અથવા તેથી વધુ વર્ષનો, અનુ-મત્ત, બ્રિટિશ રૈયન ગણાતો પુરુષ હોવો જોઈએ. જે તેણે ૬ મહિનાની કેદની મજા ભોગવી હોય તો પાંચ વર્ષ સુધી તે મત આપી શકે નહિ. પ્રાંતિક ધારાસભાની રજાથી સ્ત્રીઓ પણ મત આપી શકે. આ સામાન્ય લક્ષણો સિવાય શહેરોને માટે રાખેલી જગ્યાના ઉમેદવાર માટે મત આપનાર, જ્યાંથી તે મત આપતો હોય ત્યાં ઓછામાં ઓછા ૬ મહિનાથી રહેતો હોવો જોઈએ; અને મુંબઈમાં રૂ. ૧૨૦), કરાંચીમાં રૂ. ૬૦) અને બીજાં ઠેકાણે રૂ. ૩૬)નું વાર્ષિક ભાડું આવે એવા ધરમાં રહેનાર અથવા એવા ધરનો માલિક હોવો જોઈએ; અથવા તો આવકવેરો ભરતો હોવો જોઈએ; અથવા નિવૃત્ત થયેલો લશ્કરી અમલદાર હોવો જોઈએ. ગામડાંને માટે રાખેલી જગ્યાના ઉમેદવાર માટે મત આપનાર, જ્યાંથી તે મત આપતો હોય ત્યાં ૬ મહિનાથી રહેલો હોવો જોઈએ અને રૂ. ૩૨)નું વાર્ષિક જમીન મહેસૂલ આપતો હોવો જોઈએ; (રત્નાગીરી, પંચમહાલ, ઉત્તર સિંધની સરહદના પ્રાંતમાં રૂ. ૧૬નું) અથવા તો મ્યુનિસિપલ હદમાં આવેલા વાર્ષિક રૂ. ૩૨)ના ભાડાના ધરમાં રહેનાર અથવા તેનો માલિક હોવો જોઈએ. (રત્નાગીરી અને પંચમહાલમાં રૂ. ૨૪). ખાસ મતદાર-મંડળ

તેમની મત આપવા માટે મત આપનાર જે જમીનદાર હોય તો વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦ જમીન મહેસુલ ભરનાર સરકાર અથવા ધનામદાર હોવો જોઈએ. જે તે વેપારી અથવા મીલ માલિક હોય તો તેમના નકકી કરેલાં મંડળોનો સભ્ય હોવો જોઈએ. જે તે યુનિવર્સિટીની જગ્યા માટે મત આપતો હોય તો તે સંસ્થાનો ફેલો અથવા સત્ત વર્ષ પહેલાંનો ગ્રેજ્યુએટ હોવો જોઈએ, કોમી જગ્યા માટે મત આપનાર ઉપર જણાવેલ મિલકત, વસાહત કોરનાં લક્ષણોવાળો હોવા ઉપરાંત, જે કોમને માટે તે મત આપતો હોય તેજ કોમનો હોવો જોઈએ.

આ ખાતમાં નીચેનું વર્ગીકરણ ઉપયોગનું થઈ પડશે.

ધારાસભાની લાંબકાત

ધારાસભાના ઉમેદવારોમાં તેના મંતદારનાં લક્ષણો તો હોવાં જ નોંધ્યે; પણ તે ઉપરાંત તે ૨૫ વર્ષ અથવા તે ઉપરનો હોવો જોઈએ અને સનદ છીનવી લીધેલો ધારાશાસ્ત્રી અથવા તો દેવાળીઓ હોવો ન જોઈએ.

રાજ્યવહીવટના વિષયોની વહેંચણી

પ્રાંતિક રાજ્યવહીવટની જુદી જુદી બાબતોને વિષયવાર બે વિભાગોમાં વહેંચી નાંખવામાં આવી છે—મધ્યવર્તી વિષયો અને પ્રાંતિક વિષયો. આ વહેંચણીમાં હિન્દી વજીર અને તેની સભાની પરવાનગી સિવાય કંઈ પણ ફેરફાર કરી શકાય નહિ. અમુક વિષય કયા વિભાગનો છે તે ગવર્નર-જનરલ નક્કી કરે છે. **મધ્યવર્તી વિષયો**—એ આખા હિન્દને લગતા વિષયો છે અને તેમાં હિન્દુસ્તાનનું રક્ષણ, પરરાજ્યો તેમ જ દેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ, રેલ્વે, તાર, પોસ્ટ વગેરે વહેંચારના સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. **પ્રાંતિક વિષયો**ને ખાસ કરીને સ્થાનિક બાબતો સાથે સંબંધ હોવાથી તેમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, નહેરો બાંધવી, જાહેર સુખાકારી, જમીન મહેસૂલ, જાહેર કેળવણી વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રાંતિક વિષયોને પાછા બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે:—અનામત (Reserved) અને સુપ્રત (Transferred). **અનામત વિષયો**માં જમીન મહેસૂલ, દુકાળશમન, ન્યાયખાતું, પોલિસ, કેદખાનાં, સરકારી નોકરીનું ખાતું વગેરે આવી જાય છે અને તેમનો વહીવટ ગવર્નર અને તેની કારોબારી સભાના સભ્યો ચલાવે છે. આ વહીવટ માટે તેઓ ધારાસભાને નહિ પરંતુ બ્રિટિશ રાજસભાને જવાબદાર છે. **સુપ્રત વિષયો**માં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, વૈદ્યકીય ખાતું, જાહેર સુખાકારી, જાહેર બાંધકામ, જાહેર કેળવણી ખેતીવાડી-આબકારી ખાતું વગેરે આવી જાય છે; અને તેમનો વહીવટ ધારાસભાને જવાબદાર પ્રધાનોના હાથમાં છે. કોઈ પણ બાબત **અનામત** અને **સુપ્રત** બંને ખાતાંએને લગતી હોય તો તે માટે કોઈ પગલાં લેવા તે નક્કી કરવાનું કામ ગવર્નરનું છે.

અનામત અને સુપ્રત વિષયો જેવાથી જણાશે કે પ્રજાની ઉન્નતિને લગતા અને જેમાં નાણાંની ખાસ જરૂર પડે તેવા વિષયો પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યા છે. જ્યારે સત્તાવાળા અને મહેસૂલ એટલે નાણાં લાવનારા વિષયો ધારાસભાના અંદ્રશમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા છે.

વડી ધારાસભા પેટે પ્રાંતિક ધારાસભાના કામકાજના પણ ત્રણ વિભાગ પડી શકે. (૧) ધારા ઘડવા (૨) ચર્ચા અને વિચારણા કરવી (૩) સલાહો પૂછવા.

ખરડો પસાર કરવાની વિધિ વગેરે

(૧) કોઈપણ ખરડો રજુ કરી તેને પસાર કરવાની વિધિ અહીં પણ લગભગ વડી ધારાસભાના જેવી જ છે. ત્રણ વાંચનમાંથી પસાર થાય છે. ત્યાર પછી ગવર્નરની મંજૂરી માટે મોકલી આપવામાં આવે છે, જે પછી છેવટની મંજૂરી માટે ગવર્નર-જનરલ પાસે જાય છે. ગવર્નરને જે એમ લાગે કે અમુક ખરડાથી તેના પ્રાંતની સુલેહશાંતિને હાનિ થશે તો તે ખરડાને પડતો મૂકવાની ધારાસભાને ફરજ પાડી શકે છે. વળી ગવર્નરની સલાહ મુજબ કોઈપણ ખરડો પસાર કરવાની ધારાસભા ના પાડે તો ગવર્નર આપસત્તાથી તેનો કાયદા તરીકે અમલ કરી શકે. પરંતુ એવા સંજોગોમાં તે ખરડાની એક નકલ ગવર્નર-જનરલ અને નામદાર શહેનશાહની મંજૂરી માટે મોકલવી પડે છે. વળી મધ્યસ્થ વિષયોને લગતી કોઈપણ બાબતપર ખરડો પસાર કરવાને ગવર્નર-જનરલની પરવાનગી મેળવવી પડે છે.

પ્રાંતિક અંદાજપત્ર

(૨) પ્રાંતિક ધારાસભામાં પણ વડી ધારાસભા પેટે મહત્વના વિષયોની ચર્ચા માટે સભા બરખાસ્ત કરવાની દરખાસ્ત લાવી શકાય છે અથવા તેને માટે દરાવ પસાર કરી શકાય છે; અને તેને લગતા નિયમો પણ સરખા જ છે. પરંતુ ‘દ્વિરાજક કાર્યવાહી પદ્ધતિને’ લીધે પ્રાંતિક

અંદાજપત્ર ધડવામાં અને તેને પસાર કરવાની વિધિમાં ધણે ફેર છે. જે જે વિષયો જેના તાબામાં હોય તેની સાથે મસલત કરી ગવર્નર અમુક નિશ્ચય પર આવે છે, અને તે મુજબ આખી કાર્યવાહીનું એક જ અંદાજપત્ર રજુ થાય છે. કંઈપણ કચવાટ યા ગેરસમજુતી ન થાય તે માટે કાર્યવાહીના અને વિભાગોની ભેગી સભા ખોલાવવામાં આવે છે. સૈાથી પહેલાં અનામત વિષયો માટે જોઈતી રકમ નક્કી થાય છે. ત્યારપછી જે વધે તે સુપ્રત વિષયો માટે વહેંચી આપવામાં આવે છે. જે પ્રધાનોને તે રકમ જોઈ લાગતી હોય તો તેઓ નવો કર નાખવાની દરખાસ્ત ધારાસભામાં મૂકી શકે છે. મતફેર પડવાને લીધે કારોબારી સભ્યો અને પ્રધાનો માંહોમાંહે ઉપજતી વહેંચણી ન જ કરી શકે તો ગવર્નર લેખિત હુકમ આપીને દરેક વિષય માટે ઉપજતો અમુક ભાગ આપવાનું નક્કી કરે છે. આ પ્રમાણે અંદાજપત્ર નક્કી થયા પછી તે ધારાસભામાં રજુ થાય છે. સાધારણ રીતે રકમની માગણી ખાતાવાર થાય છે.

જે રકમ જોઈ કરી હોય તે સુપ્રત વિષયને લગતી હોય તો પ્રધાનોના કહેવાથી તે ફરીથી ધારાસભા આગળ મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ આ તો માત્ર એક પ્રણાલિકા ખાતર જ છે; કારણ કે જે ધારાસભા મક્કમ રહે તો પ્રધાને તેટલી જ રકમમાં ચલાવવું પડે. અથવા તેમ ન અને તો રાજીનામું આપવું પડે. પરંતુ આવું જ કંઈ અનામત વિષયને માટે થાય તો ગવર્નર પોતાની સત્તાથી ધારાસભાની મરજી વિરુદ્ધ માંગેલી રકમ મંજુર કરે છે. વળી જે ગવર્નરને એમ લાગે કે ધારાસભાએ નહિ સ્વીકારેલી કોઈ પણ માંગણીની રકમ પ્રાંતની સુલેહ-શાંતિ માટે જરૂરી છે તો તે પોતાની સત્તાથી માંગેલી રકમ આપે છે.

ધારાસભાની અંદાજપત્ર વિષયક સત્તા

સરકારી લોનનું વ્યાજ, રકમ, કાયદા પ્રમાણે જે ખર્ચ ફરજિયાત છે તે માટે જોઈતી રકમ, નામદાર શહેનશાહ અને હિન્દી વજરે નિમેલા

અમલદારોના પગાર અને પેન્શનની રકમ—આ સચળાં ખર્ચ માટેની રકમ ધારાસભા પાસે મંજૂરી માટે મૂકવામાં આવતી નથી.

અંદાજપત્ર પસાર કરવાની વિધિ વગેરે

બજેટ પસાર કરવાની વિધિ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. પહેલાં બજેટ રજુ કરવામાં આવ્યા પછી અમુક દિવસો સુધી તેના પર સામાન્ય ચર્ચા થાય છે. ચર્ચાને અંતે નાણાંખાતાનો સભ્ય વળતો જવાબ આપે છે. બીજો વિભાગ માગણીઓ છૂટી છૂટી રજુ કરવાનો અને તે માટેની રકમ મંજૂર કરવાનો છે. આ ભાગ માટે ૧૨ દિવસની મુદત રાખવામાં આવી છે. પસાર થયલા બજેટ પ્રમાણે સરકારે ખર્ચ કર્યું છે કે નહિ તે તપાસવા માટે વડી ધારાસભા પેઠે અહીં પણ એક કમિટી નિમાય છે, જેમાંના એકાઠામાં એકાઠા કે સભાસદો ધારાસભાના બિન-અધિકારી સભ્યોએ ચૂંટેલા હોય છે અને બાકીના સરકારે નિમેલા હોય છે.

(૩) વડી ધારાસભા પેઠે અહીં પણ સભાસદોને સવાલો અને અને તેની પુષ્ટિમાં વધુ સવાલો પૂછવાનો હક છે અને તે માટેના નિયમો પણ સરખા જ છે.

પ્રકરણ ૬ હું

ન્યાય ખાતું

ન્યાયપદ્ધતિ, ફોજદારી અને દિવાની

ન્યાયાસન આગળ જે બાબતો નિર્ણય માટે આવે છે તેમના સામાન્ય રીતે બે વિભાગો પડી જાય છે. આખા સમાજને હાનિકર્તા ક્રોધ પશુ કાર્ય થયું હોય તો તે ગુનો કહેવાય છે અને તેની દાદ મેળવી શિક્ષા કરાવવા માટે જે ફરિયાદ કરવામાં આવે છે તેવી ફરિ-

જાહેરનો પહેલો વિભાગ બને છે. હકકની તકરારનો નીવેડો આપીને હેતુ અથવા તો અંગત વેર વાળવા નુકસાન કર્યું હોય, આખરે દીક્ષી હેતુ તેની નુકસાની મેળવવા જે હાવા આંડવામાં આવે તેમનો ખીન્ને વિભાગ બને છે. પહેલા વિભાગની ફરિયાદો ફોજદારી કહેવાય છે અને તેમનો નિર્ણય ફોજદારી કાયદા અને વિધિ (Indian Penal Code & Criminal Procedure Code) પ્રમાણે થાય છે. ફોજદારી ક્રમમાં સરકાર પોતે જ ફરિયાદી હોય છે અને ફરિયાદનો હેતુ ગુનેગારને શિક્ષા કરાવવાનો હોય છે. ખીન્ન વિભાગની ફરિયાદો દિવાની કહેવાય છે અને ચુકાદો દિવાની કાયદા અને વિધિ (The Civil Court Manual & Civil Procedure Code) પ્રમાણે અપાય છે. દિવાની ફરિયાદો ધણુંખરું જરજમીન વિષેના હકો બાબત અથવા અંગત નુકસાન બાબત હોવાથી તેમનો હેતુ કોનો હક ખરો છે તે નક્કી કરવાનો અથવા તો નુકસાની આપવાનો હોય છે.

ન્યાયખાતાનો ઇતિહાસ

ઈ. સ. ૧૭૬૫માં અંગાણાની દિવાની મળ્યા પછી કલાકવે 'ફિરાજી પદ્ધતિ' દાખલ કરી. તેમાં ફોજદારી કેસોનું કામ નવાબના હાથમાં હતું અને દિવાની કેસોનું કામ દેશી ન્યાયાધીશો મારફત કંપની કરતી. આ પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડવાથી વૉરન હોસ્ટંગ્સે જીલ્લા કલેક્ટરને કાજ અને પંડિતની મદદથી દિવાની કેસો ચૂકવવાનું સોંપ્યું. આ ઉપરાંત અપીલ કરવાને માટે સદર દિવાની અદાલત નામની વરિષ્ઠ કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. ફોજદારી ન્યાયાધીશો મુસલમાન જ હતા અને તે કેસોની અપીલ માટે સદર નિઝામત અદાલત સ્થાપવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૭૭૩ના રેગ્યુલેટીંગ એક્ટથી કલકત્તામાં વરિષ્ઠ કોર્ટ સ્થાપાઈ, જેના મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને ત્રણ મદદનીશ જજોની નિમણૂક મહેનશાહે કરી હતી. સને ૧૮૦૧ માં મદ્રાસમાં અને સને ૧૮૨૩ માં બુંબાયમાં પણ આવી કોર્ટો સ્થાપવામાં આવી. પરંતુ હજી સુધી શિક્ષ

કરવાનં અમુક ચોક્કસ કાયદાનું ધોરણ નહોતું. છેવટે સને ૧૮૩૩ માં લૉર્ડ મેકલેની પહેલા ધારાશાસ્ત્રી તરીકે નિમણૂક થઇ અને તેના પ્રયાસથી હિન્દી ફોજદારી કાયદો (Indian Penal Code) દિવાની અને ફોજદારી કેસ ચલાવવાના વિધિ દર્શાવતા કાયદો, (Civil and Criminal Procedure Codes) વગેરે સને ૧૮૬૦ માં તૈયાર થઇ અમલમાં આવ્યા. હાલમાં પણ એ કાયદાઓ પ્રમાણેજ કોર્ટમાં કામ ચાલે છે અને સગ્ન થાય છે. સને ૧૮૬૧માં હિન્દી હાઇકોર્ટોના કાયદો પસાર થયો અને તેથી મુંબઇ, મદ્રાસ અને કલકત્તા એ દરેકમાં એક હાઇકોર્ટ સ્થપાઇ. પછીથી અલ્હાબાદ, બિહાર, પંજાબ અને રંગુનમાં પણ એવી જ હાઇકોર્ટો સ્થાપવામાં આવી છે.

હાઇકોર્ટનું અધારણ

હાઇકોર્ટના જજોને ઇંગ્લાંડનો રાજા નિમે છે. હાઇકોર્ટનો ચીફ જસ્ટીસ બેરીસ્ટર હોય છે. હાઇકોર્ટના જજોની કુલ સંખ્યામાંથી ૬, હિન્દમાં દશ વર્ષ નોકરી કરેલા અને તેમનાં ત્રણ વર્ષ તો ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ તરીકે કામ કરેલા હિન્દી સનંદી નોકરો હોવા જોઈએ. આ ઉપરાંત ૬, પાંચ વર્ષની વકીલાતના અનુભવવાળા બેરીસ્ટરો અથવા એડ્વોકેટો હોવા જોઈએ. હિન્દના વકીલો પૈકી દશ વર્ષની વકીલાતના અનુભવી માણસો જજ તરીકે નિમાઈ શકે છે. બધું મળીને હાઇકોર્ટના ૭૩ જજો પૈકી ફક્ત ૧૨ હિન્દીઓ છે.

તેની સત્તા

મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તા હાઇકોર્ટને એ શહેરોની હદમાંના દિવાની અને ફોજદારી મૂળ કામો સાંભળવાની સત્તા છે. અલ્હાબાદ હાઇકોર્ટને યુરોપીઅનોના ગુનાઓની ફરિયાદો સાંભળવા સિવાય આવી સત્તા નથી. આ ઉપરાંત હાઇકોર્ટને તેની નીચલી કોર્ટોમાંનાં દિવાની અને ફોજદારી કામોની અપીલો સાંભળવાની સત્તા છે.

આગળ જણાવી ગયા છીએ તે મુજબ ગવર્નર-જનરલ, ગવર્નર અને તેમની કારોબારી સલાના સભ્યો ઉપર તેમણે નોકરીને અંગે કરેલાં કોઈપણ કામ માટે હાઇકોર્ટમાં કેસ ચાલી શકે નહિ, તેમ જ તેમને કેદ કરી શકાય નહિ; હાઇકોર્ટના જજોને પણ આ જાતની મુક્તિ મળેલી છે. વળી હાઇકોર્ટે નીચલી કોર્ટનાં કામ પર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાની સત્તા છે; અને તેથી નીચલી કોર્ટમાં રજુ થયેલા સર્વે પુરાવા અને જુગ્યાનીઓની હાઇકોર્ટની સગવડ માટે નોંધ લેવાય છે.

પ્રિવિકાઉન્સીલ

આ ઉપરાંત ખુદ હાઇકોર્ટ અને જ્યુડિશ્યલ કમિશનરોના નિર્ણય ઉપર પણ લંડનમાં પ્રિવિકાઉન્સીલની જ્યુડિશ્યલ કમિટી આગળ અપીલ થઈ શકે છે. આ જ કારણથી આ જ્યુડિશ્યલ કમિટિને હિન્દુસ્તાન અને બ્રિટિશ સંસ્થાનોના કેસો માટે છેવટની વરિષ્ઠ અદાલત તરીકે ગણવામાં આવે છે.

પ્રાંતની ફાજદારી કોર્ટો

ઘણાખરા પ્રાંતોમાં ફાજદારી કોર્ટોના ૭ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) હાઇકોર્ટ-જેમાં પ્રેસિડન્સી ટાઉનનાં મૂળ કામો અને નીચલી કોર્ટોમાંથી અપીલ આવે છે (૨) સેશન્સ કોર્ટ (૩) પહેલા વર્ગના મૅજિસ્ટ્રેટની સત્તા ધરાવતા ડીસ્ટ્રીક્ટ મૅજિસ્ટ્રેટની કોર્ટો (૪) પ્રેસિડન્સી મૅજિસ્ટ્રેટોની અને કેટલાંક શહેરોમાં સીટી મૅજિસ્ટ્રેટોની કોર્ટો (૫) બીજા વર્ગના મૅજિસ્ટ્રેટોની કોર્ટો (૬) ત્રીજા વર્ગના મૅજિસ્ટ્રેટોની કોર્ટો (૭) પહેલા, બીજા અને ત્રીજા વર્ગના માનદ મૅજિસ્ટ્રેટોની કોર્ટો.

તેમની સત્તા અને ખર્ચારણુ

આ સઘળી કોર્ટોની સત્તા અને તેમનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ એ વિષેની સર્વ માહિતી ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડમાં આપેલી છે. દરેક જિલ્લામાં એક સેશન્સ કોર્ટ હોય છે અને તેના જજને

સેશન્સ જજ કહે છે. ફાંસીની સજા જેવી માટે હાઇકોર્ટની રજા બેળવવી પડે છે તે સિવાય બીજી કોર્ટ/પબ્લિક સિક્સ આ કોર્ટ કરી શકે છે, જો કે એના નિર્ણય પર હાઇકોર્ટને અપીલ થઈ શકે છે. પ્રેસિડન્ટી અને પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટો ૨ વર્ષની કેદ અને રૂ. ૧૦૦૦) સુધીનો દંડ કરી શકે છે. બીજા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટો ૬ મહિનાની સજા અને રૂ. ૨૦૦) સુધીનો દંડ અને ત્રીજા વર્ગના ૧ મહિનાની કેદ અને રૂ. ૫૦) સુધીનો દંડ કરી શકે છે. કલેક્ટરો અને ચાલિસ્ટન્ટ અને ડેપુટી કલેક્ટરોને પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા હોય છે. મામલતદારો બીજા વર્ગના અને મુખ્ય કારકુનો ત્રીજા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ હોય છે.

સેશન્સ અને હાઇકોર્ટના સધળા ફોજદારી કેસોની સુનાવણી જ્યુરી અને 'એસેસરો' રૂબરૂ થાય છે. સામાન્ય રીતે જ્યુરીના મત પ્રમાણે ચાલવાને જજ બંધાયેલો છે. જ્યારે એસેસરોના અભિપ્રાય મુજબ ચાલવાને તે બંધાયેલો નથી. હાઇકોર્ટમાં જ્યુરી ૯ ગૃહસ્થોની બને છે જ્યારે બીજી કોર્ટમાં ૭ ગૃહસ્થોની બને છે. જો જ્યુરીનો મત સાવ ખોટો લાગે તો સેશન્સ જજ હાઇકોર્ટ ઉપર પુનરાવલોકન માટે એ કેસને મોકલી આપે છે. મોટાં શહેરોમાં અકસ્માતથી મરણ થાય તે સંબંધી તપાસ કરવાને 'કોરોનરની કોર્ટ' હોય છે. જ્યારે નાનાં શહેરોમાં આ કામ મેજિસ્ટ્રેટના હુકમથી પોલીસ જ કરી લે છે.

પ્રાંતની દિવાની કોર્ટો

દિવાની કોર્ટોના પાંચ વિભાગ પ્રાંતી શકાય છે. (૧) હાઈ કોર્ટ (૨) જજા કોર્ટો (૩) સ્મોલ કોઝીઝ કોર્ટ (૪) પહેલા વર્ગના સર્જાઈનેટ જજોની કોર્ટો (૫) બીજા વર્ગના સર્જાઈનેટ જજોની કોર્ટો.

તેમનું કાર્ય

પ્રેસિડન્ટી શહેરોમાં રૂ. ૨,૦૦૦) સુધીના અને બીજાં શહેરોમાં રૂ. ૧,૦૦૦) સુધીના રકમના દાવાઓ ચૂકવવાને સ્મોલ કોઝીઝ કોર્ટ રાખવામાં

આવી છે, અને તે કોર્ટના નિર્ણય સામે અપીલ થતી નથી. મોટા દાવાઓ હાઇકોર્ટમાં અથવા ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં થઈ શકે છે. જુદા જગ અથવા સેશન્સ જજ પોતાના હાથ નીચેની સર્પાઈડનેટ જજને કોર્ટોપર દેખરેખ રાખે છે.

યુરોપીઅનોનો ન્યાય

દિવાની કામોમાં યુરોપીઅનોને કોઈ પણ પ્રકારના ખાસ લાભ આપવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ ફોજદારી કામોમાં યુરોપીઅનોની આજ સુધી ભારે તરફદારી કરવામાં આવી છે. કંપની સરકારના વખતમાં તેમના કેસો ફક્ત ગવર્નરની આગળ જ ચાલતા. પાછળથી જ્યારે યુરોપીઅનો જજ તરીકે આવવા લાગ્યા ત્યારે તેમનો ન્યાય હાઇકોર્ટ જ કરી શકે એમ હતું. સને ૧૮૭૨માં સૌથી ઉંચા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટો અને સેશન્સ જજને અમુક સંજોગોમાં યુરોપીઅનોનો ન્યાય કરવાની સત્તા આપવામાં આવી. સને ૧૮૮૩માં સ્થાનિક સરકારોની સંમતિથી વડી ધારાસભામાં ઇલિખર્ટ બીલ રજુ કરવામાં આવ્યું. આ બીલમાં યુરોપીઅનોને સજા કરવાની સત્તા નીચલી કોર્ટોને આપવાની યાચત હતી. પરંતુ એંગ્લોઇન્ડિયનોના સખ્ત વિરોધથી છેવટે એવી માંડવાળ કરવામાં આવી કે જુદા મેજિસ્ટ્રેટ અથવા સેશન્સ જજના જેટલી સત્તા ધરાવતા કોઇપણ મેજિસ્ટ્રેટ અથવા જજ રૂબરૂ યુરોપીઅન ગુનેગારને ખડો કરી શકાય; પરંતુ અડધો ભાગ યુરોપીઅન અથવા અમેરિકન હોય તેવી જ્યુરી માગવાનો હક તેને રહેશે. પરંતુ હાલમાં તેમને માટે નીચે મુજબ ખાસ નિયમો ઘડવામાં આવ્યા છે. (૧) પ્રેસિડન્સી શહેરની બહાર યુરોપીઅન બ્રિટિશ રૈમ્લ ઉપર કોઈ પણ જજ યા મેજિસ્ટ્રેટ ફટકા મારવાની સજા કરી શકે નહિ. (૨) પ્રેસિડન્સી શહેરની બહાર મહેલા વર્ગનો કોઈ પણ મેજિસ્ટ્રેટ તેનો ન્યાય કરી શકે અને રૂ. ૫૦૦ સુધીનો દંડ થાય તેવા ગુના માટે ગમે તે વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ આગળ તેનો કેસ ચાલી શકે.

પ્રકરણ ૭ મું

જાહેર સહીસલામતી

દરેક દેશને બહારનો તેમજ અંદરનો એમ બે જાતનો ભય હોય છે. બહારનો ભય પગદેશી શત્રુની ચઢાઇનો અને અંદરનો ભય ચોર, લૂટારા, સ્થાનિક હુલ્લડ તથા બળવા વગેરેનો છે. આ ભયમાંથી પ્રગ્નજનોનું રક્ષણ કરવાને લશ્કર અને પોલીસની યોજના થઈ છે. લશ્કર પરરાજ્યો સામે લઢવાને ખપ લાગે છે અને પોલીસ આંતરિક સુલેહશાંતી જાળવે છે.

હિન્દી લશ્કર

હિન્દુસ્તાનના લશ્કરના બે મુખ્ય વિભાગ પડે છે. (૧) જાથુકનું નિયમિત લશ્કર (૨) અણી પ્રમંગે ઉભું કરવામાં આવતું વધારાનું લશ્કર.

•(૧) જાથુકનું નિયમિત લશ્કર અને તેની વ્યવસ્થા

લશ્કરના આ વિભાગની વ્યવસ્થા તેમજ વહેંચણીમાં વખતો-વખત ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. સને ૧૯૦૫ સુધી હિન્દી લશ્કર વાઇસરોયના તાબામાં હતું. પરંતુ તે સાલમાં સેનાધિપતિ લોર્ડ ક્રીચનર અને વાઇસરોય લોર્ડ કર્ઝન વચ્ચે મતફેર પાડવાથી હિન્દી લશ્કર ઉપર છેવટનો કાય્મ વાઇસરોયનો નહિ પરંતુ ઇંગ્લાંડના લશ્કરી વડાનો હોવો જોઈએ એમ નક્કી થયું. હાલમાં હિન્દી લશ્કરના ચાર વિભાગ-ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ-દિશાવાર કરવામાં આવ્યા છે. દરેક વિભાગ એક સંપૂર્ણ યુદ્ધસામગ્રીવાળું લશ્કર હોઈ જુદા જુદા સેનાધિપતિઓના તાબામાં છે. દક્ષિણવિભાગ વડા સેનાધિપતિના પોતાના તાબામાં છે. બાકીના ત્રણ સેનાધિપતિઓનો ઉપરી વડો સેનાધિપતિ છે અને તે વાઇસરોયની કારોબારી સભાનો સભ્ય હોઈ લશ્કરની આંતરિક વ્યવસ્થા માટે જવાબદાર છે.

મહાન વિગ્રહની આખરે આ લશ્કર ૨૭૫૦૦૦ સિપાઇઓનું બંને હાથે હતું અને તેમાંના ૨૩૨૦૦૦ બ્રિટિશ હતા. બ્રિટિશ ટુકડીઓ ગ્રેટબ્રીટન અને આયર્લેન્ડના સિપાઇઓની બનેલી છે. બ્યારે હિન્દી ટુકડીઓમાં મુખ્યત્વે ધ્રીને શીખ, ગુરખા, રજપૂત, મરાઠા વગેરે લડાયક જાતિઓના માણસો છે.

(૨) વધારાનું અનિયમિત લશ્કર અને તેનું બંધારણ

વધારાનું અનિયમિત લશ્કર નીચેના પેટા વિભાગોનું બને છે—વૉલન્ટીઅરો; ઇમ્પીરીઅલ સર્વિસ ટ્રુપ્સ; ઇમ્પીરીઅલ કેડેટકોર; સરહદનું લશ્કર, મીલીટરી પોલીસ; હિન્દનું મુલ્કી લશ્કર (ટેરિટોરિઅલ ફોર્સ) અને દેશી રીઝર્વ.

વૉલન્ટીઅરોનું સૈન્ય બિન-લશ્કરી માણસોનું બને છે. અને તેમને વર્ષમાં અમુક દિવસોએ લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ ઐચ્છિક સૈન્યનું કામ નિયમિત લશ્કરના અભાવે જરૂર પડે દેશની અંદર બંદોબસ્ત રાખવાનું છે.

‘ઇમ્પીરીઅલ સર્વિસ ટ્રુપ્સ’ એ યુરોપીઅન ઢબે કેળવાયેલું દેશી રાજાઓએ રાખેલું લશ્કર છે. અણીપ્રસંગે બ્રિટિશ સરકારને આ લશ્કરની પણ મદદ મળે છે; અને છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં આ લશ્કરે પણ ઘણી કિમતી સેવા બજાવી હતી. દેશી રાજાઓના કુટુંબીઓને ઉંચી લશ્કરી તાલીમ આપવા માટે લૉર્ડ કર્ઝને ઇમ્પીરીઅલ કેડેટકોર નામની સંસ્થા સ્થાપી. તેમાં ૨૦ રાજકુમારોને બ્રિટિશ અમલદારો તાલીમ આપે છે અને તે શિયાળામાં મીરત અને ઉનાળામાં દહેરાદૂન હોય છે. વળી સરહદ ઉપરના પ્રાંતમાં, તેમ જ અસ્થિરતા પ્રવર્તતી હોય તેવા પ્રદેશમાં સ્થાનિક જાતોમાંથી લશ્કરી પોલીસની ફોર્સ બનાવી તેનાં થાણાં રાખ્યાં છે. તેઓ લશ્કરી સિપાઇની માફક કેળવાયેલા હોય છે અને પોલીસનું કામ કરે છે. આ ઉપરાંત વાયવ્યસરહદ, આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં મીલીટરી પોલીસનો ઉપયોગ થાય છે અને ત્યાંની તોફાની વસ્તીમાં તેઓ સુલેહશાંતિ જાળવે છે. આ

માણસો લશ્કરી સિમ્બલો હોવા છતાં મુલકીસત્તા હેઠળ હોવાથી તેઓનું ઉપર્યુકત નામ મડયું છે. સ્વદેશના રક્ષણને માટે ખિન-લશ્કરી પ્રખ્ખજનો ને પણ લશ્કરી તાલીમ મળવી જોઈએ એવી હિન્દી પ્રજાની સેવ્ય અને સતત માગણીને માન આપીને સરકારે ‘હિન્દુનું યુલકી લશ્કર’ એ નામના સૈન્યની યોજના કરી છે. પહેલાં તો એ સૈન્ય ફક્ત યુરોપીઅનો અને યુરેઝિયનોનું જ બનેલું હતું. પરંતુ હવે હિન્દીઓ પણ તેમાં દાખલ થઈ શકે છે. થોડાક સમય સુધી તેમને નિયમિત તાલીમ અને કવાયત મળે છે અને પછી વર્ષમાં અમુક વખતે કવાયત વગેરે માટે અમુક સ્થળે મોલાવવામાં આવે છે. મહાવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોનું જ લશ્કર છે (University Corps) તેનો આમાં સમાવેશ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓના લશ્કરની આવી ૮ ટુકડીઓ છે—મુંબઈમાં, મદ્રાસમાં, કલકત્તામાં, અલ્લાબાદમાં, લાહોરમાં, રંગુનમાં, પટનામાં અને બનારસમાં. આ ઉપરાંત પેન્સન ઉપર ગયલા હિન્દી સિપાઈઓ અને અમલદારોનું એક સૈન્ય બને છે, અને તેને દેશી રીઝર્વ કહે છે. આ સઘળા માણસોનો લડાઈ વખતે સરકાર ઉપયોગ કરી શકે છે.

વડો સેનાધિપતિ

વડો સેનાધિપતિ, જે વાઈસરોયની કારોબારી સભાનો સભ્ય છે, તે હિન્દી સૈન્યનો ઉપરી છે. તેને મદદ કરવાને મોટા લશ્કરી અમલદારોનું એક મંડળ છે. ઇંગ્લાંડના લશ્કરી વડાની સાથે તે ચાલુ પત્રવ્યવહાર રાખે છે અને તેની નિમાણૂક પણ ઇંગ્લાંડના લશ્કરી વડાની બલામણુ મુજબ નામદાર થઈનેશાહ કરે છે. વડી ધારાસભામાં લશ્કરી અંદાજપત્ર રજૂ કરનાર અને લશ્કરી-નીતિનો બચાવ કરનાર એ જ વ્યક્તિ છે.

હિન્દી પ્રજા અને હિન્દી લશ્કર

પહેલાં તો હિન્દીઓમાંથી ફક્ત લગ્ગયક જાતોના જ માણસો લઈ તેમનું લશ્કર બનાવવાનું; બીજા હિન્દીઓને સ્વદેશનું રક્ષણ કરવામાંથી

આતક કરવામાં આવ્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ તેમને સંપૂર્ણ રીતે સ્થગિત અને નિર્મલ્ય બનાવવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થયા હતા. આ સામે હિન્દી પ્રજાના પોકારથી થોડો વખત થયા એ બાબતમાં સરકારે પોતાની નીતિ સુધારવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. Indian Defence Force અથવા Territorial Force સ્થાપવા ઉપરાંત હિન્દી જીવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપવા માટે દહેરાદૂનમાં એક લશ્કરી વિદ્યાલય ખોલવામાં આવ્યું છે. અહીં, ઈંગ્લાંડની સેંડહર્સ્ટની શાહી લશ્કરી કોલેજમાં દાખલ થવા પૂરતી તૈયારી કરાવવામાં આવે છે; અને તે કોલેજની પરીક્ષામાં પસાર થનારને હિન્દી લશ્કરમાં તરત જ ઉચી પદવી આપવામાં આવે છે. આમ છતાં દેશી લશ્કરમાં પણ ઉપરી અમલદારો ધણુંખરું યુરોપીયન હોય છે. હાલમાં વડા સેનાધિપતિએ જણાવ્યું છે કે આઠ દુકડીઓમાં ૨૩ વર્ષને અંતે બધા અમલદારો દેશી કરી દેવામાં આવશે. આ રીતે હિન્દનું બધું લશ્કર હિન્દીઓનું ક્યારે બનશે? વળી હિન્દી લશ્કરનું ખર્ચ ઈ. સ. ૧૯૦૪-૫ માં ત્રીસ કરોડ હતું તે વધીને ૧૯૨૨-૨૩માં ૬૭ કરોડ થયા. હિન્દને એવા મોટા લશ્કરની જરૂર નથી એમ પ્રજાના નેતાઓ માને છે અને ખર્ચ ઓછું કરાવવા માટે તેઓ બનતો પ્રયાસ કરે છે.

હિન્દી નૌકાસૈન્ય

બ્રિટિશ હિન્દના દરીઆમાં વ્યાપારનું અને હિન્દના કિનારાનું બ્રિટિશ નૌકાસૈન્ય રક્ષણ કરે છે એ ઉપરાંત હિન્દનું પોતાનું નૌકાસૈન્ય પણ છે અને તેને 'Royal Indian Marine' કહે છે. આ નૌકાસૈન્ય ચાંચીઆ લોકોને પકડવામાં, બંદરોનું રક્ષણ કરવામાં, કેદીઓ રાખવાના ટાપુઓનું રક્ષણ કરવામાં, દીવાદાંડીઓની તપાસ રાખવામાં અને લડાઈમાં સાહિત્યો અને લશ્કરને લઈ આવજા કરવામાં ખપ લાગે છે. વળી એક નાના સરખા હવાઈ લશ્કર 'Air Force'ની પણ સ્થાપના થઈ છે. હાલમાં Royal Indian Marine ની પુનર્ચોજની કરવાનું હિન્દી સરકાર તરફથી જાહેર થયું છે. બીજા દેશોની જેમ

હિન્દુ પણ પોતાના દરિયાઈ રક્ષણ માટે વ્યાપારનું હિત સાચવવાને માટે પોતાના જ નૌકાસૈન્ય પર આધાર રાખે એવો આ યોજનાનો હેતુ છે.

હિન્દની 'પોલીસ'

દેશનું બહારથી રક્ષણ કરવાને માટે જેમ લશ્કર અને નૌકાસૈન્ય છે તેમ દેશની અંદરની વ્યવસ્થા જાળવવાને માટે 'પોલીસ ફોર્સ'ની યોજના થઈ છે. પોલીસ ફોર્સના મુખ્ય ચાર વિભાગ પડે છે—શહેર અને ગામડાંની પોલીસ; રીઝર્વ ફોર્સ મીલીટરી પોલીસ; રેલવે પોલીસ અને છુપી પોલીસ ખાતું.

શહેર અને ગામડાંની પોલીસ પોતાના શહેર અથવા ગામડામાં ગુનેગારોને પકડી તેમને સજા કરાવી વ્યવસ્થા જાળવે છે. રીઝર્વફોર્સ એ દરેક જિલ્લામાં અમુક સ્થળે, હુલ્લડ જેવા અણીના પ્રસંગે ખપ લાગે તે માટે રાખવામાં આવે છે. મીલીટરી પોલીસ આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે વાયવ્યસરહદના પ્રાંતો, આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં કામ કરે છે. રેલવે પોલીસ રેલવેની માલમત્તા સંભાળે છે અને રેલવે લાર્બન અથવા સ્ટેશનની સરહદમાં થતા ગુનાઓની તપાસ રાખે છે. છુપી પોલીસખાતું (Criminal Investigation Department) ખાસ કરીને રાજદ્વારી લોકો વિષે માહિતી મેળવવામાં, રાજકોલનાં કાર્યો પકડવામાં અને જેમાં જિલ્લા પોલીસને સમજણ ન પડે તેવા ગંભીર ગુનાઓની તપાસમાં હંમેશ પરીવાયલું રહે છે.

પોલીસખાતું

પોલીસખાતાનું અંધારણુ સને ૧૮૬૧ના પોલીસ એક્ટની રૂઝે ધડાયું છે. આ કાયદા પ્રમાણે જિલ્લા પોલીસનો ઉપરી District Superintendent of Police કહેવાય છે અને તેના પર જિલ્લાનો કલેક્ટર-સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે. દરેક જિલ્લાને ચાણુવાર વહેંચી નાખવામાં આવે છે. દરેક ચાણુનો ઉપરિ એક હિન્દી પોલીસ અમલદાર

હોય છે અને તેના હાથ નીચે કોન્સ્ટેબલ વગેરે બીજા પોલીસના ગ્રાણસો હોય છે. દરેક પ્રાંતની પોલીસનો વડો Inspector General of Police કહેવાય છે અને તેના કામપર પ્રાંતિક સરકાર સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે. કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસ જેવાં મોટાં શહેરો માટે ખાસ પોલીસ હોય છે અને તેનો ઉપરિ 'પોલીસ કમિશનર' કહેવાય છે. વ્યવસ્થા માટે શહેરના વિભાગો અને પેટા વિભાગો કરેલા હોય છે, અને યોગ્ય અમલદારના તાબામાં હોય છે.

જેલ

દરેક જીલ્લાને મથકે અકેકી જેલ હોય છે. તે સિવાય પ્રાંતમાં યોગ્ય સ્થળોએ સેન્ટ્રલ જેલ પણ હોય છે. આખા પ્રાંતની બધી જેલોનો ઉપરિ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ I. M. S. (Indian Medical Servant) હોય છે. દરેક જેલનો ઉપરી જેલર કહેવાય છે. તે કલેક્ટર અને સિવિલ સરજનની સલાહનો અમલ કર છે. સિવિલ સરજનને બધા કેદીઓની તંદુરસ્તી તરફ લક્ષ રાખે છે. જેલમાં ઘણી જાતના ઉદ્યોગો હોય છે, અને એ ઉદ્યોગોમાંથી સરકારને સાફ ઉત્પન્ન મળે છે. ગોરા કેદીઓને જેલ અને ઘરમાં જરી પણ ફેર પડે નહિ એવી સગવડ મળે છે. પણ દેશી કેદીઓને માટે તો જેલનું દ્વાર અને નરકનું દ્વાર બંને સરખાંજ હોય છે.

પ્રકરણ ૮મું

નાણાંખાતું અને જમીનમહેસૂલ

કંપની સરકાર વેપાર કરતી એટલે નાણાં કમાવવાનો ધંધો કરતી. તેના અમલ દરમ્યાન નાણાંખાતા જેવું કોઈ જુદું ખાતું ન હતું. પણ ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા પછી બ્રિટિશ રાજસભાએ હિન્દના રાજ્યવહીવટની જુમ્હેદારી પોતાને માથે લઈ કંપનીને રાજ્યસત્તાના

ઓળખાંથી મુક્ત કરી. રાજ્યસભાએ હવે નાણુંખાતું શુદ્ધ અને વ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર ધારી. હિન્દી સરકારના પહેલા અગ્નનચી તરીકે મી. જેમ્સ વિલ્સનની નિમણૂક કરવામાં આવી. મી. વિલ્સન મોટા નાણાંશાસ્ત્રી હોય તેણે પોતાનું કાર્ય ઘણી આહોશીથી અગ્નચુ.

એકત્ર અગ્નને

આ વખતે હિન્દી નાણાંખાતાનો વહીવટ એકત્ર હિન્દુકુટુંબની રીતે ચાલતો હતો. અધા પ્રાંતોની આવક હિન્દી સરકારને ત્યાં જમા થતી અને તે સઘળા પ્રાંતોને ખર્ચ માટે અમુક પ્રમાણમાં રકમ વહેંચી અપાતી. આમાં જે પ્રાંત બહુ બૂમ મારતો તેને વધારે રકમ મળતી. આથી પ્રાંતોમાં ખરચાળ બની બૂમ મારવાની રીત થઈ પડી હતી.

પ્રાંતિક ગ્રાંટ અને ખાતાંઓ

પ્રાંતોની આ બિનજવાબદાર સ્થિતિ દૂર કરવાને ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં લોર્ડ મેયોએ નીચેનાં ખાતાં પ્રાંતોને સોંપ્યાં:—કેળવણી; પોલીસ અને જલ; જાહેર આંધકામ; છાપખાનું; વૈદ્યકીયનો થોડો ભાગ અને રજી-રેશન. પ્રાંતોને આ ખાતાંઓમાંથી આવતી આવક અને તે ઉપરાંત પહેલેથી નક્કી કરેલી રકમ ગ્રાંટ તરીકે વડી સરકાર તરફથી આપવાનું હતું. આમાંથી પ્રાંતો કરકસર કરી જે કંઈ બચાવે તેનો તેમની મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કરવાની છૂટ હતી.

વિભાગી ખાતાંઓ

ઈ. સ. ૧૮૭૭માં લોર્ડ લીટને સુધારો કરી ગ્રાંટ આપવાની પદ્ધતિ સદંતર બદલ કરી તેને બદલે આવક આવે એવાં ખાતાં પ્રાંતોને સોંપ્યાં અને સાથે ખર્ચાળ ખાતાં પણ થોડાં સોંપ્યાં. આવકનાં ખાતાંઓમાં પ્રાંતિક સરકારનો અમુક ભાગ ઠેરવ્યો હતો એટલે જે પ્રાંતિક સરકાર આવક વધારે તો બંનેને ફાયદો થાય એમ હતું.

પરંતુ સને ૧૮૮૨માં લોડ રિપને મોટા ફેરફાર કરી પ્રાંતિક સરકાર જોડે નવેસરથી ખાતાંની વહેંચણી કરી, તે નીચે મુજબ:—

વડીસરકાર પ્રાંતિક સરકાર સહિયારાં અથવા વિભાગી

જકાત	કેળવણી	જમીન મહેસૂલ
વ્યવહારનાં સાધનો	પોલીસ	આવકવેરો
લશ્કરી	ન્યાય	આબકારી
પરદેશીય સંબંધ	રજીસ્ટ્રેશન	જંગલ
હોમ ચાર્જ વગેરે		સ્ટેમ્પ

વડી અને પ્રાંતિક સરકારના નાણાંપ્રકરણમાં સંપૂર્ણ જુદાઈ

સને ૧૯૧૯ના કાયદાથી આ વિભાગી ખાતાંઓની પદ્ધતિ છોડી દેવામાં આવી છે. અને ખીજાં ખાતાંઓ પેઠે એ પણ વડી અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે વહેંચાઈ ગયાં છે:—

ખાતાંઓનું હાલનું વર્ગીકરણ

હાલમાં વડી અને પ્રાંતિક સરકારનાં ઉપજનાં સાધનો અને ખર્ચના વિષયો નીચે મુજબ છે:—

ઉપજનાં સાધનો

વડી સરકાર	પ્રાંતિક સરકાર
ખંડણી	જમીન મહેસૂલ
અશીણુ; મીઠું	આબકારી
રેલવે; ટપાલ; તાર	સ્ટેમ્પ
જકાત; આવકવેરો	રજીસ્ટ્રેશન
લહેણાનું વ્યાજ	જંગલ વગેરે

અર્થના વિષયો

ઉપજ એકઠી કરવાનો અર્થ	આબકારી
દેવાનું વ્યાજ	વહીવટી અર્થ
ટપાલ, તાર અને રેલવે	પોલીસ; જલ
બડી સરકારનો અર્થ	કેળવણી
લશ્કરનો અર્થ	નહેર, જાહેર બાંધકામ
હોમ ચાર્જ વગેરે	દુકાળશમન
	સુબાકારી વગેરે

‘હોમચાર્જ’

હિન્દી સરકારને માટે ઇંગ્લાંડમાં જે અર્થ થાય છે તેનો હોમ-ચાર્જમાં સમાવેશ થાય છે. આ અર્થ મુખ્યત્વે કરીને હિન્દી હાઈ કમિશ્નર, તેના મદદનીશો અને તેમની આશીસોનો છે. તે ઉપરાંત નિવૃત્ત થયેલા બ્રિટિશ સનદી નોકરોનું પેન્શન, ઇંગ્લાંડમાં કરેલા હિન્દી દેવાનું વ્યાજ વગેરે પણ આમાં જ ગણાય છે. આ હોમચાર્જની રકમ હાલમાં આશરે ૩૦ કરોડ રૂપીઆની થવા જાય છે.

પ્રજાકીય દેવું

દેવાની શરૂઆત કંપની સરકારથી થઈ છે. તે દેવાના પૈસા સરકારે પ્રજા પાસેથી લઈને તેને સરકારનું દેવું મટાડી પ્રજાનું દેવું બનાવ્યું છે. સને ૧૯૨૩ ના માર્ચની આખરે સરકારનું દેવું ૭૮૧ કરોડ રૂપીઆનું હતું. તેમાં ૨૨૪ કરોડ રૂપીઆનું દેવું રાજ્યકારભાર ચલાવવા અને લડાઈઓ કરવા માટે કરવું પડેલું છે, અને બાકીનું ૫૫૭ કરોડ રૂપીઆનું દેવું રેલવે, નહેર વગેરે પૈસા કમાનાર ખાતાંઓ માટે કરેલું છે.

જમીનમહેસૂલ

હિન્દની વસતીના ૮૫ ટકા ખેતી અને તેને લગતા ઉદ્યોગો ઉપર જીવન ગુજરે છે. આ ખેતીપ્રધાન દેશમાં જૂના જમાનામાં ઉત્પન્નનો

અમુક ભાગ રાજીનો ગણિતો અને તે પાકમાં જ લેવાતે. મુગલાઈના વખતમાં ટોડરમલે પાકને બદલે પૈસામાં તે ભાગ લેવાનું કરાવ્યું, પાકની જાત નકકી કરવામાં આવી, અને અમુક વર્ષના પાકની સરાસરી લાઈને તે મુજબ મહેસૂલ નકકી કરવામાં આવી. મુગલાઈના અંતમાં મોટા મોટા ઈન્જિનદારો જમીન મહેસૂલ ઉધરાવતા અને તેમાંનો નકકી કરેલો ભાગ સરકારમાં ભરતા. કંપની સરકારે બંગાળામાં આ રીત ચાલુ રાખી અને જમીનદારોએ હંમેશાને માટે વાર્ષિક અમુક રકમ જમીન મહેસૂલ તરીકે સરકારને આપવી એવું લોર્ડ કોર્નવોલીસે સને ૧૭૯૩ માં નકકી કર્યું. બંગાળામાં આ રીતે કાયમી જમાબંધી ચાલુ થઈ.

જમીનદારી અને રૈયતવારી મહેસૂલપદ્ધતિ

સાર પછી કંપનીના બીજા મુલકમાં સંજોગોને અનુસરીને જુદી જુદી પદ્ધતિ દાખલ થઈ. જમીનદારી અને રૈયતવારી એવી બે મુખ્ય પદ્ધતિઓ છે. જમીનદારીમાં એક જમીનદાર મોટી જમીનવાળો ખેડૂત છે, જે જમીન તે બીજા ખેડૂતો પાસે ખેડાવે છે. રૈયતવારીમાં દરેક ખેડૂત છે, જે જમીન તે ખેડે છે અને મહેસૂલ માટે સરકારને જવાબદાર છે. જમાબંધી પણ બે પ્રકારની છે:—કાયમી અને મુદ્દત બંધી. કાયમી જમાબંધી બંગાળામાં જ છે. બીજે બધે મુદ્દતબંધી એટલે અમુક વર્ષ માટે જ હોય છે.

મહેસૂલની વસુલાત

મહેસૂલ ઉધરાવવાનું કામ ગામના તલાટીનું મુખ્ય કામ ગણાય છે. જ્યારે સરકારના ધારવા પ્રમાણે ચાર આનીથી ઓછો પાક થાય ત્યારે મહેસૂલ મુલતવી રખાય છે અને છ આની થયો હોય તો અર્ધું મહેસૂલ મુલતવી રખાય છે. મુલતવી રહેલું મહેસૂલ સાડા વર્ષોમાં વસૂલ કરાય છે.

પ્રકરણ ૯ મું

પ્રત્યક્ષતિકારક ખાતાંઓ

રાજ્યની સુવ્યવસ્થા અને પ્રજાની ઉન્નતિ એ બે રાજ્યવહીવટના વિશિષ્ટ ગુણો છે. આમાંનાં વ્યવસ્થા જાળવવાને યોગ્યએલાં સાધનો આપણે જોઈ ગયા. હવે ઉન્નતિકારક સાધનો જોઈશું. આ સાધનોમાં મુખ્યત્વે કરીને કેળવણીનો પ્રચાર, વ્યવસ્થિત દુકાળશમન; સુખાકારી અને જાહેર આંધકામોનો સમાવેશ થાય છે.

હિન્દી જાહેર શિક્ષણનો ઇતિહાસ

કેળવણી—અંગ્રેજો હિન્દમાં આવ્યા ત્યારે પ્રાચીન જાહેરશાળી અને સંસ્કૃતિ સાથે હિન્દની પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ પણ લુપ્ત થવા આવી હતી. તક્ષશીલા અને કનોજનાં તેા માત્ર નામ જ રહ્યાં હતાં. આ વખતે ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પોતાના ધર્મના ફેલાવા માટે ચોપડીઓ છાપવાનું પહેલવહેલું શરૂ કર્યું. લીટી સિવાયના ગુજરાતી અક્ષરો છાપવાનું અને લખવાનું તેમને આભારી છે. એટલે પાદરીઓએ જ હાલની કેળવણીની શરૂઆત કરી એમ નિઃશંકપણે કહેવું જોઈએ. સને ૧૮૧૩માં કંપની સરકારે કેળવણી માટે વાર્ષિક એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચવાનું નક્કી કર્યું અને તે મુજબ ફારસી તેમ જ સંસ્કૃત શીખવાની શાળાઓ સ્થાપી. પરંતુ સને ૧૮૩૫માં લોર્ડ મેકોલેએ તેનો પ્રખ્યાત ખરીતો લખી બ્રિટિશ હિન્દમાં સરકારી શાળાઓમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. વળી કંપની સરકારે અંગ્રેજી ભણેલા હિન્દીઓને નોકરીમાં લેવાનું ઠરાવ્યાથી અંગ્રેજી તરફ અભિરુચિ વધવા લાગી. પણ આ કેળવણીનો લાભ ફક્ત ઉચ્ચ કોમો લેતી હતી તેથી સને ૧૮૫૪ માં સર ચાર્લ્સ લુડે તેના જાણીતા સંદેશથી લોર્ડ કલહૌઝીને હિન્દની સઘળી પ્રજાને કેળવણી આપવાનો પ્રયાસ કરવાનું જણાવ્યું. આથી

જાહેર શિક્ષણખાતાની સ્થાપના થઇ અને કૉલેજ, અને માધ્યમિક તથા પ્રાથમિક શાળાઓ ખોલવામાં આવી. વધુમાં લૉર્ડ કેનિંગે સને ૧૮૫૭માં મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાની યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપી અને તે પછી થોડા વખતમાં અલ્હાબાદ અને પંજાબમાં પણ સ્થપાઈ ત્યાર પછી સને ૧૮૦૪માં લૉર્ડ કર્ઝને હિન્દી યુનિવર્સિટીઓનો કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદાથી સરકારનો જાપતો વધ્યો અને યુનિવર્સિટીની સેનેટમાં પ્રજા કરતાં સરકારના પ્રતિનિધિઓ ઘણી વધારે સંખ્યામાં નિમવામાં આવ્યા.

સને ૧૮૧૭માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીનાં કાર્ય અને બંધારણમાં સુધારા સૂચવવા સર માઈકલ સેંડલરના અધ્યક્ષપણા નીચે એક કમિશન નિમવામાં આવ્યું હતું અને તેણે યુનિવર્સિટીના શિક્ષણની વ્યવસ્થા તેમ જ પદ્ધતિમાં મોટા સુધારા કરવાની ભલામણ કરી હતી. સને ૧૮૧૮ના સુધારાથી કેટલાક અપવાદ સાથે કેળવણીના વિષયને પ્રધાનોને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો છે. વળી સને ૧૮૨૪માં મુંબઈ સરકારે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં બંધારણ અને શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સુધારા સૂચવવાને સર ચીમનલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી નિમી હતી. સદરહુ કમિટીની ભલામણોને અનુસરીને હાલ થોડા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે.

હિન્દુસ્તાનમાં જાહેર શિક્ષણના નીચે મુજબ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે:—

૧. પ્રાથમિક ૨. માધ્યમિક ૩. યુનિવર્સિટીનું ૪. હુન્નર અને ઔદ્યોગિક. ૫. જુદા જુદા બંધાઓનું શિક્ષણ ૬. સ્ત્રીકેળવણી ૭. અમુક ખાસ કોમોની કેળવણી

પ્રાથમિકશાળા

પ્રાથમિક શિક્ષણ એ આમવર્ગને કેળવવા માટે છે. આ શિક્ષણને ફરજિયાત તેમ જ મફત કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. તદ્દનુસાર

ફરજીઆત પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદા પણ પસાર થાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓ મ્યુનિસિપાલિટી અથવા લોકલ બોર્ડને હસ્તક આપે છે અને તેમાં વાંચન, લેખન, અને ગણિત, ઇતિહાસ ભૂગોળ જેવા સામાન્ય વિષયો શીખવાય છે.

માધ્યમિકશાળા

માધ્યમિકશાળાઓમાં એક ઉપર એક એમ સાત વર્ગો પાડીને છેવટે મેટ્રિક અને સ્કુલ લીવીંગની પરીક્ષા, જે યુનિવર્સિટી તરફથી લેવાય છે તેમાં બેસવા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ શાળાઓ સરકારી તેમ જ ખાનગી હોય છે અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળે છે.

કૉલેજ

મેટ્રિક પછી વધુ અભ્યાસને માટે કૉલેજ હોય છે. કૉલેજને સરકારી તેમ જ ખાનગી હોય છે અને તે સઘળી અમુક યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ રાખે છે. કૉલેજનો અભ્યાસક્રમ ચારથી છ વર્ષ સુધી પહોંચે છે અને તેમાં ગણિત, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન; ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર તર્કશાસ્ત્ર અને શીલસુરી સામાન્ય રીતે શીખવાય છે. આ સિવાય વૈદ્યકીય; હુન્નર—ઔદ્યોગિક, ખેતીવાડી વિષયક; વ્યાપારી; કાયદાની અને શિક્ષણશાસ્ત્રની કેળવણી માટે ખાસ કૉલેજો છે.

યુનિવર્સિટી

હિન્દુસ્તાનમાં હાલમાં લગભગ ૨૦ યુનિવર્સિટીઓ છે. તેમાંની સરકાર પર એક યા બીજી રીતે આધાર રાખતી નીચે પ્રમાણે:—

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, અલ્હાબાદ અને પંજાબની યુનિવર્સિટીઓ અસલ પદ્ધતિ પર આપે છે. જ્યારે પટણા, ઢાકા, રંગુન, લખનૌ, દિલ્હી; નાગપુર અને હાલમાં સ્થપાયેલી આંધ્ર યુનિવર્સિટી, યુરોપની રેસીડેન્સીયલ યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ પર આપે છે. આ ઉપરાંત કાશીમાં હિન્દુ ધર્મનું ખાસ

શિક્ષણ આપતી હિન્દુ-યુનિવર્સિટી, અલીગઢમાં મુસ્લીમ ધર્મનું ખાસ શિક્ષણ આપતી મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી; મહેસૂર રાજ્યની મહેસૂર યુનિવર્સિટી અને નિઝામ સરકારની હૈદરાબાદમાં ઓસમાનીયા યુનિવર્સિટી છે.

૨. લોકોના જ પ્રયાસથી થયેલ અને તેમની જ મદદથી ચાલતી નીચે પ્રમાણે:—

ડૉ. ટાગોરની વિશ્વભારતી; હરદ્વાર ગુરુકુળ; પ્રો. કવેની પૂનામાં સ્થપાયેલી હિન્દી સ્ત્રીઓની વિદ્યાપીઠ અને અમદાવાદમાં અસહકારને અંગે સ્થપાયેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.

માધ્યમિક શાળાની છેવટની અને કૉલેજની લગભગ બધી જ પરીક્ષાઓ યુનિવર્સિટી તરફથી લેવાય છે, અને કૉલેજનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનાર કૃત્તેહમંદ વિદ્યાર્થીઓને પદવી આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટીઓ અમુક વિષયોમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું શિક્ષણ પણ આપે છે.

સ્ત્રીકેળવણી

સ્ત્રી-કેળવણી તરફ હાલ તરત ખાસ ધ્યાન અપાય છે. સ્ત્રી-વકીલ, સ્ત્રી-ડૉક્ટર, સ્ત્રી-શિક્ષકો વગેરે ઠીક પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. વળી સેવાસદન, વનિતાવિશ્રામ, વગેરે ખાનગી સંસ્થાઓ પણ એ જ દિશામાં કામ કરી રહી છે.

ખાસ કોમોની કેળવણી

વળી યુરોપીઅનો, પછાત વર્ગો (જેમાં મુસ્લીમ, હિન્દી-ખ્રિસ્તી કોમો આવી જાય છે) અને અત્યંત વર્ગની કેળવણી માટે પણ ખાસ સ્કૉલરશીપો અને ખીજી સગવડો આપીને સરકાર એને ઉ-તેજન આપે છે.

રાજકુમાર કૉલેજ

આ ઉપરાંત અજમેર, લાહોર અને ઇંદોરમાં દેશી રાજકુમારોને તેમને લાયક કેળવણી આપવાને ખાસ કૉલેજો સ્થાપવામાં આવી છે.

આગળ જણાવી ગયા તે મુજબ જાહેર કેળવણી પ્રાંતિક વિષય હોય તેનો વહીવટ પ્રધાન કરે છે. કેળવણી ખાતાનો ઉપરી 'ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન' કહેવાય છે અને તેના હાથ નીચે ઇન્સ્પેક્ટરો, ડિપ્યુટીઓ, શિક્ષકો વગેરે હોય છે. કેળવણી ખાતાની નોકરીમાં એક-એકથી ચઢતી એમ ત્રણ ગ્રેડ હોય છે. સૌથી ઉંચી આઇ. ઇ. એસ (Indian Educational Service) જેમાં મોટા પ્રમાણમાં યુરોપીઅનોની નિમણૂક થાય છે. ત્યાર પછી પ્રાંતિક નોકરી અને સૌથી નીચી 'સર્વિસ ઇન્ડેન્ટ સર્વિસ' કહેવાય છે.

વ્યવસ્થિત દુકાળશમન — એંશી ટકા જેટલા હિન્દીઓ એકલી ખેતી ઉપર જીવે છે અને ખેતીનો આધાર વરસાદ ઉપર હોવાથી હિન્દી સરકારના બજેટને કેટલીક વાર વરસાદ પર રચાયેલો સદો કહેવામાં આવે છે. આ જ કારણથી હિન્દુસ્તાનમાં દુકાળનો સંભવ ઝાઝો છે. વળી સામાન્ય ગરીબાઈ અને રોગને લીધે હિન્દના દુકાળો વધુ નાશકારક હોય છે. પરિણામે દુકાળશમનનું કામ તે હિન્દી સરકારની ખાસ ફરજ થઈ પડે છે, તેથી સને ૧૮૭૮ થી દર સાલ દોઢ કરોડ રૂપિયા દુકાળશમનફંડ ખાતે કાઢવામાં આવે છે. જે પ્રદેશમાં દુકાળ પડ્યો હોય ત્યાંનાં લોકોનું દુઃખ ઓછું કરવામાં તે રકમ વપરાય છે.

દુકાળશમનના ઉપાયો

આ કામોના મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય (૧) દુકાળ અટકાવનારાં કાર્યો (૨) દુકાળના સમયમાં લોકોને રાહત આપનારાં કાર્યો.

પહેલા વિભાગમાં નીચેનાં કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે.

- (૧) વરસાદ ન પડે તો નહેરનાં પાણીથી પાક થઈ શકે એ હેતુથી નહેરો ખોદવાય છે અને સુકાળવાળા પ્રદેશમાંથી દુકાળવાળા પ્રદેશમાં અનાજ લાવી શકાય એટલા માટે રેલવે બંધાવાય છે.
- (૨) ખેડૂતોની 'સહકારી પેઢીઓ' કાઢવામાં આવે છે જેમાંથી તેમને વખતો વખત મદદ મળી શકે છે.

(૩) ખેતીવાડીખાતાદ્વારા ખેતીનો સુધારો કરવા અને દોરોની ખત સુધારવા 'મૉડેલ ફાર્મ્સ' ઠેકઠેકાણે કાઢવામાં આવ્યાં છે અને તેને લગતી શોધખોળ કરવા માટે પુસા (બિહાર)માં સરકાર એક સંસ્થા ચલાવે છે.

બીજા વિભાગમાં નીચેનાં કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) દુકાળવાળા પ્રદેશમાં તળાવો ખોદવાનું, રસ્તાઓ બાંધવાનું, રેલવે બાંધવાનું કામ કરાવાય છે અને મજૂરી પેટે ખાવાનું ખરીદાય એટલા પૈસા આપવામાં આવે છે.

(૨) અપંગ અને બાળકો માટે રસોડાં ખોલી ત્યાં ખાવાનું મફત અપાય છે. પડદે રહેનાર સ્ત્રીઓને તેમ જ ઉંચા કુટુંબના માણસોને અનાજ ગુપ્તદાન તરીકે અપાય છે.

(૩) ખેડૂતોને ખેતી કરવા શક્તિમાન થવા માટે તગાવી તરીકે પૈસા આપવામાં આવે છે; પરંતુ આ રકમ ઠરાવેલે હપ્તે સરકારને પાછી ભરવાની હોય છે.

(૪) વળી જમીનમહેસૂલ મુલતવી રાખવામાં આવે છે અથવા માફ થાય છે. મુલતવી રહેલી મહેસૂલ પાક સારો હોય તો બીજે વર્ષે વસુલ થાય છે નહિતો પછી તે માફ થાય છે.

બાહર સુખાકારી

આયુર્વેદિક અને યુનાની દવાઓ, વૈદ્ય અને હકીમો પ્રજામાં હતાં જ. આરોગ્યના નિયમો પણ પ્રજાના જીવનમાં ઉતરેલા હતા. પણ વચ્ચે એવો સમય આવ્યો કે પ્રજા અજ્ઞાનના અંધારામાં ડુબી, અને પરિણામે બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતમાં દેશમાં અવ્યવસ્થા ઘણી હતી. પ્રજાના સુખ અને આબાદીને માટે વૈદ્ય અને સુધારાઈ ખાતાની જરૂર છે. સુખાકારી ખાતાના બે વિભાગો પડે છે—(૧) રોગને અટકાવવાને પ્રયત્ન કરે છે તે આરોગ્ય વિભાગ કહેવાય છે. (૨) રોગ મટાડવાને પ્રયત્ન કરે છે તે વૈદ્યકીય વિભાગ કહેવાય છે.

આરોગ્યખાતું અને તેના હેતુ

લોકોની દરિદ્રતા અને સામાન્ય અજ્ઞાન, શહેરોની ખીચોખીચ વસતી, ગટરોની અવ્યવસ્થા અને પોતાની અને પોતાના કુટુંબની તંદુરસ્તી સાચવવા તરફ આમવર્ગની દુઃખદાયક બેદરકારી—આ સર્વ તરફ નજર કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં આરોગ્યનો વિષય પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં વધુ મહત્વનો ગણાવો જોઈએ અને ગણાય પણ છે. બધા રોગોનું મૂળ કારણ અસ્વચ્છતા છે. ગટરોમાં ગંધાતાં પાણી ભરાઈ રહે, જાજની ગંદકી વધે, શેરીને નાકે કચરાના ઢગલા વધતા જાય, ટાંકી અથવા કુવાની આજુબાજુ ગંદકી થાય, દારૂનો પ્રચાર વધતો જાય, બજારમાં કોહી ગયલી વસ્તુઓ વેચાય અને તે ખાવામાં વપરાય—આ સૌ પ્રજાને રોગી બનાવનારાં કારણો છે, કારણકે એવી જગ્યાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતાં મચ્છર વગેરે જંતુઓ કોલેરા, પ્લેગ, ક્ષય વગેરે પ્રાણહારક રોગ પેદા કરે છે.

તેનું બંધારણ

આ બધું દૂર કરવાને સરકાર તરફથી આરોગ્ય ખાતું ખોલવામાં આવ્યું છે. એ ખાતાનો ઉપરી હિન્દી સરકારનો સેનીટરી કમિશનર કહેવાય છે. એના હાથ નીચે દરેક પ્રાંતનાં સેનીટરી ખાતાંઓ એક સેનીટરી બોર્ડના અંકુશ હેઠળ હોય છે. પ્રાંતિક ખાતાંઓના, જિલ્લાબોર્ડના કાયુ હેઠળ જિલ્લાવાર, અને તેના પાછા લોકલબોર્ડની દેખરેખ નીચે તાલુકાવાર પેટા વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. શહેરની આરોગ્યતા વિષે મ્યુનિસિપાલિટિએ ધ્યાન રાખવાનું હોવાથી તેના તરફથી એક ખાસ હેલ્થ ઓફીસરની નિમણૂક થાય છે.

વૈદ્યકીય ખાતું અને તેનું કાર્ય

વૈદ્યકીય ખાતાનો ઉદ્દેશ—રોગ મટાડવાને માટે સરકારે આ ખાતું ખોલ્યું છે. આ ખાતાની દેખરેખ હેઠળ સરકારી ઇસ્પતાલો, દવાખાનાંઓ ઉધાડવામાં આવ્યાં છે. સ્ત્રીઓ માટે સ્ત્રી-ડાક્ટરોની

દેખરેખ હેઠળ યૌરાની ઇસ્પતાલ પણ હોય છે. સ્ત્રીઓને વૈદ્યકીય જ્ઞાન આપવાને દિલ્હીમાં લેડી હાઉસ વૈદ્યકીય કૉલેજ ખોલવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત કાઉન્ટેસ ડફરીનના પ્રયાસથી સને ૧૮૮૫ માં ઉભી થયેલી 'નેશનલ એસોસીએશન' સ્ત્રીઓને ડાક્ટરી, નર્સની અને મીડ-વાઇફની કેળવણી આપવાનું સ્તુત્ય કામ કરે છે. સરકારે કેટલાંક ફરતાં દવાખાનાં પણ રાખ્યાં છે જે ગામે ગામે ફરીને લોકોને દવા આપે છે.

વૈદ્યકીય ખાતાનું અંધારણ-એ ખાતાનો ઉપરી હિન્દી સરકારનો ડાયરેક્ટર-જનરલ I. M. S. હોય છે. એના હાથ નીચે પ્રાંતિક વૈદ્યકીય ખાતાંઓ છે. આ પ્રાંતિક ખાતાંઓના પાછા જીલ્લાવાર પેટા-વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રાંતમાંની સિવિલ-ઇસ્પતાલોનો ઉપરી ઇન્સ્પેક્ટર-જનરલ અથવા સરજન-જનરલ કહેવાય છે. જીલ્લાની ઇસ્પતાલનો મુખ્ય ડાક્ટર સિવિલ સરજન કહેવાય છે. નાનાં દવાખાનાઓમાં આસિસ્ટન્ટ અને સબ આસિસ્ટન્ટ સરજનો નિમાય છે. લશ્કરને માટે એક ખાસ વૈદ્યકીય ખાતું છે. વૈદ્યકીય અમલદારોની પણ એક એકથી ચઢતી એમ ત્રણ પંક્તિઓ છે. સૌથી ચઢતી પંક્તિના અમલદારોને આઈ. એમ. એસ. (Indian Medical Servants) કહે છે. ત્યાર પછી સિવિલ અને લશ્કરી આસિસ્ટન્ટ સરજનો આવે છે, અને તેથી ઉતરતા હોસ્પિટલ-આસિસ્ટન્ટ (S. A. S.) કહેવાય છે.

જાહેર આંધકામ

આ કામ પહેલવહેલું લૉર્ડ ડલહૌઝીએ શરૂ કર્યું હતું. તે વખતે એ ખાતાનું મુખ્ય કામ નહેરો અને કુવાઓ ખોદવા, પૂલો ખાંધવા વગેરે હતું. પહેલાં તો રેલવે ઉપર પણ આ જ ખાતું દેખરેખ રાખતું. પરંતુ હવે રેલવેનો વહીવટ એક જીુદી ઓર્ડ જ કરે છે; અને જાહેર આંધકામખાતાના ઇરીગેશન એટલે નહેરો ખોદવી, દસ્તા અને જાહેર મકાન ખાંધવાં, તારના થાંભલાઓ દાટવા અને પૂલ બનાવવા, અને બંદરો ખાંધવાં વગેરે કાંમે

માટે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ ખાતાનું કામ નીચેના આંકડા-પરથી સ્પષ્ટ થશે.

સાલ	રેલવે લાઇન માઇલ	નહેરોનાં પાણીથી ખેડાતી જમીન	તારના થાંભલાનો વિસ્તાર ને તારઓશીસો	
૧૮૫૭	૩૦૦	૧,૫૦૦,૦૦૦	૩૦૦૦	થોડીક
૧૯૨૦	૩૨,૦૦૦	૪૬,૦૦૦,૦૦૦	૩૦૦,૦૦૦	લગભગ ૭૦૦

રેલવે ખાતું

રેલવેનું કામ વધી પડવાથી સને ૧૯૦૫ માં ત્રણ ગૃહસ્થાની એક રેલવે બોર્ડ નિમવામાં આવી. વળી વેપાર અને ઉદ્યોગનું નવું ખાતું ખોલી રેલવે બોર્ડને એ ખાતાના ઉપરીની દેખરેખ હેઠળ મૂકવામાં આવી. દરેક રેલવેનો ઉપરી 'એજન્ટ' કહેવાય છે અને તેના હાથ નીચે ટ્રાંશીક મેનેજર, ચીફ એન્જનીઅર અને બીજા ઘણા અમલદારો હોય છે. કેટલીક રેલવેનો વહીવટ સરકાર કરે છે જ્યારે બીજા ખાનગી કંપનીઓના વહીવટમાં છે.

જાહેરખાંધકામખાતું

જાહેરખાંધકામના વહીવટ માટે દરેક પ્રાંતને સર્કલોમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યો છે, અને સર્કલોના પાછા જીલ્લાવાર વિભાગો પાડેલા છે. દરેક વિભાગનો ઉપરી એક્ઝીક્યુટીવ એન્જનીઅર કહેવાય છે. દરેક સર્કલ માટે સુપરીન્ટેન્ડીંગ એન્જનીઅર અને પ્રાંત માટે ચીફ એન્જનીઅર હોય છે. જાહેરખાંધકામનો વિષય પ્રાંતિક થવાથી આ ચીફ એન્જનીઅરો ઉપર વાઈસરોયની કારોબારી સભાનો ખેતીવાડી અને રેવન્યુ ખાતાનો સભાસદ ફક્ત સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે.

પ્રકરણ-૧૦ મું

દેશી રાજ્યો

હિન્દુસ્તાનની એકત્રીશ કરોડની વસ્તીમાંથી સાત કરોડ ખ્રિષ્ટિય હિન્દની પ્રજા નથી. આ લોકો દેશી રાજ્યોના રહીશ છે. દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ સરકારના રક્ષણ હેઠળ છે પરંતુ તેમના વહીવટ હેઠળ નથી. દેશી રાજ્યો ત્યાંના રાજ્યકર્તા છે અને તેઓ ખ્રિષ્ટિય સરકારના કાયદામાં છે.

દેશી રાજ્યોનું વર્ગીકરણ

નાનાં મોટાં મળી લગભગ સાતસો દેશી રાજ્યો છે. તેમને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યાં છે. (૧) જેઓ વાઘસરોયની સાથે સીધો વ્યવહાર ચલાવે છે; જેવાં કે વડોદરા, નિઝામ, મહેસૂર, કાશ્મીર અને નેપાળ. (૨) જેમાંનાં થોડાં થોડાં એકઠાં કરી તેમની એજન્સી બનાવી દરેક એજન્સી માટે એક એજન્ટ-ટુ-ધી ગવર્નર જનરલ નિમી તેની મારફતે હિન્દી સરકાર સાથે વ્યવહાર ચાલે છે. આવી એજન્સીઓ:-(અ) મધ્યહિન્દ એજન્સીમાં ગ્વાલીઅર, ઇંદોર, ભોપાળ વગેરે (બ) રજપૂતાના એજન્સીમાં ઉદેપુર, જયપુર, જોધપુર, બીકાનેર વગેરે. (ક) બલુચીસ્તાન એજન્સીમાં ખેલાત અને લાસબેલા (૩) જેઓ પ્રાંતિક સરકારના તાબામાં છે અને વાઘસરોયની સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતાં નથી; આમાં મુંબઈના ગવર્નરના તાબામાં કોલ્હાપુર, કચ્છ વગેરે; મદ્રાસ ગવર્નરના તાબામાં કુચબિહાર, સીક્રીમ વગેરે.

દેશી રાજ્યોની સત્તા અને તેમનો ખ્રિષ્ટિય સરકાર સાથેનો સંબંધ

(૧) કોઈ પણ દેશી રાજ્ય ખ્રિષ્ટિય સરકારની સંમતિ વિના પરરાજ્ય સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખી શકે નહિ. (૨) દેશી રાજ્યો માંહોમાંહે પણ સીધો વ્યવહાર રાખી શકે નહિ. તેમણે ખ્રિષ્ટિય અમલદાર મારફત નિયમાનુસાર સંબંધ રાખવો જોઈએ. (૩) જો કોઈ દેશી રાજ્યમાં અન્યાય અને અત્યાચાર એટલો વધી પડ્યો હોય કે તેથી

અરાજકતા અથવા બળવાનો ભય રહે તો બ્રિટિશ સરકાર આંતરિક વહીવટમાં પણ વચ્ચે પડી શકે છે અને જરૂર પડે તો તે રાજ્યનો વહીવટ પણ થોડા વખત માટે પોતાના હાથમાં લઈ શકે છે. આ બાબતમાં મહારાવ ગાયકવાડનો દાખલો નોંધવા જોવો છે અને ઇંદોર નરેશનો દાખલો તો તાજે જ છે. (૪) બ્રિટિશ રાજ્યની કે પરદેશી પ્રજા દેશી રાજ્યમાં વસે તો તેના રક્ષણનું કામ બ્રિટિશ સરકારનું છે. તેમજ દેશી રાજ્યની પ્રજા બ્રિટિશ રાજ્યમાં ગઈ હોય તો તે સંબંધી પણ બ્રિટિશ સરકાર દરકાર રાખે છે, અને દેશી રાજ્યની પ્રજા દેશપરદેશ જાય તો ત્યાં બ્રિટિશ પ્રજા તરીકે ગણી બ્રિટિશ સરકાર તેમના તરફ લક્ષ આપે છે. (૫) બ્રિટિશ સરકાર ઉપર આકૃત હોય ત્યારે દેશી રાજ્યોએ તેમના લશ્કરની મદદ આપવી પડે છે. આ પ્રમાણે દરેક દેશી રાજ્ય પોતાના આંતરિક વહીવટ માટે સ્વતંત્ર છે અને બહારના સ્વરૂપમાં તે બ્રિટિશ સરકારના છત્ર નીચે છે.

નરેંદ્રમંડળ—સને ૧૯૧૯ના કાયદાથી એક નરેંદ્રમંડળ યોજવામાં આવ્યું છે. અગિયાર અને તેથી વધુ તોપોનું માન ધરાવતા સર્વે દેશી રાજ્યોને તેમાં જોડવાનો હક છે અને બીજાઓ પોતાના અમુક પ્રતિનિધિ મોકલે છે. દેશી રાજ્યો વિચારની પરસ્પર આપ લે કરે, તેઓના સૈના હિતના વિષયમાં એકત્રિતપણે વિચાર કરે એવો આ મંડળ રચવાનો હેતુ છે. વાઈસરોય પોતે આ મંડળનો પ્રમુખ છે. આ મંડળનું બંધારણ હજી કાયમી થયું નથી તેથી હાલમાં તો તે એક સુવ્યવસ્થિત સભા કરતાં ખાનગી સલાહકાર મંડળીને વધારે મળતું છે.

પરિશિષ્ટ અ

રાજ્યકાર્યના વિષયો

મધ્યવર્તી

પ્રાંતિક (મુખ્ય)

૧. પરદેશીય સંબંધ
૨. સરહદપરની જાતો સાથેનો સંબંધ
૩. દેશીરાજ્યો સાથેનો સંબંધ
૪. અજમેર-મેરવાડ, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત બ્રિટિશ ખુસ્તીસ્તાનનો વહીવટ વગેરે.
૫. દેશીરાજ્યોનું લશ્કર, રાજ-કુમારોની કોલેજો વગેરેની દેખરેખ

૧. રાજકારી ખાખતો
૨. જોડ અને પોલીસ (હિન્દી)
૩. આન્દામાનનો વહીવટ
૪. I. C. S.

પરદેશીય
અથવા
રાજકીય ખાતું
વાઘસરોયનું

સ્વદેશખાતું

અનામત

૧. ન્યાય
૨. પોલીસ અને જોડ
૩. રેલવે પોલીસ
૪. યુરોપીયોનું શિક્ષણ
૫. પ્રાંતિક નોકરી

૧. સ્ટેપ
૨. દેવું
૩. ઓડીટ

૧. જમીનમહેસૂલ
૨. દુકાળશમન

સુખત (પ્રધાનો)

૧. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
૨. જાહેર આંધકામ

૧. વૈવકીય
૨. યુનિવર્સિટી અને જાહેર કોળવણી
૩. ઉદ્યોગ

૧. જંગલોની દેખરેખ
૨. આખકારી

સ્થાનિક
સ્વરાજ્ય
ખાતું

કોળવણી
ખાતું

જંગલ
અને
આખકારી
ખાતું

૧. પોરટ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન
૨. રેલવે અને જળમાર્ગો
૩. વ્યાપાર, બેંક અને વીમો
૪. દીવાદાંડી અને બંદરો

રેલવે અને
વ્યાપાર ખાતું

૧. ખીલવણીખાતું } સામાન્ય
સભ્ય.

૧. હુન્નર ઉદ્યોગને લગતી
માહિતીનો ફેલાવો
૨. સ્ટોર.
૩. ખાણો અને ખનીજપદાર્થો
૪. મજૂર વર્ગની દેખરેખ

હુન્નર ઉદ્યોગ

૧. જકાત
(આયાત અને નિકાસ)
૨. દેશી કાપડપર જકાત
૩. આવક વેરો
૪. મીઠું અને અશીણુ
૫. ટંકશાળ અને શરારી
વટાવતો દર
૬. પ્રમુદ્ધિય દેવું
૭. સેવિંગ્સ બેંક
૮. ખંડણી

નાણાં ખાતું

૧. હિન્દુ યુનિવર્સિટી	}	ફેબ્રુઆરી,
૨. I. M. S. (ખિતલશ્કરી)		સુખાકારી અને
૩. ખેતીવાડીની શોધખોળ		ખેતીવાડી
૪. I. E. S.		ખાતું

૧. હિન્દુ લશ્કર	}	લશ્કરી ખાતું
૨. „ નૌકા સૈન્ય		
૩. „ હવાઈ „		
૪. તેમને લગતાં કારખાનાં અને જગ્યાઓ		
૫. I. M. S. (લશ્કરી)		

૧. કાયદા ધડવા	}	ધારા ખાતું
૨. કાયદાની સલાહ		

परिशिष्ट ब.

S. L. C. Examination. Bombay University.
1922.

1. Sketch the career of Shah Jehan before he came to the throne. Mention his achievements as a ruler.
2. Give an account of the rivalry between Daulatrao Scindia and Jaswantrao Holkar; and show the effects it had on the fortunes of the Marathas.
3. Narrate the circumstances under which Mir Kasim obtained the Subedari of Bengal. Why was he deposed by the Company ?
4. How did the Sikhs come to be a power in India ?
What part did Ranjit Singh play in Indian History ?
5. What were the distinctive features of the administration of Lord Ripon ?
6. Enumerate the chief sources of revenue as they now stand. (a) For the Government of Bombay; (b) For the Government of India.
7. What are the new changes introduced in the Provincial and Central Legislative bodies by the Act of 1919.

8. Write short notes on any three of the following:—

- (a) Din-i-Akbari.
- (b) Chauth and Surdeshmukhi.
- (c) Nana Fadnvis.
- (d) Macaulay.
- (e) The Queen's Proclamation.

1923

1. Who were the Moghals? How did Babar establish the Moghal Power in India?
2. What was the part played by Chand Bibi, Malik Ambar & Shahji Bhonsle in the defence of Nizamshahi Kingdom of Ahmednagar against the Moghals?
3. State the main features of the history of Marathas from the accession of Balaji Baji Rao to the death of Madhavrao I.
4. Trace the relations between the English and Tipu Sultan of Mysore. Account for the latter's sudden downfall.
5. Discuss the policy of Lord Auckland and Lord Ellenborough towards Afghanistan.
6. Give an account of the administration of Lord Chemsford.
7. How is the Government of a Province carried on under the Reformed Constitution of India?

or

Describe the present relations of Secretary of state and his council with the Government of India.

8. What do you know of ANY THREE of the following:—

- (a) The Sayyed Brothers.
 - (b) Bussey.
 - (c) Annexation of Sindh.
 - (d) Chamber of Princes.
 - (e) Indian Civil Service.
-

1924.

1. Describe the career of Shersshah as a general and as an administrator.
2. Give a brief account of the Powers that rose to importance from the death of Aurangzeb to that of Muhamed shah.
3. Sketch the career of Nana Fadnavis with special reference to his services to the Maratha Confederacy.
4. What do you know of the rivalry between the English and the French for Power in India upto the recall of Dupleix?
5. Draw an outline map of India showing separately the annexations made by the Marquis of Hastings and Lord Dalhousie.

6. Give an account of the administration of Lord Curzon.
7. What do you understand by Local Self-Government? Mention the functions and sources of income of a town municipality.
or
Compare and contrast the position of the Ministers with that of the Executive Councillors in Provincial Governments.
8. Write short notes on ANY THREE of the following:—
 - (a) High Commissioner for India.
 - (b) Mir Jumla.
 - (c) Shivaji's Council of Eight.
 - (d) Non-Intervention Policy.
 - (e) Ilbert Bill.

1925

(Attempt any five questions of which question No. 7. shall be one).

1. Show how far Humayun's own character was the cause of his misfortunes. How did he regain his lost throne?
2. What do you know of the revenue system of Akbar and his military organisation?

3. How did Balaji Vishwanath and Baji Rao I contribute to the growth of the Maratha power ?
 4. Trace the rise of Mahadji Scindhia. What were his relations with the English ?
 5. What were the difficulties experienced by Warren Hastings as Governor General ? How did he try to meet them ?
 6. Give a brief sketch of the administration of Lord Lytton, contrasting his frontier policy with that of Lord Ripon.
 7. What is a budget ? What amount of control is exercised by the Central and Provincial Legislatures over their respective budgets,
or
What do you know of the present arrangements for the defence of India ?
 8. Write short notes on ANY THREE of the following:—
 - (a) Alphonso Albuquerque:—
 - (b) Sir Thomas Roe's Embassy.
 - (c) Clive's Double Government.
 - (d) Ahalyabai Holkar.
 - (e) Power of Certification.
-

1926

1. Give the causes of the decline of the Moghal Empire. How did Aurangzeb contribute to it?

or

What was the condition and position of the Rajputs under the Moghals up to the end of Aurangzeb's reign?

2. State what you know of Shivaji as a military leader and as an Administrator.

or

Point out the importance of the Third Battle of Panipat. Show how Madhavrao I revived the Maratha Power and, how his character contributed to his success.

3. What were the changes made in the Administration of British India by the Regulating Act and Pitt's India Bill? Point out the effects of both these measures.

or

Give a brief sketch of Ranjit Singh's career and describe the relations between British India and the Panjab after his death.

4. What part can a Non-Official Member of the Legislature play in the present administration of India?

or

Mention the powers at present exercised by the Governor-General personally and in Council.

5. Write notes on ANY FOUR of the following:-

- (a) Liberals and Conservatives.
- (b) The Civil List.
- (c) The National Debt.
- (d) Babar's Memoirs.
- (e) Din-e-Ilahi,
- (f) Chandbibl.
- (g) Partition of Bengal.

1927

1. Show that India was very prosperous in Shah Jahan's reign. How do you account for this prosperity ?

or

Describe Auranzeb's invasion of the Deccan, and account for his failure to crush the Marathas.

2. Who, in your opinion, was the Greatest of the Peshwas ? Justify your choice by an account of his administration and character.

or

Write what you know of Mahadaji Scindhia and Nana Fadnavis. Explain how the rivalry between the two affected the Maratha Power.

3. Describe the great struggle between the English and the French for supremacy in

India, and explain the success of the former and the failure of the latter.

or

Describe briefly the part played by Wellesley, the Marquis of Hastings and Dalhousie in establishing the British as the Paramount Power in India.

4. What do you understand by Dyarchy? Explain how it is worked in the Bombay Presidency.

or

Compare the powers of the Assembly and a Provincial Council over the legislation and finance of their respective Governments.

5. (a) Write what you know of the Social and Political Organization of the early Aryans in India.

(b) Write notes on ANY THREE of the following:—

- (i) Appropriation of Supplies.
 - (ii) John Wesley.
 - (iii) The Abolition of Slavery.
 - (iv) Ahalya Bai.
 - (v) The Double Government of Bengal.
-

1928.

1. How was the Mauryan Power established in India? Whom do you consider the greatest of the Mauryans? Write all that you know of him.

or

State all that you know of King Harsha.

2. Show that Sher Shah was a great man and a great ruler.

or

Compare Akbar and Aurangzeb as statesmen and carefully point out the results of the policy adopted by each of them.

3. Mention the circumstances that contributed to the rise of the Maratha Power, and give the causes of its decline and fall.

or

Write what you know of the rise of the Maratha families in the time of Baji Rao I.

4. Describe carefully how Civil and Criminal Justice is administered in British India.

or

What is meant by Local-Self-Government? What are the functions and sources of Indian Municipalities.

5. What were the principal charges on which Warren Hastings was impeached? What was his defence?

or

Show how Lord Ripon established his claims upon the love and respect of the the People of India.

1929

1. Give a brief account of the life and teachings of Gautama Buddha, and say what led to the decline of Buddhism in India.

or

State what you know of Vikramaditya the great.

2. Mention the events that led to the establishment of Mogul Power in India.

or

Describe Aurangzeb's conquest of the Deccan, and state the results of that conquest.

3. Give a brief account of the administration of Balaji Baji Rao.

or

State what you know of the rivalry between Mahadji Scindhia and Nana Fadnavis and show how it influenced the Maratha History.

4. What do you think of Clive as a soldier and as an administrator? Give reasons for your estimate

or

What do you know of the Annexation Policy and reforms of Dalhousie?

5. What are the present relations between the British Government and Indian States.

or

What are the changes introduced into the Central and Provincial Legislatures by the Reform Act of 1919 ?

